

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘મુંબઈ યુનિવર્સિટીની “હકુર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાન શ્રેણી”માં ગુજરાતના લઘુપ્રતિષ્ઠિત આર્ય વિદ્વાનોએ જે મહત્વનાં ભાષણ આપ્યાં છે તે બધાંમાં અધ્યા. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીનાં “મુંબઈ યુનિવર્સિટી” સમક્ષ ૧૯૫૨ના સપ્ટેમ્બર માસમાં આપાયેલાં ભાષણ વિષય પરત્વે જુદી જ ભાત પાડે તેવાં છે. અત્યાર સુધીનાં ભાષણ મુખ્યત્વે સાહિત્યપ્રકારની કોઈ અને કોઈ એકબીજાને કે અનેક બીજાને સ્પર્શતાં હતાં; અધ્યા. શાસ્ત્રીએ વિષય ભાષાશાસ્ત્રને પસંદ કરી એમાંય તે ગુજરાતીભાષામાં આવેલાં ગુણસ્વરૂપને પસંદ કરી એનો પારંપરિક વિકાસ આ ભાષણોમાં આપવાનો એક વિશિષ્ટ પ્રયત્ન કર્યો છે. આ ભાષણો યુનિવર્સિટી-એના આ વિષયના ઉચ્ચ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને તેમજ અધ્યાપકોને પણ કામનાં હોઈ મારા પુરોગામી-દ્રા. શુ. સભાના સહાયક મંત્રી સ્વ. શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળને સભાના ત્રૈમાસિકમાં ટુકડે ટુકડે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાનો વિચાર સ્ફુર્યો હતો. આ વિચાર એમણે સભાના એ સમયના પ્રમુખશ્રી સ્વ. ડી. બ. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી પાસે મૂક્યો અને એમણે અનુસા આપી, એટલે એ ઉપરથી ત્રૈમાસિકમાં ૧ થી ૧૩૬ પૃષ્ઠ ચાર અંકોમાં મળી છપાઈ ગયાં. સાથોસાથ એની ૫૦૦ વધારાની નકલ પણ કઠાવવામાં આવતી હતી. સ્વ. શંકરપ્રસાદ રાવળની માંદગીને કારણે ત્રૈમાસિકનું પ્રકાશન વિલંબમાં, પડવાથી બાકીનો ભાગ પરિશિષ્ટો સાથે છપાવવામાં આવ્યો. પરિશિષ્ટો સિવાયનેક ભાગ સ્વ. શંકરપ્રસાદના અને સ્વ. ઝવેરીસાહેબના જીવનકાળ દરમ્યાનાંજ છપાઈ ચૂક્યો હતો. પરિશિષ્ટોનું જટિલ કામ બાકી રહ્યું હતું તે તૈયાર થતાં થોડો વિશેષ સમય ગયો. એ તૈયાર થઈ ગયાં અને અત્યારે આ અંશસ્વરૂપે પ્રસિદ્ધ કરવાનો યોગ મળે છે. અધ્યા. શાસ્ત્રીની દ્રા. શુ. સભાની સેવાઓ બાણીતી છે, મહાભારત પદ્યબંધના ૭ અંશ, હારમાળાની ૨ આવૃત્તિઓ, રાસસહસ્રપદી-સમુદ્ધાર, ત્રિયસનના ભારતીય ભાષા-સમીક્ષાના અંશ ૯-ભાગ ૨ બના ‘ગુજરાતી ભાષા’ એ વિભાગની ૨ આવૃત્તિઓ, અને સ્વ. નરસિંહરાવ દિવેટિયાનાં ‘ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય’ ઉપરનાં સાત ભાષણોનો ગુજરાતી સંદેશ એ સભાને અપેલાં એમનાં વિશિષ્ટ સંપાદન છે. આ ભાષણોથી એ સંપાદનોમાં એક વિશિષ્ટ સંપાદનનો ઉમેશ થાય છે. આ માટે સભા એમની વિશેષ ઋણી અને છે.

આ પ્રકાશન શુજરાતી ભાષાના મૂલગત અભ્યાસમાં ઉપયોગી થાય એ શુભ ઉદ્દેશથી સભાએ હાથ ધર્યું છે, જોના જોના અધિકારીઓ યથેષ્ટ ઉપયોગ કરી લાભ ઉઠાવશે તો પ્રકાશન પાછળના સભાના પ્રયત્નની ચે સાર્થકતા છે.

શ્રીફોર્મ'સ શુજરાતી સભામંદિર
૩૬૫, વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ રોડ,
મુંબઈ-૪
તા. ૧-૨-૧૯

અવીણુચ દ્ર જીવનદાસ રૂપારેલ
સહાયક મંત્રી
શ્રી. ફોર્મ'સ શુજરાતી સભા,
મુંબઈ

મુંબઈની યુનિવર્સિટી તરફથી ૧૯૫૨ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૨૨ થી ૨૬ સુધીના પાંચ દિવસો સ્વં દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના અને વિદ્યો ભાઈશ્રી જ્યોર્જી પ્રેમજી. દવેનાં પ્રમુખપદે ગુજરાતી રૂપરચના એ વિષય ઉપર ઠા. વસનંત માધવજી વ્યાખ્યાનશ્રેણીનાં ૫ ભાષણ આપવાનું સદ્ભાગ્ય મને મળ્યું હતું. ઉક્ત યુનિવર્સિટીએ આ ભાષણો પ્રસિદ્ધ થાય એવી ભાવનાથી આનંદ પશુ મંજૂર કરી હતી, પણ એનો સહુપયોગ કરવાનું મને ભાગ્ય મળ્યું નહિ; અને સ્વં દી. બ. ઝવેરી અને સ્વં ભાઈ શ્રી શંકરપ્રસાદ રાવળની ઈચ્છા 'કાર્પસ ગુજરાતી સભા' તરફથી પ્રસિદ્ધ થવાની શરૂથી જ હતી એટલે એમની આજ્ઞા પ્રમાણે ૧૩૬ પૃષ્ઠ સુધીનો ભાગ ચાર ટુકડે કાર્પસ સભાના 'ત્રૈમાસિક'માં છપાશે, અને છૂટી નકલો પણ જુદી કાઢવામાં આવી. એ પછીનો ભાગ શંકર પ્રસાદભાઈની માંદગીને લઈ 'ત્રૈમાસિક' પ્રસિદ્ધ ન થવાને કારણે એમાં ન છપાતાં જુદો જ છપાવી નાખવામાં આવેલો, — આ સમગ્ર ભાષણો આમ પરિશિષ્ટો સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. આનું બધું જ શ્રેય પ. મા. સ્વં ઝવેરીસાહેબ અને સુ. સ્વં ભાઈ શંકરપ્રસાદને છે, જેમનું જાણુ હું આજીવન ભૂલી શકું એમ નથી.

મુંબઈની યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટને તો હું પરમ જાણી છું, જેણે વ્યાકરણના અને ભાષાશાસ્ત્રના કુદારા જેવો અને સામાન્ય રીતે જેને કોઈ હાથ ન લગાડે તેવો મારા તરફથી પસંદ કરી ગ્રાહ્યતામાં આવેલો વિષય ઉક્ત વ્યાખ્યાન-શ્રેણીમાં સ્વીકારી મને એ આપવા દેવાનું સ્વીકાર્યું.

'રૂપરચના'ની આ બાતની અદ્યતન અર્થા આ દિશામાં નવો પ્રયત્ન છે. એમાં ગુજરાતી ભાષામાં જાણવામાં આવેલાં શબ્દસ્વરૂપોની યથાશક્ય સિદ્ધિ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. પ્રાંતિક રૂપોનો પણ પરિચય સુલભ થવા સાવધાની લીધી છે; અને એ બધું સપ્રમાણ નિરૂપાય એનું સતત જાન રાખવામાં આવ્યું છે.

૩ જુ' વ્યાખ્યાન શબ્દાંગસિદ્ધિનું ૪ જુ' નામિત્રી વિભક્તિઓનું અને ૫ જુ' વ્યાખ્યાત્રિકી વિભક્તિઓનું (કૃત્તરિત પ્રત્યયો) નામ-સર્વનામ-વિશેષણનાં રૂપા-

ખ્યાન, અને ક્રિયારૂપોની અનુક્રમે સાધના સુભલ કરી આપે છે. તે તે શબ્દનું મૂળ શોધવાનો એમાં પ્રયત્ન છે અને એને માટે પૂર્વના આ વિષયના વિદ્વાનોની સેવાનો બની શકે તેટલો પૂરતો લાભ લેવામાં આવ્યો છે. ત્યાં ત્યાં તે તે વિદ્વાનના ગ્રંથોના ઉલ્લેખ આપવાની એક પધ્ધતિ જતી થઈ નથી. નામ આપ્યા સિવાય જ અહીં એ સર્વે વિદ્વાનોનું નત મસ્તકે ઋણ સ્વીકારું છું.

૧ હુ બાપણુ ‘ભાષાની વર્ગણી’ ઉપર આપવામાં આવ્યું છે. એ દિશામાં પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ ઉત્તરોત્તર સમર્થ પ્રયત્નો કર્યા છે. આપણે ત્યાં પણ સ્વ૦ ડૉ. ભાંડારકર, સ્વ૦ ડૉ. શુક્લે, વિદ્યમાન ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી, અને સ્વ૦ ડૉ. તારાપોરવાળાના પ્રયત્ન જાણીતા છે. આમાં ડૉ. તારાપોરવાળાનો પ્રયત્ન લગભગ અદ્યતન કોટિનો છે એમણે ખૂબ જ જીંઠે જીતરીને ભાષાની દ્વિવિધ વર્ગણીનો સુભગ સમન્વય સાધી આપ્યો છે મુખ્યત્વે એમની વર્ગણીને આધારે મારા તરફથી ભાષાની વર્ગણી સાધી આપવામાં આવી છે, એટલે પૂર્વના ત્રણ વિદ્વાનોના ઋણ ઉપરાંત ડૉ. તારાપોરવાળાનું ઋણ અત્રે સખહુમાન સ્વીકારું છું. એ આખા ભાષણનું શ્રેય માત્ર એમને જ છે એમ માનપૂર્વક જાહેર કરતાં આનંદ થાય છે.

૨ જુ’ ભાષણ ‘સ્વરભાર’ એ મારો પ્રિય વિષય છે. એને મેં મારી સ્વતંત્ર દૃષ્ટિથી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. છેક વૈદિક ભૂમિકાથી લઈ અત્યાર સુધીની ભૂમિકા—શુન્દરાતી ભાષા સુધીમાં દ્વિવિધ સ્વરભારની અનુસ્યૂત પરંપરા બતાવવાનો એમાં મારો નમ્ર પ્રયત્ન છે. વૈદિક ‘સાંગીતિક કે આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર’ અને ‘સર્વસામાન્ય બક્ષાત્મક કે આઘાતાત્મક સ્વરભાર’નાં મૂળ તપાસતાં બક્ષાત્મક સ્વરભારે ભાષાઓના વિકાસમાં જે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે તેનો મારી શક્તિ પ્રમાણે પ્રામાણિક ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘હાસપ્રક્રિયા’ના મૂળમાં ‘બક્ષાત્મક સ્વરભાર’ કેવો સળંગતાથી ભાગ ભજવે છે એનો આ નિરૂપણાથી જરૂર ખ્યાલ આવશે. અર્વાચીન ભૂમિકામાં પણ આ ‘બક્ષાત્મક સ્વરભાર’ કેટલું પ્રભુત્વ ધરાવે છે એ પણ નિયમે તારવી આપી સ્પષ્ટ કર્યું છે, તો છેક ઋગ્વેદથી લઈ આજ દિવસ સુધી ‘સાંગીતિક સ્વરભાર’ કેવો જીવંત સ્વરૂપે નિયામક રહ્યો છે એ પણ નિયમે તારવી સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. આ નિયમે તારવવાનો પ્રયત્ન ભાષાના જીવંત સ્વરૂપના અભ્યાસનો પરિપાક છે અને તેથી શુન્દરાતી ભાષામાં એ નવી જ દિશા ખોલી આપશે એવી શ્રદ્ધા છે. આ દિશામાં આ પહેલાં મારા મિત્ર ડૉ. ગોકુળભાઈ પટેલનો પ્રયત્ન છે, પણ એ પ્રયત્નમાં બંને સ્વરભારનું પાર્થક્ય જોવા મળતું નથી અને તેથી કર્યું પરિણામ કયા પ્રકારના સ્વરભારનું છે એ

જાણવું શક્ય રહ્યું નથી. છતાં આ દિશામાંના એક સ્વતંત્ર પ્રયત્ન તરીકે એનું સ્થાન સ્વીકારવું જોઈએ. સંશોધન વિષય જ એવો છે. ખોદકામ જેમ જીંડું બાંધ તેમ એમાંથી રત્નો સુધી પહોંચવાનું શક્ય બને. સ્વં ડો. બીમ્સ, સ્વં ડો. હોનેલ, સ્વં નરસિંહરાવ, સ્વં રમણભાઈ નીલકંઠ વગેરેએ ‘સ્વરભાર’ની દિશામાં શક્ય ગતિ સાધી આપવા પ્રયત્ન કરેલો આપણે ત્યાં છે; પરંતુ બંને પ્રકારના સ્વરભારોનું પાર્થક્ય લઘ્ય નહોતું. એ પાર્થક્ય સાધી આપી બંનેની સ્વતંત્રતા તેમજ એકબીજાનો સંબંધ બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન આ દિશામાં રસ લેતા વિદ્વાનોને ઉપયોગી નીવડશે તો મારા આ સ્વતંત્ર દર્શનની સાર્થકતા છે.

આ લાઘવોની આ સ્વરૂપની પ્રસિદ્ધિમાં ક્ષાણંસ શુ. સભાના અગ્રણીઓ સ્વં દી. બ. ઝવેરી સાહેબ, સ્વં ભાઈ શંકરપ્રસાદ રાવળ, વિદ્યમાન માન મુ. શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયા અને ભાઈશ્રી જ્યોતીંદ્ર દવે કારણભૂત બન્યા છે, એ સાભાર વ્યક્ત કરી, મારાં સભાને ચરણે ધરેલાં આ પૂર્વનાં સંપાદનોની જેમ આ સંપાદન પણ સભાને ચરણે ધરી કૃતાર્થતા અનુભવું છું.

મધુવન, એલિસબ્રિજ
અમદાવાદ-૬
તા. ૧-૨-૫૮

}

કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

વિષયાનુક્રમણી

ભાષણ ૧ : પ્રાર્તાવિક, પૃ. ૧-૨૬

પ્રાર્તાવિક ૧, ભાષાની વર્ગણી ૩ : ૧. નિરવયવ ૫, ૨. સાવયવ ૫; સાવયવના પેટાપ્રકાર ૬ : ૧. સમાસધન ૬, ૨. સમાસજદ્વય ૭ : ૧. પૂર્વગ્રપ્રધાન ૯, ૨. અનુગ્રપ્રધાન ૯, ૩. પૂર્વગ-અનુગ-પ્રધાન ૧૦; ૩. રૂપધટનાત્મક ૧૧ : ૧. આતંત્રિક રૂપધટનાત્મક ૧૨, ૨. બાહ્ય રૂપધટનાત્મક ૧૩. ભા. યુ. ભાષાસ્વરૂપની લાક્ષણિકતા ૧૪ : ૧. પ્રત્યયાત્મક રૂપધટના ૧૪, ૨. સમસ્ત સ્વરૂપમાથી વ્યસ્ત સ્વરૂપ તરફ જવાનું વલણ ૧૪, ૩. પ્રત્યયધન એકાક્ષરી ધાતુઓ ૧૫, ૪. કારક પૂર્વગોનો અભાવ ૧૬, ૫. વિભક્તિભોપે સામાસિક-શબ્દધટના ૧૬, ૬. સ્વરાશોદ કે ગુણવૃદ્ધિ પ્રક્રિયા ૧૭, ૭. અનેકવિધ રૂપાખ્યાનો ૧૮. વૈદિક સંસ્કૃતમાં શબ્દના પ્રકાર ૨૩

ભાષણ ૨ : સ્વરભાર, પૃ. ૨૬-૬૨

વેદમાં સ્વરભાર ૨૭, દ્વિવિધ સ્વરભારની મૂળ ૨૮, હ્રાસપ્રક્રિયા ૪૦, સં. ભાષામાં સ્વરભાર ૪૩, હ્રાસપ્રક્રિયાની અસર ૪૫, : પ્રાકૃત ભૂમિકાની લાક્ષણિકતા : ૧. છ ૪૬, ૨. મૂર્ધન્યીભવન ૪૭, ૩. દ્વનો સ્ ૪૭, ૪. મદાપ્રાણ વ્યંજનોની વર્ગયતાનો નાશ ૪૭, ૫. વ્યંજનોની પૂર્વાપરસવર્ણતા ૪૯, ૬. જોડાક્ષરના ઘસારા સાથે પૂર્વ સ્વરની દીર્ઘતા, કવચિત્ સ્વરતા ૪૯, ૭. એકવડા વ્યંજનનું બેવડા થવાપણું ૪૯, ૮. અનુનાસિક ઉચ્ચારણનો પ્રભેદ ૪૯, ૯. શબ્દારંભે જોડાક્ષરના આઘાક્ષરનો ભોષ ૫૦, ૧૦. જઙ્ઘરની પ્રક્રિયા ૫૦, ૧૧. હઙ્ઘરનો ભોષ ૫૧, ૧૨. ળ અને ળ્હ ૫૧, ૧૩. ચવાળા આર્યેતર શબ્દોનો પ્રવેશ ૫૧, ૧૪. જ્ઞનો પ્રભેદ ૫૧, ૧૫. ઋઙ્ઘરનો અ પર. દ્વિવિધ સ્વરભારની પરંપરા ૫૨, બલાત્મક સ્વરભારની નિયામક વાક્ય-પ્રક્રિયા ૬૫; આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર ગુચ્છ. ભાષામાં ૬૬

પરિશિષ્ટ : લઘુપ્રયત્ન સ્વરા અને બલાત્મક સ્વરભાર (નિયમોની તારવણી) ૬૯-૭૨

ભાષણ ૩ : શબ્દાંગસિદ્ધિ, પૃ. ૭૩-૧૨૩

૧. કૃત કે પ્રાથમિક પ્રત્યયો : જ કાલ કે અર્થવાચક કૃદંતો : (૧) વર્તમાન કૃદંત ૭૪, (૨) જૂતકૃદંત-યું ૭૬, આણું ૭૯, (૩) વિશિષ્ટ જૂતકૃદંત-ણ્ણ-ણ ૮૧, (૪) અવ્યયરૂપ જૂતકૃદંત-ઈ-ઈ(ને) ૮૪, (૫) સામાન્ય કૃદંત મા વિવિધ્ય કૃદંત-યું ૮૭, (૫) ભવિષ્ય કે કૃતવાચક કૃદંત-નાદ-નાર ૮૯; ચ. ધીમ્ન કૃતપ્રત્યય ૯૧ : (૧) અ ૯૧, (૨) અક(ક્ષ) ૯૧, (૩) અળ ૯૧, (૪) અળા ૯૨, (૫) અળી ૯૨, (૬) અળું ૯૨, (૭) અત્ત ૯૩, (૮) અતી ૯૩, (૯) આદે ૯૩, (૧૦) આપ ૯૪, (૧૧) આવ ૯૪, (૧૨) આવો ૯૪, (૧૩) આવટ ૯૪, (૧૪) આટ ૯૫, (૧૫) આળ ૯૫, (૧૬) આળી ૯૫, (૧૭) આમળ ૯૬, (૧૮) આમળી ૯૬, (૧૯) અતરી-અતર(રથ) ૯૬, (૨૦) ઈ ૯૭, (૨) ઋક ૯૭; (૧) ડ ૯૭, (૨) માડ ૯૭, (૩) ઈયો-વૈયો ૯૮.

૨. તદ્વિત કે દ્વિતીયિક પ્રત્યયો : ૧ વિશેષણ ઉપરથી નામ બનાવનાર : (૧) આદે ૯૮, (૨) આળ ૯૯, (૩) આળ ૯૯, (૪) આણું ૧૦૦, (૫) આસ ૧૦૦, (૬) ઈ ૧૦૧, (૭) તજ ૧૦૧, (૮) વ ૧૦૧, (૯) વળ ૧૦૧, (૧૦) પળું ૧૦૧, (૧૧) પો ૧૦૨,

(१२) म १०२, (१३) क १०३, (१४) वाङ १०३, (१५) की १०३; २. नाम उपरधी
नाम अनापनार : (१) आट १०३, (२) आटो १०३, (३) ओटी १०३, (४) वट १०३,
(५) वटो १०४, (६) आडो १०४, (७) आरो १०४, (८) उनी १०४; ३. नाम उपरधी
विशेषण अनापनार : (१) आणी १०५, (२) आळ १०५, (३) ई १०५, (४) इय १०६,
(५) ईळ १०६, (६) मन्त-वन्त १०८, (७) वाळ १०८; ४. तुलनादर्शक प्रत्यय : एवं
१०६; ५. रपाथे के ध्रुतावाचक प्रत्ययो : (१) क १०६, (२) ड ११०, (३) ल-ल १११,
(४) ट-ट ११२, (५) तु-को ११३; ६. संप्रसारवाचक विशेषण लागता प्रत्यय :
(१) एक ११३, (२) कु-को ११३, (३) मु ११३, (४) गण ११४, (५) मण ११४, (६)
वड ११४; ७. सार्धनामिक प्रत्ययो : (१) तु ११५, (२) शु ११६, (३) वळ ११६, (४)
वड ११७, (५) या ११७, (६) हीं ११८, (७) म १२०, (८) यारे १२०, (९) ये १२१;
८. स्त्री प्रत्ययो : (१) आ १२१, (२) ई १२१, (३) अणी १२२, (४) अण-एण १२२,
(५) आणी ११३

लापण ४ : नाभिकी विभक्तिओ, पृ. १२४-१८६

१. जति १२४, २. वयन १२५, ३. विभक्तिओ १२८, १. प्रत्यय : ए १३०,
२. अनुगो वी १३०, वकी १३१, ने १३१, तु १३२, मा १३४; ३. विभक्तिनां :
(१) वडे १३५, (२) वती १३६, (३) साये १३६, (४) हारये १३७, (५) वेरे १३७, (६)
तु १३७, (७) करी १३७; ४. वी विभक्तिनां : (१) माटे १३८, (२) ताह १३८, (३)
काजे १३८, (४) वात्ते १३८; ५. मी विभक्तिनां : (१) करता १३८, (२) पे १३८,
(३) द्वारा १३८, (४) लीपे १३८; ६. वी विभक्तिनां : (१) तणु १३८, (२) वेर १४०;
७. मीविभक्तिनां : (१) उपर १४०, (२) माये १४१, (३) कने १४१, (४) पासे १४१,
(५) भणी १४१, (६) गमा १४२, (७) मुषी १४२, (८) लगी १४२, (९) विजे १४२

४. सर्वनामो : (१) हु अने तु : हु अने ओकवयननां ३५ १४३, मने-मुने १४५,
मार-मारे-मुज-मुझ-मज-मझ १४६; अने अने अडवयननां ३५ १४७, अमने १४८, अमार-
अमारे-अम-अमो १४८; तु अने ओकवयननां ३५ १४८, तने १४८, तार-तार-तुझ-तुज
१४८, तमे अने अडवयननां ३५ १४८, अमी-तमी १५१, तमने १५१, तमार-तमारे-तम-
तमो १५१. (२) ते-आ-ए-ओ के जे १५१, ओनां अडवयन १५३, तेणी-एणी-जेणी
नारीजनिनां ३५ १५३, तेवण-एवण-जेवण १५४, केनु ३५५ १५४; (३) मयु-मु-मनु
१५४, (४) कोई-काई-कई-क १५५ (५) प्रणीत सर्वनामो आप १५५, आपणे १५६, पोते
१५६, पेल-ओल्यु १५७, सौ-सहु १५८, वधुं-सधु-सधळ १५८, हरं दरं १५८.

५. विशेषण : १६० : संप्रसारवाचक विशेषण १६१, संप्रसारवाचक १६२;
विशेषण तुलनात्मक ३५ १६३

६. नाम : १. निर्णय अंग १६३, २. सगज अंग १६५, इ-ई अंतवाणा शब्द
१६७, उ-ऊ अंतवाणा शब्द १६८, एकारांत शब्द १६८, ओकारांत शब्द १६८

७. अव्ययो : १६८ : (१) केवणप्रयोगी अव्ययो : हे अहह अहो अहाहा ओहो

अधय हाय आहा हा अरे एय ए ओ ओय वाह वाहवाह धिक् षट्-ठिट्-छट्-छी-छिः
थू चूप भावाश भले १७०, वाह जी केम जां हा ना हो-हैं-हैंअैं अैं होवे होव, हा-
होहा-हों-ना (नाम तरीके पद्य) १७१

(२) क्रियाविशेषण अव्ययः : (१) क्षयपयः : ज्यारे त्यारे क्यारे ज्यारथी
त्यारथी क्यारथी कदी क्यारेक १७१, कदीमदी अत्यारे अटाणे आज काल हजी अगाड सट
तरत-नुरत-तूत हमणां-हवजां-हवडे १७२, हवे-हावा ओण-होण पोर परार आस्ते आ-खेले
ओली-तेले जलदी हाल १७३; (२) स्थलवाचक : ज्यां त्या अहीं अहींया (=अहींयां) : क्यां
१७३, पहेलां पछी-पछे-पछे आगळ(ळ्य) १७४, मोरय पाछळ(ळ्य) पछडावे हेठे-हेठळ(ळ्य)
ऊचे १७५, नीचे मांछ-मांय-माहे बहार(रय) आपे छेदे अदर १७६, वच्चे पाये-नजीक-
-नजदीक १७७; (३) रीतवाचक : जेम तेम केम एम आम अचानक ओचिता भले-वार ठीक
एकदम एकाएक कदाच नकी-नकी १७७, अरय भाग्येज जस्तले मेळे-मेते-जाते जाणे-गके
रते १७८ (४) निषेधवाचक : न नहि नो ना नहीं १७८; (५) परिश्रामवाचक : अतिशय
बहु १७८, लगार जरा-जराक-जरी-जरीक-जिरीक माड-मांड मांड १७९, (६) समतिदर्शक :
भले १७९

(३) नामयोगी अव्ययः : पहेलां पछी आगळ पाछळ हेठे-हेठळ नीचे बहार अदर
वच्चे वण १७९, पासे वगर-सिवाय उपरांत मुष्ठां-मुष्ठात-दीठ चोडये पेठे वेत-वांत प्रत्ये
तरफ-बाजू-बाजु मारफत १८०

(४) विलयान्वयी अव्ययः : (१) समुच्चयवाचक : अने-ने तथा तेम तेमज १८१;
(२) विक्षेपवाचक : अथवा वा या मातो कां-कांतो-क्यां-क्यांतो अगर के १८१; (३)
विशेधवाचक : परंतु किंतु तथापि पण तोपण तोय-तोहे-तोहा छता-छत्ता १८२; (४) संकेत-
शत-परिश्रामवाचक : यदि १८२, जो तो नहितो अगर-जो अगर-जो-के अगर जोके
कारण के केमके क्षाधीजे ते-तेथी-एटले अर्वात् १८३; (५) अपेक्षापूवक शुद्ध वाक्ययोगी :
जे के १८३; (६) प्रतीक्षा वाक्यारंभक वाक्ययोगीया : माटे तेथी एथी जेथी वळी १८४;
(७) शुद्ध आदर्शक अव्ययः : ज य-ए-एय तो ता ते पण ने के १८४-१८६

लापण ५ : आभ्यातिथी विलक्षित्या, पृ. १८९-२६४

क्रियावाचक रूपः : १ विकरण प्रत्ययना लोपे अक्षरांत अंग १८८; २. विकरण
प्रत्ययना अथी लवा साथे अक्षरांत अंग १८९, ३. प्रेरकना ओह-आप-भांथी अक्षरांत अंग
१९०, ४. श्रुत ईदंतना सं. रूपेमांथी क्रिया-अंग १९३, ५. अभागत नथी तेनां अंग १९३,
६. नाम-विशेषण-विपर्ययी अक्षरांत अंग १९४, ७. अनुकरणवाचक स्वतंत्र क्रिया-रूपे-अक्षरांत
अंग १९५

पद अने पयन १९५, १. वर्तमानकाणः : १ ता पुंय ओहवयननु १९६, २ ने
पुंय ओहवयन १९७ ३ ने पुंय ओहवयन १९८, १ लो पुंय अहुवयन १९९, २ ने पुंय
अहुवयन २००, ३ ने पुंय अहुवयन २०१; छ धात्वंग २०१; वर्तमानकाणनां केल्यांक
अनियमित ३५ २०४ : जा २०४, हो २०५, सो धो लो गो रो २०६, पी वी सू २०७,
नथी २०८

૨. આજ્ઞાર્થ ૨૦૯; ૩. વિધ્યર્થ ૨૧૦; ૪. ભૂતકાળ ૨૧૧,—(૨) દ્વિતીય ભૂતકાળ, (૩) નિયમિત ભૂતકાળ, (૪) ક્રિયાતિપત્યર્થ ૨૧૨; ૫. ભવિષ્યકાળ ૨૧૨

કર્મણિ રૂપરચના ૨૧૫; જોડ્યે ૨૧૭; પ્રેરક રૂપરચના ૨૧૯, સંયુક્ત ક્રિયાપદો. ૨૨૨

ઉપસંહાર, પૃ. ૨૨૫-૨૩૩

પરિશિષ્ટ ૧ : પ્રત્યયો અને અનુગો, પૃ. ૨૩૪-૨૩૫

પરિશિષ્ટ ૨ : ક્રિયાવાચક ધાતુ-રૂપો, પૃ. ૨૩૬-૨૪૨

પરિશિષ્ટ ૩ : ઉદાહરણ-શબ્દસૂચિ, પૃ. ૨૪૨-૨૫૭

પરિશિષ્ટ ૪ : વિશેષ નામોની સૂચિ, પૃ. ૨૫૭-૨૬૫

પરિશિષ્ટ ૫ : આ ગ્રંથમાંની અંગ્રેજી પરિભાષા (વપરાયેલી માત્ર), પૃ. ૨૬૬

સંકેતાક્ષરો

એ. વ-એકવચન

કૃ.-કૃત

કે. પ્ર.-કેવળપ્રયોગી

ચો. વિ.-ચોથી વિભક્તિ

છ. વિ.-છઠી વિભક્તિ

ત.-તદ્વિત

ત્રો. વિ.-ત્રીજી વિભક્તિ

પાદ-પાદવીપ

ખ. વ.-અણુવચન

ભૂ. કૃ.-બુદ્ધકૃત

વર્ત.-વર્તમાનકાળ

સા. વિ.-સાતમી વિભક્તિ

સુ.-સુરતી

સૌ.-સૌરાષ્ટ્રીય

મહત્વના સંદર્ભગ્રંથો

- આપ્તે, વામન શિવરામ : The Practical Sanskrit-English Dictionary
 આર્નોલ્ડ, ઇ. વર્નોન : Vedic Metre in its Historical Development
 ઠાકરવેલ, રેવ. રોબર્ટ : A Comparative Grammar of the Dravidian of
 South Indian Family of Languages
 દાશે, મોરેશ્વર રામચંદ્ર : Higher Sanskrit Grammar
 ગાઈમર, વિલ્હેલ્મ : Pali Literature & Language (ડૉ. ખાટાકૃષ્ણ ધોળનો અંગ્રેજી
 અનુવાદ)
 ગુણે, ડૉ. પાંડુરંગ દામોદર : An Introduction to the Comparative Philology
 (ખીણ આવૃત્તિ)
 : ભવિષ્યતઃકલા (અપભ્રંશ કાવ્ય)
 એટરજી, ડૉ. સુનીતિકુમાર : Indo-Aryan and Hindi (ડૉ. ભોમીલાલ સારાસવાનો
 'ભારત-આર્ય' અને હિન્દી' અનુવાદ)
 : Origin and Development of Bengali Language
 જેક્સન, એ. વી. વિશ્વિયન્સ : An Avesta Grammar, Part I
 દર્નર, પ્રો. આર. એલ : Gujarati Phonology (રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી લંડનના
 ૧૯૨૧ ના અંક ૩-૪ ખાંધી)
 : Stress Accent in Marathi
 : Nepali Dictionary
 ટેન્સિટોરી, ડૉ. એલ. પી. : Notes on the Grammar of Old Western Rajasthani
 (ઈન્ડિયન એન્ટિક્વરીના ગ્રંથ ૪૩-૪૪-૪૫, ઈ. સ ૧૯૧૪-૧૫-૧૬)
 તમારે, ગ. વા. : Historical Grammar of Apabhram'sa.
 તારાપોરવાળા, ડૉ. એરંચ જહાંગીર : Elements of the Science of Language
 (ખીણ આવૃત્તિ)
 ત્રિવેદી, પ્રો. કમળાશંકર પ્રાણ્યાંકર : ગુજરાતી ભાષાતું જુદજુ વ્યાકરણ
 દલાલ, ચિમનલાલ ડી. : પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યસંગ્રહ
 દવે, ડૉ. અંબકલાલ ન. : A Study of the Guj. Language in the 16th
 Century
 દિવેટિયા, પ્રો. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ : Gujarati Language and Literature,
 Vol. I-II
 : મનોમુકર-ગ્રંથ ૧ લો
 દાશી, પં. બેચરલાલ શુવરાજ : ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ

ધ્રુવ, પ્રો. કેશવલાલ હર્ષદરાય : બાલજીની કાદંબરી

ધ્રુવ, હરિ હર્ષદ : મુખ્યાવબોધ ઔકિક

પટેલ, ગોકુલદાસ ધર્મદાસ : સ્વરભાર અને તેનો વ્યાપાર

પાણિનિ : અષ્ટાધ્યાયી વ્યાકરણ સૂત્રપાઠ

પિશલ, આર. : Grammatic der Prakrit-Sprachen

પીમ્સ બ્રેહ્ન : A comparative Grammar of the Modern Aryan Languages, Vol. I, II, III

પ્લોઝ ઝુલ્ : મરાઠી ભાષે ચા વિકાસ (વા. ગો. પરાંજવેનેા મરાઠી અનુવાદ)
: L' Indo-Aryan

ર્લાંડરકર, ડો. રામકૃષ્ણ ગોપાલ : Wilson Philological Lectures, on Sanskrit and the Derived Languages (Ed. 1914)

બાલજી : કાદંબરીની સં. ૧૬૭૨ ની હાથપ્રત

મેક્ઝોનલ, એ. એ. : Vedic Grammar

મેહી, પ્રો. મધુસૂદન ચિમનલાલ : અપભ્રંશ પાઠાવલિ

રાઈટ, બેસેક : Comparative Grammar of the Greek Language

રુદ્રનર્, એ. સી. : As'oka Text and Glossary, Part I-II
: Introduction to Prakrit

વૈદ્ય, ડો. પી. એલ. : પ્રાકૃત વ્યાકરણ (હેમચંદ્રનું)

વિહટની, W. D. : Sanskrit Grammar

શાસ્ત્રી, કે. કા. : આપણા કવિઓ ખંડ ૧

: અક્ષર અને શબ્દ

: અનુશીલન

: અપભ્રંશ વ્યાકરણ (હેમચંદ્રનું)

શેઠ, ખં. હરગોવિંદદાસ ત્રીકમદાસ : પાદ્મ-સદ્-મહાવલો

સ્તુર્તેર્વા, ઈ. એચ. : An Introduction to Linguistic Science

હેર્નેલ : Grammar of the Gaudian Languages

એ ઉપરાંત પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજ. સાહિત્ય

શુદ્ધિપત્ર

[૭૧૫૧માં સ્થેલી તેમજ સુધારવામાં રહી ગયેલી જણાવી અને કાચિત્ પાછળથી હપીકત-દેવ તરીકે લાગેલો ભૂલો નીચે મુજબ સુધારવા વિનંતિ છે :]

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ	પૃષ્ઠ	પંક્તિ	શુદ્ધ	અશુદ્ધ
૭	૮	સપ્તલી	સંપત્તી	૧૫૭	૧	-વોને	-વો ને
૧૧	૨૨	સાપા	ભાપા	૧૫૭	૧૬ ૧૮	'પોતપ્રકાશ્યુ'...	...
૧૪	૭	પ્રત્યયવાચક	પ્રત્યયાત્મક			જણાવું નથી.	
૪૨	૧૩	guantitative	quantitative	૧૫૯	૧૭	'સ'	'સ્'
૪૨	૧૫	gualitative	qualitative	૧૫૯	૧૮	'હ'	'હ'
૫૭	૧૩	જાગો	જોગો	૧૬૧	૩૧	(-આ)ઠગ્રીત-શ	અ(-આ)ઠગ્રીસ
૫૭	૨૬	નિ	શ્રુતિ				-શ
૫૭	૨૬	અનિની	શ્રુતિની	૧૭૨	૨૩	તુત્તં	શ્રુતિ
૫૯	૮	આદિશ્રિના	આદિશ્રુતના	૧૮૧	૧૬	(૨) વિપય-	(૨) વિક-
૬૦	૪	ત્રિશ્રિતિ	ત્રિશ્રુતિ			વાચક	દેવવાચક
૬૪	૨	દ્વિશ્રિતિ	દ્વિશ્રુતિ	૧૮૩	૧૫	સાથે	સાથે.
૭૭	૨૧	તૂંડ	તૂડું	૧૮૬	૧૫	પ્રભર્થો	પ્રભર્થ
૮૧	૧૮	છેલ	છેલ	૧૮૮	૮	સંકૃતમાંથી	સંસ્કૃતમાંથી
૮૯	૧૩	સિંધીમાં	સિંધીમાં	૨૧૧	૨૧	'જિત'	'જીત'
૯૬	૧૧	આળી	આળળી	૨૧૪	૩૪	ઉમેરો:-કરજે-કરજોનો	વિકાસ
૧૦૩	૧૫	મંદકી...આવે છે.	...			૨૩ ન. બે. દિવડિયા તે	કર્મવિ
		આના આશાસસાએ				કરિજ્જના	વિકાસમાંથી જ
૧૧૨	૧૫	હાંડલં	હાંડલ			માને છે.	
૧૧૭	૪	ઉમેરો:-શ્રી. મધુસૂદન મોહી આના		૨૧૫	૨	હોશુ...નથી.	હોશુ સૌરાષ્ટ્રમાં
		મૂળમાં મુલ્યમ્ : તત્તુત્યકમ્ >					થાય છે અને
		અપ. તેજુકરં એમ જુએ છે એ					હોશો કપાય
		પ્રતીનિકર જણાય છે.					પણ નથી.
૧૧૭-૮	૨૭	અપભ્રંશમાં...થયો ડો. ટેસિટો		૨૧૬	૧૨	સમા	...
		હોય.	રીનો મનવા-	૨૧૬	૧૨	સમાવાય	...
			જ/શી જણાય છે.	૨૧૯	૧૬	જત-	જત
૧૧૯	૫	સાતમીના	પાંચમીના	૨૨૦	૨૫	જટલુ	જટલુ
૧૧૯	૫	આમ્	અપ. હાં	૨૨૦	૨૬	થકલુ	થકલુ
૧૧૯	૬	જળજાઇ હતું છે.	છે તેની પર-	૨૨૧	૧૭	જટાડલુ	જટાડલુ
		પરણું પબ્		૨૨૧	૨૧	ઝડાવલુ...	ઝડાવલુ...
		નિવામક હોય.				ઝડાડલુ	ઝડાડલુ
૧૩૫	૧૪	પ્રત્યયો	પ્રત્યયો	૨૨૩	૨૧	મી-	ધા-

गुजराती रूपरचना

भंगल

(अध्याय ५)

घन्वे वागीश्वरं देवं तत्कृपाचलसंभृतः ।
करिष्ये रूपरचना-नियन्त्रित-विचारणाम् ॥१॥

(दृशिगीत)

ओटेस्सिटोरि-नृसिंह-टर्नर-परचान् हृदि भावये,
तत्प्रथितराजपथानुगो व्याख्यानवस्तु विभावये ।
तज्ज्योतिरुज्ज्वलिता हि विकसति मत्प्रभारमणीयता,
सूर्यप्रकाशमपास्य कथयत का विधोः कमनीयता ॥२॥

[આ કાવ્યો લખવાનો આરંભ તા. ૧-૭-૧૯૫૨ અને મંગળવારે
કરોતો જે તા. ૭-૯-૧૯૫૨ અને રવિવારે પૂર્ણ થઈ શકેલા.]

ભાષણ ૧ લું

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતી ભાષા આજનું સ્વરૂપ કેવી રીતે પામી એ જાણવાની દિશામાં, પોતા-પોતાના સમયમાં જે સાધન ઉપલબ્ધ થયેલાં અને ભાષાશાસ્ત્રે જે પ્રમાણેનો વિકાસ સાધેલો તેનો ઉપયોગ કરી, આપણે ત્યાં પ્રયત્ન થતા આવ્યા છે. ગુજરાતી ભાષાનો વિચાર કરવામાં, હરકોઈ ઇતર ભાષા કે જોડીનો વિચાર કરતાં...લક્ષ્ય કરવામાં આવતાં ચાર અંગ : ૧. વાંચિકાસ, ૨. રૂપરચના, ૩. વાક્યરચના, અને ૪. અર્થસંક્રમણ—નો પૃથક્ પૃથક્ ખ્યાલ આપવો જરૂરી બને છે. આમાંના પ્રથમ અંગ વિશે આપણે ત્યાં મહત્ત્વની શાસ્ત્રીય વિચારણા થઈ છે. સ્વં નરસિંહરાવ દિવેટિયાનાં વિદ્વસન ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાન આ દિશામાં એક સળંગ ચલ છે. એ પછી એ જ દિશામાં સળંગ કોઈ પણ પ્રયત્ન થયો હોય તો એ ગ્રોં આર. એલ. ટર્નેરનો ‘ગુજરાતી સ્વરવ્યંજન—પ્રક્રિયા’ (Gujarati Phonology) એ મથાળે થયેલો પ્રયત્ન છે અર્વાચીન ગુજરાતીના વાંચિકાસનો અદ્યતન પદ્ધતિએ ગ્રોં ટર્નેરે વિચાર આપી શાસ્ત્રીય ધોરી માર્ગ સ્થાપી આપ્યો છે. એ માર્ગ ઉપર રહી પ્રથમ મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલા ક્રમિક વ્યાકરણ ભાગ ૩ જમાં—અને એને જ મઠારી ‘ગુજરાતી વાંચિકાસ’ નામની સ્વતંત્ર પુસ્તિકામાં નાનો પ્રયત્ન થયો છે. અને એવો એક મધ્યમ પ્રકારનો—એ ઉચ્ચ પ્રકારનો તો નહિ જ—એવો પ્રયત્ન વડોદરાના પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર માટે લખવા સોંપાયેલા ‘ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર’ નામક અંથમાં મારા તરફથી થયો છે. ‘રૂપરચના’ વિશે આપણે ત્યાં ઘણું જ ઓછું થયું છે. બેશક, સ્વં દિવેટિયાએ પોતાનાં વિદ્વસન વ્યાખ્યાનોમાં શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આપતાં, તેમજ સ્વં રમણભાઈ નીલકંઠ અને સ્વં દિવેટિયાએ ‘ગુજરાતી ભાષાનું ઇંધારણ’ આપતાં, વળી સ્વં કમળાશંકર ત્રિવેદીએ ‘જૂહુ વ્યાકરણ’માં પ્રસંગ મળતાં રૂપરચનાના વિષયને કેટલેક અંશે સાધ્યો છે, પણ એનું વિષયને પ્રધાનતા આપી શાસ્ત્રીય વિવેચન—વિચાર આદિક થયું નથી જ. મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાનો વિચાર કરતાં સ્વં રોં ટેન્સિટોરીએ ‘જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ ઉપરની નોંધો’માં, સ્વં ચતુરભાઈ પુ. પટેલે ‘જૂની ગુજરાતી ભાષા’ નામક અંથમાં,

અને વિદ્યમાન હોં અંબકલાલ દવેએ ‘સોળમા શતકની ગુજરાતી ભાષા’ એ અંધના ઉપોદ્ઘાતમાં રૂપરચના વિશે શાસ્ત્રીય મીમાંસા આપી છે, જેનો અર્વાચીન ગુજરાતી રૂપરચનાના વિચારમાં આવશ્યક ઉપયોગ થયો નથી જ. ગુજરાતી રૂપરચનાના વિચારમાં હોં દવેનો પ્રયત્ન અદ્યતન પ્રકારનો હોઈ ખૂબ માર્ગદર્શક છે. આપણે માટે હવે તો પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાના તેમજ અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષાની જૂની કૃતિઓના ઠેટલાક મહત્ત્વના અંશોની પ્રસિદ્ધિ પણ થઈ ચૂકેલી છે, તેથી આ વિષયને વધુ સ્પષ્ટ અને પ્રામાણિક સ્વરૂપમાં આપવાની આજે સુવિધા છે. અહીં ગુજરાતી રૂપરચના વિશે વિચાર કરતાં આ બધી સામગ્રીમાંથી આવશ્યક વસ્તુઓનો ઉપયોગ કરવાનો પણ પ્રયત્ન થશે, અને એ રીતે ગુજરાતી ભાષાનું ઐતિહાસિક વ્યાકરણ લખવા ચાહનારને ઉપયોગી માર્ગદર્શન પણ મળી રહેશે, એવી શ્રદ્ધા અસ્થાને નથી.

વાકચરચના અને અર્થસંકેતમણુ એ બે વિષય ગુજરાતી ભાષામાં અત્યાર સુધી લગભગ અસ્પૃષ્ટ જ રહ્યા છે. આમાંના ‘અર્થસંકેતમણુ’ વિષય ઉપર ભાઈશ્રી હોં લોગીલાલ જ. સારંગરાએ ‘શબ્દ અને અર્થ’ એ મથાળે ઠક્કર વસનજી માધવજી ભાષણો આપ્યાં જ છે. આમ હવે ‘વાકચરચના’ એ એક વિષય લલિત્યના કેઈ વિદ્વાન વ્યાખ્યાતા માટે હાલ તો બાકી રહે છે.

ગુજરાતી ભાષાનાં રૂપોનો અવતાર જોવાને માટે એ ભાષા જે પરંપરાએ ઊતરી આવી છે તે સમગ્ર પરંપરાનો આવશ્યક ખ્યાલ જરૂરી બને જ છે; એ વિના એનો સ્વાભાવિક વિકાસ લક્ષ્યમાં આવી ન શકે.

આપણે સારી રીતે જાણીએ છીએ કે માનવોને પોતાના વિચાર પરસ્પર બતાવવાને ભાષા કે બોલી એક મહત્ત્વનું સાધન છે. એ સાધનનો વિકાસ કેવી રીતે થયો એટલે કે ભાષાની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ વિષયમાં અનેક સિદ્ધાંત વિચારવામાં આવ્યા છે. આ વિશે દૂંકમાં મેં મારા ‘ગુજરાતી ભાષા-શાસ્ત્ર’ના પ્રથમ ખંડમાં ચર્ચા કરી છે તેથી અહીં એની પુનરુક્તિ કરતો નથી. રૂપરચનાનો વિચાર કરતી વેળા એ બહુ આવશ્યક પણ નથી, કેમકે શબ્દસ્વરૂપો નિશ્ચિત થયે એને સંગત રીતે બોલી માનવી પ્રત્યેક વિચાર પૂર્ણ સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે ત્યાં એને ‘ભાષાત્વ’ પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યું હોય છે, આપણા અનુભવની વાત છે કે જેમ અક્ષરોને જમે તેમ મૂકવાથી શબ્દો તૈયાર ન થાય, તેમ શબ્દોને પણ જમે તેમ મૂકવાથી ભાષા થતી નથી; અનુક્ર એક ચોક્કસ ક્રમમાં શબ્દોની રજૂઆત થતાં જ્યારે એમાં પૂર્ણ વિચાર ખડો થાય છે ત્યારે જ એ

‘ભાષા’ બને છે. ‘ઘોડો ગાડી હાંકે સવાર ગાડીવાન’ આમ શબ્દોને ગમે તેમ મૂકી દેવાથી કોઈ વિચાર સ્ફુટ થતો નથી; ‘ગાડીવાન સવારમાં ઘોડાગાડી હાંકે છે’ એવી કોઈ (સંપૂર્ણ વાક્યરૂપ) યોજના કરવાથી એક વિચાર મૂલ્ત થાય છે. આમ કરવાને અમુક ચોક્કસ રૂપ ધરાવતા શબ્દોની જરૂરિયાત ઊભી થાય છે.

ભાષાની વર્ગણી

ભાષા આરંભમાં કેવા પ્રકારની હતી એ જાણવાનું કોઈ પણ પ્રામાણિક સાધન આપણી પાસે નથી, પરંતુ સ્વાભાવિક ક્રમ કેવો હોવો જોઈએ—બને પછી એમાંથી ઉત્તરોત્તર કેવા પ્રકારનો વિકાસ થયો એ વિશે સંભાવનાઓ કરવામાં આવી છે. એ દૃષ્ટિએ—જગતની વર્તમાન વિભિન્ન ભાષાઓની બે પ્રકારની વર્ગણી કરવામાં આવી છે; જેવી કે ૧. રૂપાત્મક અને ૨. પરંપરાત્મક.

૧. રૂપાત્મક—આનું ખીનું નામ ‘વાક્યાત્મક’ પણ છે. કારણ સ્પષ્ટ છે કે નિયત થયેલા શબ્દ વાક્યરૂપે જ્યારે પ્રયુક્ત થાય છે ત્યારે જ ભાષા સ્વરૂપ પામે છે. આ રૂપાત્મક પરિસ્થિતિ તે તે ભાષા કે બોલીના કયાંસુધી વિકાસ થયો છે એનો પણ ખ્યાલ આપી શકે છે. ખીન શબ્દોમાં કહિયે તો ભાષાનું બંધારણ એ આ રૂપાત્મક સ્વરૂપને અવલંબીને રહેલું છે. વર્તમાન કોઈ પણ ભાષા કે બોલીના ભાષાક્રીય બંધારણનો સ્વાભાવિક ખ્યાલ આ રૂપાત્મક સ્વરૂપ જ આપી શકે; અને તેથી જ ભાષાશાસ્ત્રીઓ આ વર્ગણીને ખૂબ મહત્વ આપે છે.

૨. પરંપરાત્મક—આનો ઉપયોગ તે તે ભાષા કે બોલીનું કુળ નક્કી કરી આપે. દા. ત. ગુજરાતી ભાષાનો જ આ રીતે વંશવેલો તપાસવા જતાં આપણને એના મૂળમાં રહેલી ગૌર્જર અપભ્રંશ ભૂમિકા, એના મૂળમાં રહેલી શૌરસેની—પ્રાકૃત ભૂમિકા, એની પૂર્વમાં આવેલી ઋગ્વેદકાલીન ભૂમિકા—આવી પરંપરા એના પ્રામાણિક સ્વરૂપમાં આપણે નિહાળી શકિયે. ઋગ્વેદકાલીન ભાષા ભૂમિકાથી લઈ અર્વાચીન ગુજરાતીની ભૂમિકા સુધી આવતાં અનેક પેટાભૂમિકાઓ વટાવવી પડી છે. આ આખો વિકાસ પરંપરાત્મક સ્વરૂપ જ આપી શકે. બેશક, આ પરંપરાનો નિશ્ચય કરવામાં દેશ અને પ્રજાઓનો સંબંધ નિયામક છે. જગતની ભાષાઓનો પરંપરાત્મક વિભાગ કરવામાં મુખ્યત્વે પ્રજાઓનાં નામ આપવામાં આવ્યાં છે; જેમકે Indo-Germanic—ભારત-જર્મન કે Indo-European—ભારત-યુરોપીય, Indo-Hittite—ભારત-હિતાઈત, Austric—મલય-વાસીય, વગેરે તે તે પ્રજાની નિશ્ચિત મૂળ ભાષા—પછી તે તે પ્રજા જ્યાંજ્યાં સ્થળાંતર કરીને ગઈ ત્યાંત્યાં પોતાની ભાષા લેતી ગઈ અને એ રીતે અનેક શાખાઓમાં પ્રધાનભાષા દેશાતી ગઈ. પ્રજાના નામ ઉપરથી ભાષાનામનો નિશ્ચય કરવામાં મુખ્ય એક મુશ્કેલી એ પણ છે કે એક પ્રજા ખીન સ્થળમાં ગઈ હોય ત્યાંની સ્થાનિક

પ્રજના સંપર્કમાં આવવાથી ભાષાની આપણેમાં કેટલાય સંયોગોમાં મૂળ પ્રજાની ભાષા આગંતુક પ્રજાની ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી ગઈ હોય છે, અને આગંતુકોની ભાષા નહિ પણ યઈ ગઈ હોય છે. એથી જિલદું આગંતુકોની ભાષાની પ્રમળતાએ સ્થાનિક ભાષાઓ ઉપર પ્રભુત્વ મેળવી સ્થાનિક ભાષાઓને નાબૂદ પણ કરી નાખી હોય છે. દા. ત. લીલ લોકો ભારતના આદિવાસીઓ છે, છતાં એઓની મૂળ ભાષાનો સર્વનાશ જ થઈ ગયો છે ને એઓ ગુજરાતીની સાથે સંબંધ ધરાવનારી બોલી ગુજરાત-મારવાડ-માળવા-ખાનદેશની સરહદોમાં આજે બોલે છે. મોહેન્-દડો હડપ્પા વગેરે સ્થળોનાં યોદ્ધામના અભ્યાસ પછી વિદ્વાનો એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યા જ છે કે એ પ્રદેશોમાં મળેલા અવશેષોના આદિયુગમાં આર્યેતર-ભાષાભાષી લોકો ત્યાં હતા; આજે એ પ્રદેશોમાં આર્યેતર-ભાષાભાષીઓ નથી. એથી જિલદું દ્રવિડ પ્રદેશોમાં આજે દ્રવિડ ભાષાની પરંપરાની ભાષાઓ અને બોલીઓ જ પ્રચારમાં છે. આર્ય ભાષાઓ—આર્ય સંસ્કૃતિએ મોટો શબ્દસમૂહ દ્રવિડ ભાષાઓને આર્યો છતાં ભાષાકીય બંધારણમાં પરિવર્તન નથી થયું. પરંતુ એ જ દ્રવિડ દેશોમાંથી સ્થળાંતર કરી ગયેલી પ્રજાઓએ દ્રવિડ ભાષાના સંસ્કાર સહતર ગુમાવ્યા છે એવું પણ માલૂમ પડી આવ્યું છે. એટલે ભાષા કે બોલીના નામકરણમાં એકલી પ્રજા યા એકલો દેશ નિયામક નથી; બંનેના સમન્વય ઉપર એ નામકરણનો આધાર છે. આ પરંપરાત્મક વિભાગોમાંથી ભાષાના વિકાસનો ઐતિહાસિક ક્રમ આપણે જરૂર મેળવી શકિયે, પણ તે તે ભાષા બોલનારી પ્રજાઓની પરંપરાનો એમાંથી બાધ ન જ મેળવી શકિયે, કેમકે આજે ભારતમાં જ આર્ય પ્રકારની ભાષા કે બોલીઓ બોલનારી બધી પ્રજાઓ કાંઈ આર્ય લોહીની નથી જ. આપણે સારી રીતે જાણિયે છિયે કે હુનિયાના બીજા કોઈ દેશની સરખામણીએ ભારત માત્ર એક એવો દેશ છે કે જેમાં અનેક વિદેશીય પ્રજાઓ ચારેગમથી આવી એકત્ર સ્થિર થઈ છે, અને તે તે દેશ કે પ્રાંતમાં આવ્યા પછી સ્થાનિક ભાષાઓ કે બોલીઓની અસર નીચે આવી પોતાની મૂળ ભાષાઓ કે બોલીઓને ગુમાવી પણ બેઠી છે; એટલે અમુક ચોક્કસ એક ભાષા અમુક ચોક્કસ એક જ પ્રજાની ભાષા છે એવું પ્રામાણિક સ્વરૂપમાં ન જ કહી શકાય. એટલું ખરું કે કોઈ પણ ભાષાનું સ્વરૂપ નક્કી કરવામાં આ ઐતિહાસિક પરંપરાત્મક અવતાર ઉપયોગી થાય છે કે જે શબ્દોનાં મૂળ જોવામાં ઉપકારક નીવડે છે, પણ ભાષાના બંધારણીય સ્વરૂપનો ખ્યાલ તો રૂપાત્મક સ્વરૂપ જ આપી શકે. અને તેથી જગતની ૧૮મી સુદી ભાષાઓના પ્રકારનો નિશ્ચય કરવામાં ભાષાની રૂપાત્મકતાનો જ બાળાગ્રાહીઓ પ્રધાનપણે સ્વીકાર કરે છે.

તે તે ભાષા કે બોલીની પ્રકૃતિ પ્રમાણે એના મહત્વના બે વિભાગ પડે છે; જેવા કે ૧. નિરવયવ (Inorganic) અને ૨. સાવયવ (Organic).

૧. નિરવયવ—રૂપાત્મક સ્વરૂપમાં વાક્ય એકમ છે. વાક્યમાં આવતા જુદા જુદા શબ્દોના પરસ્પર સંબંધને આધારે વાક્યગત એક વિચાર મૂત્ત થાય છે. શબ્દોનો પરસ્પરનો સંબંધ—એ નામ છે, વિશેષણ છે, સર્વનામ છે, ક્રિયાપદ છે, એ વગેરે અમુક ચોક્કસ નિશાનીથી સામાન્ય રીતે વ્યક્ત થતો જોવામાં આવે છે. આવી કોઈ નિશાની વિના જ સ્થાન પ્રમાણે એકનો એક શબ્દ જ નામ વિશેષણ ક્રિયાપદ વગેરે બની જતો હોય છે. આમ વાક્યમાં અમુક એક ચોક્કસ સિદ્ધ અવયવસ્થિતિ શબ્દની નથી તેથી આવા પ્રકારની ભાષાઓ નિરવયવ ભાષાઓ કહેવાય છે. ચીની ભાષા એનું સારામાં સારું ઉદાહરણ છે. ચીની ભાષા સ્વરૂપ પ્રમાણે એકાક્ષરી (monosyllabic) ભાષા છે. વાક્યમાં જરૂરિયાત પ્રમાણે એકનો એક શબ્દ ગમે ત્યાં વપરાય છતાં એના રૂપમાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાર થવા પામતો નથી. “વો પુ જ્હ ત્હા” = ‘મને નહિ ખીક તેની’. “ત્હા પુ જ્હ વો” = ‘તેને નહિ ખીક મારી’. ગુજરાતી ભાષામાં આવાં નિરવયવ રૂપ આપણે નથી વાપરતા એમ નથી; ‘બાળક, મ રા’ એમ કહીશું, પણ શબ્દોના વિભાગીકરણમાં તફાવત નહિ જ પડે. આવી રચના માત્ર પ્રાસંગિક જ છે. એનાથી ઊલટું, ચીની ભાષામાં આ સાર્વાત્રિક વસ્તુ છે. એ ખરું કે ચીની ભાષામાં કેટલાંક સામાસિક રૂપ બને પણ છે; જેમકે તુઝ-સ્તિ—પૂર્વપશ્ચિમ; વળી પ્રત્યયો પણ જોવામાં આવે છે; જેમકે હૌ-ચુ—હલપણ, ચઝ-ચુ—લાંબાપણું—જેમાં ‘ચુ’ ભાવવાચક અનુગ છે. લાંબા કાળે આવી વસ્તુઓ ક્વચિત્ દાખલ થઈ ગઈ છે ખરી, આમ છતાં મોટે ભાગે ચીની ભાષાનું સ્વરૂપ એકાક્ષરી રહ્યું છે. તેથી જ ચીની ભાષાને ‘વ્યાકરણ’ની આવશ્યકતા ઊભી થતી નથી; એને રૂપાખ્યાનોની કશી લાંબધડ નથી.

૨. સાવયવ—શબ્દોના વાક્યગત સંબંધ જેમાં બે રીતે બતાવવામાં આવતો હોય છે : ૧. શબ્દસ્વરૂપમાં જ કાંઈ ફેરફાર કરવાથી, અને ૨. શબ્દને આગમ મધ્યગ કે અનુગ ઉમેરીને. વાચા વદતિ, વાચિકઃ અયં સંવાદઃ. પ્રથમના ઉદાહરણમાં વચ્ અને વદ્ મૌલિક અંગ છે—ધાતુ છે. ‘વચ્’ ઉપરથી નામ વાચ્ બની ત્રીજી વિભક્તિનો પ્રથમ આ ઉમેરાયે ‘વાચા’ રૂપ બન્યું છે; તો વદ્ ધાતુ પહેલા ગણુનો હોઈ ‘અ’ વિકરણ અને વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષનો ‘તિ’ પ્રત્યય આવતાં ‘તે બોલે છે’ એ અર્થ આપતું રૂપ ‘વદતિ’ આવે છે.

ખીલ વાક્યમાં ‘ચાચ’ને તદ્દિતનો ‘ફક’ લગાડી ‘સંવાદ’ના વિશેષરૂપ બનાવી પછી એને અનુસરી નરભતિ પહેલી વિલક્ષિત-એકવચનનો ‘સ’ લગાડવામાં આવ્યો છે. ‘અયમ્’ સાર્વનામિક રૂપ મૂળ કોઈ ‘અ’ અંગવાળા શબ્દનું છે—પહેલી વિલક્ષિત એકવચન નરભતિએ. ‘સંવાદઃ’માં વદ્ ધાતુને કૃત ‘અ’ લગાડી નરભતિનું નામ બનાવ્યું છે, અને પરસ્પર વાતચીતનો અર્થ લાવવા ‘સમ્’ ઉપસર્ગ આગમસ્થાને મૂકવામાં આવ્યો છે. શબ્દ નરભતિનો કોઈ પહેલી વિલક્ષિત એકવચનનો ‘સ’ પ્રત્યય લગાડવામાં આવ્યો છે અહીં ‘અસ્તિ’ ક્રિયાપદનો અધ્યાહાર છે. આ આખી રચના સાવચવર થઈ છે; એટલે કે વાક્યનો પ્રત્યેક અવયવ આવશ્યકતા પ્રમાણે તૈયાર થઈ આવી જોતો છે.

સાવચવના પેટાપ્રકાર—સાવચવ રૂપરચનાની સિત્ત સિત્ત રીતિઓને લઈને આ સાવચવ ભાષાપ્રકારના મહત્ત્વના ત્રણ પેટાપ્રકાર જાણવામાં આવ્યા છે :

૧. સમાસઘન (incorporating), ૨. સમાસખંડલ (agglutinating), અને ૩. રૂપઘટનાત્મક (inflecting).

૧. સમાસઘન—‘સમાસઘન’ એવી અન્વર્થક સંજ્ઞા લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે. આ પ્રકારની ભાષાઓની એ વિશેષતા છે કે અનેક શબ્દોના—સંપૂર્ણ શબ્દ નહિ પણ ટુકડા એકબીજામાં જોડાઈ સંપૂર્ણ વાક્ય એક-શબ્દાત્મક જ બની રહ્યું હોય છે; શબ્દોમાંનો આગળ પડતા ધ્વનિવાળો ભાગ જ બિપડી એકબીજામાં સંમિલિત થઈ ગયો હોય છે. ઉત્તર અમેરિકાના ગ્રીનલેન્ડની ભાષા આ પ્રકારની છે. (૩૦ તારાપોરવાળાએ આપેલું ઉદાહરણ જ અહીં આ આપવામાં આવ્યું છે; જેણે કે) ‘ઝોલિસર્-ફ-અર્તોર્-અ-સુઅર્પોફ્’—‘એ માછીમારીએ જવા ઉતાવળ કરે છે.’ આ ત્રણ શબ્દોનું ધનીભૂત વાક્ય થયું છે અને એક-શબ્દાત્મક—સમાસઘન બની ગયું છે. આ વાક્યનાં ત્રણ અંગ જે ત્રણ શબ્દોના રૂપમાં છે તે ઝોલિસર્—માછીમાંનો શિકાર કરવો, અર્તોર્—માં રોકાવું, અને પિન્ને-સુઅર્પોફ્—એ ઉતાવળ કરે છે. આ ઉપરથી આ પ્રકારની ભાષાનાં જે લક્ષણ અત્યંત સ્પષ્ટ થઈ જાય છે : ૧. એક-શબ્દાત્મક-સમાસઘન વાક્ય, અને ૨. પ્રત્યેક સામાસિક શબ્દમાંથી એક કે વધુ અક્ષરનો લોપ કરી ~~આવા~~ ~~આવા~~ પ્રકારની ભાષાઓ માત્ર ઉત્તર-દક્ષિણ અમેરિકામાં જ

રૂપમાં 'ખાસ્ક' લાપાને 'સમાસઘન' કહી શકાય. એમાં શબ્દોમાં સર્વનામોના વિષયમાં જ આ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે; જેમકે **દ-કર્-કિયોત્**—હું એની પાસે લઈ જઈ છું, **ન-કર્-સુ**—તું મારી પાસે લાવે છે, **હ-કર્-ત્**—હું તારી પાસે લાવું છું. આમ ખાસ્ક લાપાનાં ક્રિયાપદ સમાસઘન બને છે. કેટલીક સમાસબહુલ અને રૂપઘટનાત્મક ભાષાઓમાં પણ આવું આંશિક સમાસઘનત્વ પ્રયુક્ત થતું હોય છે.

આની સરખામણી આપણે ગુજરાતી ભાષામાંના એવા કવચિત્ મળતા વિકાસને વશ થયેલાં વાક્યરૂપોની સાથે કરી શકીએ; જેવાં કે, મેંકું—મેં કહ્યું, હુંકું—હું કહ્યું, સપડી કે સપડી—સમજ પડી કે? સોરઠી બોલીમાં 'છોકરીઓ ગઈ હતી' કહેવું હોય તો 'છોકરિયુ ગ્યુત્યુ' એમ કહેવાય છે. એમાં 'ગ્યુત્યુ' એ 'ગઈઓ' + 'હતીઓ'નું બોલીગત લઘુરૂપ છે. હઈ આવ્યો અને જઈ આવ્યોનાં **લયાવ્યો** ને જયાવ્યો, અને 'હઈ આવ' ઉપરથી 'લાવ' ક્રિયાપદ, એવું જ જૂની ગુજરાતીના 'પાડ ધાર'—પગ મૂકવા—ઉપરથી 'પધાર' ક્રિયાપદ—આ મૂળ રૂપો આવી જ 'સમાસઘન' સ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

૨. સમાસબહુલ—આમાં પણ 'સમાસઘન'ની જેમ શબ્દો વાક્ય બનાવવા એકસાથે જોડાઈ રહે છે; પણ તદ્વાત એ છે કે 'સમાસઘન'માં સંપૂર્ણ શબ્દ નહિ, પણ એનો એકએક ભાગ જ એકબીજા શબ્દોમાં ધનીભૂત થતો હોય છે, બ્યારે 'સમાસબહુલ' ભાષામાં પ્રત્યેક શબ્દ પોતાપોતાનું અસ્તિત્વ સાચવી રાખતો હોય છે. 'સમાસઘન' ભાષામાંના એવા તૂટેલા શબ્દખંડને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી, બ્યારે 'સમાસબહુલ'માં એ સંપૂર્ણ શબ્દ હોય છે જે એ પ્રત્યેક સ્વતંત્ર રીતે પણ પ્રયુક્ત થતો જ હોય છે; અને તેથી સમાસઘન ભાષાપ્રકારની જેમ એક-શબ્દાત્મક વાક્યરૂપે આવી રહેવાની પરિસ્થિતિ ખડી થતી નથી. આ બતની ભાષાઓમાં વ્યાકરણ ઉપર કોઈ પણ બતની નિરથેક લાદણી થતી નથી અને રૂપાખ્યાનોની નિયમિતતા તેમજ પ્રાસાદિકતા જળવાઈ રહે છે. આનું સારામાં સારું ઉદાહરણ તુર્કી ભાષા પૂરું પાડે છે. આ એની લાક્ષણિકતા માટે ૩૦ મેક્સમૂલરે 'તુર્કી ભાષા'નાં ભારોભર વખાણ કર્યાં છે. એમણે ઉદાહરણ તરીકે 'સેવ્'—ચાહવું—ધાતુ લીધો છે. તુર્કી ધાતુમાં વિધ્યર્થ-ભાવ 'મેક્' અગુગથી બનાવાય છે; જેમકે 'સેવ્-મેક્'—ચાહવું; આને જ નકારાર્થ આપવો હોય તો વચ્ચે 'મે' ઉમેરી સેવ્-મે-મેક્ રૂપ સાધવામાં આવે છે, જેનો અર્થ 'ચાહવું નહિ' એવો થાય છે. 'મે' નકારાર્થક છે, ત્યાં જો અકર્મક ભાવ કરવો હોય—'પોતાને ચાહે છે' એવા ભાવથી, તો **સ્વ**

ઉમેરવામાં આવે છે; જેમકે સેવિન્-મેક્—પ્રસન્ન થવું, આનંદ પામવું. આવા બીજા મધ્યગ—

દિર્—કર્મણિ અર્થઃ માટે : સેવિન્-મેક્—આહવું-ચહવાવું

દશ્—પારસ્પરિકતા માટે : સેવિશ્-મેક્—પરસ્પર આહવું

દિર્—પ્રયોજક અર્થઃ સેવ-દિર્ મેક્—આહવા પ્રેરવું

આવા અનેક મધ્યગોથી આ ભાષા સમૃદ્ધ છે અને દરેક કાળ, દરેક અર્થ, દરેક પુરુષ, દરેક વચન આ રીતે એક કરતાં તેના તે વધુ મધ્યગોના અને અનુગોના ઉમેરણથી સાધી શકાય છે; જેમકે સેવ-દિર્દિલ્-મેક્—ચહાવરાવવું, સેવિશ્-દિર્દિલ્-મેક્—પરસ્પર ચહાવરાવવું, સેવિશ્-દિર્દિલ્ મે-મેક્—પરસ્પર નહિ ચહાવરાવવું.

નામિકી વિભક્તિઓ પણ આ રીતે સાધી શકાય છે; જેમકે

વર્-ધર

વર્-વેન્-ધરમાંથી

વર્વિમ્ (વર્-ઈમ્)—માડું ધર

વર્વિમ્-વેન્-મારા ધરમાંથી

વર્-લેર્-ધરે

વર્-લેર્-વેન્-ધરેમાંથી

વર્-લેરિમ્ (લેર્-ઈમ્) મારાં ધર

વર્-લેરિમ્-વેન્-મારાં ધરેમાંથી

આ ભાષામાં જરૂર પડતાં ઉચ્ચારણાનુકૂળ સ્વરાદિ ફેરફારો પણ થાય છે; જેમકે ઓદ-ઓરડો ઓદ મ્-મારો ઓરડો (ઈમ્માંથી દ હ્રમ થયો), ઓદ-મ્-વન્-મારા ઓરડામાંથી (વેન્ ના વ નો અ થયો); ઓદ-લર્-વન્-ઓરડાઓમાંથી (લેર્-વેન્ બેડમાં વ નો અ થયો.)

આખ્યાતિકી વિભક્તિઓમાં પણ આ જ પ્રકાર છે; જેમકે

વે-કહે (આજ્ઞાર્થ)

વે-યોર્-એ કહે છે

વે-યોર્-લર્-એઓ કહે છે

વે-ચેચેક્-એ કહેશે

વે-ચેક્-લેર્-એઓ કહેશે.

સ્વરૂપ ઉપરથી લાગે છે કે ચીનીની જેમ તુર્કી પણ એકાક્ષરી ભાષા છે; પણ બેઉ ભાષા વચ્ચે તાત્વિક ભેદ એ છે કે ચીની ભાષામાં એકાક્ષરી અનેક શબ્દોનું મળી એક સમગ્ર વાક્ય બને છે, જ્યારે તુર્કીમાં તો એકાક્ષરી એક કે એકથી વધુ શબ્દ-મધ્યગ-અનુગરૂપ શબ્દોથી કારકસંબંધે વાક્ય બને છે.

સંસ્કૃત ભાષામાં આવું શુદ્ધ ઉદાહરણ બીજા ભવિષ્યકાળનાં રૂપાખ્યાન છે. એ રૂપાખ્યાનોમાં ‘વજ્રન્ત’ રૂપ બન્યા પછી પહેલા અને બીજા પુરુષમાં અસ્ ધાતુનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપ લાખ્યાં હોય છે :

મવિતાસ્મિ
મવિતાસિ

મવિતાસ્વઃ
મવિતાસ્થઃ

મવિતાસ્મઃ
મવિતાસ્થઃ

ક્રિયાપદોને લાગતા વિકરણ પ્રત્યયોમાં આ સ્થિતિ હશે, પણ આને તેો માત્ર ગણુની નિશાની સિવાય ખીલુ વિશેષતા એમાં નથી. પ્રથમ ભવિષ્ય ને ક્રિયાતિપત્યર્થના સ્વમાં, કે ઇચ્છાદર્શક રૂપોના ‘ય’માં આવી પરિસ્થિતિ સમગ્રાય, તેવી જ ગણુકાર્યસહિત કાળોમાં કર્મભિના ‘ય’ની, અને પ્રેરકના ‘આય’ની પરિસ્થિતિ છે. સંસ્કૃત ભાષાના બંધારણમાં આવતા કૃતપ્રત્યયો અને તદ્વિત પ્રત્યયોમાં ગુણગુણ કાળના અને ભાવાદિક અર્થ અનુક્રમે છે તે પણ આવા પ્રકારનું પરિણામ હોઈ શકે

આ એની વિવિધતા ને લાક્ષણિકતાને લીધે જ સમાસગણ્ઠ ભાષાના વણ પેટાપ્રકાર નક્કી કરવામાં આવ્યા છે :

૧. પૂર્વગપ્રધાન ૨. અનુગપ્રધાન ૩. પૂર્વગ-અનુગ-પ્રધાન

૧. પૂર્વગપ્રધાન—આ પ્રકારની ભાષાઓ અને ભાલીઓનું વિષુવવૃત્તની દક્ષિણે આફ્રિકામાં પ્રભુલ છે. ત્યાં પ્રત્યયો નથી જ; બધું કાર્ય શબ્દોના આરંભમાં પૂર્વગો મૂકવાથી સાધવામાં આવે છે. આ ભાષાઓ ‘ખાંટુ’યુધની છે. એ ભાષાપ્રકારમાં વપરાતા પૂર્વગોમાં કર્ણપ્રિયતા પણ આવી રહી છે. ‘અમારા માણસ સુંદર દેખાય છે, અમે એને ચાહિયે છિયે’ આ વાક્ય ને ‘કાશિર’ ભાલીમાં નીચે પ્રમાણે મૂકી શકાય :

અમન્તુ	વેતુ	ઓમ્ છલે	અયુ-અયોનકલ	સિમ્તન્દ
માણસ	અમારા	સુંદર	દેખાય છે	અમે-એને-ચાહિયે છિયે

આનું બહુવચન નીચે પ્રમાણે સાધી શકાય :

અવન્તુ	વેતુ	અવ છલે	વયયોત્તકાલ	સિયત્તન્દ
માણસો	અમારા	સુંદર	દેખાય છે	અમે-એઓને-ચાહિયે છિયે

સંસ્કૃત ભાષામાં ભૂતકાળની નિશાની તરીકે હાસ્તન અદ્યતન અને ક્રિયાતિપત્યર્થમાં વ્યંજનથી શરૂ થતા ધાતુમાં અ અને સ્વરથી શરૂ થતા ધાતુમાં આ આગમ આવે છે; નકાર બતાવવા પણ અ-અન્ આગમ આવે છે; પણ એ પ્રકારના પૂર્વગ નથી જ.

૨. અનુગપ્રધાન—ઉપર ‘તુર્કી’ ભાષાનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે આ પેટાપ્રકારનો સારમાં સારો નમૂનો છે. આમાં અનુગોની ભરમાર હોય છે—એક ઉપર બીજા અનુગ બઝકાય છે. ‘ચુરલ’ ‘અલ્તાઈ’ અને

‘દ્રવિડી’ ભાષાઓ આ પેટાપ્રકારમાં સમાવિષ્ટ થાય છે. ભાષા વિકાસની એવી આગળ ભૂમિકાએ પહોંચી ગયેલી હોય છે કે અનુગોનાં મૂળ જાણવાં પણ કેટલાક દાખલાઓમાં વિકટ થઈ પડ્યાં છે; છતાં અનુગ એવી રીતે ખડકાયા હોય છે કે એનો કછેકછ આપણે અલગ તારવી શકીએ. રૂપઘટનાત્મક ભાષાઓમાં પણ નામિકી અને આખ્યાતિકી વિભક્તિઓમાં પ્રત્યયો ઉમેરાયેલા હોય છે; પણ તદ્વાવત એ છે કે એમાં વચન અને વિભક્તિ બતાવનાર તે તે એક જ પ્રત્યય હોય છે, બ્યારે અનુગપ્રધાન સમાસજાળુ ભાષાઓમાં વચનવાચક તેમજ વિભક્તિવાચક, તેવા જ બીજુંબીજું બતાવનારા અનુગ સ્પષ્ટ જુદા તરી આવતા હોય છે. (હોં તારાપોરવાળાએ સરખામણી ખાતર આપેલાં સેવક શબ્દનાં બહુવચનમાં કન્નડ અને સંસ્કૃત રૂપાખ્યાન જુઓ :)

વિ. કન્નડ	મંડૂન
૧ સેવક-ઠ	સેવકાઃ
૨ સેવક-રન્તુ	સેવકાન્
૩ સેવક-રિન્દ	સેવકૈઃ
૪ સેવક રિને	સેવકેમ્યઃ
૫ (નથી)	સેવકેમ્યઃ
૬ સેવક-ર	સેવકાનામ્
૭ સેવક-રહિં	સેવકેષુ

કન્નડમાં ‘ર’ બહુવચનની નિશાની છે; એને સ્થળે ‘જ’ મૂકવામાં આવે તો એકવચન થઈ જાય; એ રીતે સેવક-નુ, સેવક-નન્તુ, સેવક-નિન્દ, સેવક-નિને, સેવક-ન, સેવક-નહિં ૧ થી ૪ અને ૬-૭ વિભક્તિનાં એકવચનનાં રૂપ થાય.

ગુજરાતી - હિંદીમાં અનુક્રમે ઓ અને ઝો બહુવચનનાં રૂપાખ્યાનોમાં પ્રત્યયો અને અનુગોની પૂર્વે આવે છે એને આ પ્રકારની સાથે સરખાવી શકાય. શિષ્ટ ગુજરાતીમાં આ ‘ઓ’ પ્રત્યય, સાહચર્યથી બહુવચન સમજાતું હોય તો, વિકલ્પે હ્રાસ થાય છે; પરંતુ સૌરાષ્ટ્રની બોલીમાં તો ‘ઝ’ કે ‘ડ’ પ્રાંતલેદે અવશ્ય વપરાય છે, તે ત્યાં સુધી કે વિશેષણો અને ક્રિદાઓમાં પણ એ પ્રત્યય પ્રયોજાયો હોય છે. સુરતી બોલીમાં આવા સંયોગોમાં ‘ઓ’ સામાન્ય છે.

૩. પૂર્વગ-અનુગ-પ્રધાન—પ્રયાંત મહાસાગરમાંથી લઈ હિંદી મહાસાગરમાં છેક માહાગાસ્કર સુધીના આવેલા દ્વીપોમાં અનેક ભાષાઓ અને બોલીઓ આ પ્રકારની છે. એનાં જુદાં જુદાં ચૂંથ છે. મલાયા ટાપુની ભાષામાં પૂર્વગો મધ્યગો અને અનુગોનો છૂટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે; એમ છતાં આમાં અનુગોનું મૂળ પ્રાધાન્ય છે. આ ભાષાઓમાં શબ્દના પ્રકાર ચીની અને તુર્કી

ભાષાની જેમ એના સ્થાન ઉપરથી નક્કી થાય છે; સંસ્કૃતાદિ ભાષાની જેમ તે તે સ્વતંત્ર શબ્દપ્રકાર આ ભાષાઓમાં નથી.

સ્વ. કમળાશંકર ત્રિવેદીના શબ્દોમાં કહિયે તો—

“આ પ્રકારમાં સાદામાં સાદીથી તે ગ્રંથવણમાં ગ્રંથવણ ભરેલી ભાષાઓ આવેલી છે. ભાષાનીજ ભાષા સાદી છે. ખાસ્ક ભાષા ગ્રંથવણ ભરેલી છે. ગિનિના કિનારા પર બોલાતી ભાષાઓ નિર્માલ્ય છે. કેટલીક, તુર્કી જેવી સમૃદ્ધ છે, કેટલીકમાં ઉમેરેલા શબ્દ પ્રત્યય તરીકે અને કેટલીકમાં ઉપસર્ગ તરીકે વપરાય છે. કેટલીકમાં જાતિ નથી અને કેટલીકમાં વચન નથી.

બધી સામાસિક ભાષાઓમાં, ખડું જોઈએ તો, ક્રિયાપદ છે જ નહિ. પુરુષવાચક, સ્થળવાચક, કે કાળવાચક પ્રત્યયથી દરેક નામ કે વિશેષણ ક્રિયાપદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.”^૫

પૌલિનેશિયાની ભાષાઓમાં ભારે મિશ્રણ થઈ ગયું છે. એમાં સમાસબહુલ તેમજ રૂપઘટનાત્મક બેક પ્રકાર માલૂમ પડી આવે છે.^૬ અનેક પ્રભાઓના સંક્રમણને કારણે સમાસબહુલ સ્વરૂપમાં રૂપઘટનાત્મક સ્વરૂપવાળી પ્રભાઓના સંપર્કે રૂપઘટનાત્મક સ્વરૂપ મિશ્રિત થઈ ગયું છે.

એક રીતે કહિયે તો બોલું નથી કે સમાસબહુલ ભાષાઓમાં જાતિભેદ નથી. જ્યાં સંસ્કૃત ભાષાના સતત સંપર્કને લીધે જાતિ દાખલ થઈ જવા પામી છે તેવી દ્રવિડી ભાષાઓમાં પણ પુખ્ત ઉમરના માણસોનાં નામને જ જાતિ લાગે છે. સ્ત્રીઓનાં નામ બહુવચને હોય ત્યારે જ નારીજાતિમાં હોય છે, એકવચનમાં નાન્યતર જાતિમાં હોય છે. બાળકોનાં નામ નાન્યતર જાતિમાં જ છે. સિલોનની સિંગલી સાથા ‘સમાસબહુલ’ છે.

૩. રૂપઘટનાત્મક—આ પ્રકારમાં પ્રત્યયો લગાડવાથી રૂપાખ્યાન સિદ્ધ થાય છે. વાક્યમાં કારકસંબંધ—વિભક્તિસંબંધ—ક્રિયાપદનો સંબંધ આ કેવળ પ્રત્યયોને અધીન હોય છે. આ પહેલાંની સમાસઘન અને સમાસબહુલ ભાષાઓમાં પ્રત્યય એવી કોઈ વસ્તુ જ નહોતી. એક વસ્તુ અહીં સ્પષ્ટ કરવી જોઈએ: અનુગો અને પ્રત્યયો એ તદ્દન ભિન્નભિન્ન વસ્તુ છે. અનુગો કાં તો શુદ્ધ સ્વરૂપમાં શબ્દાત્મક હોય છે, યા તો એના મૂળમાં રહેલો શબ્દ પકડી શકાય છે—જિંદે જતાં એ મૂળ શબ્દ મેળવી શકાય છે. પ્રત્યયો એવી વસ્તુ છે કે એનાં મૂળ, ગમે તેટલે જિંદે જતાં પણ,

૫. જૂદા વ્યાકરણ, પૃ. ૧૦

૬. ‘મધ્ય’ જેવા એના ભાષાપ્રકારમાં તો ‘નિસ્વયવ’ સ્થિતિ પણ આવી ગઈ છે.

મળતાં નથી. ગુજરાતી ઉદાહરણોથી જ સ્પષ્ટતા મેળવી શકાશે. સાતમી વિભક્તિનાં બે રૂપ ‘ઘોડે’ અને ‘ઘોડામાં’ લઈએ. ‘ઘોડે’માં ‘રહેણો’ ‘વ’ પ્રત્યય પ્રાકૃત-અપભ્રંશ-જૂની ગુજરાતી દ્વારા સંસ્કૃત ‘દ’ પ્રત્યય ઉપરથી ઊતરી આવ્યો છે, જ્યારે ‘ઘોડામાં’નો ‘માં’ એ અનુગ છે અને સં. શબ્દ-સાતમીના અર્થ-વાળા મધ્યે માંથી પ્રા. મદ્ધે > અપ. મદ્ધિ > *માધિ > જૂ. ગુજ. ‘માદ્ધિ > માદ્ધિ એમ ઊતરી આવ્યો છે. ત્રીજી વિભક્તિનો ‘વ’ પ્રત્યય સંસ્કૃત ‘વન’માંથી પ્રાકૃત વણ > અપ. વં > જૂ. ગુ. દં-દ દ્વારા ઊતરી આવ્યો છે.

જૂની ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ તેમજ સેમેટિક ભાષાઓ આ ત્રીજા રૂપ-ઘટનાત્મક પ્રકારની છે. ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાંથી ઊતરી આવેલી યુરોપની તેમજ એશિયાની ભાષાઓમાં, અને સેમેટિક પ્રકારની અરબી વગેરે ભાષાઓમાં આ તત્ત્વ ઘોડે ઘણે અંશે આજ દિવસ સુધી જળવાઈ રહ્યું છે.

‘પ્રત્યય’ એ આ ભાષાઓની પ્રધાન લાક્ષણિકતા છે. શબ્દનું એ પ્રધાન અને આવશ્યક અંગ છે. એ વિના શબ્દ બની શકતો નથી જ.

ભારત-યુરોપીય અને સેમેટિક ભાષાઓ આ પ્રકારની લાક્ષણિકતા ધરાવતી હોવા છતાં-આ પ્રકારનું સામ્ય છતાં-તદ્વન નિરનિરાળા કુળની જ ભાષાઓ છે; કોઈ પણ જાતનો એ બે ભાષાચૂંથો વચ્ચે પારંપરિક કે ઐતિહાસિક સંબંધ પણ નથી; અને તેથી જ આંતરિક બંધારણની પ્રક્રિયાઓમાં બેક વચ્ચે ભારે અંતર છે. એની સ્વરૂપઘટનામાં જે તારતમ્ય છે તે દૃષ્ટિએ આ બેક કુળની ભાષાઓ બે વિભાગમાં વિભક્ત થઈ જાય છે :

૧. આંતરિક-રૂપઘટનાત્મક

૨. બાહ્ય-રૂપઘટનાત્મક

૧. આંતરિક-રૂપઘટનાત્મક—આ પ્રકારમાં પૂર્વગો અનુગો-પ્રત્યયોથી ભાષાની રૂપરચના સિદ્ધ થાય છે એ ખરું, પણ એની સમગ્ર વિશેષતા એકનો એક ધાતુ વાક્યમાં નામ વિશેષણ ક્રિયાપદ વગેરે સ્વરૂપમાં આવે-પણ દરેક પ્રકારમાં આંતરિક સ્વરૂપમાં સ્વરવિકાર થયો હોય છે. સેમેટિક ભાષાઓ આ પ્રકારની છે. પ્રત્યેક ધાતુ ત્રિવર્ણી હોય છે; સ્થાન પ્રમાણે સ્વર બદલાતા હોય છે. ઉ. ત. કુત્લ આ મૂળ ધાતુ છે. એના ઉપરથી કાતલ (‘અ’ના ઉમેરણથી)-એણે માર્યું, કુતિલ-એ મરાયો, ચક્તુલ-એ મારે છે, કાતિલ-મારતું, કિતલ-શત્રુ, કિતલ-આપટ, કટકો, ધાત.

સેમેટિક ભાષાઓની એ વિશેષતા છે કે બીજા કોઈ પણ યૂથની ભાષાઓ કરતાં આ યૂથની ભાષાઓમાં સમાનતાનું તત્ત્વ એની ઉચ્ચ માત્રામાં માલુમ પડી

આવે છે. હિમેટિક યુથની ભાષાઓ સેમેટિકમાંથી પ્રાચીનકાળમાં જુદી પડી ગઈ હતી અને પાછળથી એમાં રૂપઘટનાના વિષયમાં અંતર પડી ગયું; આમ છતાં સર્વનામો, બહુવચનના પ્રત્યય, અને નારીજાતિનો 'ત્' પ્રત્યય-આટલું સામ્ય રહી જવા પામ્યું છે.

સેમેટિક ભાષાઓનું મૂળ બંધારણ સમસ્તાત્મક હતું. જેમ જેમ એ ભાષાઓ આ બાજુ આવતી ગઈ તેમ તેમ એમાં વ્યસ્તાત્મક સ્વરૂપ વિકસિત થયા કયું છે; આંતરિક રૂપઘટનાનું તત્ત્વ ઓસર્યું ને વાક્યમાં આવતા સ્થાન પરત્વે શબ્દના પ્રકારનો અને અર્થનો આધાર મુક્કર થતો આવ્યો.

૨. બાહ્ય-રૂપઘટનાત્મક—એકના એક ધાતુમાં સ્વરવિદ્યુતિથી અનેકાનેક રૂપ—નામ વિશેષણ ક્રિયાપદાદિક થવાને બદલે માત્ર પ્રત્યયોને અધીન રહીને રૂપઘટના થતી એ આ પ્રકારની લાક્ષણિકતા છે. આમાં શબ્દના આંતરિક સ્વરૂપમાં સ્વરવિદ્યુતિ થતી નથી એમ નથી, પરંતુ એમાં અનિયંત્રણ સર્વથા નથી; ચોક્કસ સ્વરોનાં હ્રસ્વ-શુભ્ર વૃદ્ધિનાં રૂપ પ્રયોજ્ય છે. જુદા પડતા એવા સ્વર દેખાતા હોય છે ત્યાં પણ એના અતિપ્રાચીન રૂપમાં અનન્યતા જ હતી અને ઉચ્ચારણના વિકસિત સ્વરૂપમાં સ્વરાંતર સ્થાપિત થયેલાં મળે છે. આમ એના ઉપર ચોક્કસ નિયંત્રણ રહ્યા જ કયું છે. સમગ્ર ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ આ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે. જગતના ભાષાશાસ્ત્રીઓનો વધુમાં વધુ અભ્યાસ પણ આ પ્રકારની ભાષાઓનો થયો છે. યુરોપના સમર્થ ભાષાશાસ્ત્રીઓની મોટી સેવા અને તેથી જ ખ્યાતિ આ ભાષાપ્રકારનાં સતત અભ્યાસ અને સંશોધન પાછળ થઈ છે. જગતની પ્રાચીન ભાષાઓમાં જૂનામાં જૂનું ગ્રંથસ્થ સ્વરૂપ ઋગ્વેદનું જ મળ્યું છે. અત્યંત વ્યવસ્થિત—સુગ્રંથિત સમસ્ત-સ્વરૂપ રૂપઘટનાત્મક એ ભાષાસ્વરૂપ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫મી સદીથી આ બાજુનું તો નથી જ. આર્યોના એ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સાહિત્યની કેટલીક કવિતા ભારતવર્ષની બહાર, કદાચ છેક ઉત્તરદ્રુવથી લઈ આર્યોના પ્રવાસમાર્ગના પ્રદેશોમાં પણ રચાયેલી વધુ સંસ્કારિત સ્વરૂપમાં ઋગ્વેદનાં કેટલાંક સૂક્તોમાં ઊતરી આવી હોવાનું પણ વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. આ મતભેદમાં આપણે અહીં ઊતરવાની આવશ્યકતા નથી; પરંતુ એટલું સ્પષ્ટ છે કે જે સ્વરૂપમાં ઋગ્વેદનું ભાષાસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તે સ્વરૂપ હજારો વર્ષોના ભાષાકીય વિકાસનું પરિણામ છે. આદિમાનવની ભાષા અને ઋગ્વેદની ભાષા વચ્ચે સેંકડો નહિ હજારો વર્ષોનો ગાળો હોય તો એમાં કયું આશ્ચર્ય નહિ હોય. ઋગ્વેદકાલીન ભાષાથી લઈ સાહિત્યકીય સંસ્કૃત ભાષાના સ્થાપિત સ્વરૂપ સુધીમાં સમસ્ત-રૂપઘટનાત્મક સ્વરૂપ ખૂબ સ્થિરતા પામેલું જ મળી આવે છે. પાલિ-પ્રાકૃતાદિના ઉદ્ભવ સાથે વ્યસ્ત સ્વરૂપનો વિકાસ જોવા

મળે છે. ભાષાની ઉત્ક્રાંતિનો કોઈ એ વિચિત્ર બનાવ છે. માત્ર ભારત-આર્ય
જાની ભાષાઓમાં જ નહિ, પણ ભારત-યુરોપીય ભગિની ભાષાઓના વિકાસમાં
જ આ જ પરિસ્થિતિ જોવામાં આવે છે.

ભા. યુ. ભાષાસ્વરૂપની લાક્ષણિકતા

ભારત-યુરોપીય સમગ્ર ભાષાસ્વરૂપની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાઓ એના વિકાસ-
ક્રમમાં ઉપયોગી હોઈ અહીં દૂંકમાં જોઈ જઈયે.

૧. પ્રત્યયવાચક રૂપરચના

ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારની પ્રથમ લાક્ષણિકતા એની પ્રત્યયાત્મક રૂપ-
રચનામાં રહેલી છે. સામાન્ય રીતે મૂળ ધાતુમાં પ્રત્યય કે પ્રત્યયો લાગી વિલિન
શબ્દસ્વરૂપો સાધવામાં આવ્યા હોય છે. આપણને મળતી જૂનામાં જૂની
ઋગ્વેદની ભાષામાં પણ રૂપાખ્યાનોમાં રહેલા પ્રત્યયોનાં મૂળ રૂપ પકડી શકાતાં
નથી. પ્રત્યયોમાંના કેઈ કેઈનાં મૂળ રૂપ શોધવાનો પ્રયત્ન થયો પણ છે અને
અદ્યતન જૂતાના એક પ્રકારનાં રૂપોમાંના ‘વ’ કે સાતમા ગણના ધાતુઓની
નિશાની તરીકે લાગતા ‘ન્’ વિશે કલ્પનાઓ કરવામાં આવી છે, પણ એને
પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારી શકાય એટલાં એ વિધાન પ્રતીતિકર હજી તો થયાં નથી.
પારંપરિક અકાસણીમાં આપણે ઇચ્છાદર્શક રૂપોમાંના ‘વ’ કે ‘હવ’ જેવા
એકાદા પ્રત્યયના ‘હવ’ ધાતુ જેવા મૂળના કે બીજા ભવિષ્યકાળમાં પહેલા-બીજા
પુરુષમાં લાગતાં બીજા ગણના અસ્ ધાતુનાં રૂપોના પ્રત્યયોના અત્યંત અલ્પ
અપવાદે કોઈ પણ સિદ્ધિ પામી શકતા નથી.

૨. સમસ્ત સ્વરૂપમાંથી વ્યસ્ત સ્વરૂપ તરફ જવાનું વલણ

ઋગ્વેદનું સ્વરૂપ જોતાં એની ભાષા આપણને સંપૂર્ણ સમસ્ત સ્વરૂપની અને
પ્રત્યયોથી રૂપસિદ્ધિ ઉચ્ચ કોટિએ પહોંચેલી હોય તેવી જોવામાં આવે છે. આ
કોટિએ એ કેવી રીતે પહોંચી એનો ખુલાસો મેળવવો મુશ્કેલ છે. એટલું તો ખરું કે
વ્યાકરણના વિકાસની એમાં શ્રેષ્ઠ માત્રા છે. શબ્દના પ્રકાર અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં
આ ભાષામાં સ્થાપિત થયેલા મળે છે. નામિકી અને આખ્યાતિકી વિલક્ષિતઓની
સ્પષ્ટતા તિલ-તંડુલની જેમ જણાઈ આવે છે; એ જ પરિસ્થિતિનાં દર્શન
આપણને ગાદા-અવેસ્તાની ભાષામાં પણ થાય છે. અનેક ઘસારા લાગ્યા પછી
સેંકડો વર્ષોએ આવા પૂર્ણ સ્વરૂપની ભાષાઓ સ્થાપિત થઈ—બીજાં સેંકડો વર્ષો
સુધી એમાંથી જ વિકસિત થયેલા સાહિત્યકીય સ્વરૂપમાં પણ સચવાઈ રહી,
છતાં ઉત્તરોત્તર ઘસારો લાગતો ગયો. ઋગ્વેદની ભાષાની સમસામયિક ભગિની
ભાષાઓ યુરોપમાં પણ હશે જ, પણ એ સ્વરૂપો આપણે માટે સચવાઈ રહ્યાં

નથી, પણ વિકાસની ભૂમિકાએ પ્રગતિ કરતાં સ્વરૂપ લેટિન ગ્રીક લેતો-સ્લાવ વગેરે ભાષાઓનાં મળ્યાં છે. યુરોપમાં એ લગિની ભાષાઓના અનેક પેટા-પ્રકારોનો વિકાસ, ઇરાનમાં ગાથા-અવેસ્તામાંથી પહેલવીનો અને જૂની ઇરાનીનો વિકાસ, અને ભારતવર્ષમાં પાલિ-પ્રાકૃતાદિકનો વિકાસ સંપૂર્ણતાની ટોચે પહોંચેલી ભાષાભૂમિકાના ઉત્તરોત્તર હાસનો ખ્યાલ આપે છે. આ હાસ રૂપાખ્યાનોમાં મૂર્ત થાય છે. મૂળ ધાતુ કે શબ્દાંગ અને એને પ્રત્યયોની ઉમેરણીથી શબ્દસ્વરૂપ સિદ્ધ થયેલાં હતાં. હાસ કે ઘસારો ઉચ્ચારણની શિથિલતા અને એવાં બીજાં કારણોએ લાગ્યો તે મૂળને નહિ કે મૂળને અત્યંત ઓછી માત્રામાં, પણ પ્રત્યયોને તો ભારે પ્રમાણમાં થયો; એ ત્યાં સુધી કે કેટલાક સંજોગોમાં પ્રત્યયો સમૂળગા જ ઘસારા ગયા. તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાંનું “પરમે વ્યોમન્ સોઽનુત્તે સર્વાન્ કામાન્ ...વિપશ્ચિતા” જેવાં વાક્યોમાં વ્યોમ્નિ કે વ્યોમન્નિને બદલે પ્રત્યય વિનાનું ‘વ્યોમન્’ રૂપ મળે છે—એ પ્રત્યયોના ઘસારાનો પ્રાકૃત-સમકાલીન પુરાવો ગણવો હોય તો ગણી શકાય. બાકી આ પ્રક્રિયા પાલિ-પ્રાકૃતકાળમાં શરૂ થઈ અપભ્રંશકાળમાં ખૂબ વ્યાપક થઈ ચૂકી હતી. કાળ અને અર્થોની અનેકવિધતામાંથી ઘસારા તરફની ગતિ, વિભક્તિપ્રત્યયોનો હાસ, દ્વિવચનનો સદંતર લોપ, આ બધાં પ્રત્યયોના ઘસારાનાં સૂચક ચિહ્ન હતાં. અર્વાચીન ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં તો આ સ્થિતિ આજે વિપુલ પ્રમાણમાં વ્યાપક બની ચૂકી છે. અર્વાચીન ઇરાની ભાષા પણ એ જ ભાગે પળી છે, તો યુરોપની ભારત-યુરોપીય કુળની શાખાઓની અનેક પેટાશાખાઓમાં પણ આ જ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. જોશક, લેતો સ્લાવ-યૂથની ભાષાઓમાં હજી ખૂબ ખૂબ જૂના અંશ સચવાઈ રહેલા મળી આવે છે.

૩. પ્રત્યયઘન એકાક્ષરી ધાતુઓ

સેમેટિક ભાષાઓમાં ત્રિ-વર્ણી ધાતુઓમાં સ્વરોનાં અનેક રીતે ઉમેરણથી શબ્દોના વિભિન્ન પ્રકાર બનતા હતા. એનાથી જુદી જ રીતે ભારત-યુરોપીય ભાષાયુગમાં એકાક્ષરી ધાતુઓનું જ પ્રભુત્વ હતું. આંતરિક શુદ્ધિના ફેરફારોને અધીન રહી એક કે એકથી વધારે પ્રત્યયોની ભરમારથી શબ્દોના વિભિન્ન પ્રકાર બનતા હતા. સંસ્કૃત ભાષામાં ધાતુઓના ૧૦ ગણ—તે તે ગણની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતાથી અલગ પાડવામાં આવ્યા છે. ઋગ્વેદ વગેરેની જૂની ભાષામાં ક્રિયાપદોનાં કેટલાંક એવાં પણ રૂપ મળે છે કે જેમાં નિશાન જુદાં હોય, અને એવા ધાતુઓનો સ્વતંત્ર ગણ પણ હોય. ગમ્નુ ગચ્છતિ, દપ્નુ ઇચ્છતિ, યમ્નુ યચ્છતિ, ઋનુ ઋચ્છતિ, અને બીજા ગણના અસ ધાતુનું કોઈ શકે તેવું પાલિનું ઇચ્છતિ રૂપ—આ રૂપોમાં આવતો ‘ચ્છ’ કોઈ વિશિષ્ટ વિકરણ હતો એ અસંભવિત લાગતું નથી. ૧૦મે ગણ પાડવામાં આવ્યો છે તે પણ ‘પ્રેરક’ની

પ્રક્રિયાનું જ એક પરિણામ છે. આપણે પ્રેરક અર્થ ગુમાવ્યો છે, તેથી જ 'પ્રેરક' થી ૧૦મો ગણ બુદ્ધો પડ્યો છે.

એમ તો સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં ૨૨૦૦થી વધુ ધાતુ મળે છે; પણ એ ધાતુઓમાંથી તારત્ત્વી કરતાં મૂળ ધાતુઓ લગભગ ૮૦૦ની સંખ્યાએ આવી રહે છે.^૭ મોટા ભાગની ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં આ મૌલિક ધાતુઓ વ્યાપક જણાયા છે. આ મૂલ ધાતુઓને અનેક વિકરણો અને કાળ તથા અર્થના પ્રત્યય લાગી જેમ ક્રિયાપદ બન્યાં છે તેમ 'કૃત્' પ્રત્યયો લાગી શબ્દોના અનેક પ્રકાર એમાંથી ખડા થયા છે ને વિભક્તિના પ્રત્યય આવશ્યકતા પ્રમાણે લાગી પ્રયુક્ત થયા છે. એટલેથી ન અટકતાં આ તૈયાર થયેલા શબ્દોના અંગમાં બીજા પ્રત્યય — 'તદ્વિત' લાગી મળેલા શબ્દપ્રકાર વિભક્તિપ્રત્યયોથી તેમજ ફરી નામધાતુ બનીને પણ પ્રયુક્ત થયા છે. વૈદિક અને સાહિત્યકીય સંસ્કૃતનો શબ્દકોશ આમ ખૂબ સમૃદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે. આમાં 'વિકરણ'ના પ્રત્યયોને અને 'કૃત્' પ્રત્યયોને 'પ્રાથમિક' ગણવામાં આવ્યા છે, જ્યારે 'તદ્વિત' 'નામિકી વિભક્તિઓ' અને 'આખ્યાતિકી વિભક્તિઓ'ના પ્રત્યય 'દ્વૈતીયિક' ગણાયા છે.

૪. કારક પૂર્વગોના અભાવ

સમાસબહુલ ભાષાઓથી આ પ્રકારની ભાષા 'કારક પૂર્વગોના અભાવ'ના વિષયમાં ખાસ જુદી પડે છે. આ પૂર્વે આફ્રિકાની ખાંદુ-કુળની ભાષાના 'કાફિર' પેટાપ્રકારમાં મૂળ શબ્દોની પૂર્વે આવી પૂર્વગો કેવી રીતે કારકસંબંધ વ્યક્ત કરે છે એ જોયું છે. એ ખરું છે કે ભારત-યુરોપીય ભાષામૂલ્યમાં ઉપસર્ગો અને 'ઘટ્' જેવા તેમજ 'ઝ' કે 'ઝા' જેવા ભૂતકાલવાચક અને 'ઝ-મન્' જેવા નકારવાચક પૂર્વગો પણ છે. પરંતુ આ તો માત્ર અર્થવાળા સ્વતંત્ર શબ્દ જ છે; એમાં સ્વતંત્ર કારકસંબંધ વ્યક્ત કરવાની કોઈ પરિસ્થિતિ નથી. વૈદિક કવિતામાં તો આવા ઉપસર્ગ છંદ માટે તે પ્રમાણે રૂપોથી અલગ પણ—વચ્ચે બીજા બીજા શબ્દ આવી ગયા હોય તેમ પણ—પ્રયુક્ત થતા હતા; અને સંખ્યાબંધ ઉદાહરણોમાં ભૂતકાળવાચક 'ઝ' કે 'ઝા'નો હાસ કે અપ્રયોગ પણ થતો હતો.

૫. વિભક્તિલેખે સામાસિક-શબ્દઘટના

સમાસઘન અને સમાસબહુલ ભાષાપ્રકારો કરતાં આ જુદી જ જાતની પ્રક્રિયા છે. સમાસઘન ભાષાઓમાં વાક્યમાં કોઈ પણ જાતના પૂર્વગો-મધ્યગો કે અનુગો વિના શબ્દોનો પ્રયોગ થાય અને સ્થાન પ્રમાણે એકનો એક શબ્દ નામ સર્વનામ વિશેષણ ક્રિયાપદ વગેરે બનતો હોય; સમાસબહુલ ભાષાઓ તો

૭. આને પણ દ્રષ્ટવે એાછી સંખ્યા આવે છે આમાંથી અંગ્રેજીમાં માત્ર ૪૬૦ ધાતુ ગયા છે.

વાક્યગત પ્રત્યેક શબ્દના વિષયમાં પૂર્વગો-મધ્યગો-અનુગોથી જ યુક્ત હોય; ત્યારે ભારત-યુરોપીય પ્રકારમાં તો શબ્દોની વચ્ચેનો કારકસંબંધ સ્પષ્ટ વ્યક્ત થતો હોય-અને એમ છતાં કારકનો નિર્દેશ કરનારા પ્રત્યય વચ્ચેથી હુમ થતા હોય, અને એકથી વધુ શબ્દોનું ભેદાણ થતું હોય, જે પણ ફરી વાક્યમાં સમગ્રરૂપે કારકસંબંધથી-કારકાદિ પ્રત્યયોથી ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખતું હોય. આ વિશિષ્ટતા માત્ર ભારત-યુરોપીય યૂથની ભાષાઓમાં જ છે, જેના અવશેષ છેક આજ દિવસ સુધી યુરોપ અને એશિયાની આ પ્રકારનાં યૂથોની પરંપરામાં આવતી અનેક ભાષાઓમાં કોઈ અને કોઈ રીતે જીતરી આવ્યા છે. સાદિલ્યક્રીય સંસ્કૃતમાં આવી રીતે શબ્દોનો સમૂહ છેક કૃત્રિમ કોટિએ પણ પહોંચ્યો હતો તે ‘ભાગવત’ના ‘યંચમસ્કંધના’ ગદ્યમાં તેમજ ‘કાદંબરી’ વગેરે કથા-આખ્યાનિકાઓમાં અને અનેક કાવ્યો-નાટકોમાં જોવા મળે જ છે. સેમેટિક ભાષાઓમાં સામાસિક શબ્દો મળે છે ખરા, પણ એ તો માત્ર પછીતસ્પુરણના જ પ્રકારના; એ સિવાયની વિભક્તિઓના લોપે થતાં સામાસિક શબ્દસ્વરૂપોનો ત્યાં અભાવ જ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં તો સમાસોને માટે પણ સ્વતંત્ર પ્રક્રિયા તરીકે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આવી સામાસિક શબ્દરચનાના મૂળમાં દૂંકાં દૂંકાં વાક્ય જ હતાં, તેના સામૂહિક અર્થ ‘ળીળાં’ ‘ળીળાં’ વાક્યો સાથે લેવામાંથી આ આખી પ્રક્રિયા વિકસિત થઈ હોય એમ કહેવું અયુક્ત નહિ જ ગણાય. યુરોપની ભારત-યુરોપીય ગ્રાચીન અને અર્વાચીન બધી ભાષાઓમાં આ સામાસિક-શબ્દરચના વ્યાપક રહી છે; બેશક, સંસ્કૃત ભાષામાંની એની વિપુલતા એ કોઈ પણ ભાષામાં તેમજ ભારત-આર્ય કે ભારત-પારસીક કુળની ભાષાઓમાં રહી નથી.

૬. સ્વરાશૈલ્ય કે ગુણવૃદ્ધિપ્રક્રિયા

ભારત-યુરોપીય યૂથની ભાષાઓની એક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા એની ‘સ્વરાશૈલ્ય-પ્રક્રિયા’માં રહેલી છે. ‘કૃત્ત્વ’ ધાતુનાં વિભિન્ન શબ્દસ્વરૂપોનો ખ્યાલ મેળવતી વેળા સેમેટિક ભાષાઓમાં પણ સ્વરવિક્રિયા જોવામાં આવે છે; પણ એ તો શબ્દનાં નામ વિશેષણ ક્રિયાપદ વગેરે જુદાં જુદાં સ્વરૂપ જોલા કરવા ઉપયોગમાં આવેલી હોઈ એ સમગ્ર પ્રક્રિયા વાક્યોપકારક છે; ભારત-યુરોપીય ‘સ્વરાશૈલ્ય-પ્રક્રિયા’ તો શબ્દાત્મગત છે અને પોતે ‘ક્રિયાપદ’ રૂપમાં હોય ત્યાં જ જેમ જુદાં જુદાં ક્રિયારૂપોમાં આંતરિક સ્વરમાં તેના તે સ્વરનાં ગુણ-વૃદ્ધિમાં પરિણમે છે તેમ સંબંધ સ્વરોમાં પણ પરિણમે છે. પિકારક અને અવિકારક પ્રત્યયોના પ્રયોગમાં આ પ્રક્રિયા કામ કરતી હોય છે, તો પદોક્ત-ભૂતકાળ વગેરેનાં રૂપાખ્યાનોમાં—તેમજ ૩ જ ગણનાં ગણકાર્યવિશિષ્ટ રૂપોમાં સંબંધક સ્વરોમાં પણ પરિણતિ અનુભવે છે—જેમાં મૂલે તો આગ-ભારત-

યુરોપીય ભૂમિકામાં એકસ્વરતા જ હતી-એ ઉચ્ચારણભેદ-પ્રાંતીયતા કે એવા કારણે સંબંધ વિભિન્ન સ્વરોચ્ચારણમાં પરિણમી છે. નયતિ નિનાય, મવતિ ચમૂય, સરતિ સિચ્છા, ઇચ્છતિ પપણા ખેચ્છત્ અને તત્તાન - તેનથુ - તેનુઃ વગેરે ઉદાહરણોની આંતરિક પ્રક્રિયા બેતાં એ ઉચ્ચારણગત સ્વરપ્રક્રિયા જ છે, એ સ્પષ્ટ થશે.

સંબંધ સ્વરોની પ્રક્રિયાનું તત્તાન સાથોસાથ તેનથુઃ છે, જેમાં 'અ' ને બદલે 'વ' મળી આવે છે. ગ્રીક રૂપ ફેરોન્તર અને સંસ્કૃત રૂપ મરન્તે માં એ પ્રક્રિયાનાં મૂળ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે બેવા મળશે. ગ્રીક હેસ્તર અને સંસ્કૃત આસ્તે કે ગ્રીક તિયેસિ અને સંસ્કૃત દ્વાતિ માં 'વ' ને સ્થાને 'આ', તો ગ્રીક પોત્તિઆ અને સંસ્કૃત પત્તી માં 'ઓ' ને સ્થાને 'અ' આ બધાંમાં સંબંધ સ્વરોનો ઉચ્ચારણગત ફેરફાર માત્ર - પ્રાંતીયતાથી કે એવા જ કોઈ બીજા કારણે સમગ્રાય છે. ૪૦ તારાપોરવાળાએ આ પ્રક્રિયાના મૂળમાં 'સ્વરભાર' (Accent) સ્થળે છે. વસ્તુસ્થિતિએ આ 'સ્વરભાર' તરવે ભારતયુરોપીય ભાષાવિકાસમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં 'સ્વરભાર' કેવું કાર્ય આપ્યું છે એ વિશે વિચાર કરતાં આ પરંપરાનો યથાભાવ વિકાસ આ પછીના બીજા સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનમાં આપવામાં આવ્યો છે એ ઉપરથી આપણે ત્યાં ગુજરાતમાં ભાષાના પ્રધાન નિયામક આ તત્ત્વની કેટલી ઉપેક્ષા થઈ છે એ પણ જાણવામાં આવશે. આદોહાવરોહાત્મક કે સાંગીતિક સ્વરભાર (Pitch Accent) અને બલાત્મક કે આઘાતાત્મક સ્વરભાર (Stress Accent) આ બંને પ્રકારના સ્વરભાર ભારત-યુરોપીય ભાષાચૂંથોના કોઈ અને કોઈ પ્રકારે પ્રાણરૂપ જ રહ્યા છે અને એણે વિભિન્ન શબ્દસ્વરૂપો સરળ આપી ભાષાઓને અને એની બોલીઓને ખૂબ ખૂબ સમૃદ્ધ કરી છે.

૭ અનેકવિધ રૂપાખ્યાનો

અનેકવિધ રૂપાખ્યાનોનું અસ્તિત્વ એ પણ ભારતયુરોપીય ભાષાચૂંથની મહત્ત્વની લાક્ષણિકતા છે. માત્ર ક્રિયાપદોમાં તો પુરુષ વચન કાળ પ્રયોગ - નાં વિભિન્ન રૂપાખ્યાન થાય છે; એ જ પ્રમાણે નામિકી વિલક્ષિતઓનાં શબ્દના અંત્ય સ્વર કે અંત્ય વ્યંજન પ્રમાણે અનેક રૂપાખ્યાન વચનોને અનુસરી લિન્ન લિન્ન થાય છે. આ રીતે વૈદિક સંસ્કૃત અનેકવિધ રૂપાખ્યાનોથી નિર્મિત બની ગયું છે; સાહિત્યકીય સંસ્કૃતમાં એમાં ઓટ જણાવા લાગી હતી, અને પાતિ-પ્રાકૃત-અપભ્રંશ સુધીમાં એ ઓટ વધુ અને વધુ થતી આવી છે. યુરોપની ભાષાઓમાં પણ ઉત્તરોત્તર આ જ પરિસ્થિતિ અનુભવાઈ છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણકારોએ એકના એક પ્રત્યયના અનેક 'આદેશ' ગણી નામિકી તેમજ આખ્યાતિકી વિલક્ષિત-

ઓના પ્રત્યયોની સંખ્યા અદ્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ એ પ્રયત્ન સ્વાભાવિકતાને બદલે કૃત્રિમતાનો જ દ્યોતક થઈ પડેલો બેવામાં આવે-છે.

પ્રાગ્ ભારત-યુરોપીય ભૂમિકામાંની પ્રત્યયોની વિપુલતા વૈદિક અને સંસ્કૃતમાં સચવાઈ રહી ખરી, પણ બાકી યુરોપમાં અને ઈરાન તેમજ ભારતવર્ષમાં એમાં હ્રાસ અતુલવાયો, અને રૂપાખ્યાનો ઘસાતાં ગયાં. કેટલાક દાખલાઓમાં તો ઘસાયેલા પ્રત્યયોને સ્થાને નવા જ પ્રત્યયો કે અનુગો દાખલ થયા કે જે ખીજી ભગિની ભાષામાં બેવામાં પણ ન આવે. યુરશતીનો વિચાર કરતાં પંચમીના અર્થમાં આવતા 'થી' અને કવિતામાંના 'થકી'ના વિશે તપાસ કરવામાં આવે તો એ અન્યત્ર નહિ મળે.

ભાષાસ્વરૂપ જેમ રૂપાખ્યાનોથી જટિલ હતું તેમ સમૃદ્ધ પણ ખૂબ હતું, અને સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ સમગ્ર ભાષાસ્વરૂપને વ્યાકરણમાં જકડી લઈ મૂલ ધાતુમાંથી ભાષાની શબ્દસમૃદ્ધિ બની છે તેવી રીતે બ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર ખેડ્યું; અને ઉજ્જાઈસત્રોમાં તો, કેટલાંક ઉદાહરણોમાં સ્વાભાવિકતા છતાં, બાકીનાંમાં તો કેવળ કૃત્રિમ બ્યુત્પત્તિઓ જ આપી વિષયને વધારે ગૂંથવણુ ભરેલો પણ બનાવી નાખ્યો.

કેટલાક વિદ્વાનોએ બહુ જાહે ગયા વિના, ૧. નિરવયવ (isolating), ૨. રૂપાખ્યાન-ખચિત (flexional), ૩. ધાતુસાધિત-રૂપઘટનાત્મક (root-inflected), અને ૪. વિશિન્નવર્ગબદ્ધ (classificatory) એવા લેઢ ભાષાઓના પાડ્યા છે.

૧. નિરવય ભાષાઓમાં શબ્દમાં કશું જ પરિવર્તન થતું નથી; સ્થાન પ્રમાણે એ શબ્દોના જુદા જુદા પ્રકારોનો બોધક બને છે. ઉદાહરણ તરીકે ચીની. પરંતુ આતું સારામાં સારું ઉદાહરણ તો પોલિનેશિયાનાં ભાષાચૂથોમાંની 'મલય' છે પોલિનેશિયાનું ભાષાચૂથ એમ તો "સમાસબહુલ" પ્રકારનું છે, પણ એમાંની 'મલય' ભાષા નિરવયવ પ્રકાર પામી ચૂકી છે. આ ભાષામાં નામનાં જાતિ વચન કે વિભક્તિનાં કોઈ પણ પ્રકારનાં રૂપાખ્યાન થતાં નથી. વિશેષણની પૂર્વે લેંબેહ (= વધારે) મૂકવાથી તુલનાત્મકરૂપ બને ને સન્કાલિ (ખૂબ) મૂકવાથી શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપ બને. કાળ અર્થ કે પ્રયોગ બતાવે તેવાં પણ કોઈ રૂપાખ્યાન મળતાં નથી. એમાં વિશેષણ અવિદ્યુત છે અને સર્વનામોને કોઈ વિભક્તિરૂપે નથી. આમ જ્યારે ચીની પ્રારંભથી જ નિરવયવ-પ્રકારની છે, ત્યારે 'મલય' નીવડી આવેલી નિરવયવ-પ્રકારની થઈ છે, અને તેથી ચીનીની જટિલતા એમાં નથી.

૨. રૂપાખ્યાન-ખચિત ભાષાપ્રકારમાં સમાસબહુલ અને બાહ્યરૂપઘટનાત્મક ભાષાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે, કેમકે આ પ્રકારમાં હરકોઈ પ્રકારે

રૂપાખ્યાનો તૈયાર થાય છે, ને પછી ક્રિનિથ, માચ્ચર (હંગેરિયન), અને તુર્કીની જેમ રૂપાખ્યાન થતાં હોય કે ભારત-યુરોપીય પ્રકારે વિભિન્ન રૂપોની સિદ્ધિ મેળવાતી હોય. અનુગો કે પ્રત્યયો લાગીને તૈયાર થયેલાં રૂપાખ્યાન આ પ્રકારનું લક્ષણ છે.

૩. ધાતુસાધિત-રૂપઘટનાત્મકું સારામાં સારું ઉદાહરણ ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાંથી ઉદ્ભવેલી વર્તમાન ઘણી ભાષાઓ આપી શકે. અંગ્રેજી ઉદાહરણ તરીકે સ્વિમ્ સ્વોમ્ સ્વમ્ (swim, swim, swum), ફાઇન્ડ્ ફાઉન્ડ (find, found), કમ્ કેમ્ (come, came), સિટ્ સેટ્ સિટ્ટન્ (sit, sat, sitten) ગણાવી શકાય, તો સંસ્કૃતનાં 'મા' ધાતુનાં રૂપોમાં માતુમ્-મિત્-મિમીત્તે વગેરે ગણાવી શકાય. ક્રિયાપદોનાં કાળવાચક રૂપોમાં સ્વર-પરિવર્તન, નામોનાં બહુવચનમાં થતું સ્વર-વ્યંજન-પરિવર્તન વગેરે આ પ્રકારનો યોગ આપે છે. સેમેટિક ભાષા-યૂથમાં ત્રિ-વર્ણી ધાતુઓના અંગમાં થતાં સ્વર-પરિવર્તને શબ્દસિદ્ધિ થાય છે અને શબ્દોના નુદા નુદા પ્રકાર વાક્યમાં પ્રયુક્ત થાય છે, એ આ ધાતુસાધિત રૂપઘટનાત્મક સ્વરૂપનું સૂચક ઉદાહરણ આપી શકે છે. ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારની રૂપાખ્યાન-ખચિત લાક્ષણિકતાથી આ નુદો જ પ્રકાર છે, કેમકે ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાં સ્વરોનું પરિવર્તન શબ્દમાં જ નિયમબદ્ધ અને સ્વાભાવિક છે; સેમેટિક ભાષાપ્રકારમાં એ અનિયંત્રિત છે અને શબ્દના વિભિન્ન પ્રકાર ઉપજાવવા થાય છે.

૪. વિભિન્નવર્ગબદ્ધ ભાષાઓ તે આફ્રિકાની ખાંડુ-યૂથની ભાષાઓ છે. આ એવા વિભિન્ન વર્ગોની ભાષાઓ કે યોલીઓ છે કે જે વર્ગોના માણસોની પાસે કોઈ લેખન-પદ્ધતિ નહોતી કે જેઓ ખેતી સુધ્ધાં કરતા નહોતા. અવિકસિત દશાની આ યોલીઓમાં પણ શબ્દના પ્રકાર અનુગો-પૂર્વગો આદિથી સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

જગતની ભાષાઓનું આ પ્રકારનું વર્ગીકરણ કાંઈક ગૂંચવડા ભરેલું થઈ

૮. ૨૧૦ ક્રમગણકર પ્રા. ત્રિવેદીએ જગતની વિભિન્ન ભાષાઓનું વર્ગીકરણ 'ખૂદ્દ વ્યાકરણ'માં આપ્યું છે તે પ્રમાણે- ૧. પ્રત્યયરહિત યીની વગેરે, ૨. સમાસાત્મિકા તુર્કી અને દ્રવિડી વગેરે ભાષાઓ, ૩. પ્રત્યયાત્મિકા ભારત-યુરોપીય અને સેમેટિક ભાષાઓ, અને ૪. પ્રત્યય-હુમા અંગ્રેજી ફ્રેંચ વગેરે.

૨૧૦ ડો. ગુણેએ An Introduction to the Comparative Philology માં

૧. સમાસધન (agglutinative) તુર્કી વગેરે, ૨. સમાસધન-રૂપઘટનાત્મક (agglutinative-inflectional) સેમેટિક વગેરે, ૩. નિરવયવ-એકચ્છાત્મક (root or isolating) યીની વગેરે, અને ૪. રૂપઘટનાત્મક (inflectional) ભારત-યુરોપીય અને દ્રવિડી વગેરે ભાષાઓ - આવા ૪ પ્રકાર આપ્યા છે.

આ બધી નિર્નિરાળી વર્ગીકરણની જટિલતા અને અસ્પષ્ટતામાંથી ડો. તારાપોરવાળાની વર્ગીકરણ મૂચક વિકાસરૂપ અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપોનક મને લાગી છે.

ગયેલું છે. બાંદુ-પ્રકારની ભાષાઓમાં પૂર્વજો આવી રૂપાખ્યાનની સિદ્ધિ કરી આપે છે, તો એને લુદ્ધ વર્ગમાં અધર રાખવાની જરૂર નથી જ. વળી રૂપાખ્યાન-અર્થિત ભાષાપ્રકાર અને ધાતુસાધિત રૂપઘટનાત્મક ભાષાપ્રકારનો આવી રીતે લેદ્ર બતાવવા જતાં પણ મૂંઝવણ જીભી થાય છે. એને બટલે ‘સમાસબદ્ધ’ અને ‘રૂપઘટનાત્મક’ એવા પ્રકાર પાડવાથી વધારે જિંદે જિતરતી તે તે પ્રકારમાં પડતી ભાષાઓની લાક્ષણિકતા અને સ્વરૂપઘટના વધુ સ્વાભાવિક રીતે મૂર્ત થાય છે. આ બેતાં ૩૦ તારાપોરવાળાએ તારવી આપેલી વર્ગણી વધુ શાસ્ત્રીય, તર્કબદ્ધ, વિશિષ્ટ-લક્ષણ-સ્વરૂપદ્યોતક અને સ્વાભાવિક છે. જગતની ભાષાઓના વર્ગીકરણમાં ૩૦ તારાપોરવાળાને આ પ્રયત્ન ભારતીય વિદ્વાનોએ આદરેલા જગતની ભાષાઓના અભ્યાસનું એક વિશિષ્ટ સીમાચિહ્ન બની રહેશે.

ઉપર સ્પષ્ટ થયેલી વર્ગણી પ્રમાણે ભારત-યુરોપીય યૂથની ભાષાઓ સાવચવ પ્રકારના ત્રીજા રૂપઘટનાત્મક વિભાગમાં સમાવિષ્ટ થઈ એના બે પેટાપ્રકારમાંના બાહ્યરૂપઘટનાત્મક પ્રકાર-રૂપે પ્રાપ્ત થાય છે. સેમેટિક અને હેમેટિક ભાષાઓની જેમ આમાં શબ્દપ્રકારો બનાવવાને માટે ત્રિ-વર્ણી ધાતુઓમાં સ્વરવિપરિણામ નિયામક નથી જ, પણ એકાદશરી ધાતુઓમાંથી વ્યવસ્થિત સ્વરારોહ—એ માત્ર એક આંતર વિકાર—સાથે બાહ્ય સ્વરૂપમાં પ્રલયો લાગીને અનેક પ્રકારનાં રૂપાખ્યાન થઈ, શબ્દના પ્રકાર તૈયાર થઈ, વિશિષ્ટ પ્રલયો લાગતાં નામિક્રી અને આખ્યાતિક્રી વિલક્ષિતો સિદ્ધ થઈ વાક્યસ્વરૂપ પામે છે. એટલું ખરું કે ભાષાનો સમગ્ર શબ્દસમૂહ એકાદશરી ધાતુઓમાંથી જ જીલો થયો છે એવું સર્વથા નથી; મોટા ભાગનાં સાર્વનામિક રૂપ અતિપ્રાચીન ભૂમિકાઓના સ્વતંત્ર અવશેષરૂપે રૂળી આવ્યાં છે, એટલું જ કે વ્યાપકતા એકાદશરી ધાતુઓનાં અનેકરિધ રૂપાખ્યાનોની છે, અને સાહિત્યકીય સંસ્કૃત ભાષાના સ્થાપિત સ્વરૂપ સુધી આ પ્રક્રિયા સચવાઈ રહી છે. શબ્દોની પ્રલય-નિબિડ ઘનતા ઋગ્વેદના સમયમાં જ સામાન્ય લોકોની વિદ્યુત થતી આવતી ભાષાઓમાં ઓસરવા લાગી હતી. આના પ્રાચીન અવશેષ આપણી પાસે સીધા જિતરી આવેલા નથી દેખાતા, પરંતુ પાલિ-પ્રાકૃત-અશોકના શિલાલેખોની ભાષા વંભૂમિકાઓમાં આવતાં આ સ્વરૂપ ઉઘાડું પડ્યું સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવે છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ નામયોગીઓના પ્રયોગ કાંઈક એવી માન્યતાને પોષણ આપે છે કે નામિક્રી વિલક્ષિતોના અર્થમાં કાંઈક અધૂરું રહી જવાની પરિસ્થિતિ જીભી થતી હતી એટલે કે પ્રત્યયોમાં યજ્ઞ થતા અર્થોમાં કાંઈક ઘસારો લાગવો થઈ થયો હતો અને પરિણામે એવા અધૂરા રહેતા અર્થની પૂરતી નામયોગી અન્યથોથી કરવામાં આવતી હતી નાનર્યોગી અન્યથો પાત્ર એક રીતે કોઈ ઘસારેલાં રૂપાખ્યાન જ છે. સંસ્કૃત ભાષામાં આવી મળેલાં અન્યથોઃ ને

-લગભગ બધાંમાં વિભક્તિનો કોઈ અને કોઈ પ્રત્યય - મોટે ભાગે એકવચનમાં-
યા ઉચ્ચ-નીચો-શનૈઃ જેવામાં બહુવચનમાં-જેવામાં આવે છે. ચિરમ્, ચિરેણ,
ચિરસ્માત્, ચિરસ્ય, ચિરસ્મિન્ જેવાં રૂપોમાં એકવચને વિભક્તિરૂપે રૂપૃજ
જણાય છે; તો અતઃ તતઃ કુતઃ વગેરે, અત્ર તત્ર કુત્ર વગેરે, તદા કદા વગેરે કે
તથા કથમ્ વગેરે અવ્યયાત્મક રૂપો પ્રાચીન કાળનાં અવશિષ્ટ વિભક્તિરૂપ જ
છે-જેમાંની પ્રત્યયાત્મક સ્થિતિ આપણે બાણે કે ગુમાવી હોય એમ લાગે, છતાં
અર્થની દૃષ્ટિએ પ્રત્યયાર્થ એમાં રૂપૃજ વ્યક્ત થાય છે જ.

વૈદિક ભાષાની સમસામયિક ધરાની પ્રાચીન-શ્વન્દ (સરખાવો 'વેદ'નો
પર્યાય 'હન્દસ્') કે એનાથી પણ પ્રાચીન ગાથા-અવેસ્તા ભાષા (સરખાવો
નિત્ય અભ્યાસનો વિષય હોઈ અમિ+અસ ધાતુનું 'અમ્યસ્ત' રૂપ.), અને
યુરોપના ઉત્તર પ્રદેશમાં આવેલા લિથુઆનિયાની પ્રાચીન સ્વરૂપને હજી સુધી
વળગી રહેલી સ્લાવ-કુળની લિથુઆનિયન ભાષા આપણને પ્રત્યયધન ભાષાઓના
સિદ્ધ નમૂના રજૂ કરી આપે છે. ભારત-યુરોપીય-યુગની સમસામયિક રચીકારેલી
હિતાઈતિ ભાષામાં પણ આ પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે. પ્રાચીન લૅટિન અને ગ્રીક
ભાષામાં એાસરતી જતી પરિસ્થિતિ જોવા મળે છે, જે આપણને પહેલવી તેમજ
ભારતની પ્રાચીન પ્રાકૃતોમાં પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં કાળ અને અર્થનાં
સ્વાભાવિક રૂપોનો પ્રયોગ અર્થની દૃષ્ટિએ શિથિલ થવા લાગ્યો જ હતો. અને
સાહિત્યકીય સંસ્કૃત સુધીમાં તો એમાં સાવ શિથિલતા જ આવી ચૂકી હતી.
હસ્તન ભૂત-અઘતન ભૂત અને પરાક્ષ ભૂતનાં ઘોતક ક્રિયાપદોનો એકબીજાને સ્થાને
યથેચ્છ પ્રયોગ, પાલિમાં પણ અઘતન વગેરે ભૂતના જે કાંઈ અવશેષ મળે છે
તેની પણ એ જ દશા ને, પ્રાકૃતોમાં તો ભૂતકાળનાં રૂપોનો સમૂળગો જ નાશ અને
એનાં સ્થાનોમાં પાલિમાંથી ચડે થયેલો ભૂતકૃદંતનો વિધેય તરીકેનો પ્રયોગ-
આ બધાં ઘસારાનાં ચિહ્ન ભાલૂમ પડી આવ્યાં જ છે.

રૂપરચનાત્મક સ્વરૂપ સાચવતી ભારત-યુરોપીયની સમસામયિક ગણાતી
ભાષા તે ભારત-હિતાઈતિ એવો પ્રથમ વાદ હતો, પણ હવે તો 'હિતાઈતિ'
ભાષાના સ્વરૂપ વિશે વધુ પૃથક્કરણ કરવામાં આવ્યું છે અને એમાં
'કેન્તુમ્' યૂથની લાક્ષણિકતા હોઈ હવે એ પણ ભારત-યુરોપીય યૂથનો જ
એક પ્રકાર હોવાનું વલણ સાર્વત્રિક બનતું જાય છે. ભારત-યુરોપીય ભાષા-યૂથના
કેન્તુમ્ પ્રકારે આપણને ૧. કેલ્ટિક, ૨. ટ્યુટોનિક, ૩. ઇટાલિક, ૪. ગ્રીક,
૫. હિતાઈતિ અને ૬. તોઆરિયન ભાષાપ્રકાર આપ્યા તો શતમ્-પ્રકારે ૧.
આલ્બેનિયન, ૨. લેતો-સ્લાવ, ૩. આર્મેનિયન અને ૪. આર્ય ભાષાપ્રકાર
આપ્યા. ધરાની કે પારશ્વીક પ્રાચીન-ગાથા અવેસ્તા ભાષાનો વૈદિક સંસ્કૃત

સાથેના ઘનિષ્ટ સંબંધ જોતાં એ ભારત-આર્યનો જ પેટાપ્રકાર સ્વીકારાયો છે, જેમાં ખીબા એ પ્રકાર તે ૧. દાર્દરિક કે પૈશાચ અને ૨. ભારતીય કે પ્રાગ્-ઋગ્વેદકાલીન ભાષા છે. ઋગ્વેદમાં પ્રાકૃતીકરણના અંશ મળી આવતા હોઈ જે યુગમાં ઋગ્વેદનાં સૂક્ત સંગ્રહિત રૂપમાં ભારતમાં વ્યાપક હતાં તે જ યુગમાં લોકબોલીમાં વિકૃત ભાષાસ્વરૂપ પ્રચારમાં આવી ગયું હતું.—પ્રાકૃતની લાક્ષણિકતા ધાના હિત જેવાં રૂપોમાં જોઈ પણ શકાય છે. ય = રિય, ત્વા = તુવા જેવી સ્વરભક્તિને આ પ્રાકૃતીકરણનાં જ ઉદાહરણ તરીકે સ્વીકારવામાં બાધ નથી.

આમ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓ—પારિભાષિક સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરિયે તો અર્વાચીન ભારત-આર્ય ભાષાઓ—ના પૂર્વ મથાળ તરીકે પ્રાગ્-ઋગ્વેદકાલીન ભાષા-ભૂમિકા છે, જેનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ મોટા ભાગનું તો ઋગ્વેદમાં સચવાઈ રહેલું છે. ઋગ્વેદની ભાષા-ભૂમિકા તે આમ આપણી ભાષાઓની પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અંતર્ય સામગ્રી પૂરી પાડે છે.

વૈદિક સંસ્કૃતમાં શબ્દના પ્રકાર

કોઈ પણ નાનામાં નાનો સંપૂર્ણ વિચાર બતાવવો હોય તો આપણે ઓછામાં ઓછા એક શબ્દથી કે જરૂર પ્રમાણે એકથી વધુ શબ્દોથી બતાવિયે છિયે. સંપૂર્ણ વિચાર બતાવવાને એ રીતે વપરાતો એક શબ્દ કે શબ્દોનું વાક્ય બને છે. એમ વાક્ય એ ભાષાનો એક સંપૂર્ણ એકમ છે. આજ્ઞાથે પ્રયોજતાં ક્રિયાપદ એકલાં પણ પ્રયોજાય છે અને એમાં એક જ શબ્દ હોઈ એક જ શબ્દનું વાક્ય બને છે. ક્રિયા કર્તા વિના બનતી નથી જ એ સિદ્ધાંત છે; અને તેથી આજ્ઞાથ ક્રિયાપદના પ્રયોગે આવશ્યકતાનુસાર પુરુષવાચક સર્વનામ કે નામનો અધ્યાહાર રહે છે. વાક્યપૃથક્કરણ કરતાં આપણે એ સૂચવિયે પણ છિયે. પણ એ સ્પષ્ટ છે કે એકલા ક્રિયાપદથી વાક્ય બને છે. જેમ એકલા ક્રિયાપદથી વાક્ય બને છે, તેમ એથી જીલદું, ક્રિયાપદનો વાક્યમાં પ્રયોગ થયા વિના પણ સંપૂર્ણ વાક્ય ભાષામાં પ્રયુક્ત થાય છે. દા. ત. ઘેર કોઈ આવ્યું ને બારણે ટકોરો કરે ત્યારે ઘરમાંથી ‘કોણ’ એમ પૂછવામાં આવે એના જવાબમાં કાં ‘કોઈ નહિ’ યા ‘રામલાલ’ કે એવું નામ કે ‘સિપાઈ’ કે ‘પટાવાળો’ એવો સામાન્ય અર્થે પણ પરિચિતતાને કારણે વિશેષ અર્થનો દ્યોતક—આવો શબ્દ કે શબ્દો પ્રયોજવામાં આવે. ‘વાક્ય’નું પારિભાષિક લક્ષણ પૂર્ણ કરવા આપણે આમાં અધ્યાહાર લઈ સમાધાન મેળવિયે છિયે, પરંતુ ભાષાની દૃષ્ટિએ તો એ ‘ક્રિયા વિનાનાં’ કે ‘કર્તા વિનાનાં’ જ્યાં જેમ આવશ્યકતા હોય તેમ વાક્ય કે વાક્યો પ્રયોજિયે છિયે. એટલે ‘ભાષા’ની દૃષ્ટિએ પ્રયોગમાં અમુક જોઈયે જ કે અમુક વિના ન જ આવે એવું નથી; ‘સંપૂર્ણ અર્થ’ મૂર્ત થવો જોઈયે એ જ અપેક્ષિત છે.

આમ વાક્ય એ સંપૂર્ણ વિચાર જણાવવાને પ્રયુક્ત થતો ‘એકમ’ છે. એમાં એકળીજની સાથે સંબંધ ધરાવતા શબ્દ કે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. ભાષાના વિકાસની દૃષ્ટિએ આમાં સર્વનામ સૌથી પહેલાં આવે છે. એને જ કારણે વૈદિક સંસ્કૃતમાંનાં પુરુષવાચક અને દર્શક સાર્વનામિક રૂપોનાં અંગભૂત રૂપ કોઈ પણ ક્રિયાર્થક ધાતુમાંથી વિકાસ પામેલાં જાણવામાં નથી; ભારત-યુરોપીય ભગિની ભાષાઓમાં એ સાર્વનામિક રૂપો તેનાં તે મૂળનાં છે; એવાં જ પરસ્પર કોઈપણ જાતનો સંબંધ ન ધરાવતાં ઇતર ભાષાઓમાં પણ કેટલાંક સાર્વનામિક રૂપ સમાન મૂળનાં મળી આવે છે. આમ સર્વનામ એ શબ્દોનો સૌથી પ્રાચીન અને મૌલિક પ્રકાર છે હવે શોક દુઃખ વગેરે બતાવનારાં કેવળાન્વયી અવ્યયો કદાચ સર્વનામોથી પણ જૂનાં છે, —કારણ કે માનવપ્રાણી કે ઇતર પ્રાણીઓ પણ ઉદ્દગાર માત્રથી તે તે ભાવ વ્યક્ત કરે છે; પરંતુ સામાન્ય રીતે એ વાક્યની બહાર જ રહેતાં હોઈ વાક્યગત શબ્દોનો એ સ્વાભાવિક પ્રકાર નથી.

ભાષાના વિકાસમાં શબ્દોની ખીલે પ્રકાર જે જિલો થયો છે તે ક્રિયાવાચક રૂપોનો છે. મોટે ભાગે ક્રિયાની લાક્ષણિકતા ઉપરથી ધ્વન્યાત્મક કે સ્વાનુકારી અથવા અનુકરણ શબ્દો (onomatopoeitic words) પ્રચારમાં આવતાં એમાંથી એકાક્ષરી ધાતુઓ જિભા થયા અને ઉત્તરોત્તર ધન થતાં જુદા જુદા કાળ અને અર્થ બતાવનારાં ક્રિયાપદો તરીકે વિકાસ પામ્યા.

એ પછી જિલો થયેલ શબ્દપ્રકાર તે સામા પદાર્થનાં ગુણલક્ષણને વ્યક્ત કરતાં વિશેષણોનો છે—જેણે પછીથી તે તે ગુણલક્ષણવાળા પદાર્થની ઝોળખ માટે નામનો વિકાસ આપ્યો છે.

આમ સર્વનામ ક્રિયાપદ વિશેષણ એ ક્રમે શબ્દોના મૌલિક પ્રકાર ભાષાને આવી મળ્યા છે. ‘નામ’ એ દ્વિતીયિક પ્રકાર છે. સંસ્કૃત વૈયાકરણો જેને “નિપાત” કહી તદ્દન મૌલિક માને છે તે અવ્યયોનો પ્રકાર તો પાછળથી સાધિત થયેલો છે. આ અવ્યયોએ આજની પરિભાષામાં ક્રિયાવિશેષણ નામયોગી અને ઉભયાન્વયી એવા ત્રણ પ્રકાર આપ્યા છે. વૈદિક ભાષાભૂમિકા સુધીમાં શબ્દોના આ પ્રકાર તદ્દન વિભિન્ન અને વ્યક્ત સ્વરૂપમાં સંપૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થઈ ચૂકેલા મળે જ છે. સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ આપેલા ૧. નામ, ૨. આખ્યાત, ૩. ઉપસર્ગ અને ૪. નિપાત એમ શબ્દોના જે ચાર પ્રકાર છે તેમાં ‘નામ’માં ‘સર્વનામ’નો અને ‘વિશેષણ’નો સમાવેશ થઈ જાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં સ્થાપિત થયેલા ઉપસર્ગોનું સ્થાન ભારત-યુરોપીય બધા ભાષાપ્રકારોમાં વ્યાપક છે. ભાષાના ક્રમિક વિકાસમાં આ ઉપસર્ગો વિશેષણોના જ અવશેષ છે એમ ઉપસર્ગોના અર્થ

ઉપરથી સમગ્રી શકાય. બાંટુ-યૂથની સમાસબહુલ ભાષાઓમાં વપરાતા પૂર્વગો લેવા આ ઉપસર્ગો નથી જ એ આ પૂર્વે બતાવ્યું જ છે; આ તો શબ્દની પૂર્વે આવી શબ્દના અર્થમાં વધારો વગેરે કરતા હોઈ સ્વતંત્ર શબ્દો જ છે. અને ઋગ્વેદનાં સૂક્તોમાં ક્રિયાવાચક શબ્દોથી પૂર્વે બીજા શબ્દોના વ્યવધાને પણ ઉપસર્ગો અલગ પડેલા પ્રયુક્ત થયા પણ છે, જે સાહિત્યક્રીય સંસ્કૃતના પૂર્વસ્વરૂપની ધ્રાણ્ણ-આરણ્યકો-ઉપનિષદોની ભાષામાંથી મહાભારતની ભાષામાં આવતાં ક્રિયા-વાચક રૂપોની સાથે પૂર્વે આવી જોડાઈ ગયેલા મળે છે, અને એઓનો સ્વતંત્ર પ્રયોગ સદંતર નિમૂલ થઈ ગયો છે. અમિતઃ ઉપરિ એવાં સાધિત રૂપ કે પ્રતિ જેવો મૂળ ઉપસર્ગ અવ્યયો તરીકે સ્વતંત્ર મળી આવે છે તે પાછળનો અપવાદ-રૂપ પ્રયોગ છે.

રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ જ્યારે આપણે આપણી ભાષાઓનો વિકાસ જોઈએ છિયે ત્યારે-સામાન્ય રીતે નામ આખ્યાત અને અવ્યયો-સં. વૈયાકરણોની પરિ-ભાષામાં-ખાસ કરીને પાણિનિની પરિભાષામાં સુવન્ત (જેને નામિકી વિભક્તિના પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનના સ્તુ (=સ) થી લઈ સાતમી વિભક્તિના બહુવચનના સ્તુપ્ (=સુ) સુધીના પ્રત્યય જેઓને અંતે આવે છે તેવાં નામ સર્વાનામ વિશેષણ), તિઙ્ઠન્ત (જેને આખ્યાતિકી વિભક્તિના ત્રીજા પુરુષના એકવચનથી શરૂ થતો તિઙ્ઠ) (=તિ) વગેરે કાળ અને અર્થવાચક પ્રત્યયો લાગી થતાં સમગ્ર ક્રિયાપદો), અને અવ્યય જેવામાં આવે છે. વસ્તુસ્થિતિએ અવ્યયો નામિકી વિભક્તિઓનાં ઘસાયેલાં રૂપ ધરાવનારા શબ્દ છે; અને એ રીતે માત્ર સુવન્ત અને તિઙ્ઠન્ત જ એવી બે પ્રકારની રૂપરચના ભાષાઓના વિકાસમાં પ્રાણભૂત થઈ રહેલી છે. સમગ્ર ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં સુવન્ત અને તિઙ્ઠન્ત-નામિકી વિભક્તિઓ અને આખ્યાતિકી વિભક્તિઓનો વિકાસ વ્યાપક થઈ રહેલો છે. એ રૂપોમાં અનેક પ્રકારના વ્યવસ્થિત અને સામાન્ય રીતે સ્વાભાવિક વાગ્વિકાસ દ્વારા આજે અનેક ભાષાઓ અસ્તિત્વમાં આવી છે. આ ભાષાક્રીય વિકાસે મૂળ રૂપોમાં પણ ભારે પરિવર્તન કર્યાં છે; સેંકડો રૂપાખ્યાન નષ્ટ થઈ ગયાં છે; પ્રત્યયોના પ્રત્યયો ઘસાઈ ગયા છે; નવા અનુગો ને નામયોગીઓના પ્રયોગ દાખલ થઈ ગયા છે. શુન્નરાત્રી ભાષાને જ આપણી આંખ સમક્ષ રાખતાં સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે કે

૧. નામિકી વિભક્તિઓ તદ્દન ઘસાઈ ગઈ છે. અવશેષમાં માત્ર ત્રીજા અને સાતમી વિભક્તિનો પ પ્રત્યય જ બચ્યો છે; તો વિકારક અંગોમાં નર-નાન્યતરમાં ૧ લીનો પ્રત્યય બચ્યો છે.
૨. સાર્વાનામિક રૂપોએ લયંકર ઘસારો અનુભવ્યો છે, જે આપણે માટે અત્યંત થોડાં જ અવશિષ્ટ રહ્યાં છે.

૩. સ્વરૂપ જ અપવાદે વિશેષણોએ સહાને માટે પ્રત્યયરહિત દશા જ પ્રાપ્ત કરી છે.
૪. ક્રિયાપદોમાં માત્ર વર્તમાનકાળ અને પહેલા લવિષ્યકાળ, અને અર્થોમાં માત્ર આસાર્થ (ખીલે પુરુષ માત્ર) બચી જવામાં છે; બાકી બધાં રૂપ નષ્ટ થયાં છે.
૫. ખીલુ દેશ વિદેશની અનેક ભગિની ભાષાઓની જેમ બધી જ પરિસ્થિતિમાં દ્વિવચન શુભાવ્યું છે.
૬. સમાસખંડુલ ભાષાપ્રકારમાં હોઈ શકે તેવો નામોના ખંડુવચનમાં 'ઓ' પ્રત્યય મેળવ્યો છે-જે વિલક્ષિતા અવશિષ્ટ પ્રત્યયોની પણ પૂર્વે સામાન્ય રીતે પ્રયુક્ત થાય છે.
૭. લુપ્ત થયેલા વિભક્તિપ્રત્યયો તેમજ બચી જવા પામેલા ત્રીજા-સાતમીના ષ પ્રત્યયના સ્થાનમાં અનુગો ઉપરાંત નવાં નામયોગીઓનો પ્રયોગ પણ સાર્વત્રિક બન્યો છે.
૮. ક્રિયાપદોમાં લુપ્ત થયેલા કાળ અને અર્થનાં રૂપાખ્યાનોને બદલે જરૂરિયાત પ્રમાણે કૃદતોથી પૂરણી કરવામાં આવી છે.
૯. સાહાય્યકારક ક્રિયાપદોનો ઉપયોગ વ્યાપક બન્યો છે.
૧૦. ભારતની ઈતર ભગિની ભાષાઓની જેમ જ સંયુક્ત ક્રિયાપદોનો ઉપયોગ સાર્વત્રિક થઈ ચૂક્યો છે.

આમ મૂળમાં સંપૂર્ણ રૂપઘટનાત્મક ભાષા એનું સમસ્ત સ્વરૂપ શુભાવી વ્યસ્તતા તરફ ધપી રહી છે. ભાષાના આવા પ્રકારના વિકાસમાં ઉચ્ચારણપ્રક્રિયા પ્રધાનતા ભોગવી રહી હોય છે. એ ઉચ્ચારણપ્રક્રિયાના જીવાતુભૂત એવા 'સ્વર-ભાર' તત્વનો હવે પ્રાસંગિક વિચાર કરિયે.

ભાષણ ૨ જું

સ્વરભાર

કોઈ પણ વ્યંજન એકલો ઉચ્ચારિત થતો નથી; આગળ કે પાછળ કોઈ સ્વરની એને અપેક્ષા રહે છે. ‘ક’ વ્યંજનનો ઉચ્ચાર કરવો હોય તો એમાં કોઈ સ્વર નોંધવો; જેમકે ‘ક’ (ક્ + ળ); અથવા પૂર્વે કોઈ સ્વર આવે; જેમકે ‘ચક્’ (ચ + ક્). આમ ભાષાઓમાં ‘સ્વર’ એ ઉચ્ચારણનો નિયામક છે. આપણે આ પૂર્વે સેમેટિક ભાષાઓમાં જોયું જ છે કે ત્રિવર્ણી ધાતુઓ મુખ્યત્વે વ્યંજનાત્મક છે અને એમાં શબ્દનાં વિલિન સ્વરૂપ સ્વરોની મદદથી જ સાધવામાં આવે છે. ભારત-યુરોપીય ભાષાયૂથમાં તો એકવ્યંજની કે બે વ્યંજનવાળો કે એકલો સ્વર જેમાં હોય તેવા ધાતુ સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. ‘સ્વરારોહ’ની પ્રક્રિયાને વશ થઈ પછી એકના એક ધાતુમાંથી અનેક ક્રિયાવાચક રૂપ, કૃદંત શબ્દો, ને પછી તદ્વિત કે દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો લાગી વિપુલ પ્રમાણમાં શબ્દસમૃદ્ધિ ખડી થાય છે. સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ આના મૂળમાં ઊતરવા પ્રયાસ નથી કર્યો એમ કહીએ તો ખોટું નથી; પરંતુ હસ્વ સ્વરના દીર્ઘ, હસ્વદીર્ઘનાં શુભ્ર-વૃદ્ધિનાં રૂપ, કે એની જ ઊલટી પ્રક્રિયા, સંપ્રસારણ કે પ્રતિસંપ્રસારણ, કે ક્વચિત્ સ્વરોનો સમૂળગો લોપ વગેરે તો વ્યવસ્થિત રીતે નોંધ્યાં છે. આ બધું ઉચ્ચારણગત કોઈ સ્વાભાવિક નિયમને વશ હોય તો જ વ્યવસ્થિત રીતે થતું આવે. ભારત-યુરોપીય ભાષાયૂથમાં બંધારણીય સ્વરૂપવાળી ભાષાનું જૂનામાં જૂનું રૂપ વૈદિકી ભાષા જ મળે છે. ભાષા તરીકે ‘પૂર્ણતા’ પામેલું રૂપ એને કહી શકાય, કેમકે પછી ઉત્તરોત્તર એમાંથી કે સાથોસાથ અનેક ભાષાસ્વરૂપ વિકસિત થયાં છે તેમાં સરળતા તરફ જ જવાનું વલણ હોઈ ‘હાસ-પ્રક્રિયા’ તરફ જવાનું સર્વસામાન્ય છે. આવી હાસ-પ્રક્રિયા શબ્દમાંના કે વાક્યમાંના સ્વરોચ્ચારના હાસને આભારી છે; ખીન્ન બધાં કારણ એનાં પોષક થઈ પડે છે એટલું જ. આ પૂર્વે એક ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે તે તૈત્તિરીય ઉપનિષદના ‘પરમે વ્યોમન્ સોઽનુત્તે સર્વાન્ કામાન્ સદ્ બ્રહ્મણા વિપચ્ચિતા’ એ વાક્યમાં ‘વ્યોમન્’માંથી સપ્તમી વિભક્તિના એકવચનનો પ્રત્યય લુપ્ત થયો છે તે. સ્વર-

ભક્તિનાં ઉદાહરણોમાં ‘ય’ નો રિય, ‘ય્ય’ નો ણિય, ‘ત્વા’ નો તુવા, એવાં જ ક્રિયાપદોનાં રૂપાખ્યાનોમાં તનુવઃ-તન્વઃ, આપ્નુવન્તિ જેવાં રૂપ, તે પરાક્ષ ભૂતકાળનાં તતાન-તતન-તેનિવ જેવાં રૂપ, નામિદ્રી વિભક્તિઓનાં રૂપાખ્યાનોમાં વ્યોમ્નિ-વ્યોમનિ, સંબોધનનાં રૂપોમાં મધો-મધુ વગેરે, આ બધાં કોઈ અને કોઈ ઉચ્ચારણુગત પ્રક્રિયાનાં પરિણામ છે, અને એ ‘સ્વરપ્રક્રિયા’ જ છે એ વિશે કોઈને શંકા રહે એમ નથી. શુજરાતી જ ઉદાહરણ લઈએ તો સં. ના ઉપવિશતિ શબ્દનું *ઉચ્ચસ્ત્ત જેવા શક્ય પ્રાકૃત રૂપમાંથી પ્રાકૃતમાં જ ‘ઉ’ ના લોપે ઘટ્ત્ત રૂપ થયું; અપભ્રંશમાં એ જ ચાર માત્રાનું રૂપ હતું તેણે મધ્યકાલીન શુજરાતીની બીજી ભૂમિકામાં ‘વિત્તિ’ જે માત્રામાનનું પણ રૂપ મેળવ્યું, જે વસ્તુસ્થિતિએ વૈશે એવા હસ્વ-વિવૃત એ સાંચવતા રૂપનું પૂર્વવર્તી રૂપ પ્રાંતભેદે છે. હજી પણ ઉત્તર શુજરાતમાં ‘આવશિ’ ‘કરશિ’ જેવાં હસ્વાંત રૂપ ઉચ્ચરિત થાય છે, જે ‘આવશે’ ‘કરશે’ એવાં હસ્વ-વિવૃત ‘એ’ અંતવાળાં રૂપોનાં પૂર્વવર્તી પ્રાંતભેદે છે. સ્વર ઉપરના વધતા-ઓછા ‘વજન’ કે ‘ભાર’ ને લીધે આ બધી વિવિધ પ્રક્રિયાઓ વિકસિત થઈ છે, એટલે કે ‘સ્વરભાર’ એવું કોઈ વિશિષ્ટ તત્વ આ વિકાસમાં નિયામક છે એમ તર્કશુદ્ધ રીતે કહી શકાય.

સ્વરોચ્ચારણની એક પ્રક્રિયા સં. વૈયાકરણોએ નોંધેલી છે. પાણિનિ સ્વરનાં પ્રધાન ઉચ્ચારણુ નોંધે છે; જેવાં કે ઉચ્ચૈરુદાત્તઃ, નીચૈરનુદાત્તઃ, સમાદારઃ સ્વરિતઃ (અનુક્રમે પા. અષ્ટા. ૧-૨-૨૬, ૩૦, ૩૧)- જે સ્વર જોયેથી ઉચ્ચરિત થતો હોય તે ‘ઉદાત્ત’, નીચેથી ઉચ્ચરિત થતો હોય તે ‘અનુદાત્ત’, અને સરખી સપાટીએ ઉચ્ચરિત થતો હોય તે ‘સ્વરિત’. પ્રત્યેક હસ્વ-લીઘ સ્વર આ ત્રણે પરિસ્થિતિમાં પ્રયુક્ત થાય છે. એટલેથી જ ન અટકતાં એ પ્રત્યેક સ્વર નિરનુનાસિક અને આનુનાસિક થતો પણ એ ત્રણે પરિસ્થિતિમાં પ્રયુક્ત થાય. બોલાતી બંધ થઈ ચૂકેલી ભાષાઓમાં શબ્દમાં કે વાક્યમાં કયાં ‘બલ’ કે ‘આરોહ-અવરોહ’ આવે છે એ જાણી ન જ શકાય. એ રીતે સાહિત્યકીય સંસ્કૃત ભાષામાં આપણને નથી ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સ્વરિતનો પત્તો લાગતો કે નથી એવા કોઈ અન્ય પ્રકારના સ્વરાઘાતનો પત્તો લાગતો. વૈદિક સંહિતાઓ પરંપરાએ ક્ષોર્પક્ષ્ણુ જિતરી આપી છે અને એમાં તટકાલીન જીવંત ભાષાના સાંગીતિક આરોહ-અવરોહ જાગવી રાખવાનો પ્રયત્ન થયા કર્યો છે. ન્યારથી સંહિતાઓ અંધસ્થ થઈ ત્યારથી ઉચ્ચારણુગત સ્વરૂપમાં સ્વરોની ઉપર નીચે ચિહ્નો કરી સાચવવાનો પ્રયત્ન થયો છે; સાથોસાથ પ્રાતિશાખ્યોમાં પદ્યપાઠોમાં તેમજ પ્રાચીન વ્યાકરણોમાં વાક્યમાં કે શબ્દમાં કયો સ્વર ઉદાત્ત, કયો સ્વર અનુદાત્ત

કે કયો સ્વર સ્વરિત એનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ પણ આપવામાં આવ્યો છે. એને લીધે આ ત્રિવિધ સ્વરોચ્ચારણનાં સ્થાન આપણને આવી મળ્યાં છે. વૈદિક સંહિતાના પાઠી પ્રાદ્યક્ષો આને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં એ સ્વરોનાં સ્થાન વ્યક્ત કરી શકે છે કે નહિ એ એક જુદો જ પ્રશ્ન છે, પણ એવાં સ્થાન હાથના સંકેતથી વ્યક્ત તો અવશ્ય કરે છે. યજુર્વેદના કોઈ પણ પાઠીને સાંભળતાં હાથ જોયો લેવો, હાથ નીચે લઈ જવો, હાથ આમતેમ કરવો, અનુનાસિક-અનુસ્વારનાં ઉચ્ચારણ બતાવવા આંગળીઓમાં સંકેત સૂચવવો-મૂઠી ખુલ્લી કરવી, મૂઠી વાળવી, મૂઠીમાંની એક તર્જની જ આગળ બતાવવી-વગેરે સંકેતો જોવા મળે છે. ઋગ્વેદીઓ અને અથર્વવેદીઓ જુદી રીતે સ્વરોચ્ચારણ બતાવે છે, તો સામવેદીઓનો વળી જુદો જ પ્રકાર છે. આ બધા પ્રયત્નોની પાછળ વૈદિક સંહિતાઓનું સ્વાભાવિક જીવંત ઉચ્ચારણ વ્યક્ત કરવાનું જ ધ્યેય છે. અર્વાચીન ભારત-આર્ય ભાષાઓ સુધી આવતાં-વચ્ચેના લાંબા ગાળામાં આ પ્રકારના સ્વરભારની કેવી સ્થિતિ હતી એ જાણવાનું પ્રામાણિક કોઈ પણ સાધન નથી જ; પણ આને પણ આપણી ભાષાઓમાં આ આરોહ-અવરોહાત્મક સ્વરભારનો અભાવ તો નથી જ. કાં, કેમ છો? આ એક નાના વાક્યમાં ‘કાં’ અને ‘કેમ’ માંના ઝાં અને ણ ઉપર આરોહ છે, બ્યારે છેલ્લે ક્રિયાપદમાંનો ‘ઓ’ અનુદાત સપાટી ઉપર છે. ‘હું તો નહિ આવું’ એ વાક્યને તથાસતાં ‘હું’ ને ‘આવું’ નીચી સપાટીએ, ‘તો’ મધ્ય સપાટીએ અને નહિ જોંચી સપાટીએ ઉચ્ચરિત થાય છે. આ આપણને આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારનો સામાન્ય ખ્યાલ આપી શકશે. આ વાક્યગત સ્વરમંડિયાં છે. ખીજી પ્રક્રિયા આઘાતાત્મક કે બલાત્મક પણ સર્વત્ર જોવામાં આવે છે. આ પ્રકારનું ઉચ્ચારણ પ્રથમના વાક્યમાં ‘કાં’ ‘કેમ’ ‘છો’ એવા ત્રણ સ્વતંત્ર આઘાતાત્મક સ્વર આપે છે, તો ખીજા વાક્યમાં ‘હું’ ‘તો’ ‘નહિ’ ‘આવું’ એ ચાર શબ્દોમાં પાંચ સ્વર ઉપર આઘાત જણાય છે. આમાંનો આવું શબ્દ બે સ્વરવાળો છે, એટલું જ નહિ, ‘આ’ માં પહેલો આઘાત કે બલ ને ‘હું’ માં બીજો આઘાત કે બલ આવે છે. આ આઘાત આપણને સ્વરસંકેત કે સ્વરલોપ પણ આપે છે. ઉપવિશતિ ઉપરથી વડસદ કે અરણ્યમ્ ઉપરથી રણ આ ભતની પ્રક્રિયાને વશ થઈ શુન્દરાતી રૂપ વેશે અને રાન આપે છે. આ બેઉ ઉદાહરણોમાં ‘ઊ’ અને ‘ઝ’ અતુકને હ્રસ્વ થયા છે. ‘લાવ’ ‘પઘાર’ જેવાં ક્રિયાપદ જોવાથી આ બહુ સ્પષ્ટ થશે. ‘લઈ આવ્યું’ નું ‘લવાવ્ય’ રૂપ સૌરાષ્ટ્રમાં આને પણ પ્રયોજાય છે, જૂની શુન્દરાતીમાં ‘લ્યાવ્યા’ તરીકે આ રૂપ નોંધાયેલું પણ છે. ‘ઘ’ કારના હાસે ‘લાવ્ય’ રૂપ બન્યું જેમાં લઈમાંના લમાંનો બલાત્મક ‘ઝ’ અને સાથેનો ‘ઈ’ એ બેઉ પછીના જાના ભેરદાર ઉચ્ચારણમાં અંતર્ગત થઈ નષ્ટ

યર્થ ચૂકયા છે. જૂની ગુજરાતીના પાઠ ધારય (પાઠો) ધારયનું પાઠ ધારિ દ્વારા વિકસિત રૂપ)માંથી ‘ધા’માંના બેરદાર આવે પૂર્વના ‘ઘાટ’ સ્વરયુગ્મનો બલહીન ‘અ’ કરી નાખ્યો છે. ‘લાઘ્ય’માં આદિસ્વર ઉપર ભાર ગુજરાતીએ આપ્યો તો ‘પધારય’માં વચ્ચેના સ્વર ઉપર ભાર આપ્યો. ‘લાઘ્ય’ અંગનું ‘લઘાય’ કર્મણ્ણિ થતાં આદિસ્વર ઉપરથી ભાર ખસી મધ્યસ્વર ‘ઘા’માં ખસ્યો, એ શબ્દમાંના બેરદાર સ્વરમાં ‘ભાર’ને ઝીલી લેવાની શક્તિનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપી શકે એમ છે.

આ બેઉ પ્રકારના સ્વરભારમાંના આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર-વૈદિક પ્રકારના ઉદાત્ત-અનુદાત્ત-સ્વરિતાત્મક-ને સાંગીતિક સ્વરભાર (pitch accent) અને આધાતાત્મક સ્વરભારને બલ્લાત્મક સ્વરભાર (stress accent) કહે છે. જીવંત ભાષાઓમાં આ બંને પ્રકારના સ્વરભારનું પ્રાધાન્ય છે, તો મોટા ભાગની અર્વાચીન ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં આરોહાવરોહાત્મક સાંગીતિક સ્વરભારનું પ્રાધાન્ય છે.

આ બંને પ્રકારના સ્વરભારની પરંપરા વિશે જો કંઈ મળતું હોય તો એ, ગુજરાતી ભાષાના વિકાસમાં મહત્વનો ભાગ ભજવતું હોઈ, અહીં જોઈ જવું ઉપકારક થઈ પડશે.

ઉપર નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર વેદની જીવંત-ભાષામાં હતો. પ્રાચીન વૈયાકરણોએ તેમજ અર્વાચીન ભાષાશાસ્ત્રીઓએ આ સ્વરભારનું વૈદિક સંહિતાઓમાં જે મહત્ત્વ હતું તેની પોતપોતાની રીતે વિચારણા કરી છે. રોશ, બેન્ડે, હોગ, બૅકરનેગલ, હર્ટ, યુગમૅન, ગિલ્ડની અને મેકડોનલ જેવા સમર્થ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કરી આપેલું પૃથક્કરણ આ વિષયનો પરિચય મેળવવા ઇચ્છતા કોઈ પણ અભ્યાસકર્તાને માર્ગદર્શક થઈ પડે એમ છે. આ વિદ્વાનોએ ભારત-યુરોપીય ભાષાપૃથકમાં એનું પ્રબળ સામ્ય સરળાવી આપી-જૂની ગ્રીક ભાષામાં વૈદિક સંહિતાઓના સ્વરભારથી વધુ નિયમિત સ્વરૂપમાં દેખાતા સ્વરભારનો ખ્યાલ આપ્યો હોઈ વધુ સરળતા કરી આપી છે. ‘વૈદિક વ્યાકરણ’ (Vedic Grammar)માં પ્રો. મેકડોનલે વૈદિકી ભાષામાં શબ્દગત અને વાક્યગત એમ ઉભય રીતે રહેલા સ્વરભારની મીમાંસા કરી છે. પરિસ્થિતિ વિચારતાં આ આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર વસ્તુસ્થિતિએ તો વાક્યનો જ વિષય છે. વાક્યમાં એનું સ્થાન કયાં કેવી રીતે આવે છે એનો વિચાર તેથી મને અહીં પ્રથમ કરવાનું ઠીક લાગે છે. આજની આપણી જીવંત ભાષાઓમાં વ્યક્ત થતા આ સાંગીતિક આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારના મૂળ સિદ્ધાંત આપણને આમાંથી મળી શકે એમ છે.

૧. સિદ્ધાંત તરીકે વૈદિકી ભાષામાં વાક્યના આરંભના શબ્દમાં આ સ્વર-ભાર સચવાઈ રહેતો; અને તેથી કરીને વાક્યના આરંભમાં કે પાદના આરંભમાં આવતા સંબોધનાત્મક શબ્દનો પ્રથમ સ્વર 'ઉદાત્ત' હોય છે; જેમકે અગ્ને, સુપાયનો ભવ (ક્ર. ૧-૧-૨), ઋજોં નપાત્ સહસાવન્ (ક્ર. ૧૦-૧૧૫-૮), હોત્તર યચિષ્ઠ સુકતો (ક્ર. ૪-૪-૧૧) આ ત્રણે ઉદાહરણોમાં અગ્ને ઋજોં અને હોત્તર એ પ્રત્યેકનો આદિ સ્વર ઉદાત્ત છે. એક કરતાં વધુ સંબોધન આખ્યાં હોય તો એ બધાં સંબોધનોનો આદિ સ્વર ઉદાત્ત છે, અને એ જ કારણે સંબોધનો ન્યારે વાક્યના આરંભમાં ન આવતાં હોય ત્યારે એના સ્વરોમાં ઉદાત્તતા હોતી નથી; જેમકે ક્રતેન મિત્રાવરુણાવૃતાવૃધાવૃતસ્પૃશ (ક્ર. ૧-૨-૮) - આમાં મિત્રા-વરુણો ના મિ અને ષ ઉપર ઉદાત્તતા હોવી ભેદાયે તે - એ બેઉ સંબોધન વાક્યારંભે ન હોવાથી નથી રહેતી, અને એને બદલે ક્રતેન નો ષ ઉદાત્ત આવી રહે છે,^૬ કારણ કે એ શબ્દ વાક્યારંભે છે.

સામાન્ય નિયમ તરીકે ક્રિયાપદમાં કોઈ સ્વરભાર વાક્યમાં હોતો નથી; આમ છતાં જો વાક્યારંભે ક્રિયાપદ આવે^૭ તો એમાં સ્વરભાર આવી રહે છે. ર્જિલે અગ્નિ વિપશ્ચિત્તમ્ (ક્ર. ૩-૨૭-૨) આમાં ર્જિલેનો ર્જિ ઉદાત્ત છે. એથી ઊલટું અગ્નિમીલે પુરોહિતમ્ (ક્ર. ૧-૧-૧)માં ર્જિલેમાં કોઈ સ્વર ઉદાત્ત નથી; એને બદલે અગ્નિ પદમાંનો હ ઉદાત્ત છે.

ન્યારે પણ સંબોધનાત્મક શબ્દને વાક્યારંભે સ્વતંત્ર સ્થાન છે ત્યારે એવા સંયોગોમાં સંબોધન પછી તરત આવતા ક્રિયાપદનો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે : અગ્ને, જુપસ્વ નો હવિઃ (ક્ર. ૩-૩૮-૧)માં અગ્ને સંબોધન હોઈ 'અ' ઉદાત્ત છે જ; પણ પછી તરત ક્રિયાપદથી શરૂ થાય છે તેમાં પ્રથમનો શબ્દ જુપસ્વ ક્રિયાપદ હોઈ 'પ'માંનો અ ઉદાત્ત બને છે.

૬. વા. ધારંભે સંબોધન સિવાયના શબ્દોના આદિ સ્વર ઉપર ભાર આવવો ભેદાયે; જેમકે તેવાં પાદિ (૧-૧-૧)માં 'તે'માંનો ઇ ઉદાત્ત છે, પરંતુ વાક્યારંભે ધ્રુસ્વ સ્વર હોય-પછી ભલે એના પછી ઇ પ્રકાર હોય કે ન હોય તોયે - એ ઉદાત્ત ન બનતાં બીજી શ્રુતિમાંના સ્વર ઉદાત્ત આવી રહે છે. માટે ક્રતેન માં ઇ અને નીચે આવનાં બીજાં ઉદાહરણોમાં જુપસ્વ વગેરેમાં બીજી શ્રુતિમાંના 'અ' ઉદાત્ત છે. આના અપવાદ પણ છે; જેમકે બીજી શ્રુતિમાં 'ય' હોય તોયે ક્રિયાપદો વાક્યારંભે હોય તો પહેલી શ્રુતિમાંના સ્વર ઉદાત્ત હોય છે.

૧૦. મંત્રસંહિતામાં ઋચાના પ્રત્યેક પાદને સ્વતંત્ર ગણેલ હોઈ - પાદારંભે આવતા ક્રિયાપદમાં ઉદાત્ત સ્વર આવી રહે છે. વળી પાદારંભે ન હોય પણ શ્લોક કે ચનવી પૂર્વે આવ્યું હોય તોયે ક્રિયાપદમાં ઉદાત્ત સ્વર આવી રહે છે.

વળી, સામાન્ય રીતે વાક્ય એક ક્રિયાપદનું હોય છે; તેના તે કર્તાથી-પહેલા ક્રિયાપદની પછી ખીલ્લું ક્રિયાપદ આવતાં હોય તો એ પ્રત્યેકને નવા નવા વાક્યના આરંભના શબ્દ તરીકે સ્થાન મળે છે અને તેથી એવા પ્રત્યેક ક્રિયાપદનો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. શબ્દમાં પહેલી શ્રુતિમાં દીર્ઘ સ્વર હોય, ભૂત-કાળના ‘અ’ જેવો આગમ આવેલો હોય-તો એ પહેલો સ્વર ઉદાત્ત, નહિ તો ખીલ્લુ શ્રુતિમાંનો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે: અસ્મદ્યં જેપિ યોત્સિ ચ (ક્ર. ૧-૧૩૨-૪) આમાં ‘યોત્સિ’ ખીલ્લું ક્રિયાપદ છે તેથી ‘યો’માં ‘ઓ’ ઉદાત્ત છે; તરણિરિ-જ્ઞયતિ ક્ષેતિ પુણ્યતિ (ક્ર. ૭-૩૨-૯) આમાં ક્ષેતિ અને પુણ્યતિમાંના પ અને ‘ડ’ ઉદાત્ત છે; જહિ પ્રજાં નમસ્વ ચ (અર્થ. ૧-૮-૩) આમાં નમસ્વ-માંના ‘ન’માંનો ‘અ’ ઉદાત્ત છે.

૨. ન્યારે સાપેક્ષ મિશ્રવાક્ય હોય છે ત્યારે ગૌણ વાક્યમાંનાં ક્રિયાપદો-માંનો સ્વર ઉદાત્ત બને છે; ઉપરાંત ચ ચેદ નેદ્ હિ અને કુવિદ્ આ ઉભયાન્વયીઓથી બેડાતાં ગૌણ વાક્યોમાંનાં ક્રિયાપદોમાંનો સ્વર ઉદાત્ત બને છે.

આ ઉપરથી તારવણી કરતાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે વૈદિક ભાષામાં વાક્યારંભે આવતો સ્વર ઉદાત્ત રહેતો; એકથી વધુ શ્રુતિના શબ્દ હોય તો-એવા શબ્દોમાં પહેલો સ્વર કાં તો દીર્ઘ હોવો જોઈએ, યા તો એની પછીની શ્રુતિમાં ચ કે વ્ હોવા જોઈએ-તો એ પહેલી શ્રુતિ ઉદાત્ત થાય. ગૌણ વાક્યોમાંનાં ક્રિયાપદોમાં સ્વર ઉદાત્ત શા માટે આવતો હતો? એક જ સમાધાન છે કે બે વાક્યોમાં પહેલું ગૌણ વાક્ય હોય છે ન્યારે ખીલ્લું પ્રધાન વાક્ય હોય છે; પ્રધાન વાક્યની પૂર્વે આવતું હોઈ એ શ્રોતાનું બધું કે ખાસ લક્ષ્ય દોરવા બોલાતું હોય અને તેથી—આદિ શબ્દમાંના સ્વરની ઉદાત્તતા ઉપરાંત ક્રિયાપદની ઉદાત્તતા પણ ઉચ્ચારિત થાય છે. આજે ગુજરાતી ભાષામાં પણ મિશ્રવાક્યોમાં પ્રથમ આવતું ગૌણ વાક્ય પ્રયોજતાં ક્રિયાપદ પૂરા આદોહથી રજૂ થાય : ‘જો તમારે આવવું જ હોય તો તમને કોણ રોકવાનું હતું?’ બાકી શુદ્ધ વાક્યમાં તો ગુજરાતી ભાષામાં પણ વાક્યોંતે આવતા ક્રિયાપદમાં સ્વરનો આદોહ કરવામાં આવતો નથી જ.

વાક્યના જીવાતુભૂત ક્રિયાપદની આ સ્થિતિ સ્પષ્ટ થયા પછી શબ્દોના આંતર સ્વરૂપમાં વૈદિક સ્વરભાસું શું સ્થાન હતું એ બાબત જરૂરી છે, કારણ કે વાક્યમાં ક્રિયાપદ જ એકલું નથી હોતું; નામ, સર્વનામ, વિશેષણ, વિભિન્ન પ્રકારનાં અવ્યય વગેરે અનેક પ્રયુક્ત થાય છે. વાક્યના ઉચ્ચારણમાં આ શબ્દ-પ્રકારોમાં અર્થાનુસારી આદોહ-અવરોહ તેમજ બહાત્મક સ્વરાધાત હોય છે,

જેને લીધે આખા વાક્યમાંથી એક સંગત અર્થ જિહ્વો હોય છે. બોલવાનો એક આમાં કારણભૂત હોય છે; જેમકે ક્રિયાવાચક નામ બનાવનાર અ પ્રત્યય લાગે ત્યારે મૂળ શબ્દમાંનો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે; દા. ત. દેવ - જ્ઞાન; પરંતુ કર્તૃવાચક પ્રત્યય અ લાગે ત્યારે પ્રત્યયનો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે; દા. ત. ચોદ - પ્રેરક. એ જ પ્રમાણે અસ્ પ્રત્યય લાગતાં પણ એવી જ સ્થિતિ છે; જેમકે અપસ્ - કામ, પરંતુ અપ્સ - કર્તા.

એકનો એક પ્રત્યય હોય છતાં સ્વરસ્થાન સંયોગો પરત્વે જુદાં હોય. આવો પ્રત્યય વર્તમાન કૃદંતનો જ્ઞાન છે. સામાન્ય રીતે આ પ્રત્યય લાગતાં પ્રત્યયમાંનો છેલ્લો અ ઉદાત્ત હોય છે; જેમકે જ્ઞાન - જ્ઞાતું. પણ જ્યારે દ્વિર્ભાવ પામતા ધાતુઓને લાગે ત્યારે દ્વિર્ભૂત સ્વર ઉપર ભાર આપ્યો આવે છે; જેમકે વૃદ્ધાન - જોહવાન.

એકના એક શબ્દમાં અર્થ પરત્વે સ્વર બદલાતો હોય છે; જેમકે જ્ઞાન - પ્રાર્થના, જ્ઞાન્ - પ્રાર્થક; સ્થાન્ - સ્થાન, સ્થાન્ - બેસનાર.

બાકી સામાન્ય રીતે કૃતપ્રત્યયો લાગતાં ધાતુમાંનો સ્વર ઉદાત્ત રહેતો હોય છે. એથી જિહ્વું, તદ્ધિત પ્રત્યયો લાગતાં પ્રત્યયમાંનો સ્વર ઉદાત્ત થતો હોય છે. પછી એવું સામાન્ય રીતે વ્યાપક છે કે આવો તદ્ધિત પ્રત્યય જો એક કરતાં વધુ સ્વરવાળો હોય તો પ્રત્યયમાંનો પ્રથમ સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. એટું જ નારીભતિનું રૂપ બનતું હોય તો છેલ્લો નારીભતિવાચક પ્રત્યય ઉદાત્ત સ્વર બની રહે.

પ્રત્યયોના વિષયમાં એટલી ઝીલુવટ છે કે એની પૃથક્કૃતિમાં પડી જતાં લંગાણુ-અને એ પણ નકારું લંગાણુ થઈ પડે, કેમકે આપણી ભાષા સુધી આવતાં તો સૈંકડો સ્વરૂપ નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં છે. પ્રત્યયોની સામાન્ય પરિસ્થિતિ ઠેવી છે એ જાણવાથી જ આપણને માજદશન મળી રહે એમ છે.

હવે અહીં અનુક્રમે નામિકી અને આખ્યાતિકી વિભક્તિઓમાં સ્વરનાં સ્થાન કેવાં છે એ જરા જોઈ જાયે

નામિકી વિભક્તિઓમાં સર્વનામ તદ્દન જુદાં પડી જાય છે, કારણ કે સામાન્ય રીતે - પુરુષવાચક સર્વનામોમાં તો તૃતીયા બ. વ. નો. મિત્ત અને સપ્તમી બહુવચનનો છુ લાગી તૈયાર થતાં રૂપ સિવાયનાં રૂપ ખૂબ ખૂબ પ્રાચીન અંશ જાળવી રાખે છે. પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં મ- અંગ અને બહુવચનમાં અસ્મ- અંગ, તો દ્વિતીય પુરુષના એકવચનમાં ત્વ(=તુવ)- અંગ અને બહુવચનમાં યુષ્મ- અંગ છે. (દ્વિવચનમાં અનુક્રમે આવ- અને યુવ- અંગ છે અને એના પ્રત્યય પણ પ્રથમા-દ્વિતીયાના અપવાદે નવા પ્રકારના સામાન્ય

છે તે છે) એકસ્વરી અંગમાં તો એ એક સ્વર ઉદાત્ત છે, પ્રત્યયોમાંનો સ્વર ઉદાત્ત નથી. દ્વિસ્વરી અંગમાં બીજો સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. ત્વ- અંગ વૈદિક ઉચ્ચારણમાં ત્વ- તરીકે સ્વરભક્તિને ધોરણે ઉચ્ચરિત થાય છે ત્યાં આદિ સ્વર જ ઉદાત્ત રહે છે

સર્વનામોમાં ય-, ત-, ક-, આ એકસ્વરી સર્વનામોનાં રૂપોમાં શબ્દ પોતે જ પોતામાં સ્વરભાર રાખે છે. સમુ- દ્વિસ્વરી છે અને બીજા સ્વર ઉપર ભાર રાખે છે.

આ બધાથી જુદું પડતું સર્વનામ જ- છે. આનાં બધાં રૂપાખ્યાનોમાં પ્રત્યયમાંનો સ્વર જ ઉદાત્ત હોય છે. એના નારીના રૂપમાં જ્ય-, નાન્યતર રૂપમાં જ્વ-, અને ત્રણે જાતિમાં પ્રથમની બેડ વિભક્તિઓમાં આવતું હમ- તથા સ્વરાદિ પ્રત્યયો પૂર્વે આવતું અન- અંગ તો સામાન્ય રીતે અંગના જ ઉત્તર સ્વર ઉપર ભાર રાખે છે.

પુરુષવાચક સર્વનામોનાં એકાક્ષરી વૈકલ્પિક રૂપો મા, મૈ, મૌ, નઃ, ત્વા, તે, ઘામ્, વઃ, યન-, હમ- ઉપરથી થતાં ઉપ-આ બધાં રૂપોમાં સ્વરભાર કદી આવતો નથી.

સામાન્ય રીતે વિભક્તિના પ્રત્યયોમાં સ્વરાદિ હોતો નથી. જે શબ્દોમાં આદિ સ્વર ઉપર આદિ હોય છે તેવા શબ્દોનાં રૂપોમાં કયાંય પણ પ્રત્યય ઉપર આદિ જોવામાં આવતો નથી; પરંતુ જે શબ્દોમાં છેલ્લી શ્રુતિ ઉદાત્ત હોય છે તે શબ્દોને સ્વરાદિ પ્રત્યયો લાગતાં સંધિથી એકરૂપના પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાં સ્વર છેડે ઉદાત્ત થયો હોય છે. બંનેનાં ઉદાહરણ—ક્રામૈઃમાં આ ઉદાત્ત, પરંતુ વૈદૈઃમાં ય માંના જ ને કારણે જ ઉદાત્ત થયો છે. આ રીતે સામાન્ય નિયમને બાધ ઉત્પન્ન થતો નથી. જે કાંઈ પ્રત્યયોના વિષયમાં વિશેષતા મળે છે તે આ છે :

વિભક્તિપ્રત્યયોના ત્રણ પ્રકાર છે: ૧. સબળ, ૨. મધ્યમ, અને ૩. શિથિલ. નર નારી જાતિઓના શબ્દોમાં પ્રથમાના ત્રણે પ્રત્યય અને દ્વિતીયાના એકવચન દ્વિવચનના પ્રત્યય, તથા નાન્યતર જાતિમાં પ્રથમા દ્વિતીયાના બહુવચનના પ્રત્યય “સબળ” છે, સબળ પ્રત્યયોનો સ્વર કદી ઉદાત્ત થતો નથી. બાકીના પ્રત્યયોમાં બ્યંજનથી શેરૂ થતા પ્રત્યય “મધ્યમ” કક્ષાના છે, જ્યારે સ્વરાદિ પ્રત્યય “શિથિલ” કક્ષાના છે. જુદા જુદા સંયોગોમાં આ પ્રત્યયોમાંનો સ્વર ઉદાત્ત બની રહે છે.

૧. એકસ્વરી શબ્દોમાં મધ્યમ અને શિથિલ પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે પોતા

તરફ સ્વરારોહને જેથી હાવે છે; જેમકે નૌ શબ્દનાં રૂપોમાં નાવા, નૌમ્યામ્, નાચામ્, નૌષુ, વાચ્ચિ, વાગ્મિન્, વાચામ્, વાશ્તુ વગેરે.

અપવાદ તરીકે ત્રી અને દ્યો શબ્દ છે. આકારાંત ધાત્વંત શબ્દો, નૃ-સ્ત્ર શબ્દો, અને શ્વન્-યુવન્નાં શુન્-યૂન્ અંગ—આ શબ્દો પ્રત્યય ઉપર સ્વરારોહ થવા હેતા નથી.

૨. બહુસ્વરી શબ્દોમાં વ્યંજનાંત શબ્દ કેટલાક એવા છે કે જેને સ્વરાદિ પ્રત્યય લાગે તો પ્રત્યય ઉપર સ્વરારોહ આવી રહે છે. આમ થવાનું કારણ તો એ હોય છે કે વચ્ચેનો સ્વર હ્રસ્વ થઈ જતો હોય છે, યા તો સંપ્રસારણ થતું હોય છે; જેમકે મહિમન્ ઇ મહિન્ના, મૂર્ધન્ ઇ મૂર્ધ્ને, અગ્નિન્ અગ્ન્યોઃ, ઘેનુન્ ઘેન્વા, ઘણુન્ ઘણૈ, પિતૃન્ પિત્રા. (પણ અગ્નયે, અગ્નિનામાં પ્રત્યય પહેલાંનો સ્વર ઉદાત્ત થઈ જાય છે.)

દ્વાકારાંત, હ્રસ્વાકારાંત અને ક્રાકારાંત શબ્દોને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગતાં પ્રત્યયમાંનો સ્વર ઉદાત્ત થઈ જાય છે.

અત્-અંતવાળાં વર્તમાન કૃદંતોને સ્વરાદિ શિથિલ પ્રત્યય લાગે ત્યારે પ્રત્યય-માંનો સ્વર ઉદાત્ત થઈ જાય છે. મહત્ વૃદત્ જેવા શબ્દો—મૂળમાં જે વર્તમાન કૃદંત જ હતાં—તેમાં પણ આ જ પ્રક્રિયા કામ કરે છે.

આખ્યાતિકી વિભક્તિઓનો વિચાર કરતાં એક વાત અતિ સ્પષ્ટ છે કે શુદ્ધ ક્રિયાપદોને પોતામાં કયાંય પણ આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર હોતો નથી. એના જે કાંઈ અપવાદ છે તેનો નિર્દેશ આ પૂર્વે થઈ ચૂક્યો છે, ત્યાં કાંઈ અને કાંઈ કારણે વાક્યમાં ક્રિયાપદ શ્રોતાના કાન ઉપર વધુ અસર ઉપજાવવા બાજુ કે પ્રયુક્ત થતું હોય છે, એ જ કારણે ૧. વાક્યારંભે, ૨. એકથી વધુ સ્વતંત્ર ક્રિયાપદો હોય ત્યારે પ્રથમ સિવાયનાં ક્રિયાપદોમાં, ૩. મિશ્રવાક્યોમાં ગૌણ વાક્ય કે વાક્યોમાં આવતાં ક્રિયાપદોમાં, તેમજ ૪. કેટલાંક ઉલ્લાસપૂર્ણ ક્રિયાવિશેષણોના યોગમાં જ.

આમ જુદી જુદી પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થતાં ક્રિયાપદને પોતામાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર આવી રહેતો હતો. એની પરિસ્થિતિ કેવી હતી એ જરા અહીં ભેદ જઈયે.

સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ધાતુઓના જુદા જુદા ગણ પાડ્યા છે તેમાં સમાવિષ્ટ થતા ધાતુઓમાંના કેટલાક ‘પરસ્મૈપદી’, કેટલાક ‘આત્મનેપદી’, અને કેટલાક એ બેઉ પદના એટલે કે ‘ઉભયપદી’ છે. ધાતુઓની અર્થની દૃષ્ટિએ જે કાંઈ

અતિપ્રાચીન કાળમાં વિશિષ્ટતા હતી તેને કારણે જુદા જુદા બે પ્રકારના પ્રત્યય લાગતા. યુરોપીય વૈયાકરણોએ તેથી જ-ગ્રીકભાષાને અનુસરી પરસ્મૈપદી ધાતુઓને active કે transitive અને આત્મનેપદી ધાતુઓને middle કે reflective કહ્યા છે.^{૧૧} વૈદિક ભાષાભૂમિકામાં જ ધાત્વર્થની આ શક્તિ વિલુપ્ત થઈ ચૂકી હતી અને તેથી ઘટ્તિ કે માપ્તેના અર્થમાં ભેદ રહ્યો નહોતો, પણ પરંપરાથી જે પ્રમાણે ધાતુઓનાં પોતપોતાનાં પદો પ્રમાણે રૂપાખ્યાન થતાં તે પ્રમાણે રૂઢિને વશ થઈ આદ્યાં આવતાં હતાં.

ધાતુપાઠમાં પાણિનિએ “આદુદાત્ત” કહી પરસ્મૈપદી ધાતુઓ અને “અંતોદાત્ત” કહી આત્મનેપદી ધાતુઓ ગણાવ્યા છે. આવી સ્થિતિ હોવા છતાં તે તે કાળ અને અર્થના પ્રત્યય લાગતાં સ્વરની ઉદાત્તતા વિચલિત થતી હતી. સંસ્કૃત વ્યાકરણ લલુનારાઓને એ લગભગ નિત્યનો વિષય થઈ પડ્યો છે કે કેટલાક પ્રત્યય સખળ (strong) હોય છે અને કેટલાક શિથિલ (weak) હોય છે. વર્તમાન કાળના જ પ્રત્યય લેતાં આપણે સારી રીતે બાલિયે છિયે કે પરસ્મૈપદના ત્રણે પુરુષના એકવચનના પ્રત્યય સખળ છે, પરસ્મૈપદના બાકીના ૬ અને આત્મનેપદના નવેનવ શિથિલ છે. જેને ગણકાર્ય થાય છે તેવા કાળ અર્થોમાં-વર્તમાન કાળ પરસ્મૈપદી ત્રણે પુરુષનાં એકવચન, ઘટ્તન ભૂતકાળ પરસ્મૈપદી ત્રણે પુરુષનાં એકવચન, આજ્ઞાર્થ-પરસ્મૈ. પ્રથમ પુરુષનાં ત્રણે વચન અને તૃતીય પુરુષ એકવચન, આજ્ઞાર્થ આત્મને. પ્રથમપુરુષ-ત્રણે વચન, આટલા ૧૧ પ્રત્યય સખળ છે, બાકીના અને વિધ્યર્થના બેઠ પદના પ્રત્યય શિથિલ છે. જે આ સખળ (strong) પ્રત્યયો છે તેમાં સ્વર ઉદાત્ત નથી હોતો, જ્યારે શિથિલ (weak) પ્રત્યયો છે તેમાં સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. ગણકાર્યરહિત કાળોમાં^{૧૨} પરોક્ષ ભૂતકાળનાં ત્રણે પુરુષનાં પરસ્મૈપદી એકવચનના, એ જ પ્રમાણે અઘતનમાં પણ ત્રણે પુરુષનાં પરસ્મૈપદી એકવચનના પ્રત્યય સખળ (strong) છે, જેમાં પોતામાં સ્વર ઉદાત્ત નથી હોતો. બે બીજાં કોઈ પણ આવરણ ન હોય તો આ શિથિલ (weak) પ્રત્યયો સામાન્ય રીતે પોતામાં આરોહાત્મક સ્વર સાચવી રાખે છે.

૧૧. વ્હિટની : Sanskrit Grammar, પૃ. ૨૦૦

૧૨. ત્રીજા ગણમાં તેમજ પરોક્ષ ભૂતકાળમાં, કે બીજે જ્યાં જ્યાં પણ ધાતુમાં દિર્ઘાવ થાય છે ત્યાં, દિર્ઘાવ પામેલો સ્વર ઉદાત્ત નથી; છતાં બોધ્ય છે જેવાં દિર્ઘાવિત રૂપોમાં દિર્ઘાવમાં સ્વર દીર્ઘ હોઈ ‘જો’ વગેરે ઉપર જ સ્વરભાર પડે છે અને એ ‘જો’ વગેરે દીર્ઘ સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. એમાં પણ બે પાછો જ આગમ આવ્યો હોય તો એ જ બીજા સ્વરોની ઉદાત્તતા ખૂંચવી પોતામાં લઈ લે છે.

પરંતુ આંતરિક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા પ્રમાણે ધાતુઓના પ્રધાન ૯ ગણ પાડવામાં આવેલા છે. (૧૦મો પ્રેરકના જ પ્રકારનો હોઈ અહીં ગણતરીમાં લીધો નથી.) આ ૯ ગણના ધાતુઓના પાછા ૨ પ્રકાર છે : ૧. જેમાં ગણની નિશાની કાંતો નથી કે હોય તો એને છેડે 'મ' નથી; ૨. જેમાં ગણની નિશાનીમાં છેડે 'મ' હોય છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં ૨-૩-૫-૭-૯ એ ગણના ધાતુ પહેલા પ્રકારના છે; ૧-૪-૬ ના ધાતુ બીજા પ્રકારના છે. પહેલા પ્રકારના ધાતુઓને પ્રત્યયો લાગતાં સખળ (sāraṅg) પ્રત્યયોની પૂર્વે ધાતુનો સ્વર ઉદાત્ત બનતો હોય છે; શિથિલ (weak) પ્રત્યયો પોતામાં ઉદાત્ત સ્વરને સાચવે છે. (ઘાસ જેવા દીર્ઘસ્વરી આત્મનેપદી ધાતુઓમાં આનો અપવાદ પણ હોય અને પ્રત્યયને બદલે ધાતુનો સ્વર ઉદાત્ત હોય)^{૧૩} બીજા પ્રકારના ધાતુઓમાં ગણની નિશાનીની પ્રબળતા છે. આપણે સારી રીતે જાણીએ છિયે કે પહેલા ગણની નિશાની પણ 'મ' છે અને છઠ્ઠા ગણની નિશાની પણ 'મ' છે. પહેલા ગણની નિશાની પહેલાં ધાતુનાં યથાસ્થાન શુભ્રવૃદ્ધિરૂપ થાય છે; છઠ્ઠા ગણમાં આવું કોઈ શુભ્રરૂપ કે વૃદ્ધિરૂપ સર્જા થતું નથી. આનું કારણ એ પ્રત્યયોની શક્તિ પોતે જ. પહેલા ગણનો જ સખળ (sāraṅg) છે અને તેથી કરી પોતાની પૂર્વે આવતા ધાતુસ્વરને ઉદાત્તતા આપે છે—બીજા સખળ પ્રત્યયોની જેમ જ; તેથી ઊલટું, છઠ્ઠા ગણનો જ શિથિલ (weak) હોઈ સ્વરભારને પોતામાં જ સાચવી બેસે છે. ગણકાર્યવિશિષ્ટ રૂપોમાં આમ કાળ કે અર્થના શિથિલ (weak) પ્રત્યય પણ આ બેઉ ગણોના વિષયમાં સ્વરભારવિહીન જ રહે છે.

ચોથા ગણની નિશાની પણ 'ય' છે અને કર્મણિ ભાવેનો પ્રત્યય પણ ગણકાર્યવિશિષ્ટ કાળોમાં પહેલા પ્રકારના અને બીજા પ્રકારના ધાતુઓને માટે 'ય' છે. આ બેડ પ્રત્યયો વચ્ચે પણ આવો જ ભેદ છે. ચોથા ગણનો ય લાગતાં ધાતુમાં યદપિ શુભ્રવૃદ્ધિ થતાં નથી છતાં સ્વર તો ધાતુનો જ ઉદાત્ત થઈ રહે છે; તેથી ઊલટું, કર્મણિ ભાવે નો ય પોતામાં જ ઉદાત્ત સ્વર સાચવે છે.

હસમા ગણનો તેમજ પ્રેરકનો ઘય સખળ (sāraṅg) હોઈ પોતાની પૂર્વના ધાતુમાંના સ્વરને જ ઉદાત્ત કરે છે.

આમ ધાતુઓ અને પ્રત્યયો પોતાપોતાની જુદી જુદી પરિસ્થિતિમાં સ્વરની ઉદાત્તતા રાખે છે. આ બધાને પલટાવનારો હાસતન ભૂત-અદ્યતન ભૂત બતાવવા આવતો જ કે આ આગમ છે. જ્યારે આ આગમનું અસ્તિત્વ હોય છે ત્યારે

પછીના ધાતુના કે પ્રત્યયના ઉદાત્ત સ્વર ઉદાત્તતા ગુમાવી આ અ કે આને પોતાની ઉદાત્તતા આપી દે છે.

કૃતપ્રત્યયોમાંના સખળ (strong) પ્રત્યય પોતાની પૂર્વના ધાતુઅંગના સ્વરને ઉદાત્ત બનાવે છે, જ્યારે શિથિલ (weak) પ્રત્યયો પોતામાં સ્વરની ઉદાત્તતા સાચવી રહે છે.

વૈદિક ભાષાના સ્વરભારની બીજી પણ અનેકાનેક ઝીણી વાતો છે; એ બધી અહીં બતાવવાનો અર્થ પણ નથી. જે કાંઈ આપણી સામે રજૂ થયું છે તે ઉપરથી વૈદિક ભાષામાંના વાક્યગત તેમજ શબ્દગત આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારનો ખ્યાલ આવી શકે એમ છે. સ્વરભારની સ્થાનચ્યુતિ કેવી રીતે થાય છે એ આપણે આ પૂર્વે નિહાળ્યું. એ સ્વરૂપ ઉપરથી સ્પષ્ટ જ થાય છે કે વૈદિક ભાષામાંના આ આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર વાક્યાધીન છે, અને એ વાક્યમાંના અર્થાનુસાર સખળ સ્વરમાં આવી રહે છે.

આ આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની સાથે વૈદિક ભાષામાં બલ્લાત્મક કે આઘાતાત્મક સ્વરભાર (stress accent) નું અસ્તિત્વ ખરું? મેકડોનલના જણાવ્યા પ્રમાણે :— But that the Vedic accent was accompanied by some stress, is shown by certain phonetic changes which cannot otherwise be explained.^{૧૪} અને ત્યાં પાદટીપમાં એ વૉકરનેગલ અને ઓરટોક્સનાં નામોનો હવાલો આપે છે. બ્લિટની અને મેકડોનલનાં વ્યાકરણોમાં આ વિશે — મેકડોનલના ઉપરના નિર્દેશ સિવાય કશું મળતું નથી.

એ તો અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર એ સમગ્ર વાક્યનો વિષય છે, જ્યારે બલ્લાત્મક સ્વરભાર એ શબ્દાંતર્ગત છે; પરંતુ વૈદિક સ્વરપ્રક્રિયાની દૃષ્ટિએ શબ્દોમાં અંતર્ગત જે સ્વરભાર મળી આવે છે તે — આપણે ઉપર જોયું તેમ — આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર છે, કેમકે નહિ તો કામઃ દેવઃ વગેરે એક-સરખા માત્રામાનના શબ્દોમાં ઉદાત્ત સ્વરનાં સ્થાન જુદાં જુદાં ન હોય. એટલે એમ કહી શકાય કે બલ્લાત્મક સ્વરભાર સ્વતંત્ર હશે. વાક્યમાં પ્રયોજાતાં છતાં એ

૧૪. મેકડોનલઃ Vedic Grammar, ૫ ૭૭ આની પાદટીપમાં મેકડોનલ જણાવે છે કે—

The Vedic accent, like the Greek, was, after the beginning of our era, changed to a stress accent which, however, unlike the modern Greek stress accent did not remain on the original syllable, but is regulated by the quantity of the last two or three syllables, much as in Latin; cp. HAVO 99, end

પોતાનું સ્થાન સ્વતંત્ર રીતે ભળવી સખતો હશે, કારણ કે બલાત્મક સ્વરભાર આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની જેમ આરોહ-અવરોહનો વિષય નથી; સ્વર માત્ર શબ્દોમાંના ધીજ ગણના ધાતુઓનાં અને પદોક્ષ ભૂતકાળ વગેરેનાં દ્વિર્ભાવ પામતાં રૂપોમાં દ્વિર્ભૂત સ્વરનું હસ્વીકરણ બે લક્ષ્યમાં લઇએ તો બલાત્મક સ્વરભારની કોટિનો - મને લાગે છે કે કદાચ - ખ્યાલ આવી શકે. આપણે ઉદાહરણ તરીકે હુ અને મીનાં રૂપાખ્યાન બેધયે :

જુહોમિ	જુહુવઃ	જુહુમઃ	જુહ	જુહુવહે	જુહુમહે
જુહોપિ	જુહુયઃ	જુહુય	જુહુવે	જુહુઘે	જુહુઘે
જુહોતિ	જુહુતઃ	જુહુતિ	જુહુતે	જુહુઘે	જુહુઘે
વિમેમિ	વિમિવઃ - વિમીવઃ	વિમિમઃ - વિમીમઃ			
વિમેપિ	વિમિયઃ - વિમીયઃ	વિમિય - વિમીય			
વિમેતિ	વિમિતઃ - વિમીતઃ	વિમિયતિ			

આ રૂપોમાં હસ્વ થયેલો દ્વિર્ભૂત સ્વર બલાત્મક નથી; અપવાદ ત્યાં જ છે કે જ્યાં ધાતુના મૂળ સ્વર ડ કે ઇનો વૂ કે યૂ થયો છે; જેવાં કે જુહુતિ, જુહુ, જુહુઘે, જુહુઘે, જુહુઘે, જુહુઘે, વિમિયતિ. વિશેષતા એ પ્રાપ્ત થાય છે કે આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર પણ બેઠાક્ષરના પૂર્વ સ્વર ઉપર આવી રહ્યો છે. બેઠાક્ષર, આના અપવાદ ધણા છે. ખાસ કરીને મૂ ઘા વગેરે ધાતુઓમાં સળંગ પ્રત્યયોની પૂર્વે દ્વિર્ભૂત સ્વર ઉદાત્ત હોય છે. અકારાંત અંગ નથી બનતું તેવા પહેલા પ્રકારના ધાતુઓમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની કયાં સ્થિતિ છે એ વિશે બિહટની સ્પષ્ટ વિધાન કરે છે કે-

"645. According to all the analogies of the first general conjugation, we should expect to find the accent upon the root syllable when this is strengthened. That is actually the case, however, only in a small minority of the roots composing the class : namely in હુ, મી." વગેરે.^{૧૫}

પદોક્ષ ભૂતકાળ વગેરેમાં જ્યાં ધાતુના આઠાક્ષરનો દ્વિર્ભાવ થાય છે ત્યાં સળંગ પ્રત્યયો પૂર્વે સર્વત્ર દ્વિર્ભૂત સ્વર આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર પછી ધરાવતો નથી. શિથિલ પ્રત્યયો પૂર્વે તો ધાતુનો દ્વિર્ભાવ કે મૂળ કોઈ પણ સ્વર ઉદાત્ત નથી જ બની શકતો. આમ છતાં શિથિલ પ્રત્યયોની પૂર્વે ધાતુના સ્વરમાં બલાત્મક સ્વરભાર દ્વિર્ સ્વરોમાં કે બેઠાક્ષર પૂર્વેના હસ્વ સ્વરોમાં હોવાની શક્યતા છે.

ચક્રયુઃ, ચક્ર, ચક્રતુ, ચક્રુઃ વગેરેમાં પ્રત્યયનો સ્વર ઉદ્ઘાત છતાં બલાત્મક સ્વર-ભાર બેડાક્ષરની પૂર્વે સ્વાભાવિક છે; પણ આની વિશેષ ખાતરી તો શિથિલ પ્રત્યયો પૂર્વે ચ અને ઘના સંપ્રસારણમાં થાય છે; જેમકે ઉચ્ચાચ, ઉચ્ચ, પણ ઉચિચ, ઉચિમ, ઋચયુઃ, ઋચ, ઋચતુઃ, ઋચુઃ વગેરે રૂપો.

મને એમ લાગે છે કે વૈદિક ભાષામાં ન્યાં ન્યાં શબ્દરૂપોમાં હ્રાસ અનુભવવામાં આવે છે, જેમકે ૧. સ્વરનું હસ્વીકરણ, ૨. સ્વરનો સમૂળગો લોપ, ૩. હ-ઉનાં સંપ્રસારણ, ૪. વ્યંજન સહિત સ્વરનો લોપ; આ પ્રક્રિયાઓ બલાત્મક સ્વરભારને આભારી છે. આનાં ઉદાહરણોમાં :

૧. દ્વિભૂત ધાતુઓનાં રૂપોમાં દ્વિભૂત સ્વરનું હસ્વીકરણ, અને શિથિલ પ્રત્યયો પૂર્વે પણ સ્વરનું હસ્વીકરણ;^{૧૬} પાછળનું ઉદાહરણ વિમીમઃ-વિમિમઃ, કે સ્તુવીચઃ - સ્તુવિચઃ જેવાં વૈકલ્પિક રૂપ.
૨. સ્વરનો સમૂળગો લોપ. હુ ધાતુનાં વેદમાં કચિત્ મળતાં જુદાં-જુદાં, જુદાં-જુદાં જેવાં રૂપ; પાંચમા અને આઠમા ગણના ધાતુઓમાં ચિત્રુચઃ-ચિન્યઃ, તત્રુચઃ-તન્વ્યઃ; જનાં રૂપોમાં કુર્વઃ-કુર્મઃ, કુર્વદે-કુર્મદે વગેરે રૂપ. શિથિલ પ્રત્યયો—સ્વરાદિ લાગે ત્યારે અન્ છેડાવાળાં નામોમાં વચ્ચેના અક્ષરના લોપે સિદ્ધ થતાં રાજઃ, મદિસ્રા, અને દધિ શબ્દનાં દક્ષતા, દક્ષને વગેરે રૂપો. શ્વસ્તન-અઘતન-ક્રિયાતિપત્યર્થના ધાતુની પૂર્વે આવતા આગમ અને લોપ, ફરને બદલે ચ કે ઘા, આત્મનું ત્મ અંગ, ઉષ્મસિનું ષ્મસિ રૂપ,^{૧૭} અસ્ ધાતુનો—૨ બ ગણનાનો—બધા બ શિથિલ પ્રત્યયોની પૂર્વે અ લોપાવાનું, અઘગાહ-ઘગાહ, અપિઘાન-પિઘાન જેવાંમાં આદિ અને વૈકલ્પિક લોપ; કેટલાંક ઉપસર્ગવાળા તેમજ પૂર્વ પદવાળા ખીન્ન શબ્દોમાંથી અંત્ય સ્વરનો લોપ;^{૧૮} જેમકે અનુચતિતનું અન્વતિત, ચારુચ્વનનું ચાર્વદન, ચારુવાચ્નું ચાર્વાન્, તિલપિઝીનું તિલ્પિઝી; કેટલાંક ઉદાહરણોની અતિ પ્રાચીન દશામાં અને લોપ; જેમકે વિ-પક્ષી-લેટિનમાં એનું રૂપ અધિ-, નિ-નીચે (ઉપસર્ગ)—ગ્રીકમાં હસ્વ યવાશું' પનિ રૂપ.^{૧૯}

૧૬. આમાં ઇ-દે-ઓ-ઔ છેડાવાળા ધાતુઓના દ્વિભૂતમાં થતા હ્રસ્વ અને પણ સમાવેશ કરવાનો છે.

૧૭. મેફ્ટોનલે સ્વરસેદની પ્રક્રિયામાં III The *n* series નીચે સંખ્યાનંધ ઉદાહરણ બના લોપનાં આપ્યાં છે. જુઓ Vedic Grammar, ૫ ૧૭

૧૮. મેફ્ટોનલ : Vedic Grammar, ૫ ૧૧

૧૯. એબન, ૫. ૧૧

૩. ઇ-ઉના સંપ્રસારણની શિથિલ પ્રત્યયો પૂર્વે વૈદિક લાઘામાં સ્વતંત્ર વ્યાપક પ્રક્રિયા છે. મીઢ્વાંસઃ અને મીઢુપઃ, અને ઘસ્ર છેડાવાળાં ગદ્યાં પરાક્ષ ભૂતકૃદંતનાં રૂપોમાં, શ્વન્ યુવન્ મઘચન્ વગેરે શબ્દોનાં રૂપોમાં.
૪. Haplogyની પ્રક્રિયામાં એકસરખી શ્રુતિઓ સાથેસાથે આવતાં એમાંની એક શ્રુતિ લોપાય છે : તુવીર[વ]વાન્, મર્ઘ[ય]યા, વૃ[તિ]યા, સ્વપત્યાયૈનું સ્વપત્યૈ, ઇરઘઘ્યૈનું ઇરઘ્યૈ; ઉપરાંત ચકનન્તનું ચકન્ત, રણન્તનું રન્ત, ઘનન્તનું ઘન્ત, સદસસ્પતિ ઉપરાંત સદસ્પતિ; શૌ[વ]વાર, શૌ[વ]વૃઘ, મધુદુઘ સાથેસાથ મધુઘ, શર્ષ[ષ]પિજ્ઞર; પૌરયા[ય], રન્તપેયા[ય], સત્વા[ય], અમિત્યાય સાથેસાથ અમિત્યા, વૃક્તાતિનું વૃક્તિ, શીર્ષસ્ક્તિનું શીર્ષક્તિ; થોડાંક રૂપોમાં મયાંદા[ય], આયતીચરતું આયતીચુર્ વગેરે.^{૨૦}

નજીક નજીકમાં આવતા સ્વરોની સંધિને ખુલાસો આરોહાવરોહાત્મક સ્વર-ભાસ્વી આવી શકતો નથી. મને એમ લાગે છે કે જ્યાં જ્યાં ઉક્તિનું લાઘવ કરવાની પ્રક્રિયા કામ કરે છે ત્યાં સર્વત્ર બલાત્મક સ્વરભાર નિયામક હોય છે. આને જ કારણે નામિકી વિલક્ષિતઓમાં કવચિત્ શ્રુતિલોપનાં પણ ઉદાહરણ વ્યાપક હતાં. ઘા. તા. બકારાંત અને બાકારાંત નર-નારીજાતિની પ્રથમા વિલક્ષિતના બહુવચનમાં દેવાસઃ - પ્રિયાસઃ સાથેસાથ દેવાઃ - પ્રિયાઃ રૂપો; અકારાંત નાન્યતર જાતિની પ્રથમા વિલક્ષિતના બહુવચનમાં યુગાનિ સાથેસાથ યુગા રૂપ; અકારાંત તૃતીયા વિલક્ષિતના એકવચનમાં યજ્ઞન સાથે યજ્ઞા, બહુવચનમાં દેવેમિઃ સાથેસાથ દેવૈઃ રૂપ; પછી બહુવચનમાં ચરધાનામ્ને બહસે ચરધામ્; પછી દ્વિવચનમાં પસ્ત્યયોઃ ને સ્થાને પસ્ત્યોઃ રૂપ.^{૨૧}

પદ્મા, કતુયા-કત્વા, અઘેન્વા, મઘ્યા, મઘ્યઃ વગેરે જૂનાં રૂપ પણ વેદમાં મળી આવે છે, જેમાં પછીથી 'ન્' દાખલ થયેલાં રૂપોનો જ સમાદર થયો છે. નારી જાતિના શબ્દો જેવાં આ રૂપ મને બલાત્મક સ્વરભારનાં જૂનાં પ્રતીક જણાય છે. પછીના વિકાસમાં એની બલાત્મકતા ગમે તે કારણે ઓસરી છે.

આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર અને બલાત્મક સ્વરભારની સરખી સ્થિતિ તો સંબોધન વિલક્ષિતમાં છે, જ્યાં સ્વરાંત શબ્દોમાં અંત્ય સ્વર ઋરૈચ થઈ રહે છે; બેથક, નાન્યતર જાતિનાં ઇ-ઉકારાંત રૂપોમાં ત્યાં વિકલ્પ શુણ્ડરૂપ છે; ક્રકારાંતમાં શુણ્ડરૂપ મળે છે, અને બાકારાંત નારીજાતિનાં રૂપોમાં ત્યાં પકાર આવે છે; તો ચિચ્ચપા જેવા ધાતુસાધિત શબ્દોનાં રૂપોમાં ત્યાં વિચર્ગ સ્વચ્ચાર્ધ રહ્યો હોય છે.

૨૦. એચ.ન. પૃ. ૫૮-૫૯

૨૧. નિહટની : Sanskrit Grammar, પૃ. ૧૧

વૈદિક ભાષાની સાથેસાથ એક જ મૂળમાંથી વિકાસ પામેલી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) નો સર્વથા પત્તો લાગતો નથી. ધરિનીઓની સમસામયિક વિકાસ સાધતી રહેલી ગાથા-અવેરતાની ભાષામાં પણ એ સ્વરભાર ભેવા મળતો નથી. જોસેફ રાઇટ બરોબર ધ્યાન દોરે છે કે—

“This pitch accent was preserved in Greek and Vedic, but became predominantly stress again in the primitive of nearly all the other languages. It had also become predominantly stress in Greek by about the beginning of the Christian era, see Kretschmer, *Kupn's Zeitschrift*, x x x, pp. 591-600.”^{૨૨}

આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર કરતાં ભારત-યુરોપીય પ્રાચીન ભૂમિકામાં બલાત્મક સ્વરભાર વધુ પ્રમાણમાં નિયામક હતો, કેમકે જો આવી પરિસ્થિતિ ન હોય તો માત્રિક અપશ્રુતિ (quantitative ablaut) ની વિવિધ પ્રક્રિયાઓનું સમાધાન મેળવી શકાય એમ નથી. પાછળથી આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર નિયામક બન્યો અને એને પરિણામે પ્રાકૃતિક અપશ્રુતિ (qualitative ablaut) ની પ્રક્રિયા અસ્તિત્વમાં આવી.^{૨૩} એ વિશે હવે જરાપણ મતભેદ રહ્યો નથી કે ભારતયુરોપીય પ્રાચીન ભૂમિકામાંથી યુરોપની મોટા ભાગની વિસિત્ર યૂથોની ભાષાઓ, અને ભારતવર્ષની—નજીકના ધરિનની ભાષાથી લઈ વૈદિક ભાષાનો વિકાસ થયો છે. આમાં જ્યાં જ્યાં અપશ્રુતિ પ્રક્રિયા(ablaut)માં સ્વરો સચવાઈને ‘શુભ્રવૃદ્ધિપ્રક્રિયા’ સ્વરારોહ—(vowel gradation) થી શુભ્રવૃદ્ધિ વગેરે રૂપોમાં આવી રહ્યા છે તે જેમ આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારને આભારી છે, તેમ જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચારણમાં શિથિલ બનતી શ્રુતિઓમાંના સ્વરોમાં હ્રાસની પ્રક્રિયા કામ કરતી હતી એ બલાત્મક સ્વરભારને આભારી છે. પ્રધાનપણે નહિ છતાં આ હ્રાસપ્રક્રિયા વૈદિક ભૂમિકામાં સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં ભેવામાં આવે છે એ આ પૂર્વે આપણે જોઈ ગયા છિયે જ. આમાં પણ એક વસ્તુ ખૂબ સ્પષ્ટ છે કે ઋગ્વેદના જૂનામાં જૂના ભાગોમાં હ્રાસપ્રક્રિયા વધુ પ્રમાણમાં ભેવામાં આવે છે, એટલે કે જેને વાર્ષ જ કહી શકાય તેવાં રૂપોની વિપુલતા છે, જ્યારે નવા ભાગોમાં રૂપઘટનાની નિયમિતતા વધુ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં સચવાયેલી મળે છે. વૈદિક છંદોનો ઐતિહાસિક વિકાસ રજૂ કરતાં ઇ. વર્નોન આર્નોલ્ડે^{૨૪} એના Vedic Meter નામના સમર્થ ગ્રંથમાં સરખામણીએ જૂના સમયનાં રૂપ બતાવ્યાં છે તેમાં હ્રાસ-

૨૨. જોસેફ રાઇટ : Comparative Grammar of the Greek Language, પ. ૧૧

૨૩. એબન, પૃ ૧૧

પ્રક્રિયા વધુ સબળ જોવામાં આવે છે.^{૨૪} નરભતિનાં અકારાંત નામોની પ્રથમા દ્વિતીયા દિવચનનાં રૂપોમાં ઓને બદલ 'આ' : સમુજા સભાયા; તૃતીયા વિભક્તિના એકવચનમાં પન ને બદલે 'આ' પ્રત્યય : ચન્દ્રા ચમસા યજ્ઞા વગેરે; ચતુર્થી વિભક્તિ એકવચનમાં આય ને બદલે 'પ' પ્રત્યય : હવિર્દે વગેરે; ઇકારાંત નામોને પ્રથમાદ્વિતીયાના દિવચનમાં 'ઈ', તૃતીયાના એકવચનમાં દીર્ઘ 'ઈવાળાં' રૂપ : શક્તી વૃષ્ટી સૃષ્ટી વગેરે. એ પ્રમાણે ઉકારાંત નામોનાં રૂપ; નાન્યતર બહુવચનમાં 'તિ'નો અભાવ; ઉરુ ક્રજૂ યસૂ વગેરે; સાર્વનામિક રૂપોમાં યુવોઃ અયા વગેરે; હસ્તન-અધતન ભૂતાનાં રૂપોમાં આગમ 'અ'નો અભાવ; પદોક્ષ ભૂતકૃદંતનાં દિર્ઘાવ વિનાનાં રૂપ : તિદ્રાંસ્-, દાસ્વાંસ્-, મીદ્યાંસ્-વગેરે.

આ ઉપરથી એક લક્ષણ બાંધવું હોય તો બાંધી શકાય કે ઉચ્ચારણની સ્પષ્ટતા આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની નિયામક બને છે, જેને કારણે સ્વરોનાં શુણ્ણવૃદ્ધિનાં રૂપ વિકાસ પામે છે; ઉચ્ચારણની ખામી બલાત્મક સ્વરભારની નિયામક બને છે, જેને કારણે એનાથી ઊતરી પ્રક્રિયા ને સમૂળગી સ્વરોની હ્રુષિ જ વિકાસ પામે છે. આ બંને પ્રક્રિયા ભારત-યુરોપીય ભાષાયૂથના બધા પ્રકારોમાં સાથોસાથ સતત ચાલ્યા કરી છે; અને ઉત્તરોત્તર પ્રભવેદે—પ્રાંતભેદે અનેક ભાષાઓનાં રૂપ આવી રહે છે. પણ બધી પ્રચલિત ભાષાઓમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર કયાં છે અને એની પરંપરા કેવી રીતે ઊતરી આવી છે એનો નિશ્ચય કરવાનું કાઈ ખૂબ કઠણ છે, કેમકે જેમ વૈદિક સંહિતાઓ સંહિતાપાઠ પદપાઠ અને પ્રાતિશાખ્યોની મદદથી વાક્યમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારનાં સ્થાન-ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિત સ્વરોનાં સ્થાન-સાચવી રાખી શકી છે તેમ એવી કોઈ જાળવણી તે તે કાળની જીવંત ભાષાઓમાં ન હોવાને કારણે સ્થાનો સચવાઈ રહ્યાં નથી. દીર્ઘ સ્વર અને જોડાક્ષરને સારા પ્રમાણમાં સાચવતી સંસ્કૃત ભાષા, જોડાક્ષરોથી ખીચોખીચ ભરેલી પાલિ-પ્રાકૃતના અનેક પ્રકારો—અપભ્રંશ પ્રકારો, અને આજની વર્તમાન ભારત-આર્યભાષાના અને બોલીના જૂના પ્રકારોમાં બલાત્મક સ્વરભારને પકડવો મુશ્કેલ નથી, પરંતુ આ કોઈ પણ ભાષાસ્વરૂપમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર કયાં હોતો એ કહેવાનું કોઈ પણ રીતે આજે શક્ય નથી. ઉદાહરણ તરીકે એક નાનું વાક્ય જ લઈએ : કિં કુરુવે ? કિં, કુરુવે ? આ બેડ વાક્યમાં લેખનની દૃષ્ટિએ કયો ભેદ નથી; પરંપરાથી આ જ રીતે લખાતાં આવ્યાં છે, છતાં બેડના અર્થમાં સ્પષ્ટ ભેદ છે એ માત્ર આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારથી જ નક્કી કરી શકાય ! પહેલા વાક્યમાં કિં કમ છે, અને તેથી કિં જીવેથી બોલાય છે અને વૈદિક પરિપાટીને લગભગ મળતી

રીતે જ ક્રિયાપદમાં અનુદાત્ત સ્વરો જ ભેવામાં આવે છે. બીજા વાક્યનો વિચાર કરતાં ફિં માત્ર અવ્યયાત્મક સ્થિતિમાં ઉદ્ગાર જેવું છે અને તેથી કુરુવે આપોઆપ આરોહ માગી લે છે : વેમાંનો ણ્કાર બિંચેથી ઉચ્ચરિત થાય છે. વૈદિકી કક્ષામાં પણ આ આત્મનેપદી રૂપ હોઈ પ્રત્યયના સ્વરમાં ઉદાત્તતા છે. પરંતુ ત્યાં જ ભે કતોપિ રૂપ વાપરિયે તો વૈદિકી કક્ષાની જેમ સિ સ્વળગ પ્રત્યય હોઈ પૂર્વના સ્વરનો શુભ કરતો હોઈ પ્રત્યયના ઉનો થયેલો ઓ ઉદાત્ત આવી રહે છે. નિત્યના વ્યવહારના નાના દુકડાઓમાં આમ આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારનો આવો અનુભવ થઈ શકે, પરંતુ હાંમાં વાક્યોમાં આ વાતનો અનુભવ, ખાસ કરીને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાઓમાં, મળવો મુશ્કેલ છે, એટલું જ નહિ, સામાસિક રૂપોથી ભરત્યક ગદ્યમાં તો એની કોઈ શક્યતાયે રહેતી નથી. એ સૌનો અનુભવ છે કે છંદ કે વૃત્તના ચોકડામાં ભાષા જકડાયા પછી તો એમાં નથી ભાવાની સ્વાભાવિકતા રહેતી કે નથી કોઈ ભાવની અભિવ્યક્તિનો સંભવ રહેતો. આને માટે માત્ર ગદ્ય જ કામ લાગે અને એ મુખ્યત્વે બહાત્મક સ્વરભારથી જ અનુકૂળતા કરી આવે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃતમાં ઉચ્ચરિત થતા હ્રસ્વ સ્વરોમાં કોઈ તારતમ્ય નથી અનુભવાતું અને તેથી એમાં બહાત્મક સ્વરભારનો અભાવ અનુભવાય છે. માત્ર દીર્ઘ સ્વરો, અને બોડાક્ષર પૂર્વેના હ્રસ્વ સ્વરો જ ઉચ્ચારણમાં વજન ઝીલી લેતા હોય છે. એક ઉદાહરણ લઈએ :

આસીત્ કલ્યાણકટકવાસ્તવ્યો મૈરવો નામ વ્યાધઃ । સ ચૈકદા માંસલુપ્થઃ
સન્ ધનુરાદાય વિન્ધ્યાદવીમધ્યં ગતઃ । તત્ર તેન મૃગ યકો વ્યાપાદિતઃ । બેરે.

આ વાક્યોના ઉચ્ચારણમાં બોડાક્ષર કે વિસર્ગ કે અનુસ્વાર પૂર્વેના સ્વર બહાત્મકતા વધુ અનુભવે છે, દીર્ઘ સ્વરો એથી ઊતરતી માત્રામાં, અને હ્રસ્વ સ્વરોમાં કશું જ ભેર અનુભવવામાં આવતું નથી. મૃગ શબ્દમાં બેઉ લઘુ હોઈ કશું ભેર ભેવામાં આવતું નથી; ત્યાં જ મૃગો વ્યાપાદિતઃ થતાં ગોમાંનો ઓ બહાત્મકતા અનુભવે છે, જેના પછી બોડાક્ષર હોઈ એ વધુ ભેર બતાવે છે. આસીત્ રૂપમાં આરોહાત્મક સ્વરભાર આ ઉપર જ છે, છતાં ઉચ્ચારણમાં બલિષ્ઠતા સીત્માંના ‘ઈ’માં આવે છે. આમ કુરુવે કતોપિમાં જે આરોહાવરોહાત્મક સ્વર-ભાર અને બહાત્મક સ્વરભારની એકાત્મકતા અનુભવી શકાઈ તેનાથી ઊલટું જ આ ઉદાહરણમાં મળે છે; એટલે બનેના માર્ગ નિરાળા છે એવું તરી આવે છે. અને તેથી એ પણ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે કે રૂપધટનામાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની કોઈ વિશિષ્ટ ઉપયોગિતા નથી. ખરું જોતાં એ વાક્યનો વિષય છે, શબ્દનો નહિ. તેથી અહીં હવે બહાત્મક સ્વરભારની પરંપરા જ ભેઈ જઈયે.

ગુજરાતી ભાષાની પરંપરામાં એની રૂપરચના માટે વૈદિકી ભાષાની સાથે-સાથ એની જ સમગ્રામયિક પ્રાકૃત ભાષા-ભૂમિકાથી લઈ છેક અપભ્રંશ સુધી આવી મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષાનો સંબંધ અવિચ્છિન્ન રહ્યો છે. વેદની ભાષામાં બક્ષાત્મક સ્વરભારના પ્રસંગ આ પૂર્વે આપણે વિચારી લીધા છે. પ્રાકૃત પરંપરામાં એની નિયામકતા હતી એ આપણે વૈદિકી ભાષાની સમસામયિક પ્રાકૃત ભૂમિકામાંથી પણ મેળવી શકીએ છીએ.

આપણે ત્યાં ભારત આર્ય ભાષાભૂમિકાનું જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ તો ઝગવેદની ભાષામાં છે; એ પૂર્વેનું સ્વાભાવિક રૂપ આપણા બલુવામાં નથી. ભારત-પારસીક ભાષાભૂમિકામાંથી નીકળેલું પ્રાચીન સ્વરૂપ તે ગાથા-અવેસ્તાની ભાષાનું છે આ બેડ ભાષાપ્રકારની સરખામણીમાંથી એક તત્ત્વ બહુવા મળે છે : ગાથા-અવેસ્તાની ભાષામાં સ્વર-વ્યંજનપ્રક્રિયામાં સારી એવી વિદ્યુતિ છતાં એનું વલણ ભારત-યુરોપીય મૂળ તરફનું સચવાઈ રહ્યું છે. વૈદિકી ભાષા વધુ સાફ થયેલી (polished કે refined) છે. પણ વૈદિકી ભાષામાં હાસપ્રક્રિયાનો આરંભ થઈ ચૂક્યો હતો એ એની વિશેષતા છે. એ હાસપ્રક્રિયાએ વૈદિકી શુદ્ધ ભૂમિકામાં પ્રાકૃતીકરણનો પણ આરંભ કરી દીધો હતો. સ્વરોના વિષયમાં તો (૧) દીર્ઘ સ્વરોનું ઠસ્વીભવન, (૨) શુભ્રવૃદ્ધિ ધરાવનારા મૌલિક સ્વરોનું - ખાસ કરીને ય ઇ ઓ ઐનું અકાર થવાનું વલણ, (૩) હ-ઉનાં સંપ્રસારણ, અને (૪) સ્વરોનો સમૂળગો લોપ - આ પ્રક્રિયા બક્ષાત્મક સ્વરભારના પરિણામરૂપે પ્રચલિત હતી. પણ જેને સ્પષ્ટ પ્રાકૃતીકરણ જ કહી શકાય તેવી પ્રક્રિયા પણ શુદ્ધ રૂપે સાથેસાથ ચાલુ થઈ ચૂકી હતી. આમાં આપણે ભારત-પારસીક સમાન ભૂમિકાને અભણી હોય તેવી વિદ્યુતિઓને ગણાવી શકીએ :

૧. દની સાથેસાથ કે દને સ્થાને 'લ' નો પ્રચાર;
૨. મૂર્ધન્ય સ્વરો કે દના યોગમાં, કે સ્વતંત્ર રીતે મૂર્ધન્ય વ્યંજનોની મૃત્તિ;
૩. તાલવ્ય શકારને સ્થાને હંત્ય સ્થાને વૈકલ્પિક પ્રયોગ;
૪. દિગ્ગતિમધ્યગત મહાપ્રાણ વ્યંજનોની વર્ગીયતાનો હાસ;
૫. વ્યંજનોની પૂર્વાપરસવર્ણતા;
૬. બેડાક્ષરના ધસારા સાથે પૂર્વ સ્વરની દીર્ઘતા, તો કવચિત્ ઠસ્વતા;
૭. કવચિત્ એકવક્ર વ્યંજનને બેવક્ર કરવાપણું;
૮. અનુનાસિક ઉચ્ચારણનો પ્રશેષ;
૯. શબ્દારંભે બેડાક્ષરના આઘાક્ષરનો લોપ;
૧૦. જકારની પ્રક્રિયા;

૧૧. દ્વકારનો લોપ;
૧૨. ઝ અને ળદ્વ;
૧૩. 'ઘ'વાળા શબ્દોનો પ્રવેશ;
૧૪. 'ચ્'નો પ્રવેશ;
૧૫. ઝનો ઝ.

આપણે અહીં કેમથા પ્રાકૃતિક ભાષાની લાક્ષણિકતા ક્યાં કેવી રીતે વૈદિકી ભાષામાં આવે છે એ દ્રંકમાં જોઈ જઈએ.

૧. લ્ :

આ ઉચ્ચારણ ભારત-પારસીક ભાષાસ્વરૂપમાં સર્વથા નહોતું; આમ છતાં ભારત-યુરોપીય ભાષાસ્વરૂપમાં હતું. ભારત-યુરોપીય ભાષાસ્વરૂપમાં જે શબ્દોમાં હતું તે શબ્દો ભારત-આર્ય ભાષાપ્રકારમાં સામાન્ય છે તે સિવાયના શબ્દોમાં લ્ ઉચ્ચારણ આવ્યું છે તેમાં પ્રાકૃતીભવન પકડી શકાય એમ છે. ઋગ્વેદના દસમા મંડળમાં મ્લુચ્ અને લચ્ ધાતુ અને લોમન્ લોહિત એ નામ વપરાયેલાં મળી આવે છે. જૂનાં મંડળોમાં તો મુચ્ રમ્ રોમન્ રોહિત એમ ર્ જ મળે છે. એ રીતે સ્વકુરિ અને હ્દ સાથેસાથ દશાક્ષુલ અને હ્દાદક-હ્દાદિકવન્ત રૂપે મળે છે. અઘર્વવેદમાં તો ર્ષ રિષ્ અઘીરને બદલે લ્ષ લિષ્ અને ગઝ્લીલ પ્રયોજાયેલા છે. યજુર્વેદમાં લ્ વધતો વપરાયો છે, જ્યાં વસ્ટુ સાથેસાથ વમ્લુપ રૂપ મળે છે તો પુતીત્વ સાથેસાથ પુલીત્વ. સામવેદમાં પાંચુરને સ્થાને પાંથુલ રૂપ મળે છે.

પુઠ્-પુઠ્, મિશ્ર-મિશ્ર, જર્ગુર-જલ્ગુર, ગિર-ગિલ, ક્ષુદ્ર ક્ષુલ્લક, તિર્ય-તિલ આ શબ્દો એક જ સમયમાં પ્રયોજાયેલા છે.

ભારત-યુરોપીય ભાષાભૂમિકામાં જ્યાં ર્ હતો તેવાં સ્થાનોમાં વૈદિકી ભાષામાં લ્ આવી રહ્યો છે : ઝઠ્-પણ ઝલ્લુલ, ગ્ પણ જલ્ગુલ, મુષ્ પણ મ્લુપિ, ક્રોશન્ત્-ક્રોશન પણ ક્લોશ, રોહિત્-રોહિત પણ લોહિત-લોધ, ઘ્ષ્ પણ લોપાશ-લુષ્ (અઘર્વ.), ઉપરિ પણ ઉપલ. ઉત્તરોત્તર આ પ્રમાણ વધતું જાય છે અને પછી ખીજ સહિતાઓમાં બલ્મ્ લિષ્ યલુચ્ મ્લુશ સ્થૂલ શબ્દો પ્રયોજાયા છે, જ્યાં આમાંથી વસ્ટુ અને સ્થૂર પણ મળે છે.

૨ નો લ થયે પૂર્વસવર્ણતાનો દાખલો ક્ષુદ્ર ઉપસ્થી ક્ષુલ્લક છે.^{૨૫}

૨૫ 'લ્' ધરાવના કેટલાક આર્યોત્તર શબ્દ પણ આવ્યા છે : વલ્ચ, વલ્લજ, વિલ્, કિલિય, વિલ્મ, ફીલિય, બલ્લપુ; આ ઉપરાંત ચંકારપદ જગલ, વલ્લ, વ્લેષ્, મેંકડોનક :
Vedic Grammar : પૃ. ૩૬-૩૭

૨. મૂર્ધન્યીભવન :

મૂર્ધન્ય પ પછી ત્વો દ તો ખૂબ સામાન્ય છે : દૃષ્ટિ દૃષ્ટિ વગેરેમાં; તો ભારત-યુરોપીય ભૂમિકાના જ પછી દ ધ આવતાં નોકાક્ષર થયે પૂર્વવ્યંજનના લોપે હ અને દ આવી રહ્યા છે તેવા શબ્દ : નીહ, દૂહો, હૈંદે, દહા ઉપરાંત હ્રમ ન થતાં લિહનાં લેહિ-લીહ : વગેરે; તો મુહનાં મૂહ વગેરે. દિદિદ્દિ. વિચિદ્દિ જેવા શબ્દ (અનુક્રમે દિશ અને ચિશમાંથી) જેને શુદ્ધ પ્રાકૃતીભવન કહી શકાય તેવાં રૂપોમાં દના યોગે મૂર્ધન્ય અક્ષર થયો હોય છે; અને જે ક હોય તો કતો અર્થ થયો છે. કૃત પણ ચિકટ, કર્ત પણ કાટ, અવર્તમ પણ અવટ,^{૨૭} ઉપરાંત કટુક, કૂડયતિ, કેવટ, જહુ, કૂટ, જઠર, તહિત. પિણ્ડ, ફુણ્ડ (આ પાછલા પાંચ શબ્દોમાં 'લ્' દ્વારા મૂર્ધન્યીકરણ છે.), વણ્ડ વગેરે.

સંધિના નિયમે શબ્દાંતે આવતા મૂર્ધન્ય પ કે કવચિત્ તાલબ્ય શના દ હ થવાનું સામાન્ય છે, પણ એને આપણે પ્રાકૃતીભવનમાં સમાવિષ્ટ ન કરી શકીએ.

૩. શ્વો સ્ :

દંત્ય સ્વો જ કે પ થવાની પ્રક્રિયા તો વૈદિકી ભાષામાંથી ખૂબ સામાન્ય છે; આમ છતાં તાલબ્ય શ્વો દંત્ય સ્ થવાનાં ઉદાહરણ પછીની સંહિતાઓમાં જોવામાં આવે છે. અશ્વનું અસ્યતે (અથર્વ.); વાશીનું વાસી (છરી; અથર્વ.). શરુનું સર (તીર; અથર્વ.); ધ્રાતું રૂપ ધરાવતું અઠસ્સાણ (અથર્વ.); શપ્-પિજ્જરનું શસ્પિજ્જર થયા પછી સસ્પિજ્જર (તૈ. સં.) આવાં રૂપ મળી આવે છે.

સ્વો જ થઈ જવો નોંધ્યે છતાં કેટલાક આર્યેતર મૂલના શબ્દોમાં જ સ્થવાયેસો પડ્યો છે; વિસ, ઘસ, ઘસય, ક્રવિસ, ફીસ્ત, વસ્વ, કુસલ, મૂસલ, સીસ (સીસું) વગેરે.

૪. મહાપ્રાણ વ્યંજનોની કર્ણવિતાનો નાશ :

ઘ=હ

દન્ ધાતુ એનું સારામાં સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. મૂલમાં ઘન્ ધાતુનાં રૂપ હોય તે રીતે એનાં મહત્વનાં રૂપ થાય છે : પ્રન્તિ, જપ્પન, ઘૃષ્ઠપ્રા, પ્રત્ વગેરે. બાકી તો દન્મિ, દત્ત, દન્વ, દન્તુમ્, દન્તિપ્પામિ વગેરે રૂપોમાં 'દ' જ મળે છે.

૨૬. કતો જ થરાતી સ્વત્ર પ્રક્રિયા પણ મળી આવી છે. એ વિગે જુઓ આ પછી.

૨૭. મેફુડોનન અર્થો જ્વર શબ્દ નોંધે છે; પણ અવર્તના અર્થો હાલ 'અવટ' વધુ સ્વાભાવિક છે.

અર્હતિ છતાં અર્ઘ-અર્ઘ્ય; વહનાં રૂપોમાં વઘ વગેરેમાં ઘૂ છે; દ્વિધ્રુતિગત રૂપોમાં 'હ' જ. એ જ રીતે હહ્ દિહ્ મુહ્ અને ઙહ્ વગેરે ધાતુનાં રૂપોમાં પણ હ અને ઘની સ્થિતિ છે. ધર્મ-ધર્મ્ય, દષ્ટ-ઘષ્ટ; અહમનાં સમાન્તર રૂપ લૅટિન-ગ્રીકમાં ધંગો છે, જે જૂના પંથોનો અવશેષ સ્વીકારાયો છે.^{૨૮} મેહતે મેઘ, મહતિ-માઘ પણ.

ઘ=હ

મનું સારામાં સારું ઉદાહરણ હુ ધાતુમાં છે; પણ એના વિષયમાં એણે બન્યું છે કે વૈદિકી ભૂમિકામાં આવ્યા પહેલાં જ ધાતુનો મ્ વર્ગીયતા શુભાવી બેઠો છે; પરિણામે જુદોમિ એમ જે જે રૂપોમાં દ્વિર્ભાવ થાય છે ત્યાં દ્વિર્ભૂત સ્વરમાં અલ્પપ્રાણરૂપે એ બેવામાં આવે છે.

બાકી તો ત-થનો 'ઘ' થયા પછી વહનું અવાદ્ રૂપ, મુહનું મૂઢ, તૂહનું તૂઢ; હહ્ ધાતુનાં વંદતિ દહ્યતિ સાથેસાથ હઢ; વાહને વાધ્ય, મિહ્ ધાતુ છતાં મેહ; રિહતિ-રેઢિ, રીઢ; અને લિહનાં પણ એવાં રૂપ; વહનાં એક બાજુ વહતિ વગેરે તો બીજી બાજુ ઝઢ, વોહમ્. સહનાં સહતે ને સાઘ-

ઘ=હ

આનું સારામાં સારું ઉદાહરણ ધા ધાતુ પૂરું પાડે છે ધાનું ભૂતકૃદંત હિત વગેરે થાય છે, તો ધિત પણ જૂની ભાષામાં. પુરોહિત શબ્દમાં સ્પષ્ટ હ આવી રહ્યો છે. ગાહતે-ગાઘ-ગઘન; રહ સાથેસાથ રહ ધાતુ; ધીરઘ, રોઘસ્, રોઘ, આરોઘન; રોહિત્-રોહિત. લોહિત-લોઘ. રઘિર, રોહિણ, રઘિકા; વૃહ્ અને વૃષ્ ધાતુ (વળી જુઓ નીચે વૃમ્ પણ).

પ્રત્યયોમાંનો 'ઘા' પ્રત્યય-પ્રકારવાચક વિશ્વહા-વિશ્વઘા, સહ-સઘા (સમાસમાં), પ્રાકૃતમાં ઇષ છતાં વૈદિકે ભૂમિકામાં ઇહ- (પછી સ્થાનવાચક).

વહે-મહે વહિ-મહિ એ પ્રત્યયોના ભૂળમાં વઘે-મઘે-વધિ-મધિ રૂપ ભારત-યુરોપીય ભાષાયૂથમાં અન્યત્ર વપરાતાં રૂપોના સામ્યથી સમગ્રાય છે. 'કહે' અર્થનાં આહ આહતુઃ આહુઃ આત્ય આહયુઃ આ પાંચ અવશિષ્ટ રૂપોમાં વોકરનેગલ ધાતુમાં 'ઘ'ની સંભાવના કરે છે.^{૨૯}

આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચનનાં રૂપોમાં ધધિ, જાધિ, જુહુધિ વગેરેમાં 'ધિ' પ્રત્યય અવશિષ્ટ રહ્યો છે, તેનો પછીથી ઝળ ગણના અપવાદે સર્વત્ર

૨૮. જી. રાઈટ : Comp Gram. of the Greek Lang., p. ૨૩૬

૨૯. વોકરનેગલ : ૧, ૨૧૭

‘દિ’ મળે છે; ને પછી અકારાંત અંગનાં તેમજ જોડાક્ષરરહિત અકારાંત અંગનાં રૂપોમાં એ સમૂળગો લુપ્ત થાય છે.

મ્=દ્

ગૃહ્ અને ગૃમ્ ધાતુ (અને સાથેસાથ ગૃષ્ પણુ) સરખાવી જવા જેવા છે. પ્રમ્, ગૃમ્-નાં ગ્રમ-ગ્રમા; કકુદ્-કકુમ્; ઉપરાંત મૃવાળાં ચલિમૃત્-ચલિદૃત્ રૂપ.

આ બધાં સ્થાનોમાં મહાપ્રાણ વર્ગીય જે સ્વરની વચ્ચે એકલો આવ્યો હોય છે, જે સામાન્ય નિયમ છે.

પં વ્યંજનોની પૂર્વાપરસવર્ણતા :

સામાન્ય રીતે સંધિના નિયમોથી થતી આ પૂર્વાપરસવર્ણતા નથી, પરંતુ ઉપર દ્=દ્નાં ઉદાહરણોમાં ના સાહચર્ય પછીના ત્-ચૂનો છ થઈ કે સ્વતંત્ર ‘છ’વાળો પ્રત્યય આવતાં એ ‘છ’નો દ્ થતાં એક દ્ લોપાઈ પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. લેટિ લીટઃ મૂદ વગેરે એનાં ઉદાહરણ છે. પ્રશાસ્તું પ્રશાસિ પરસવર્ણરૂપ છે.

૬. જોડાક્ષરના ઘસારા સાથે પૂર્વ સ્વરની દીર્ઘતા, ક્વચિત્ હસ્યતા :

ઉપરનાં ઉદાહરણો ઉપરાંત યજુર્વેદમાં પ્રયોજાયેલાં દ્વણશ અને દ્વડમ રૂપ દુર્નાશ અને દુર્લમ ઉપરથી આવેલાં છે. આમાં દીર્ઘતા છે. પરંતુ મસિ^{૩૦} જેવાં રૂપમાં કે પ્રશાસિ-પ્રશાસિમાં જ નો પરસવર્ણ છે.) રૂપમાં જ નો લોપ થયો છે. મસિમાં પૂર્વસ્વર હ્રસ્વ જ રહ્યો છે. પ્રશાસિમાં દીર્ઘ પણુ છે—એટલે દીર્ઘ થવાનું વિશેષ નથી.

૭. એકવાર વ્યંજનનું બેવડા થવાપણું :

અલ્પલીકૃત્યા કુકુટ તિત્તિર વિપ્પકા જેવા સ્વાતુકારી શબ્દોમાં વ્યંજન બેવડાયો છે. ખાસ ઉદાહરણ તો સિદ્ધ ધાતુનાં રૂપોનાં છે : અખિલદત્, અખિલદ્ર~, અખિલદત્તે, પરિન્નિલદત્તે, એણું એક પરિન્નિલ રૂપ. બાકી છની પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર કે મા ઉપસર્ગ અને મા અવ્યય હોય તો જનુ ઉમેરણુ, ને દીર્ઘ સ્વર પછી વિકલ્પે એ ઉમેરણુ.

૮. અતુનાસિક ઉચ્ચારણનો પ્રદેશ :

શબ્દાન્તર્ગત ઉમેરણુ ખાસ જોવામાં નથી આવતું, પણ જ્યારે હ્રસ્વ સ્વર

૩૦. અસિ, અપસ, અંદસ. જોશિમાં ઉચ્ચારણ બેવડું છે એવો મેટ્રોનમ એક પાશ્વીયમાં નિર્દેશ કરે છે. જુઓ Vedic Gram, પૃ ૨૧, પાશ્વીય ૨ છ.

પંચી વિભતીય સ્વર આવતાં સંધિ કરવામાં નથી આવતી ત્યારે દ્વિધ્વિ આનંયતિ જેવા પ્રયોગ વેદમાં સામાન્ય છે.

૯. શબ્દારંભે બોધાક્ષરના આધાક્ષરનો લોપ :

ખાસ કરીને સ્ના લોપનાં ઉદાહરણ કમ્મનેન (ક્ર. ૧૦-૧૧૧-૫) પાછળથી સંસ્કૃતમાં નાપિત શબ્દ પણ એવો છે. પહેલો શબ્દ સ્કમ્મન છે, બીજો સ્નાપિત. વિકલ્પે લોપનાં ઉદાહરણ : સ્તનયિત્તુ - તનયિત્તુ - તન્યતુ - તન્યુ - તન્યતિ, સ્તાયુ - તાયુ (ચાર), સ્તૃ - તૃ (તાર), સ્પષ્ટ - પદ્યતિ.

તિજૂ, તુજ, તુદ્, નર્મ, નૃન્, પર્ણ, પિક, પ્લીહન્, ફેન, મૃદ્, મૃદુ ચિપ્, શ્રુતિ આ શબ્દોમાં ભારત-યુરોપીય ભૂમિકામાં સ્ હતો તે લોપાયો છે.

૧૦. નકારની પ્રક્રિયા :

આ નકારનું મૂળનીકરણ જ છે; પણ એની પ્રક્રિયા કાંઈક જુદી છે. 'ક્ર ર્ પ્ ના યોગમાં લાગશે જ કે સ્વર, છ સિવાયના અધસ્વર, કંઠ્ય કે બ્રાહ્મ્ય વર્ણ કે હ્ના વ્યવધાને પણ ન નો ન્ વૈદિકી ભાષામાં સર્વસામાન્ય છે, અને એ જ પ્રક્રિયા અણીશુદ્ધ રીતે સંસ્કૃત ભાષામાં ઊતરી આવી છે. સામાસિક રૂપોમાં સંસ્કૃત ભાષામાં સામાન્ય રીતે ન્ નથી થતો ત્યાં ઋગ્વેદમાં તો એ બહુ સામાન્ય છે. પરંતુ જે ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે તે તો શુદ્ધ પ્રાકૃતીભવનનો જ ખ્યાલ આપતી જ પ્રક્રિયા છે. ^{૩૧}આમાં મૂળમાં પૂર્વનો ક્ર કે ર બદલી ચૂક્યા હોય છે; એટલે કે ક્ર નો મ હ કે ડ થયો હોય છે, અને ર પૂર્વાપરસવર્ણતા પામી નષ્ટ થયો હોય છે ભારત-યુરોપીય ભૂમિકામાં આ શબ્દોમાં ક્ર કે ર તું અસ્તિત્વ હતું. માણિ (ધરીની સોઈ), કાણ (કાણો) - (સાથેસાથ કર્ણ-નાન છે), કણ (કણ - કણું), કલા, જજ્ઞના ભવન (જ ના જૃણાતિરૂપ સાથે સંગઢ), પુણ્ય (પ્ ભરવું સાથે સંગઢ); ગણ, પળ, વણિજ્, ઝણુ કુણાર, પાણિ, સ્થાણુ - આ શબ્દોમાં આ ભાગની સંભાવના છે. આવા કેઈ પણ સંયોગ વિના આવેલ શબ્દ મણિ (પણ લોટિન મોનિલે), ઘમ્ણ : (તરત જ) - મૈત્રાયણીમાં, પણ અથર્વવેદમાં અમ્નઃ.

કણ્ય કલ્યાણ, કાણુક, નિચુમ્પુણ, નિણિક, નિષ્ણ, પણિ, ઘાણ. ઘાણ-ઘાણી (સંગીત), ઘાણીચો, શોણ, ડગણ (અર્થ અસ્પષ્ટ), કુણપ, ગુણ (વિભાગ), ચુપુણીકા નિચુકુણ-નિચુકુણ (અર્થ અસ્પષ્ટ), વેણુ, શાણુ - આ શબ્દો આર્યેતર જણાય છે.

૩૧. ક્ર ર્ કયાંક જુદા શબ્દમાં હોય અને સંધિ થતાં ન્નો ન્ થાય તેવા દાખલા મેંડોનાને મોખા છે : દન્દ + ઇન્દ્ર, ગોદ્ + બોદેણ, નિર્ + ઇન્દ્ર, નૃભિદ્ + યેમાળ, પણિમિદ્ + વીયમાળ, નૃગ્ + દમાન્, અણાન્ + જવઃ આ પ્રાકૃતની અસર નથી.

૧૧. હકારનો લોપ :

આનાર્થે ખીજ પુરુષ એકવચનમાં અકારાંત અંગવાળાં અને બેડાક્ષરહીન ઉકારાંત અંગવાળાં ધાતુરૂપોમાં હિનો લોપ—આ એક માત્ર નોંધવાલાયક વસ્તુ મળી છે.

૧૨. લ અને લઃ :

દ્વિશ્રુતિમધ્યગત ઙ અને ઢનું ઉચ્ચારણ તાલબ્ય થતું હતું; જેમકે ઈંદ્રે (=લે), દદમ્ (=લલદમ્) વગેરે. “મૂર્ધન્યતર ઙ ઙ અને જિહ્વામૂલીય લ” નામના એક સ્વતંત્ર લેખમાં આ સમગ્ર પ્રક્રિયાનો મારા તરફથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. દ્વિશ્રુતિ-મધ્યગત ઙ-ઢનું તો મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ આવી મળ્યું છે; અને, બેશક, ભારતવર્ષની જ લાક્ષણિકતામાંથી એ જન્મ્યું છે. આ ઙ ઙ કેવી રીતે મળ્યા એ આ પૂર્વે સ્પષ્ટ કર્યું છે. પ્રથમ તો વામદેવ નામના મહર્ષિએ, ઋક્ષાતિશાખ્યમાં નોંધાયા પ્રમાણે, ઙનાં જિહ્વામૂલ અને તાલુ એમ બે ઉચ્ચારણ કહ્યાં છે એનું શું એ છે. મને એમ લાગ્યું છે કે એક માત્ર ઇલા શબ્દમાં ઉચ્ચારણ (બેશક ‘ઈલા’ પણ બેડાળી મળે છે) ઇલા છે તે લ જિહ્વામૂલીય છે, કેમકે પ્રાકૃત ભૂમિકામાં સર્વત્ર ‘લ’ વિશિષ્ટ રીતે, દ્રવિડોના સંપર્કે, જિહ્વામૂલીય બોલાતો હતો. ચૂલિકા પૈશાચીમાં આ નોંધાયો છે; પણ પંજાબ, મારવાડ-મેવાડ, ગુજરાત, માળવા, ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્રમાં દ્વિશ્રુતિમધ્યગત લ સર્વથા જિહ્વામૂલીય લ તરીકે બોલાય છે. દ્રવિડ ભાષાપ્રકારમાં તો સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દોમાં પણ ત્યાં લ લખવાનો સામાન્ય રિવાજ છે. આ આખો પ્રકાર ભારત-યુરોપીય અને ભારત પારસીક ભાષાપ્રકારોને છેક અભણ્યો છે.

૧૩. ઘવાળા આર્યેતર શબ્દોનો પ્રવેશ :

ઘર્વુદ, ઘલ્લુય, શમ્બર, શૃવિન્દ, શ્વુ, ઘજ, ઘલ્લજ, ઘિલ્લ, ઘકુર, ઘાકુર, કિલ્લિય, ઘિલ, ઘુલ, ઘટ, ઘડ, ઘણડ, ઘર્સેય, ઘલ્લકય, ઘલ્લિકદ, ઘિલ, ઘિલ્લ, ઘોરિટ, ઘેકનાટ, ઇલીઘિલ, ઘસઘ, ઘલાઘ, ઘર્જદ, ઘસ્ત, ઘલ્લિ, ઘાર, ઘીજ, ઘુન્દ, ઘ્યદુલ્લ, ઘુરુક, ઘયલ, ઘમ્, ઘલાસ, ઘલ્લેક આ શબ્દો વૈદિકી ભાષામાં પ્રયુક્તા થયા છે તે બધા આર્યેતર છે. ‘ઘ’નાં બે ઉચ્ચારણોમાંનું ઘળાયેલું ઉચ્ચારણ આર્યેતર છે.

૧૪. યનો પ્રસેપ :

આકારાંત ધાતુઓનાં રૂપોમાં યનો પ્રસેપ મળે છે; જેમકે ઘાયિ, ઘચાયિ, ઘજાયિ, ઘપ્થાયમ્, ક્રયમ-ઘાયિન્. આના વિષયમાં બે છેડાવાળા ધાતુઓનું આભાસસામ્ય કારણભૂત હોઈ શકે : ઘપાયિ, પાયન વગેરે. યૂયમ્ અને ઘયમ્ એ બે રૂપોમાં ‘ય’ પ્રક્ષિપ્ત છે, જેમાં યૂયમ્માં ઘયમ્નું આભાસસામ્ય છે;

ખાફી મૂલમાં તો યુષ્મ અંગ છે—જેમાંથી ઋયૂષ્મ રૂપ આવી શકે. મૂયસૂના આભાસસામ્યે મૂયિષ્ઠ રૂપ નોંધાયું છે. અકારાંત અંગવાળાં ધાતુરૂપોમાં વિધ્યથમાં પહેલા પુરુષમાં ઇયમ્ અને ઇય પ્રત્યય આવી રહે છે—અનુક્રમે પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદમાં—આમાં ‘ય’ પ્રક્ષિપ્ત છે.

પ્રાકૃત ભૂમિકામાં ઉત્તરોત્તર ‘ય’ ઉમેરાયો છે; અવર્ણો યચ્ચુતિઃ (સિ. હે. ૮-૧-૧૮૦)થી આ. હેમચંદ્રે ‘ય’ નોંધ્યો છે; બેશક, એ લઘુપ્રયત્ન છે. આવો લઘુપ્રયત્ન ય્ તેવો જ ય્ પાણિનિએ પણ સ્વરસંધિમાં સ્વીકારેલ છે: આ પછી વિસર્ગલોપે સ્વર પહેલાં નરા રહ-નરાયિહ; પ-પે-ઓ-ઓના અય્-અય્-આય્-આય્નો સામેના સ્વરની પૂર્વે શાકલ્યને મતે વૈકલ્પિક લોપ તે આ ય-ય્નો ‘લઘુપ્રયત્નતર’ તરીકેનો નોંધાયેલો છે.

આ ય અશોકના ઉટ્કીણું લેખોમાં બેવા મળે છે. આને ગુજરાતી વગેરે ભાષાઓમાં તો ઉચ્ચારણમાં એ યૂબ બાધીતો છે.

૧૫. ક્રકારનો અ :

ક્રકારનો ગુણવૃદ્ધિ (vowel gradation)—સ્વરારોહમાં જે અદ્ થાય છે તે આ નથી, પણ કૃત રૂપ સાથેસાથ ષિ કટ રૂપ પ્રયોજાય છે તેમાં જે પ્રક્રિયા છે તે આ છે. કેટલાંક એવાં રૂપ મળે છે કે જેમાં પ્રત્યક્ષ ક્ર વિના ષ્ સચવાઈ રહ્યો છે; જેમકે કપત્તિ, પટ્ટવાહ, ષઘૌહો. જેમાં કૃપ્ અને ષ્ઠ હુપાયેલા પડ્યા છે.

ઉપર સૂચવેલી પ્રાકૃત ભૂમિકાની લાક્ષણિકતાનો આરંભ આટલો જૂનો મળે છે. આ લાક્ષણિકતાઓમાંની બધી જ બલાત્મક સ્વરભારને કારણે છે એમ કહી શકાય નહિ, પણ એમાં જ્યાં જ્યાં ઉચ્ચારણલાઘવના પ્રસંગ છે તે બલાત્મક સ્વરભારને કારણે કહી શકાય. આમાં ધ્યાન ખેંચે છે તેવી એક પ્રક્રિયા તો એકવડા વ્યંજનનું નકારું બેવડા કરવાપણું થાય છે તે છે. ઢીલા સ્વરને મજબૂત બનાવવા યા તો બલાત્મક સ્વરભાર ન ધરાવતા સ્વરને ફરજિયાત બલાત્મક બનાવવાને આ પ્રક્રિયા આટલી વહેલી બાણવામાં આવી છે. પ્રો. ગાધંગરે માત્રામાનનો સિદ્ધાંત (Law of Mora) બતાવ્યો છે. આ સિદ્ધાંત પ્રમાણે

૩૨. પ્રો. ગાધંગરે આ સિદ્ધાંતની લાક્ષણિકતા નીચે મુજબ સ્પષ્ટી છે :

“Due to this law, where Skr. has long vowel before double-consonance (ie. in closed syllable), Pāli has there either (a) short vowel before double-consonance or (b) long vowel with the following double-consonance simplified.”

Pali Literature & Language, p. 63

માત્રામાન સાચવી રાખવાને માટે વ્યંજનોનો પ્રથમ શ્રુતિ પછી દ્વિર્ભાવ કરવામાં પણ આવતો. હ્રસ્વ સ્વર આદિશ્રુતિમાં આવી જતાં આ બહાત્મક સ્વરભાર સ્વાભાવિક રીતે જ પછીની ગુરુ શ્રુતિ ઉપર જતો હોય છે; પણ બોલનાર આદિશ્રુતિને કોઈ અને કોઈ કારણે વજનદાર બનાવવા પ્રેરાય છે અને પરિણામે ખીણ શ્રુતિમાંના એકવડા વ્યંજનને બેવડાવવો પડે છે; જેમકે પાલિનાં ઉદાહરણોમાં આગૃહતિનું અગૃહતિ, નીહનું નિહ, કૂચરનું કુચ્ચર. આ પ્રક્રિયા ખીણ શ્રુતિ પછી પણ કયાંક કયાંક આવી રહે છે; જેમકે ઉદૂચ્ચલનું ઉદુચ્ચલ, સામાસિક શબ્દોમાં પ્રથમનો શબ્દ દીર્ઘાંત હોય તેવાં મહાવલનું મહવ્ચલ, મહાકલનું મહવ્કલ

આનાં શુભ્રાતી સુધી આવેલાં સૂચક ઉદાહરણ : ઠૌક્તિ > ઠુક્ક > ઠૂકે, પતાયત્ > પત્તિમ > એટલું, સ્ફુટતિ > ફુટ્ટ > ફૂટે, જિત > *જિત્ત > જીતે, ઉપરિ > ઉપ્પરિ > ઉપર, ચલતિ > ચલ્લર > ચાલે, લિચ્ચતિ > *લિચ્ચતિ > લખે.

સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ વિભાગમાં બરડા પર્વત આસપાસ રહેલી પ્રભમાં પ્રથમ શ્રુતિને પછાડીને બોલવાનું વલણ આજે પણ જોવા મળે છે. બેઠુંસ=બેઠો છે, સાદ્યો=સાદ્યો, હાંક્કયાં=હાંકયાં, કર્સિસ=કરીશ વગેરે ઉચ્ચારણ ત્યાં સામાન્ય છે.^{૩૩}

વૈદિક ભાષામાંથી વિકાસ સાધી આવેલી સંસ્કૃત ભાષામાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારના અવશેષ તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણ (આરણ્યક સંહિત) અને શતપથ બ્રાહ્મણ (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ સંહિત) ના ગદ્યમાં લિખિત સ્વરૂપમાં સાચવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, પણ પછી સામાન્ય રીતે કાંઈ પણ સચવાયું નથી; પરિણામે વિકાસ પામેલી સંસ્કૃત ભાષામાં એ જાતના સ્વરભારનાં જીવંત દશાનાં સ્થાન આપણે સદાને માટે ગુમાવ્યાં છે. બહાત્મક સ્વરભાર સચવાયો હોવાની શક્યતા (૧) જોડાક્ષર પૂર્વેના સ્વરમાં, (૨) દીર્ઘ સ્વરોમાં, અને (૩) પદાંતે વ્યંજન અનુસ્વાર કે વિસર્ગ ધરાવતા સ્વરોમાં રહેલી છે. આને વશ થયા ન હોય તેવા હ્રસ્વ સ્વરોમાં આ સ્વરભાર નહિ જ હોય એમ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે એમ નથી.

પ્રાથમિક વેદકાલીન પ્રાકૃતોની લાક્ષણિકતા વૈદિક સંહિતામાં જે કાંઈ મળે છે તે રૂપોમાં જ મળે છે; એનું સ્વતંત્ર સાહિત્ય જળવાઈ રહ્યું નથી. પરંતુ એમાંથી વિકસિત થયેલી દ્વૈતીયિક પ્રાકૃત ભાષાના લિપ્ત ચિત્ર પ્રકારોમાં નોંધાયેલા જૂના ત્રણ પ્રકાર છે : ૧. પાલિ, ૨. અથોકની ધર્મલિપિ, અને ૩. જૈન આગમ-

૩૩. શ્રી ગોકુળભટ્ટ ધ. પટેલે ‘સ્વરભાર’ના મદાનિર્ણયમાં લોકભોષીના બજ્જ, બજ્જાલી, બમ્માઠ, હજ્જામ, હજ્જાર શબ્દ નોંધ્યા છે. જુઓ પૃ. ૧૧૧. એમણે પૃ ૯૪ ઉપર નોંધેલ બજ્જર્મી અને કજ્જ પણ લક્ષ્યમાં લેવા જેવા છે.

ની પ્રાચીન અર્ધમાગધી. આ ભૂમિકાઓમાં હાસપ્રક્રિયા ઉત્તરોત્તમ વધતી જોવામાં આવે છે, અને એ બહાત્મક સ્વરભારને મુખ્યત્વે આભારી માલૂમ પડી આવે છે.^{૩૪} એ પ્રમાણે સ્વરભારવાળા સ્વરની પાછીની શ્રુતિમાં આવતા સ્વરનો હાસ થવાની અથવા તેો જોવા સ્વરની આલુખાલુખા સ્વરોને ઘસારો આપી પ્રબળ બનવાની પ્રક્રિયા જોર પકડતી આવતી હતી.

અહીં એક વાત અત્યંત સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે વૈદિકી ભાષામાં જે સ્વરભાર વિશે વિચાર થયેલો છે તે માત્ર આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) નો જ થયેલો છે; નોંધાયેલો છે તે પણ માત્ર એ જ જાતનો સ્વરભાર. એમાં બહાત્મક સ્વરભાર ક્યાં હતો એ કહેવાનું પારંપરિક પ્રામાણિક સાધન આપણી પાસે કાંઈ જ નથી. વેદમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની કેટલીક અનિયમિતતા છે; જેમકે કામઃ અને દૈવઃ સરખાં રૂપ-માત્રા-માને છતાં-કામઃ માં આ ઉદાત્ત અને દૈવઃમાં પાછલો અ ઉદાત્ત; માત્ર સંયોધનમાં આદિ સ્વર ઉદાત્ત બનેમાં સરખી રીતે આવી જાય છે-જે માત્ર બહાત્મક સ્વરભારનું પરિણામ છે. એ જ કારણે આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર ન ધરાવતાં એકશ્રુતિ સર્વનામો અન્યથો વગેરેમાં બહાત્મક સ્વરભારનું ન હોવાપણું કહી શકાય નહિ. એટલે જ બહાત્મક સ્વરભારનો નિષ્કૃય કરવામાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર સર્વત્ર નિયામક થઈ શકવાની સ્થિતિમાં નથી.

પ્રાકૃત ભાષાઓને પરંપરાથી મળેલા બહાત્મક સ્વરભારનું મુખ્ય લક્ષણ 'શબ્દના આરંભની શ્રુતિને બહાત્મક કરવાનું છે :^{૩૫} પાલિરૂપોમાં સં. જાગત્તિનું મધ્યવર્તી રૂપ 'જાગરત્તિ થયા પછી ગુર્માનો અ દીણો પડતાં પ્ર થયે જગત્તિ રૂપ, સં. ઉદ્ધકનાં મધ્યવર્તી રૂપ 'ઉદ્ધક-ઉત્તક-પરસવણું થયે 'ઉત્તક રૂપ-

૩૪. પંડિતોના સ્વરભાર વિશે પ્રો. ગાર્ઝરના સ્પષ્ટ જુઓ :

"Nothing has been handed down to us about the nature of Pāli accent. It is, however, improbable that the ancient Indian accent was still in force. Rather, as Jacobi has suggested also for Prākṛit, the Sanskrit accent was the rule in Pāli. This is suggested by the changes of vocalism in Pāli, such as the weakening of a vowel after the accented syllable (in the Skr. form) or its strengthening in the maltonic syllable".

Pāli Lit. & Lang., p 62-63

૩૫. પાલિના ઉદાહરણોમા પ્રો. ગાર્ઝરના Pāli Lit. & Lang. માંથી પૃ. ૭૦ થી ૮૦ માં સુધીમાંથી લેવામાં આવ્યાં છે. એનો ઉપયોગ મારી દર્શાવે કરવામાં આવ્યો છે.

માંથી બોલ (જેમાં ઓ હ્રસ્વ છે), સં.અગરનું *અગર પછી *અગ્ર થઈ અગા. આદિશ્રુતિ પ્રબળ થવાને કારણે બીજી શ્રુતિમાં દીર્ઘ સ્વર હોય તેની હ્રસ્વતા આવી રહેલી; જેમકે સં. અલીકમાંથી અલિજ, ગૃહીતનું ગહિજ, પ્રજ્ઞાવન્તનું પજ્જવન્ત, પાનીયનું પાનિય, વાલ્મીકનું વમ્મિક-વમ્મીક જેઠ, દ્વિતીય-તૃતીયનું દુતિય-તતિય બક્ષાત્મક સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર લેવા કેટલીક વાર નિષ્કારણ દીર્ઘતા પણ એ શ્રુતિને મળી છે : સં. અજિરનું આજિર, અલિન્દનું આલિન્દ, અનુભાવનું આનુભાવ, અરોગનું અરોગ અને આરોગ જેઠ. બલ લાવવા શ્રુતિ હ્રસ્વ હોય છતાં પછી અકારણે બેઅક્ષર ઊભા કરવાની પ્રક્રિયા; ઉમાનું ઉમ્મા (ઉમ્માપુષ્કમાં), કુમાર્ગનું કુમ્મગ્ગ, કુનદીનું કુન્નદિ. મુલ્લરનું મુલ્લર અને મુલ્લર જેઠ. દાસીગણનું દાસિગણ, અથ્થૂદેવાનું સસ્સુદેવા એ વગેરે હ્રસ્વતાનાં ઉદાહરણ છે.

આ પ્રક્રિયાને પરિણામે સંપ્રસારણની પ્રક્રિયા દ્વારા અય અને અવાના અનુક્રમે ય અને ઓ થવાથી, દીર્ઘ ઝનેા ઓ થવાની, અય-આયના આ અને આયનેા ઓ, અવાનેા આ, અયિ-અયિનેા ય, છેક અપભ્રંશ સુધી પ્રચારમાં રહેલી અંત્ય ઓનેા ડ થવાની પ્રક્રિયા સ્વરભારના ખસવાને કારણે અમલી બનેલ છે.

બક્ષાત્મક સ્વરભારનું સામાન્ય રીતે આદિશ્રુતિ તરફ જવાનું વલણ છતાં ભાષામાં એ નિયામક નિયમ તરીકે જ કહી બની શક્યું નથી; અને આદિ સ્વર હ્રસ્વ સ્વરૂપે રહેતાં પછીની શ્રુતિ પ્રબળ બનવાનું પણ ચાલુ જ હતું; સં. કાર્વાવણનું કહાવણ, દ્વિજિહ્વનું દુજિહ્વ, સ્થાપયતિનું ટપેતિ. સં.ના હમાં ગણના ધાતુઓમાં ના વિકરણ હતો તેવાં રૂપો—મિનાતિ લુનાતિ અને એના આભાસસામ્યે કિનાતિ જેવાં રૂપોમાં આ પ્રક્રિયા સચવાયેલી છે. ટપેતિ જેમ સંપ્રસારણ દ્વારા મોઘયતિનું મોઘેતિ, કયયતિનું કયેતિ, પ્રતિસંલયનનું પતિ-સલ્લાન, સ્વસ્ત્યયનનું સોત્થાન, વૈહાયસનું વૈહાસ, ઉપસ્થાયકનું ઉપટ્ટાક, કાત્યાયનનું કચાયણ, મૌદ્ગલ્યાયનનું મોગ્ગલ્લાનમાં બનતો આ વધુ બક્ષાત્મક બને છે.

સામાન્ય રીતે પાલિમાં દ્વિશ્રુતિમધ્યગત અલ્પપ્રાણ બ્યંજનોનો પછીની પ્રાકૃતોમાં લોપ થયે સામસામા સ્વર આવી પડે એવી સ્થિતિ થતી તે શુકનું સુત્ર દ્વારા સુવ, યાદિતનું ચાદિત દ્વારા ચાચિતમાં બેવામાં આવે છે, તો મહાપ્રાણ બ્યંજનો લુપ્ત થવાનો આરંભ પણ પાલિમાં થઈ ચૂક્યો હતો એ લઘુનું લહુ, રઘિરનું રઘિર, સાઘુનું સાહુ, *આયોઘતેનું આયાદર વગેરે રૂપો બતાવે છે.^{૩૬}

ગણાત્મક સ્વરભાર અર્પવામાં વિશિષ્ટ રીતે કામ કરતી Haplogyની પ્રક્રિયા પાલિમાં પણ પ્રચલિત હતી જ; જેમકે અર્ધનૃતીયનાં અહ્દતિય અને અહ્દતેવ્ય, ઓપ્યસિનું સોસ્સિ, પ્રવિશિપ્યામિનું પવિસ્સમિ વગેરે રૂપ.^{૩૭}

સંસ્કૃતની જેમ, પાલિ પણ બૌદ્ધ સાહિત્યની પ્રધાન ભાષા થવાને કારણે સારી રીતે સાફ થયેલી (refined or polished થઈ ચૂકેલી) છે; પરંતુ પાલિનું લોકવ્યાપક સ્વરૂપ કેવું હતું એ જાણવું હોય તો ભારતવર્ષમાં જુદાં જુદાં સ્થળોએ સમ્રાટ અશોકે ખોદાવેલી ધર્મલિપિમાં એ મળી શકે. વાગ્ધિકાસની દૃષ્ટિએ વિચારતાં આમાં પ્રાંતીય ભેદો તરી આવે છે; આમાં એક બાજુ પૂર્વની મગધ પ્રદેશની ઉત્કીર્ણ ધર્મલિપિ અને બીજી બાજુ પશ્ચિમની ગિરનારની ઉત્કીર્ણ ધર્મલિપિ આ બે પ્રધાન ભેદ છે. આમાં જે કાંઈ ભેદ મળે છે તે મુખ્યત્વે સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયાનો છે; રૂપઘટનાની દૃષ્ટિએ સમાનતા છે.^{૩૮} રૂપઘટનામાં જે એક સાર્વાંગિક મુરકેલી રહી છે તે એ કે કયાંય પણ બેદાશ્વર કરવામાં આવ્યા નથી હોતા. માર્ગે શબ્દનું રૂપ મળે કે મળે મળે, જે પાલિમાં તેમજ પ્રાકૃતના વિભિન્ન પ્રકારોમાં મળે કે મળે તરીકે જ મળે. આવાં બધાં સ્થાનોમાં એકવડો વ્યંજન ક્રોધરાયેલો હોય તોપણ બેવડો સમગ્રી લેવો જોઈએ; જેમકે તિસનલ્લત્તેન હોય તો તિસનલ્લત્તેન (< સં. તિવ્વનલ્લત્તેન) એમ સ્વીકારી લેવું જોઈએ.^{૩૯}

પાલિની વિક્રિયાઓ આ ધર્મલિપિમાં વ્યાપક હતી, આમ છતાં વધુ જૂનાં રૂપ—ખાસ કરી ૪ થી અને ૫ મી વિભક્તિનાં ચે અને તે-તોવાળાં (તલ્લામાંથી) એમાં સચવાયેલાં રહ્યાં છે; વ્યંજનવિકાર પણ ખૂબ મર્યાદિત રહ્યાં ક્યોં છે. પ્રાંતીય વિકાર રૂઠ્ઠ, રૂઝ્ઝ, જ્ વગેરે જેવામાં આવે છે; બાકી દ્વિશ્રુતિમધ્યગત વ્યંજનોના વિકારોનું જોર સ્વલ્પ જ છે. પૂર્વાપરસવર્ણતા તો ખૂબ વ્યાપક બની ચૂકી હતી. એમાં સ્વરભારની દૃષ્ટિએ ક્રિયાપદોમાં વિકારો સરળતાથી પકડી શકાય છે, ખાસ કરીને સંપ્રસારણથી થયેલા વર્ધયતિનાં

૩૭. ગ્રેા ગામ્હર : Pali Lit. & Lang, પૃ ૧૦૬-૧૦૭

૩૮. A. C. Woolnerના શબ્દ :

“The morphology of all these dialects is practically one and the same. Of the few striking differences in grammar, those most frequently occurring are essentially phonetic, or relate to phonetic changes in associated groups of words.” જુઓ As'oka : Text and Glossary, part I, p. xxv.

૩૯. એઝન, પૃ xviii-xix

વદ્યતિ - વદેતિ (= વદ્ધયતિ - વદ્ધેતિ), એવાં બીજાં પૂજેતિ (= પૂજયતિ), પતિવેદંતુ (પતિવેદ્યન્તુ), અનાપેમિ (આહ્વાપયામિ) વગેરે.^{૪૦}

ધર્મલિપિમાં સંખ્યાબંધ વેદકાલીન રૂપો—કાળ અને અર્થનાં પ્રાકૃતમાં પાછળથી સર્વથા નદ થઈ ગયેલાં રૂપો—નાં દર્શન પણ થાય છે. એકંદરે પાલિ કરતાં પણ ધર્મલિપિમાં જુનવાણી તત્ત્વ સાચવી રાખવાની વૃત્તિ સર્વિશેષ જળવાઈ રહી છે.

અર્ધમાગધીનું નામ કાંઈક બ્રામક છે. પાલિ ભાષામાંથી પણ સ્વરૂપ જ અપવાદે માગધ સંસ્કાર નદ થઈ ચૂક્યા હતા, તે પ્રમાણે અર્ધમાગધીમાં પણ માગધ સંસ્કાર લગભગ અદૃશ્ય થઈ ગયા હતા. શિષ્ટ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતની પૂર્વવર્તી ગણી શકાય તેવી શિષ્ટ શૌરસેનીની મોટા ભાગની લાક્ષણિકતા આમાં જોપસી આવેલી છે. દ્વિશ્રુતિમધ્યગત ક ગ ચ જ ત દ પ વ ય નો લોપ અને એવા વર્ગીય મહાપ્રાણ બંજનોની વર્ગીયતા ગયે હ રહી જવાનો આરંભ ચોક્કસ સ્વરૂપમાં અર્ધમાગધી ભૂમિકામાં થઈ ચૂક્યો હતો, પણ એમ છતાં વર્ગીય અધોપના ઘોષ થવાની શૌરસેનીની પ્રક્રિયા એમાં સાથોસાથ ચાલુ જ હતી. આમ લોમો, લોમો અને કોઈ વિચિત્ર આભાસસાથે લોત્તો જેવાં રૂપ અર્ધમાગધીમાં લોક શબ્દને ઠેકાણે પ્રચલિત હતાં. પાલિમાં બ્રહ્માત્મક સ્વરભારની વિકૃતિઓનો આરંભ નેવામાં આવે છે તે અર્ધમાગધીની ભૂમિકાથી વધુ તીવ્ર સ્વરૂપમાં પ્રચલિત હતો.

આ બ્રહ્માત્મક સ્વરભાર, આપણે ઉચ્ચરિત શબ્દોમાં જે સ્વર બ્રહ્માત્મક થાય છે તે સ્વરવાળી શ્રુતિની પછીની શ્રુતિને હંસ્વ કરવાનું વલણ પરંપરાથી જોતરી આવ્યું છે ત્યાં, ઉત્તરોત્તર ભેર પકડતો આવે છે, એટલું જ નહિ, નિર્બળ શ્રુતિઓના સ્વર સમૂહગા લુપ્ત થઈ જાય છે. ઓક્ષલ અને ઓહલ રૂપ એક જ ઉદ્ગલનાં *ઉક્ષલ > *ઉહક્ષલ > *ઉવલ દ્વારા ઓક્ષલ, ફરી *ઓગલ થઈ ઓહલ; ઉપરાંત ઉદ્ગલ પણ મળે છે. આમાં ધ્વનીકરણ-શ્રુતિલોપ-દ્વિશ્રુતિ મધ્યગત-અંજનલોપ એ બધી હાસપ્રક્રિયાની વિક્રિયાઓ નેવા મળે છે.

સામાન્ય રીતે આદિ શ્રુતિ તરફ સ્વરભાર આવી રહેવાનું આ બધી જ ભૂમિકાઓમાં સામાન્ય છે; પરંતુ જે શબ્દોમાં આદિશ્રુતિ બ્રહ્માત્મક નથી નદી શકતી ત્યાં પછીની શ્રુતિ બ્રહ્માત્મક રહે છે અને પરિણામે એ શ્રુતિ કાં તો દીર્ઘ હોય છે, યા તો લેકાક્ષરના પૂર્વવર્તી હંસ્વ સ્વર તરીકે આવી રહે છે. અનુસ્વાર રહે તો સ્વર ધ્વનિ હોય—જે અનુસ્વારને લીધે શુરુ થઈ રહે. પેનો ય અને ઓનો ઓ થવામાં આવી બીજી શ્રુતિની બ્રહ્માત્મકતા કારણભૂત બન્યાનાં ઉદાહરણ મળે જ છે; જેવાં કે વેલાસનું વેલાસ, વૈશાગનું વૈમાદ, પૌરાણનું પૌરાણ, મૌનાગનું

સોહગ^{૪૧} વગેરે. આમાં સર્વત્ર આદિશ્રુતિના પ ઓ હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત થાય છે અને બીજી શ્રુતિમાંનો આ કે જોડાક્ષર પૂર્વેનો અ કે અન્ય હ્રસ્વ સ્વર બલાત્મક ઉચ્ચરિત થાય છે. અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષા સુધી આવતાં આ બલાત્મક સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થશે જ, એટલે અહીં લંબાણ કયું નથી. સિદ્ધાંત તરીકે કંઠી શકાય કે ગુજરાતી ભાષાનું આજનું સ્વરૂપ મુખ્યત્વે બલાત્મક સ્વરભારને અધીન છે.

ઉપર સ્પષ્ટ જ થઈ ચૂક્યું છે કે આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર એ સાંગીતિક સ્વરભાર (pitch accent) છે, અને ભારપૂર્વક બોલાતો આઘાતાત્મક સ્વરભાર એ બલાત્મક સ્વરભાર (stress accent) છે. આ બે વચ્ચેનો ભેદ ન સમગ્રાય તો ભારે ગેરસમજ અને સૈદ્ધાંતિક ગરબડ થઈ જવાની પૂરેપૂરી સંભાવના છે. થોડા સમય ઉપર “સ્વરભાર” ઉપરનો મારા મિત્ર શ્રી. ગોકુળભાઈ પટેલનો મહાનિબંધ પ્રસિદ્ધ થયો છે તેમાં આરંભમાં જ “સ્વરભારનું સ્વરૂપ” આપતાં આ ગેરસમજ થયેલી જોવામાં આવી છે; જેવી કે—

“આપણે શબ્દની સમાન સ્વરવાળી શ્રુતિઓને પણ ઉચ્ચારના વાયુના એકસરખા બલથી બોલતા નથી. એ વાયુનો જે સ્વાભાવિક જોસ એક શ્રુતિને પ્રાપ્ત થાય છે, તે બીજીને પ્રાપ્ત થતો નથી. જે શ્રુતિ ઉપર એ વાયુ જોસથી અથડાય છે, તે શ્રુતિ ઉપર શબ્દના શ્વાસનો સિંહલાગ ખરચાય છે. જે શ્રુતિને એ વાયુ સ્પર્શને આદ્યો જાય છે, તે શ્રુતિ ઉપર એ શ્વાસનો અદ્વંશ જ વપરાય છે. પરિણામે, વાયુનો અધિકાંશ પામતી શ્રુતિનો અવાજ જિંચો રહે છે, અને વાયુનો અદ્વંશ પામતી શ્રુતિનો અવાજ નીચો રહે છે. શ્રુતિશ્રુતિ ઉપરનો આ જિંચોનીચો અવાજ ઉચ્ચારના વાયુના વત્તા ઓછા બલને આભારી છે.”^{૪૨}

આ વ્યાખ્યામાં જ્યાં જ્યાં ‘જિંચો’ ‘નીચો’ શબ્દ પ્રયોજ્યા છે ત્યાં ત્યાં અનુક્રમે ‘ભારે’ ને ‘હળવો’ શબ્દ મૂકી દઈએ તો વ્યાખ્યા શુદ્ધ બની જાય છે. શિક્ષાધ્યાયમાં માત્રા ચલમ્ કહ્યું છે. એમણે શાંકરભાષ્યનું ચલં પ્રયત્ન-વિશેષઃ અને જોસેક વાન સોમરન ટેલરનું એને ‘પ્રયત્ન’ કહેવાનું એ બે વિધાન કર્યાં છે તે ‘પ્રયત્ન’ ‘જિંચો નીચો’નો ઘોતક નથી, પણ ‘ભારે-હળવો’નો ઘોતક છે. માત્ર ગુજરાતી ભાષામાં જ નહિ, પણ ગંધી નવ્ય ભારત-આય’ ભાષાઓમાં અને તે તેની બોલીઓમાં થોડા કે ઘણા પ્રમાણમાં આ બલાત્મક સ્વરભાર મળી આવે છે. પણ એ સાથે એક વસ્તુ ખૂબ જ ધ્યાનમાં રાખવાની

૪૧. આ વિશે ડૉ. રા. ગો. ભાંડારકરનું મરાઠી-ગુજરાતીનું તારણ જુઓ આ ૫૪૧ “ગોવાળ” શબ્દ ઉપરની નોંધમાં.

૪૨. શ્રી. ગોકુળભાઈ ધ. પટેલ : સ્વરભાર, પૃ. ૧

છે કે આપણી આ નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં પ્રાધાન્ય તો આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર (pitch accent) જુ છે. એટલું જ કે એના પ્રાણમાં બલાત્મક સ્વરભાર ઓતપ્રોત હોય છે—પણ પ્રાધાન્ય લોગવી શકવાની સ્થિતિમાં નથી. તેથી જ અંગ્રેજી ભાષામાં જે રીતે બલાત્મક સ્વરભાર સ્વરોના ચોક્કસ પછડાટથી વ્યક્ત થાય છે તેવી રીતે કદી આપણે ત્યાં વ્યક્ત થતો નથી; પરિણામે બલાત્મક સ્વરભારનું સાચું સ્થાન પકડવામાં ભૂલ થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. નવ જ ઢંગ મઘ વઢ જેવા દ્વિશ્રુતિ શબ્દોમાં આદિશ્રુતિ બલાત્મક ઉચ્ચરિત થાય છે જ, પણ આદિશ્રુતિના અકારમાં કેઈ પણ પ્રકારનો પછડાટ વ્યક્ત થતો નથી. બલાત્મક સ્વરભાર આમાં આપણને જે કંઈ આપી જાય છે તે તો એ જ કે ખીલ શ્રુતિમાં વ્યુત્પત્તિથી આવી મળેલો અકાર સર્વથા લઘુપ્રયત્ન છે. આ દ્વિશ્રુતિ શબ્દોમાં આમ બલાત્મક સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર છે; છતાં એ જ શબ્દોની પછી ‘જ’ અવ્યય મૂકેા અને પરિસ્થિતિ જુઓ : નવજ, ઢંગજ, મઘજ, વઢજ. આમાં આદિશ્રુતિનો જ લઘુપ્રયત્ન નથી થતો એ ખરું, પણ બલાત્મક ભાર શુભાવી બેસે છે; પરિણામે ખીલ શ્રુતિમાંનો લઘુપ્રયત્ન જ પૂર્ણ-પ્રયત્ન બની પોતામાં સ્વરભારને ઉઠાવી લે છે—એના બેરે ‘જ’માંનો ‘અ’ લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચરિત થાય છે.

સામાન્ય રીતે જે કે વધુ શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં પૂર્વના સ્વર ઉપર બલાત્મકતા આવવાના વલણને લીધે અપભ્રંશ ભૂમિકામાં અંત્ય સ્વરની હ્રસ્વતા વ્યાપક બની ચૂકી હતી. એ જ કારણે મોટા ભાગના આકારોત શબ્દોમાં અંત્ય શ્રુતિમાં અકાર વ્યાપક થઈ ચૂક્યો હતો, જે ગુજરાતી અર્વાચીન ભૂમિકામાં લઘુપ્રયત્ન જ રૂપે આવી રહ્યો છે. ખાટ, જીલ, સાન, સાંજ, વાંજ, રાંડ, લાખ, લીખ, લાખી, શીખ વગેરે સેંકડો ઉદાહરણ આનાં મોજૂદ છે. એ જ રીતે હૈન્વ દ થઈ અને ઝનો હૈન્વ ડ થઈ જ થવાની પ્રક્રિયા પણ મળી આવે છે; ધમણ, ચોથ, ગાલણ, આંચ, આગ-લાણ, વીજ, ધેણ વગેરે આનાં ઉદાહરણ છે. છેક પાલિથી મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત સુધીમાં (માગધીને અપવાદે) નરભતિ પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં પ્રત્યય તરીકે જિતરી આવેલો ‘ઝો’ શુદ્ધ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં હૈન્વ ‘ડ’ તરીકે ઉચ્ચરિત થતો હતો; એટલું જ નહિ, નારી ભતિ સિવાયના શબ્દોમાં—પછી એ પ્રત્યય હોય કે અવ્યય હોય—એ બધામાં અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા તરીકે ‘ડ’ આવતો હતો; આ ડ ગુજરાતી સુધી આવતાં મધ્ય-કાલીન ભૂમિકામાં, શબ્દની અંતર્ગત હોય તો જ રૂપે આવી રહે છે—જે જ લઘુપ્રયત્ન છે; પરિણામે જિતરી આવેલા દ્વિશ્રુતિ શબ્દોમાં આદિશ્રુતિ ઉપર અને બેથી વધુ શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં પૂર્વની જે પણ શ્રુતિ બલાત્મક હોય તેમાં

સ્વરભાર આવી રહ્યો છે. આજ, કામ, ચાક, કાન, હાથ, વીજ, પીક, શિંગ, ધીટ, ફૂલ, દૂધ, ઊન, તેલ, મધ, વિણ, શેવાળ, ઓસડ, કપૂર, વખાણ, કપાસ, કાજળ, પાપડ, હરણ, તેતર, ફાગણ, માણસ, ગૂગળ, લસણ, ઉંદર, પથ્થર, વગેરે આનાં સંકેતો ને હબરો ઉદાહરણ છે. આમાં જે ત્રિશ્રુતિ શબ્દ આપ્યા છે તેમાં સર્વત્ર છેલ્લો સ્વર અ લઘુપ્રયત્ન હોઈ એની પૂર્વના સ્વર બક્ષાત્મક છે; છતાં આ બધા શબ્દોની સરખી સ્થિતિ નથી જ. એક બાગુ શેવાળ, ઓસડ, કપૂર, વખાણ, કપાસ, હરણ, તેતર, ગૂગળ, લસણ, ઉંદર જેવા શબ્દ છે, તો બીજી બાગુ કાજળ, પાપડ, ફાગણ, માણસ, પથ્થર જેવા શબ્દ છે. પૂર્વના શબ્દોમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર પૂર્વની એટલે કે ઉપાંત્ય શ્રુતિ જ માત્ર બક્ષાત્મક છે, જ્યારે બીજામાં આદિશ્રુતિ અને ઉપાંત્ય શ્રુતિ બેઉ બક્ષાત્મક છે; એટલે કે આ પાછલા શબ્દોમાં પ્રાથમિક સ્વરભાર પહેલી શ્રુતિ ઉપર છે અને દ્વિતીયિક સ્વરભાર ઉપાંત્ય શ્રુતિ ઉપર છે.^{૪૩} પરંતુ ‘હરણો’ કે ‘હરણાં’ થતાં, ‘માણસો’ કે ‘માણસાં’ થતાં આ દ્વિતીયિક સ્વરભાર ખસીને છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર આવી રહે છે. આ ઉદાહરણોથી તો સ્પષ્ટ એ થશે કે બક્ષાત્મક સ્વરભાર શબ્દમાં એક કરતાં વધુ સ્વરોમાં પણ હોઈ શકે તેમ એનાં સ્થાનોમાં ફેરફાર થાય; અને પ્રાથમિક સ્વરભાર આદિશ્રુતિમાં પણ હોય, તો પછીની શ્રુતિમાં પણ આવી શકે. ‘વખાણ’ અને ‘કપાસ’ એ બેક શબ્દોમાં પ્રબલ ‘આ’ આદિશ્રુતિના અને બક્ષાત્મક બનવા હેતો નથી; પરિણામે એના આભાસસામ્યે ઊપજેલાં ‘ખયાલ’નું ‘ખ્યાલ’, ‘સવાર’નું ‘સ્વાર’, ‘ખયાન’નું ‘ખ્યાન’ ઉચ્ચારણ આપણે ત્યાં ખૂબ જાણીતાં છે. ‘કરાય’ ‘કપાળ’ ‘ખયાસ’ ‘શરીર’ ‘ખજૂર’ ‘કરેલું’ ‘કસેજું’

૪૩. ડો. રા. ગો. લાંડાગરનું નીચેનું વિધાન આજથી ૭૫ વર્ષ ઉપર થયેલું છતાં કેટલું પ્રમુખ અને મુશ્કેલ છે। —

“In modern vernacular pronunciation there is a law of accentuation which has produced important results. The penultimate syllable of a word is in all our dialects pronounced with a stress, the tendency of which is to lengthen that syllable and drop the final vowel.The preceding vowel, however, is not always written long, but still the long or at least the emphasized pronunciation does exist.”

Wilson Philological Lectures, પૃ ૧૫૨

એમણે પછી વડન, ગત, વિન, રીત, જાત, કોરત, રાગ, ડગાધ, નોત, વમ્ત, માધ, મધ વગેરે ઉદાહરણો નોંધ્યાં છે આમાં ૬ ઉદાહરણ અંત્ય ‘દ’ ના આપણે ત્યાં ઉચ્ચારિત લઘુપ્રયત્ન વર્તે છે, આપણાં ૪ ડનાં.

‘વચટ’ ‘વચેટ’ ‘તુવેર’ ‘ફલોદી’ ‘ચિયાળ’ ‘ગોવાળ’^{૪૪} ‘આણુ’ ‘તરસ’ ‘સિહોલ’ આ શબ્દોમાં બહાત્મક સ્વર કયો છે એ નક્કી કરવામાં મુશ્કેલી છે ખરી? ઉપાંત્ય સ્વરમાં સ્પષ્ટ થતી બહાત્મકતા બ્રામક છે એમ લાગે છે? ત્યાં ત્યાં અંત્ય સ્વરમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર આવી રહે છે તે શાને આભારી છે? આ પ્રશ્નોનો જવાબ જ આપણને સ્વરભારતું સ્થાન નક્કી કરી આપે છે. ‘રાતું’ ઉપરથી ‘રતાશ’ કે ‘પીળું’ ઉપરથી ‘પીળાશ’, ‘મીઠું’ ઉપરથી ‘મીઠાશ’ કે ‘મીઠાઈ’ આ શબ્દોનું સ્વરૂપ તપાસવાથી પણ માલૂમ પડશે કે બહાત્મક સ્વરભાર કયા સ્વર ઉપર આવી રહે છે. ‘સ્થાનદીર્ઘ’ શ્રુતિ એ સ્વરિત (=બહાત્મક) શ્રુતિ ન પણ હોઈ શકે^{૪૫} એનું જો સાચું તત્ત્વ વિચારવું હોય તો આ ઉદાહરણોમાં જોઈ શકાયે. ‘પીળું’ ને ‘મીઠું’ પરથી આવેલા ‘પીળાશ’ ‘મીઠાશ’ ‘મીઠાઈ’માં લેખનમાં આદિશ્રુતિ દીર્ઘ લખાય છે, એટલું જ નહિ, ‘મીઠાઈ’માં તો અંત્યશ્રુતિ પણ દીર્ઘ લખાય છે. આમ લેખનમાં એ શ્રુતિઓ સ્થાનદીર્ઘ છતાં એમાં બહાત્મકતા નથી. એક વસ્તુ અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે સમગ્રી લેવી જોઈએ કે જોરણીનું સ્વરૂપ તો વ્યવહાર પૂરતું મર્યાદિત છે; પ્રત્યેક પ્રસંગે ઉચ્ચરિત બાપાસ્વરૂપને વ્યક્ત કરનારુ જોરણીસ્વરૂપ વ્યવહારુ બનાવવું સરળ નથી જ, કેમકે પ્રત્યેક ઉચ્ચારણને એના ગુદ સ્વરભાર સાથે વ્યક્ત કરી શકાય-પ્રત્યેક ઉચ્ચારણ વચ્ચેના ભેદને મૂત્ કરી શકાય-એવી અપૂર્ણ વાક્યપ્રતિબિંબક લિપિ આપણે ત્યાં હજી ઊભી ધઈ નથી.

ઉપર એક વસ્તુ તરફ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કર્યો છે કે હાસપ્રક્રિયાને પરિણામે બહાત્મક સ્વરભાર આદિશ્રુતિ તરફ જવાનું વલણ ધરાવે છે; છતાં કેટલાક સંયોગોમાં એ આદિશ્રુતિ સુધી પહોંચતો પણ નથી; યા પહોંચે છે તોયે પછી પછીની એક કે વધુ શ્રુતિઓમાં દૈવીયિક તાર્તીયિક વગેરે સ્વરભાર પણ સાચવે

૪૪. ‘ગોવાળ’માં ‘ગો’માંનો ઓ દ્વંચ ઉચ્ચરિત થાય છે, કાણુ કે પછીની શ્રુતિમાં વચ્ચન છે. સરખાવો એમ એ લાગાડરનું વિચારન મગકી ઉદાહરણ “And if the Marathi speaker will compare his pronunciation of मेळ, जेव, शेण, गोव, पोर &c, with that of मेळ, जेतास, जेणास, गोतास, पोतास, &c, he will find that the quantity of ए and ओ in these latter words is shorter than in the former. Similarly, in Gujarati the first ए and ओ of કેવી ‘how large’, ખેલો ‘a mad man’, છેલો ‘end’, મેલો ‘an upper storey’, મેલો ‘a gathering’, રોલો ‘lap’, ઘોલો ‘a horse’, ચોરા pl ‘rice’, પોલો ‘broad’, પોણા pl ‘three quarters’, મોગરો ‘jesamine’, કોલ્લો ‘charcoal’, &c., must be short”

Wilson Philological Lectures, ૫. ૧૩૭-૩૮

છે. ઉદાહરણ તરીકે અહીં ઈંડું, બાલો, પાનોલી, વાલોળ, પીરસે, પિછાન, વાણિયો, દાહોદ, પડોરી-પાડોરી, પારેખ-પરીખ, સસરો-સાસરો, પાંજરું-પીંજરું એ શબ્દો લઈએ. શ્રી. ગોપુજભાઈ પટેલે આ શબ્દોને સર્વત્ર આદિશ્રુતિ ઉપર બહારતમક સ્વરભારવાળા બતાવ્યા છે. આ શબ્દોનો વિકાસ જોઈએ :

સં.	પ્રા.	અપ.	મધ્ય ગુજ.	ગુજ.
અણ્ડકમ્	અણ્ડઅં	અણ્ડઅં	ઈંડું-ઈંડું	ઈંડું
મહ્લકઃ	મહ્લઓ	મહ્લઅ	ભાલઉ	ભાલો
પર્ણપલ્લિકા	પન્નઅલ્લિઆ	પન્નઅલ્લિઅ	પાનઅલી	પાનોલી
વહ્લાયલી	વહ્લાઅલી	વહ્લાઅલિ	વાલઅલિ	વાલોળ
*પરિવિશતિ	*પરિ-રસહ	પરીસહ	પરીસહ	પરીસે-પીરમે
*પ્રત્યમિજાનતિ	પચ્છહિઆણહ	પચ્છહિઆણહ	પહીચાણહ	પિછાળો
*વાણિજકઃ	વાણિયઓ	વાણિયઅ	વાણિયઅ	વાણિયો
દધિપદ્રમ્	દહિઅહં	દહિઅહુ	દાહઅહ	દાહોદ
પ્રાતિવેશિકઃ	પાહિઅસ્તિઓ	પાહિઅસ્તિઅ	પાહોસી	પાડોરી-પડોરી
પરીક્ષઃ	પરિવ્વો	પરિવ્વુ	પરીવ્વ	પરીખ-પારેખ
ઘ્યશુરકઃ	સસુરઓ	સસુરઅ	સસરઅ	સસરો-સાસરો
પજ્જરકમ્	પજ્જરઅં	પજ્જરઅં	પાંજરું	પાંજરું-પીંજરું

ઉપર સંસ્કૃત પ્રાકૃત અપભ્રંશ મધ્યકાલીન-ગુજરાતી અને અર્વાચીન ગુજરાતી એમ પાંચ ભૂમિકા આપવામાં આવી છે. આમાંના ‘ઈંડું’ અને ‘ભાલો’ શબ્દ પ્રથમ લઈએ.

ખીમ્સે અંત્યસ્વરભારવાળા-(Oxytones) શબ્દ ગણાવ્યા છે તે બધા શબ્દોમાં એમણે સંસ્કૃતના અચ્ અને યજ્ પ્રત્યય હોવાનું કહી એ શબ્દો અતોદાન્ત બનતા હોઈ સ્વરભાર છેલ્લા સ્વર ઉપર હોવાનું કહ્યું છે, જેને પરિણામે હિંદીમાં આ-અંતવાળાં અને ઓ-યૂથની લાપાઓમાં ઓ-વાળાં (તેમજ ઝંવાળાં) રૂપ જોવાં થાય છે.^{૪૬} આમાં સ્વરભાર છેલ્લા સ્વર ઉપર શા માટે છે એનો સ્વતંત્ર વિચાર નરસિંહરાવે કરી એમાં ક પ્રત્યય હોવાનું બતાવ્યું છે. ખીમ્સના અતોદાન્ત શબ્દોના સિદ્ધાંત કરતાં ક પ્રત્યયવાળો સિદ્ધાંત વધુ વ્યાપક અને તેથી જ પ્રબળ છે.^{૪૭} આચાર્ય હેમચંદ્રે કાન્તસ્ય ઝં સ્પર્શોઃ (સિ. હે. ૮-૪-૩૫૪) સૂત્રમાં આવાં સ્થાનોમાં ‘ક’ પ્રત્યયના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેથી જ પર્ણકં-પણ્ણઅં-

૪૬. ખીમ્સ : Comp. Gram. of the Mod. Ind. Languages, ગ્રંથ ૨ જો, પૃ ૮ વગેરે

૪૭. નરસિંહરાવ : મનોમુકર, ભાગ ૧ લો, પૃ. ૫૫૩ ઉપર ‘અગુષ્ઠ’ શબ્દ ખીંધી સંસ્કૃતના નિયમ પ્રમાણે અગુષ્ઠ આદ્યન્ત હોઈ ‘અંગૂઠ’ થવું જોઈએ, પણ થાય છે ‘અંગૂઠો’ -ત્યાં ખીમ્સનો પ્રાચીન વાદ જોદો ફરાવ્યો છે.

પદ્મં અપભ્રંશમાં આવી રહે છે. એ જ રીતે નર નાતિમા મહાક:-મહાઓ-મહાડ એમ અપભ્રંશમાં મળે છે નરસિંહરાવ આમ છતાં 'સ્વરભાર'ના તત્વને વિસારી શકતા નથી જ. એમના શબ્દ—

“નાન્યતર નાતિમાં 'ઓ'ને ઠેકાણે 'ઉ'છે અને ત્યાં પણ એક પક્ષે 'આંગણું' જેવા શબ્દો છે, તો બીજે પક્ષે 'દૂધ' 'ધર' જેવા અકારાન્ત શબ્દો છે; અને 'ઓ'ને ખુલાસો છે તે જ 'ઉ'ને ખુલાસો છે;—આમ રા. બ. રમણભાઈ કહે છે. હું પણ તેમ જ કહું છું; પણ હેમને મતે સ્વરભારનો ખુલાસો છે, તો મ્હારે મતે ક પ્રત્યય લાગવા ના લાગવાનો ખુલાસો છે; સ્વરભાર પણ ઉપરના તોડ પ્રમાણે સ્વીકારવાને બાધ નથી, પણ પ્રાસંગિક કારણ તરીકે.”૪૮

બીમ્સ પણ ક પ્રત્યયને ઉવેળી શક્યા નથી અને આવા શબ્દોમાં “—had in popular, though not in classical usage, ॥ ક tacked on to ॥”૪૯

બીમ્સની અને નરસિંહરાવની આંખ સામે વૈદિક આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર છે, તેથી આધુનાત્ત અને અતોદાત્તની ભાંજલમાં એ બંને વિદ્વાનો અચડાયા છે. આ વિષયમાં સ્વ. રમણભાઈનું મંતવ્ય મને વધુ તર્કશુદ્ધ લાગે છે એઓ આમાં બલાત્મક સ્વરભારને બેઈ અર્થા વિસ્તારે છે. પરિણામે બીમ્સે popular કહેલો ક અને નરસિંહરાવનો—હેમચંદ્રીય ક એ વસ્તુસ્થિતિએ અત્ય સ્વર—શ્રુતિ ઉપર બલાત્મક સ્વરભાર સાચવવા આવનારો ક છે, એ વિશે આજના નવા પ્રકાશમાં હવે મતભેદ નહિ રહી શકે.

ઉપરના બેઉ શબ્દોની સ્થિતિ, આમ છતાં, શુજરાતીમાં સરખી નથી. 'ધડું' ઉચ્ચારણ દીર્ઘસાનુનાસિક ફ-વાળું નથી, પણ હ્રસ્વ સાનુનાસિક ફ-વાળું છે, બ્યારે માલો શબ્દમા આ અને ઓ બંને બલાત્મક છે. ભાષાની લાક્ષણિકતા જ

૪૮ એનન, પૃ ૫૬૬

૪૯ રા ગો ભાગ્યકર તો અપદ્ વખે છે કે

“There is a rule which in Marathi is almost universal, and in Gujarati often observable, in virtue of which the accent or the whole weight of the sound of a word falls on the final અ or ં of nouns in the former and the final ઓ or ઊ in the latter, and the preceding vowels are rendered short while in the original Sanskrit and in Hindi they are long”

Wilson Philological Lectures, પૃ ૧૩૭

૪૯ બીમ્સ : એનન, પૃ ૩૦ નરસિંહરાવે મનોમુકર-ભાગ ૧ માં આ આખો ફકરો ઉતાર્યો છે, પૃ ૫૫૭

એવી છે કે ‘આ’ સામાન્ય રીતે કોઈ પણ સંયોગમાં પોતા ઉપરથી બલાત્મક સ્થિતિ દૂર થવા દેતો નથી. આપણે ત્યાં તેથી દ્વિત્રિતિ શબ્દો બિતરી આવ્યા છે તેમાં, પગ મગ લેવા થોડા જ અપવાદે, આદિશ્રુતિમાં દીર્ઘ આ જ આવી રહે છે, ને મોટા ભાગના શબ્દ અકારાંત બની રહે છે; પણ પરંપરાથી છેક અષ્ટમંથ યુગ સુધી—અરે મધ્યકાલીન યુગ સુધી છેડે પણ બલાત્મક સ્વરભાર રહેતો ત્યાં નર જાતિમાં ‘ઓ’ અને નાન્યતર જાતિમાં ‘ઉ’ તેમજ નારી જાતિમાં અંતે ‘ઙ’ આપણને આવી મળ્યાં છે. અહીં એક વસ્તુ અત્યંત સ્પષ્ટ રૂપે લક્ષ્યમાં લેવાની છે કે ગુજરાતી લાક્ષણિકતામાં શબ્દાંતે આવતો ‘જા’ સિવાયનો કોઈપણ સ્વર ગુદ્ધ દીર્ઘરૂપ આપવી શકતો નથી; તેથી જ નરસિંહરાવ અંત્ય ષ અને ઓને અર્ધવિવૃત કહે છે, તો ટનર એને હસ્વ વિવૃત કહે છે. બેઝળીમાં ‘ઉ’ને તો આપણે, માત્ર એકાક્ષરી શબ્દોના અપવાદે, હસ્વ જ સ્વીકાર્યો છે; માત્ર ઈ દીર્ઘ રાખી મૂક્યો છે—જે પણ ઉચ્ચારણમાં હસ્વ જ છે. આમ ઈંઈ માં માત્ર અંત્ય સ્વર ઉપર ભાર છે, તો ‘માલો’માં બંને સ્વર ઉપર સરખો ભાર હોઈ પ્રાથમિક સ્વરભાર આદિશ્રુતિમાં અને દ્વિતીયિક સ્વરભાર અંત્ય શ્રુતિમાં છે.^{૫૦}

હવે પાનોલી અને ચાલોઝની પરિસ્થિતિ તપાસિયે. પર્ણપહ્લી નહિ, પણ પર્ણપહ્લિકા શબ્દ જ આપણને પાનોલી આપી શકે એમ છે; એ સિવાય છેડે ‘ઈ’ આવ્યો છે તે ન જ આવી શકે. એતું ઉદાહરણ ચાલોઝ શબ્દ જ છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ પાનોલીના ત્રણે સ્વર એકસરખા બલાત્મક છે. શ્રી પટેલનું એક વિધાન છે કે ‘સ્વરિત શ્રુતિ ઉપર પડતી સંયુક્તાક્ષરની થડક સફળ નીવડે છે. અસ્વરિત શ્રુતિ ઉપર પડતી એ થડક નિયમ તરીકે નિષ્ફળ નીવડે છે.’^{૫૧} નરસિંહરાવે પર્ણપહ્લી-પણવહ્લીમાં વ પછીના બેઝાક્ષરને લીધે એમાંના બંને સ્વરિત (=બલાત્મક) ગણ્યો છે એનો શ્રી. ગોકુળભાઈ ‘સ્વરભાર-વિજ્ઞાનનો ઇતિહાસ આ વિધાનનો સ્વીકાર કરતો નથી’ એમ જણાવી નિરાસ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, ને ‘યા’ દીર્ઘ નથી થયો એવો બચાવ કરે છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં આવતાં પૂર્વ સ્વર સાથે મળી સંપ્રસારણરૂપે ડ થઈ નોમાં આવી બલાત્મકતા જાળવી રાખી છે એને ‘આખું’ સ્થાન નાબૂદ થઈ જાય છે’ એમ ઉડાડી શકાય નહિ. આ સ્થાન બિડતું નથી; એ જ બતાવે છે કે દ્વિતીયિક સ્વરભાર અહીં ‘નો’ ઉપર છે. અને એ હાસપ્રક્રિયાનું જ શુભ પરિણામ છે એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે. ચાલોઝમાં વહ્લવહ્લી શબ્દ નહિ પણ વહ્લ-માવલી શબ્દની

૫૦. ‘કાકા, દાદા, મામા’ વગેરે શબ્દોમાં માત્ર પહેલી શ્રુતિમાં જ ભાર છે અને બીજી શ્રુતિમાં નથી એવું શ્રી. ગોકુળભાઈ પટેલે કહ્યું છે, જે ચિંત્ય છે. સ્વરભાર : પૃ. ૫

૫૧. સ્વરભાર : પૃ. ૧૧

શક્યતા વધુ છે. જેવડા જ ઉપરથી ગુજરાતી ભાષામાં એકવરો ‘લ્’ જ આવે; જ માટે મૂળમાં જ એકવરો લ્ જોઈએ. સિહોલ, નાંદોલ વગેરે ઉદાહરણ મોજૂદ છે.

હવે પછીના શબ્દ જોવાથી સ્વરભારના એક કરતાં વધુ સ્વર ઉપર રહેતાં સ્થાન સ્પષ્ટ થઈ જશે. પરીસે પીરસે-પિછાણે, વાણિયો, દાહોદ, પાડોશી-પડોશી, પરીખ-પારેખ (‘પરીખ’માં માત્ર ‘રી’માં જલાત્મકતા છે.) સસરો-સાસરો (સ્વરભારની દૃષ્ટિએ સ-સામાં કરો તફાવત નથી.) પાંજરું-પીંજરું. આ ઉદાહરણોમાં જ્યાં જ્યાં ઉદાહરણમાં લઘુપ્રયત્ન અકારવાળી શ્રુતિ છે તે સ્વરભાર ક્યાં છે એ સ્પષ્ટ કરી દે છે. (મોટા અક્ષર સ્વરભાર બતાવે છે.)

ઉચ્ચારણમાં ‘આ’ બલિષ્ઠ રહેતો હોઈને જ સુતાર, હુકાર, ધુતારો, ધુમાડો, સીમાડો, અને અનુનાસિકતા સાચવતા કુંભાર, કુંવારું, કુંવાણું વગેરે શબ્દો ગુજરાતી ભાષામાં આવી ચૂક્યા છે. ‘ધુમાડો’ અને ‘સીમાડો’ની જોડણીમાં ફેર જણાશે, પણ એ માત્ર ભ્રામક છે; આદિશ્રુતિ હંસ્વ જ છે.

અર્વાચીન ગુજરાતી જીવંત ભાષામાં સ્વરભારનું સ્થાન શબ્દોમાં કેવી રીતે પકડવું, એ સ્થાન ક્યાં ક્યાં છે, પ્રસંગોપાત્ત શબ્દમાં સ્વરભારનાં સ્થાન ક્યાં શા માટે વિચલિત થાય છે, આ વગેરે વસ્તુઓની નિયમો આપી સ્પષ્ટતા આપતો એક વિશિષ્ટ પ્રયાસ મારા તરફથી ગુજરાતીમાં થયેલો તે “ગુજરાતીમાં સ્વરભાર” ગ્રંથ-વિદિપાલે સાહિત્ય સભા તરફથી એના પ્રસિદ્ધ થયેલા “સાહિત્યપરામર્શ” નામના લેખસંગ્રહમાં, (જુઓ ફરી છપાયેલો મારા ‘વાર્ણિકાસ’ ગ્રંથમાં.), અને અંગ્રેજીમાં થયેલો તે રો. મુવ સ્મારક ગ્રંથના ૩ જ ભાગમાં—‘Stress accent in Modern Gujarati’ એ નિબંધમાં; એનો સારભાગ આ બીજા વ્યાખ્યાનને છેડે પરિશિષ્ટ તરીકે આપ્યો છે.

અર્વાચીન ભૂમિકા સુધીમાં આવતાં જલાત્મક સ્વરભારનું સ્થાન શબ્દોમાં જે કાંઈ પણ આવી મળ્યું છે તેમાં નીચેની વાક્યપ્રક્રિયાએ ભાગ લઈએ છે, એ છેક વૈદિક સ્વરૂપ અને સમસામયિક પ્રાકૃત ભૂમિકાઓથી લઈ મધ્ય-ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકાઓ દ્વારા નવ્ય ભારત આર્ય ભાષાભૂમિકાઓનાં માધ્યવર્તી રૂપોમાં થયેલા ઉત્તરોત્તર વિકાસથી પકડી શકાય છે :

૧. જલહીન દીર્ઘ સ્વરોનું હંસ્વીભવન;
૨. જલહીન હંસ્વ કે દીર્ઘ ઇ-ઉનું સંપ્રસારણ;
૩. અનાદિ જલહીન શ્રુતિમાં રહેલા વર્ગીય વ્યંજનોને લોપ-એવા વ્યંજન વર્ગીય મહાપ્રાણ હોય તો વર્ગીયતાનો લોપ-હનું અવશિષ્ટ રહેવું;
૪. બલિષ્ઠ શ્રુતિમાં હંસ્વ સ્વર હોય તો એને પ્રબળ બનાવવા પછીના વ્યંજનને જેવડાવવાનું વલણ; અથવા તો દીર્ઘીભવન;

૫. નળળી શ્રુતિમાં, ૬ કે ૭ની પછી લઘુપ્રયત્ન ચૂ-ચૂ નું ઉમેરણ;
૬. સ્વાર્થે અથવા તો કવચિત્ અર્થભેદે શબ્દના અંતભાગમાં બલિષ્ઠતા અર્પવા નિર્રર્થક પ્રત્યય કે પ્રત્યયોનું ઉમેરણ;
૭. સામાસિક શબ્દોમાં પહેલા શબ્દના છેડાની નિર્ભળ શ્રુતિ તેમજ પછીના શબ્દના આરંભની નિર્ભળ શ્રુતિની એકતા કરી ત્યાં બલિષ્ઠતા જણી થવાની ક્રિયા;
૮. શબ્દના આરંભે હોય કે ગમે ત્યાં હોય, બલહીન શ્રુતિનો વ્યંજન-રહિત કે વ્યંજન-સહિત સ્થિતિમાંથી લોપ.
૯. બલહીન શ્રુતિ ટકી રહેવા પામે તો માત્ર જ નહિ, ૬ ૭ ૫ ઓ પછુ લઘુપ્રયત્ન થાય.

કહેવાની જરૂર નથી કે આ હાસપ્રક્રિયાએ જ વૈદિકી ભાષા અને સંસ્કૃત ભાષાની પ્રભળ રૂપધર્નાત્મક સ્થિતિમાંથી, પ્રાકૃતોમાં લગભગ છેક અપભ્રંશ ભૂમિકા સુધી રૂપધર્નાત્મક સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર ઘસાતા સ્વરૂપમાં સાચવતાં સાચવતાં, સમાસપ્રહુલ પરિસ્થિતિનો વિકાસ નવ્ય ભારત-આર્યભાષાઓને આપ્યો છે. આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર આ મોટા ભાગની ભાષાઓમાં પ્રબળતા ધરાવતો હોઈ—એટલે કે વાક્યના સમગ્ર સ્વરૂપમાં એ સ્વરભાર નિયામક હોઈ, બલ્લાત્મક સ્વરભાર એની છાયામાં પોતાનું સ્વરૂપ સાચવતો જોવામાં આવે છે. ખીણ રીતે કહિયે તો વાક્યમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર જ્યાં જ્યાં વ્યક્ત થતો હોય છે તે શ્રુતિઓ સર્વથા શબ્દગત બલ્લાત્મક શ્રુતિઓ જ હોય છે; નિર્ભળ શ્રુતિઓ કોઈ પણ સંયોગમાં વાક્યમાં આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર ધરાવી શકતી નથી; એથી જિલ્લુ, બલ્લાત્મક શ્રુતિઓ ઉપર વાક્યગત આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભાર ન પણ હોય. આજના આ આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની વ્યક્તિ કેવી રીતે આપણે ત્યાં પ્રાપ્ત છે એ હવે અહીં ભેઈ જઈએ.

૧. વાક્યમાં આરંભમાં આવતા હોય કે વચ્ચે આવતા હોય, કે છેક છેલ્લે આવતા હોય તેવા સંયોધનાત્મક શબ્દો કે કેવળાન્વયી અવ્યયોમાંની બલ્લાત્મક શ્રુતિ સર્વદા જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે; જેમકે

મોહન, તારી વાત, વાહ, કેવી અજબ છે !

આમાં ‘મોહન’ અને ‘વાહ’નાં ઉચ્ચારણમાં ‘હ’ અને ‘વા’ બલ્લાત્મક સ્વર છે તે જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે. અહીં સંયોધનના વિષયમાં એક વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે કે જે શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં છેલ્લો સ્વર લઘુપ્રયત્ન હોય તો ઉપાંત્ય શ્રુતિ જિંચે ચડે છે; જો ખીણ શ્રુતિ ઉપર બલ્લાત્મક સ્વરભાર હોય તો એ ખીણ શ્રુતિ જિંચે ચડે છે; અને શ્રુતિ બલ્લાત્મક હોય—અરે ગમે તેટલી

શ્રુતિઓ બહાત્મક હોય, તોયે છેલ્લી બહાત્મક શ્રુતિ જ જીંચેથી ઉચ્ચારાય છે. શ્રી. ગોકુલભાઈ પટેલે બહાત્મક સ્વરભારનો “આપણા શબ્દોમાં સ્વરભારના પ્રવાહનો સમગ્ર એક આદિશ્રુતિ તરફ જ ઢળે છે, અને આદિશ્રુતિની સ્વરિતતા એ આપણા સ્વરભારની પ્રતિભા છે”^{૧૨} એવો જે સાંપ્રતિક સિદ્ધાંત હોવાનો આશંક રાખ્યો છે તેની અવ્યાપ્તિ કેવી સ્પષ્ટ છે એ આનાથી સ્પષ્ટ થશે.

૨. વાક્યના આરંભના શબ્દમાં એક જ બલિષ્ઠ સ્વરવાળો શબ્દ હોય તો એ સ્વર જીંચેથી ઉચ્ચારાય છે; એકથી વધુ બલિષ્ઠ સ્વરવાળો શબ્દ હોય તો છેલ્લો બલિષ્ઠ સ્વર જીંચેથી ઉચ્ચારાય છે. આ શબ્દને જે વિભક્તિનો પ્રત્યય કે અનુગ તેમજ કોઈ નામયોગી લાગ્યું હોય તો એ પ્રત્યય અનુગ કે નામયોગીનો બલિષ્ઠ સ્વર (નામયોગી લાગ્યું હોય તો છેલ્લો બલિષ્ઠ સ્વર) જીંચેથી ઉચ્ચરિત થાય છે.

નખળામાં જોર હોય જ ક્યાંથી? નખળા માથે સૌ જોર કરે.

શુજરાતી ભાષામાં તેમજ હિંદી ભાષામાં આ પરિસ્થિતિ સરખી રીતે અનુભવવામાં આવે છે.

૩. સાદા વાક્યમાં, ક્રિયાપદમાંનો કોઈ પણ સ્વર જીંચેથી ઉચ્ચરિત થતો નથી; પરંતુ નીચેની ગુદી ગુદી પરિસ્થિતિઓમાં, ક્રિયાપદમાં એક સ્વર બલિષ્ઠ હોય તો એ, અને એકથી વધુ હોય તો જે છેલ્લો સ્વર બલિષ્ઠ હોય તે જીંચેથી ઉચ્ચરિત થાય છે :

(અ) ક્રિયાપદ વાક્યારંભે હોય તો; જેમકે

આંખું કે ન આપું. સમગ્રશે તો સારું લાગશે.

(આ) વાક્ય મિશ્ર હોય તો ગૌણ વાક્યમાંનું ક્રિયાપદ; જેમકે

જો તમે આવશો તો મને ખૂબ આનંદ થશે.

(ઈ) કોઈ પણ સ્થળે જ કે ય અવ્યયની પૂર્વે; જેમકે

નખળામાં જોર હોય જ ક્યાંથી!

આ જ અને ય અવ્યયોની સમગ્ર શુજરાતી ભાષામાં એ આગવી વિશિષ્ટતા છે કે જ્યારે પણ એ બેઉ અવ્યય કોઈ પણ શબ્દની પછી આવે છે ત્યારે એની પૂર્વે આવેલો લઘુપ્રયત્ન કોઈ પણ સ્વર પૂર્ણપ્રયત્ન બને છે, પૂર્ણપ્રયત્ન સ્વર દીર્ઘ ઉચ્ચરિત થાય છે :

સમગ્રશે તો સારું લાગશે જ.

(ઈ) વાક્યમાં કોઈ પણ પ્રશ્નવાચક શબ્દ ન હોય અને ક્રિયાપદમાં ન, વાક્યને છેડે, પ્રશ્નાર્થનો ભાવ વ્યક્ત કરવો હોય ત્યારે; જેમકે

અધ્યા, કામ કરવાની તને લગની લાગી છે ?

મગન, ઘેર આવીશ ?

૪. વાક્યમાં ક્રિયાવિશેષણ જ્યાં કંચાંચ પણ હોય ત્યાં એમાંનો, ઉપરની રીતે જ, બલિષ્ઠ સ્વર જિંથેથી ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમકે
અમારે તો ઘેર જ જવું છે.

૫. વાક્યમાં પ્રત્યયક શબ્દો—સર્વનામો કે અવ્યયો, તેમજ અનિશ્ચિત સર્વનામોમાંનો યથાસ્થિત બલિષ્ઠ સ્વર જિંથેથી ઉચ્ચારાય છે; જેમકે

એ શુભાશંસના શા માટે ન કરે ?

હરિલાલને તમે શું કહેવાના ?

અમારે તો કાંઈજ નથી કરવું.

ઉભયાન્તરી અવ્યયો અને નકારાચક અવ્યયો વાક્યમાં પોતામાં બલિષ્ઠ સ્વર હોય તોયે જિંથેથી ઉચ્ચરિત થતા નથી. ઉપર ચોથા નિયમમાં ‘ક્રિયા-વિશેષણ’ શબ્દની બ્યાપકતા લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે; એમાં સકર્મક ક્રિયાપદોનાં કર્મોનો અને અકર્મક ક્રિયાપદોના વિધિપૂરક શબ્દોનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે; જેમકે

એ લોકોએ એને રાજા બનાવ્યો.

એ સર્વથા સાચું બોલશે.

એનાથી કામ કરાય પણ ખરું.

૬. ‘પણ’ ‘યે’ ‘જ’ ત્રણેની પૂર્વના હરકોઈ પ્રકારના શબ્દમાં બલિષ્ઠ સ્વર યથાસ્થિત જિંથેથી ઉચ્ચારાય છે; જ્યાં ‘જ’ ‘ય’ અવ્યયો તો, ઉપર ૩ (૨) માં બતાવ્યા પ્રમાણે લઘુપ્રયત્ન અંત્ય સ્વરને પૂર્ણપ્રયત્ન, અને હ્રસ્વ સ્વરને હ્રીધં બનાવી જિંથેથી ઉચ્ચરિત કરાવે છે. ‘પણ’ ‘યે’ ઉદાહરણ ‘એનાથી કામ કરાય પણ ખરું’ છે.

ઉપરની વાક્યગત આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની પરિસ્થિતિ જેટલી તારવી શકાય છે તેટલી તારવાનો આ પ્રયત્ન કર્યો છે. જીવંત ભાષામાં આ સ્વરૂપ વ્યક્ત છે. દરરોજ આપણે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણું કામ ચલાવ્યે જઈએ છિયે; ક્યાં કેટલો ભાર આપવાનો હોય છે એ આપણે પણ જઈએ છિયે. ભાષામાં આમ સ્વરભાર, દ્વિવિધે પ્રકારનો, આપણને પરંપરાગત રૂપધટના દ્વારા આવી મળ્યો છે, તે રૂપધટનાનો—રૂપાખ્યાનોની સિદ્ધિનો હવે ત્રીજા બ્યાખ્યાનમાં વિચાર કરીશું

પરિશિષ્ટ

લઘુપ્રયત્ન સ્વરો અને બહાત્મક સ્વરસાર

અગભારના ધ્યાનનો નિર્ણય, સખદોમા લઘુપ્રયત્ન 'અ ઈ ઉ એ ઓ' કયા કે એ નક્કી થતા બહુ સરળ અને સ્વ, એટલે પ્રથમ આ લઘુપ્રયત્ન સ્વરોના નિયમ અહીં તાગવી બતાવવામાં આવે છે ઉચ્ચાચ્છથી જનત ભાષામાં એ સ્થાન પકડવા ઈર્ષ અરાર નથી

૧. લઘુપ્રયત્ન સ્વરો

૧. લઘુપ્રયત્ન અ :

(૧) જેને વ્યજનથી શરૂ થતા વિભક્તિના, કાગના તેમ જૂલ કે તદ્વિત પ્રત્યય લાગ્યા છે કે નથી લાગ્યા તેવા સખદોમા એકના વ્યજનમાં આવેલો અ લઘુપ્રયત્ન છે, જેમકે વર, વર વટ, ઝીણુ વટ જુબ વટ, ફૂં, ફૂં વાળો, બાપ, બાપડો, પાટ, પાટવો, કર કરતુ, કરશે કર નાર, કરવુ, બણુ, બણુ તર, બણુવુ, ગામ, ગામને, ગામથી, ગામનું, ગામમાં, કંભાડ, કોયલ, કોયલડી, તણખડુ, સગવડ, અગવડ વગેરે

અપવાદ—આવા કોઈ શબ્દ પોતે જ એકવ્યજની અને નુપ્રયત્ન બરાબર હોય તો પૂર્વનો અ પૂર્ણપ્રયત્ન હોય છે મોટમ, મોટપ બીજા, કહપ રમત નાનમ, બીજા, ગમત બેલ.

નોંધ—આમાં સિદ્ધાંત એ રહ્યું છે કે ગમે તે સ્થિતિમાં અત્યંત શ્રુતિમાં ગહેલી અ લઘુ પ્રયત્ન રહે છે આજ કાગલે 'જ' 'ય' અન્યથોની પૂર્વ સખદોમા અત્યંત લઘુપ્રયત્ન અ પૂર્ણપ્રયત્ન ધર્મ જાય છે, જેમકે વાત, પણ વાત જ, વાતય આ 'જ' 'ય'ના પોતે પૂર્વ શ્રુતિમાંના અ સિવાયના બીજા અત્યંત અગ દોર ઉચ્ચાગય છે, જેમકે 'હરિ', પણ 'હરી જ' જુજનતમાં આવેલા તત્ત્વમ અકાગત સખદોમા છેડે અકાગમા જોડિયા વ્યજન આવેલા હોય તો એમાં, અ જોકે પૂર્ણપ્રયત્ન રહેતો નથી ઠતા, લઘુપ્રયત્ન અને પૂર્ણપ્રયત્ન વચ્ચે ઉચ્ચારણુ આવી ગહે છે જુજનતી ભાષામાં આટલી પણ કૃત્રિમતા બરદાસ્ત નથી ધર્મ શકતી, એ જ કારણે એવા જોડિયા વ્યજન વચ્ચે પૂર્ણપ્રયત્ન અ ઉમેરાઈ અને લઘુપ્રયત્ન અ આવી રહે છે, જેમકે ધર્મ ધરમ કર્મ કરમ સૂચ્યૂરજ, ફિક્કરિકર, ઉમ્મ ઉમર અજલ અદલ વગેરે અતે બે કરતા વધારે વ્યજન હોય તો વચ્ચેના વ્યજનમાં પૂર્ણપ્રયત્ન અ દાખન ધર્મ છેલા વ્યજનમાં લઘુપ્રયત્ન અ આવી રહે છે, જેમકે વજ વજર, મગ્ર મતર યન્ત્ર જતર

(૨) સામાસિક ન હોય તેવા અસ્ય શબ્દ કે સાધિત ત્રિશ્રુતિ શબ્દમાં જો અતે વ્યજનમાં લઘુપ્રયત્ન ન કે એકના ફ-ડ ન હોય તો એની અત્યંત શ્રુતિની પૂર્વનો અ લઘુપ્રયત્ન છે, જેમકે, માણસ, કરોડ ઠપડુ આપણુ, સાણસી, કણખી, સઘણ મૂળ સખદો માનસ જીતર, વણસ જીકન, વગેરે—એના ઉપગથી માણસો જીતર, વજસે, જીકને, તેમ મેલડી, મેંદડી વગેરે

અપવાદ—આવા સખદોમાં સખદોમાં ફ હોય તો એવા સખદોને અનદિ પ્રત્યય લાગતાં એવા લઘુપ્રયત્ન અ પૂર્ણપ્રયત્ન બની જાય છે, જેમકે મેલડી, પણ મેલડોએ, મેંદડી, પણ મેંદડીઓ, બીમડી, પણ બીમડીઓ (આમાં ફ ડ-વ તો ઠાક

૧. સખદોમાં પકડવાની સરળતા થાય એ માટે નિયમથી મળતા સ્થાન મોટા બીજાથી અને અપવાદ વાળા સ્થાન દેવનાચરી બીજાથી જતાવવામાં આવ્યા છે, એ વચ્ચે ધ્યાનમાં રાખડ

અહ્યા, કામ કરવાની તને લગની લાગી છે ?
મગન, ઘેર આવીશ ?

૪. વાક્યમાં ક્રિયાવિશેષણ ન્યાં ક્યાંય પણ હોય ઉપરની રીતેજ, બલિષ્ઠ સ્વર જિંચેથી ઉચ્ચરિત થાય છે; જેમઃ
અમારે તો ઘેરજ જવું છે.

૫. વાક્યમાં પ્રશ્નાર્થક શબ્દો—સર્વનામો કે અવ્યયો,
સર્વનામોમાંનો યથાસ્થિત બલિષ્ઠ સ્વર જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે;
એ ગુલાશંસના શા માટે ન કરે ?
હરિલાલને તમે શું કહેવાના ?
અમારે તો કાંઈજ નથી કરવું.

ઉભયાન્વયી અવ્યયો અને નકારાર્થક અવ્યયો વાક્યસ્વર હોય તોયે જિંચેથી ઉચ્ચરિત થતા નથી. ઉપર ચોથા વિશેષણ 'શબ્દની વ્યાપકતા લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે; એમાં કર્મોનો અને અકર્મક ક્રિયાપદોના વિધિપૂરક શબ્દોનો નામ છે; જેમકે

એ લોકોએ એને રાજા બનાવ્યો.

એ સર્વથા સાચું બોલશે.

એનાથી કામ કરાય પણ ખરું.

૬. 'પણ' 'યે' 'જ' ત્રણેની પૂર્વના હરકોઈ પ્રસ્વર યથાસ્થિત જિંચેથી ઉચ્ચારાય છે; ન્યાં 'જ' 'ય' (ઈ) મા બતાવ્યા પ્રમાણે લઘુપ્રત્યય અંત્ય સ્વરને પૂર્ણપ્રય દીધે બનાવી જિંચેથી ઉચ્ચરિત કરાવે છે. 'પણ' 'યે' કરાય પણ ખરું છે.

ઉપરની વાક્યગત આરોહાવરોહાત્મક સ્વરભારની શકાય છે તેટલી તારવવાનો આ પ્રત્યય કયો છે. જીવંત છે. દરરોજ આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ આપણું કામ કેટલો ભાર આપવાનો હોય છે એ આખે પણ સ્વરભાર, દ્વિવિધે પ્રકારનો, આપણને પરંપરાગત કે તે રૂપદળનો—રૂપાખ્યાનોની સિદ્ધિનો હવે ત્રી

[આ સ્વરભાર આપણી જીવતી ભાષામાં ક્યાં છે એ બતાવવા નીચે તે તે શ્રુતિ નિયમોમાં મોટા અક્ષરથી લખવામાં આવી છે.]

સાવચેતી—જેને લઘુપ્રયત્ન હ કહિયે છિયે, પણ વસ્તુસ્થિતિએ તે તે સ્વર જ મહાપ્રાણિત ઉચ્ચરિત થતો હોઈ સ્વરભારનો નિશ્ચય કરવામાં, છૂટા લખાતા તેવા હ ની ક્યાંય પણ સ્વતંત્ર સ્થિતિ ગણી શકાય એમ નથી. આજે જોડણીમાં આવે હ જુદો લખાય છે, પણ નીચે સ્વરભારમાં સ્થાન બતાવતાં એવા શબ્દ પણ ઉદાહરિત કરવા જરૂરી બન્યા છે ત્યાં સર્વત્ર હ જુદો ન લખતાં આ નિયમો પૂરતો એ ‘દ’ને માત્ર (:) વિસર્ગચિહ્નથી બતાવવામાં આવ્યો છે. [બીજું કોઈ યોગ્ય ચિહ્ન ન મળવાથી સંસ્કૃતના ‘વિસર્ગચિહ્ન’નો અર્થ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.]

આ સ્વરભાર ભાષામાં નીચે મુજબ વ્યક્ત થતો મળી આવે છે :

(૧) એક શ્રુતિવાળા શબ્દોમાંનો સ્વર સદા ભારવાળો હોય છે :

શુ, છું, છું, ક્યાં, જ્યાં, ત્યાં, એ, તે, જે, કે, જો, તો, બી, જૂ, છૂ, ગૂ વગેરે; તેમજ ‘હ’વાળા કો, રો, કે, રે, વે વગેરે.

અપવાદ—આત્ર ‘જ’ ‘ય’ એ જે અવ્યય લાગતાં એ પોતે પોતામાં સ્વરભાર ન રાખતાં પૂર્વની શ્રુતિને ભાર આપી દે છે; પોતે લઘુપ્રયત્ન બવાળા જ રહે છે. (જુઓ ઉપર ‘લઘુપ્રયત્ન સ્વરોમાં નિયમ ૧ ની નોંધ.)

(૨) એકથી વધુ શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં જોડિયા વ્યંજનની પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર ભાર રહે છે (નીચેના નિયમોમાં આવશે તે પ્રમાણે પણ ‘દૈતીયિક’ ‘તાતીયિક’ વગેરે એવા સ્વરભાર પણ હોઈ શકે); જેમકે, અચ્છું, કચ્છો, મુધ્ધા, અધ્ધર, સધ્ધર, અચ્છર, મચ્છર, પધ્ધર, કચ્ચર-ધાણુ વગેરે.

અપવાદ—સ્વરિત શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન જ હોય તેવા જોડિયા વ્યંજનોની પૂર્વની શ્રુતિમાં આ-એ-ઓ સિવાયનો સ્વર હોય તો એના ઉપર ભાર હોતો નથી; જેમકે કયુ, મૂકયો, લીચું વગેરે અનેક.

આ-એ-ઓ હોય તો બંને શ્રુતિ ઉપર ભાર રહે છે; જેમકે માર્યુ, વાલ્યો, લેચ્યું, લેચ્યું, મોમ્યુ, નોંપ્યો, વગેરે.

(૩) અ. જે શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં જે અતે લઘુપ્રયત્ન જ (ક્યવિત્ લઘુપ્રયત્ન જ હોય તેવા જોડિયા વ્યંજન ધરાવતો પણ) કે સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક હ-ઝ (આવા હ ઝ પોતે લઘુપ્રયત્ન હોય છે) હોય તો ઉપાંત્ય શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે; જેમકે વાન, રાત, ગાત, ખાર, ભાત, વ્યત, ઈસ, વેંત, નેમ, જાત, ખાય, હોય, સોઈ, રોઈ, વાઈ, રાઈ, કાઈ, કોઈ, ગઈ, થઈ, જઈ, ગાઉ, ખાઉ, જાઉં, થાઉં, માઉં, મન, તન, ખન, હસ, વસ વગેરે.

(૪) આ. એવા શબ્દોમાં જે અતે લઘુપ્રયત્ન જ કે સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક હ-ઝ સિવાયના સ્વર હોય, તેમ ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં આ-એ-ઓ સિવાયનો સ્વર હોય તો અંત્ય શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે; અને જે ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં આ-એ-ઓ હોય છે તો એ આ-એ-ઓ ઉપર ‘પ્રાયમિક’ અને પછીની શ્રુતિ ઉપર ‘દૈતીયિક’ સ્વરભાર હોય છે; જેમકે જીતે, જીવે, જીવું, જીવું, સુધી, લગી, કરી, વસી, વસે, હસે, હસે, હસો, જીએ, ધીએ,

પણ તદ્દન લઘુપ્રયત્ન જ રહે છે ઉચ્ચારણમાં, એ લક્ષ્યમાં રાખવું; એટલે કે ઉચ્ચારણ ‘ગેલડિયો’ ‘મિદડિયો’ ‘બિવડિયો’)

(૩) -અ. સામાસિક ન હોય તેવા ચાર શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં એ શબ્દને અંતે લઘુપ્રયત્ન જ અથવા તો એકલા ફે-ઉ હોય, અને ઉપાંત્ય શ્રુતિની પહેલાંની શ્રુતિમાં (શરૂથી ગણતા બીજી શ્રુતિમાં) જ હોય તો એ લઘુપ્રયત્ન છે; જેમકે ગુજરાત, સરણાઈ, અડબાઉ, ચળવળ વગેરે.

-આ. એવા શબ્દોમાં એ શબ્દને અંતે લઘુપ્રયત્ન જ અને એકલા ફે-ઉ ન હોય, અને ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં જ હોય તો એ લઘુપ્રયત્ન છે; જેમકે, ઉપરજો, ઉગમણ, ડમકડું, રમકડું વગેરે.

(૫) સામાસિક શબ્દોમાં પ્રત્યેક શબ્દને અલગ ગણી લઘુપ્રયત્ન જ નિયમ મુજબ ગણવો; જેમકે તળ-પદું, બહાર-વડું, ચાર-ગણું, જીવ-રખું વગેરે.

આ નિયમે ત્રિશ્રુતિ શબ્દો ‘ચો-ગણું’ ‘ચો-પગુ’ વગેરેમાં વચ્ચેનો જ લઘુપ્રયત્ન નથી. અપવાદ—જે સામાસિક શબ્દોમાં ઉત્તર પદનો શબ્દ મૂળની પ્રકૃતિનો ખ્યાલ ન રહે તેવી સ્થિતિમાં આવી ગયો હોય છે ત્યાં નિયમ ૨ અને ૩-આ જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે; જેમકે ચોપડી, બમણું, ત્રમણું, અંગરખું, પગરખું. એને લીધે ‘તળ-પદું’ નું ‘તળપદું’ પણ બોલાય છે.

૨. લઘુપ્રયત્ન ફ ઉ ઇ ઓ :

(૫) બંજનમાં ન બળેલા તેવા અંત્ય એકલા ફે-ઉ અને લિખિત સ્વરૂપમાં (પણ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ લઘુપ્રયત્ન જ-વાળા ‘વ’ સુધી પહોંચી ચૂકેલા) અંત્ય ઓ, આ સ્વરોની પહેલાં સ્વરિત શ્રુતિ હોય છે ત્યારે, સદા લઘુપ્રયત્ન હોય છે; જેમકે ડોઈ, બાઈ, જનોઈ, રોઈ, જોઈ, ગાઉ, કમાઉ, બાઉ; થાઓ, જાઓ, કમાઓ વગેરે.

(૬) અંત્ય સ્વરિત શ્રુતિવાળા અક્ષરની પૂર્વે આવેલી ઉપાંત્ય ફ અથવા ડોઈ પણ સ્વરિત શ્રુતિવાળા અક્ષરની પૂર્વની ફ કે જે બેઢિના પછી લઘુપ્રયત્ન જ ઉચ્ચરિત છે; જેમકે રૂપિયો, કડિયો, ઘોડિયું; મડિયાળ, રમતિયાળ વગેરે.

(૭) બીજા બૂનફદંતના છ પ્રત્યયમાં એની પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે ત્યારે લઘુપ્રયત્ન છે; આ વખતે એમાં વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટ હોય છે; જેમકે કમાયેણું, ધોયેણું, જોયેણું વગેરે.

[આ જ કારણે સ્વ. કમળાશંકરે જોડણીમાં ‘જોયણું’ ‘ધોયણું’ વગેરે સ્વીકારેલાં.]

૨. સ્વરિત શ્રુતિઓ

ઉપર આવી જતી લઘુપ્રયત્ન જ-ફ-ઉ-ઇ-ઓ વિશેની ચોખ્ખટથી એક વસ્તુ તરી આવશે કે ડોઈ પણ સંયોગમાં એ લઘુપ્રયત્ન સ્વરો ન્યાંમુધી લઘુપ્રયત્ન હોય છે ત્યાંમુધી ઉચ્ચારણમાં પોતામાં વજન નિભાવી શક્તા નથી; એની પૂર્વની, યા એના પછીની પણ ડોઈ શ્રુતિ હોય તો એ પછીની, શ્રુતિ ઉપર વજન રહે છે. બીજા શબ્દોમાં કહિયે તો જે શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર આવેલો હોય છે તે શ્રુતિ પછીની, યા સ્વરભારવાળી શ્રુતિ અંત્ય હોય તો એની પૂર્વની, શ્રુતિમાંનો જ સામાન્ય રીતે લઘુપ્રયત્ન હોય છે. (અપવાદ વગેરે વિશે સચન ઉપર મથારથાન આવી ગયાં છે.) શ્રુતિઓના પ્રમાણમાં એક જ શ્રુતિ ઉપર યા એકથી વધુ શ્રુતિ ઉપર પણ આ સ્વરભાર હોય છે.

[આ સ્વરભાર આપણી જીવંતી ભાષામાં ક્યાં છે એ બતાવવા નીચે તે તે શ્રુતિ નિયમોમાં મોટા અક્ષરથી છાપવામાં આવી છે.]

સાવચેતી—જેને લઘુપ્રયત્ન હ કહિયે છે, પણ વસ્તુસ્થિતિએ તે તે સ્વર જ મહાપ્રાણિત ઉચ્ચરિત થતો હોઈ સ્વરભારનો નિશ્ચય કરવામાં, છટા લખાતા તેવા હ ની કથાય પણ સ્વતંત્ર સ્થિતિ ગણી શકાય એમ નથી. આજે જોડણીમાં આવો હ જુદો લખાય છે, પણ નીચે સ્વરભારમાં સ્થાન બતાવતાં એવા શબ્દ પણ ઉદાહૃત કરવા જરૂરી બન્યા છે ત્યાં સર્વત્ર હ જુદો ન લખતાં આ નિયમો પૂરતો એ ‘દ’ને માત્ર (:) વિસર્ગચિહ્નથી બતાવવામાં આવ્યો છે. [બીજું કોઈ યોગ્ય ચિહ્ન ન મળવાથી સંસ્કૃતના વિસર્ગચિહ્નનો અહીં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.]

આ સ્વરભાર ભાષામાં નીચે મુજબ વ્યક્ત થતો મળી આવે છે :

(૧) એક શ્રુતિવાળા શબ્દોમાંનો સ્વર સદા ભારવાળો હોય છે :

‘શુ’, ‘હુ’, ‘તુ’, ‘ક્યાં’, ‘બ્યાં’, ‘ત્યાં’, ‘એ’, ‘તે’, ‘જે’, ‘કે’, ‘જો’, ‘તો’, ‘બી’, ‘જૂ’, ‘હૂ’, ‘ગૂ’ વગેરે; તેમજ ‘હ’વાળા કોઃ, રોઃ, કેઃ, રેઃ, વેઃ વગેરે.

અપવાદ—માત્ર ‘જ’ ‘ય’ એ જે અવ્યય લાગતાં એ પોતે પોતામાં સ્વરભાર ન રાખતાં પૂર્વની શ્રુતિને ભાર આપી દે છે; પોતે લઘુપ્રયત્ન બવાળા જ રહે છે. (જુઓ ઉપર ‘લઘુપ્રયત્ન સ્વરોમાં નિયમ ૧ ની નોંધ.)

(૨) એકથી વધુ શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં જોડિયા બ્યંજનની પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર ભાર રહે છે (નીચેના નિયમોમાં આવશે તે પ્રમાણે પછી ‘દ્વિતીયિક’ ‘ત્રીતીયિક’ વગેરે એવા સ્વરભાર પણ હોઈ શકે); જેમકે, અચ્ચુ, કચ્ચો, સુધ્ધા, અધ્ધર, સધ્ધર, અચ્ચર, મચ્ચર, પચ્ચર, કચ્ચર-છાણ વગેરે.

અપવાદ—સ્વરિત શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન થ હોય તેવા જોડિયા બ્યંજનોની પૂર્વની શ્રુતિમાં બા-એ-ઓ સિવાયનો સ્વર હોય તો એના ઉપર ભાર હોતો નથી; જેમકે કચુ, મૂકચો, દીચુ વગેરે અનેક.

બા-એ-ઓ હોય તો બંને શ્રુતિ ઉપર ભાર રહે છે; જેમકે માર્યુ, જાત્યો, જોચ્યુ, વેચ્યુ, યોમ્યુ, જોમ્યો, વગેરે.

(૩) અ. જે શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં જે અંતે લઘુપ્રયત્ન જ (કવચિત્ લઘુપ્રયત્ન થ હોય તેવા જોડિયા બ્યંજન ધરાવતો પણ) કે સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક ઇ-ઉ (આવા ઇ ઉ પોતે લઘુપ્રયત્ન હોય છે) હોય તો ઉપાંત્ય શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે; જેમકે વાત, રાત, ગાન, ખાર, બૂલ, ચૂલ, ઈસ, વેંત, નેમ, જાલ, ખાલ, હોલ, રોઈ, રોઈ, વાઈ, રાઈ, કાઈ, કોઈ, ગાઈ, થઈ, જાઈ, ગાઢ, બાઢ, જાઢ, થાઢ, માઢ, મન, તન, બન, હસ, વસ વગેરે.

(૪) આ. એવા શબ્દોમાં જે અંતે લઘુપ્રયત્ન જ કે સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક ઇ-ઉ સિવાયના સ્વર હોય, તેમ ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં બા-એ-ઓ સિવાયનો સ્વર હોય તો અંત્ય શ્રુતિ ઉપર ભાર હોય છે; અને જે ઉપાંત્ય શ્રુતિમાં બા-એ-ઓ હોય છે તો એ બા-એ-ઓ ઉપર ‘પ્રાયમિક’ અને પછીની શ્રુતિ ઉપર ‘દ્વિતીયિક’ સ્વરભાર હોય છે; જેમકે જતે, જવે, જવું, જુધી, લગી, કરી, વસી, વસે, હસે, હશે, હશે, જુએ, હુએ,

અએ, સૂતા, પીએ, પીઉં, પીતાં તને, મને, ઘડો, વડો, ધણું; અને ઉા, જેમ્ વાડો, સારું, વારું, તેજે, તેહું, મેજે, ઘોડો, બોલી વગેરે

નોંધ—સખધક જુદાજુદાનો હે પ્રત્યય ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારણમાં ડ્રગ્ગ તરીકે ઓતરી આવ્યો છે, તે ધરાવના રૂપો પછી વાક્યમાં સયુક્ત ક્રિયાપદ તરીકે જો અન્ય ક્રિયાપદનો પ્રયોગ હોય છે અને ફાળાળી શ્રુતિની પૂર્વની શ્રુતિમાં અગ્ગિનિ જ-હ-ઝ તેમ જ કે ન્વરિત જા-વ-ઓ હોય, તોયે આખા ડ્રગ્ગ ઉપરથી સ્વગભાગ ખસી પેના સયુક્ત ક્રિયાપદ ઉપર ચાલ્યો જાય છે કરી-ઝોઝ્યો, હસી-પડ્યો વગેરે. પણ જો ‘ને’ (સ. અગ્ગિ + વ ઉપરથી જળાદ-મનદ દ્વાન ‘અને’ ધર્ષ બનેયો) આવ્યો હોય અને એ ક્રિયા ઉપર બાર હર્ષ વિચાર વ્યક્ત કરવાનો હોય તો જ હ દીર્ઘ રહી પોતા ઉપર સ્વરભાર નાખી રહે છે, જેમકે કરીને, બોલીને નાખી સામાન્ય રીતે આ હ પ્રત્યય સર્વત્ર ડ્રગ્ગ જ ઉચ્ચારિત થાય છે.

(ઈ) ઈ વિભક્તિ અને કાગના તેમજ ફૂલ કે તદ્દિન પ્રત્યયો લાગતાં જે શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં ‘(ક)-આ’ પ્રમાણે બાર અનાધિત ત્યારે જ રહે છે કે ન્યારે એવા પ્રત્યય બ્યજનાદિ હોય એવા પ્રત્યયમાં એક કરતાં વધારે શ્રુતિ હોય, અને એમાં અંતે લઘુપ્રયત્ન જ કે એકવા હ-ઝ હોય, તો એ જ-ઝ પૂર્વની શ્રુતિ ઉપર ‘દ્વિતીયિક’ કે ‘તાર્તીયિક’ જે પ્રમાણે આવતો હોય તે પ્રમાણે સ્વરભાગ હોય છે જે પ્રત્યયો સ્વરાદિ હોય છે તો મૂળ શબ્દમાં સ્વગભાગ ખસી શબ્દના અલ્પ સ્વર સાથે લખેલા પ્રત્યયના આદિ સ્વર ઉપર આવી રહે છે દરેક પ્રકારનાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે : બાપ, બાપડો, બાપવિયો, પાટ, પાટલી, પાટલીએ, મીઠું, મીઠપ, મીઠાસ, મીઠાઈએ, આપું, આપેરું, ઠગ, ઠગનાં, ઠગનારો, કરાવનારો.

(જ) નથ શ્રુતિવાળા શબ્દોમાં પ્રાયમિક સ્વરભાર સામાન્ય રીતે આદિ શ્રુતિ ઉપર અને ‘દ્વિતીયિક’ સ્વરભાર અંત્ય શ્રુતિ ઉપર હોય છે; જેમકે ફૂલરું, હીકરો, છાકરી; પણ જો અન્ય શ્રુતિઓમાં લઘુપ્રયત્ન જ કે એકવા હ-ઝ હોય તો ‘દ્વિતીયિક’ સ્વરભાગ ઉપાત્ય શ્રુતિ ઉપર હોય છે, જેમકે માણસ, જ્ઞાનસ. આ પરિસ્થિતિમાં જો આદિ શ્રુતિમાં જ-હ-ઝ હોય તો એના ઉપર બાર રહેવાને બદલે ‘પ્રાયમિક’ સ્વગભાગ બીજી શ્રુતિમાં હોય છે, જેમકે કમણ, રતન, જતન, પીતળ, ઊતર, ઉતાર, ઝીકન, વગેરે પણ આદિ શ્રુતિમાં વ-ઓ હોય અને મધ્ય શ્રુતિમાં જા હોય તો આદિ શ્રુતિ ડ્રગ્ગ ઉચ્ચારિત થાય છે અને ‘પ્રાયમિક’ સ્વગભાર બીજી શ્રુતિમાંના આ ઉપર આવી રહે છે, જેમકે દેખાવ, ઓલોળ આ સંયોગોમાં શબ્દને અંતે લઘુપ્રયત્ન જ કે એકવા હ-ઝ સિવાયના સ્વર હોય તો ‘પ્રાયમિક’ સ્વગભાગ બીજી શ્રુતિ ઉપર અને ‘દ્વિતીયિક’ સ્વગભાર હેત્વી શ્રુતિ ઉપર હોય છે, દિલાસો, બિલાહું, કુવારું, ગધેહું, કિનારો, સુવાણું, સુઝારો વગેરે નોંધ—આ નિયમ પ્રમાણે સાધિત શબ્દોમાં જેમાં જા ન હોય તેવી આદિ શ્રુતિ ડ્રગ્ગ સ્વગભાગી જ આવી રહે છે

(ઘ) ચાર અને ચારથી વધુ શ્રુતિ ધરાવનાર શબ્દોમાં આદિ અને અન બાજુથી ઉપગના નિયમોનું પાલન થતાં લઘુપ્રયત્ન બની પહેલાંની શ્રુતિઓ ઉપર બાર હોય ત્યાં ત્યાં એ ‘પ્રાયમિક’ ‘દ્વિતીયિક’ ‘તાર્તીયિક’ એ પ્રમાણે ગણાય; જેમકે, ગુજરાત, ગુજરાતનું, ગુજરાતી, ગુજરાતીએ, કિંવકિલાટ, કિંવકિલાટિયું, તળપદિયું; ધાર બોદિયું, બા રવડિયો વગેરે

ભાષણ ૩ જું

શબ્દાંગસિદ્ધિ

ભાષાઓના બંધારણ પ્રમાણે પ્રકાર પડ્યા તેમાં ભારતયુરોપીય સમગ્ર ભાષા-પ્રકાર બાહ્યરૂપદનાત્મક છે; એની સમગ્ર રૂપરચના પ્રત્યયાત્મક છે; સામાન્ય રીતે એકાક્ષરી પ્રત્યયધન ધાતુઓમાંથી ભાષાનો સમગ્ર વિકાસ સધાયો છે. સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં મૂળ ધાતુઓને લાગતા—શબ્દાંગ તૈયાર કરતા પ્રત્યયોને કૃત્ પ્રત્યયો કહે છે આ પ્રાથમિક પ્રત્યયો છે. કૃત્ પ્રત્યયોથી તૈયાર થયેલાં શબ્દાંગોમાંથી ફરી નવા નવા શબ્દો તૈયાર થાય છે આ નવાં અંગ આપનાર પ્રત્યયોને તદ્વિત કહેવામાં આવ્યા છે; આ દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો છે. સરળમાં સરળ ઉદાહરણ આપું તો ‘રસ્’ ધાતુનું ભાવવાચક અ પ્રત્યયથી રસ અંગ બન્યું, એને દ્વૈતીયિક ‘ફ’ પ્રત્યય લાગતાં રસિક અંગ બન્યું, પણ પાછા પ્રત્યય લગાડી રસિકતા-રસિકત્વ વગેરે અંગ આપણે મેળવી શક્યા છિયે કૃતપ્રત્યય લાગી તૈયાર થયેલાં અંગને એક કે વધુ પ્રત્યયો લગાડી નવાં નવાં અંગ તૈયાર કરનારા બધા જ દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો છે. ભારત આર્ય ભાષાપ્રકાર આવા અનેક કૃત્ અને તદ્વિત પ્રત્યયોથી સમૃદ્ધ હતો. ઉત્તરોત્તર હાસપ્રક્રિયાઓ અનેક પેટાભાષા પ્રકારોને જન્મ આપ્યો તેમાં આ પ્રત્યયોને પણ ઘસારા લાગ્યા; સંખ્યાબંધ પ્રત્યય ખરી પડ્યા અને અર્વાચીન નવ્ય ભારત આર્ય ભાષાઓમાં જૂન-જૂન જ બચી જવા પામ્યા છે. ગુજરાતી ભાષા પણ આ રીતે થોડા કૃત્ તેમજ તદ્વિત પ્રત્યય સાચવી રહી છે; જરૂર પડતાં નવા પણ પામી છે.

ગુજરાતી ભાષા એ તો મધ્યકાલીન અનેક ભૂમિકાઓ દ્વારા વિકસિત થયેલું રૂપ છે આ વિકાસમાં તત્સમ શબ્દો વિશે તો આપણે કશે જ વિચાર કરવાનો નથી, કેમકે સંસ્કૃત વ્યાકરણોમાં કૃતપ્રત્યયો લાગી તૈયાર થયેલાં પ્રાથમિક શબ્દાંગ અને તદ્વિત પ્રત્યયો લાગી તૈયાર થયેલાં દ્વૈતીયિક શબ્દાંગ સિદ્ધ સ્વરૂપમાં મળે જ છે. વિચાર જે કાંઈ કરવાનો છે તે તદ્દલવ અને તળપદા શબ્દોનો.] એમાં પણ ઘમાઈને સિદ્ધ સ્વરૂપ પામી ચૂકેલા—ગુજરાતી ભાષા સુધી આવતાંમાં જેના વિષયમાં પ્રત્યયો અંગરૂપ થઈ બાહ્ય કે સ્વતંત્ર શબ્દો જ થઈ ચૂક્યા છે તેવા શબ્દોનો પણ અહીં વિચાર કરવાનો નથી; જેમકે ઘર્મ-ઘરમ, કર્મ કામ-કરમ,

ગતિ-ગત્ય, મતિ-મત્ય, વિપત્તિ-વિપત્ય, ચતુર્થો-ચોથ્ય, ગમિણી-ગામિણ્ય આ શબ્દોમાંના મૂળ તત્સમ શબ્દોમાં શબ્દાંગ કૃતપ્રત્યયથી તો કેટલાંક શબ્દાંગ કૃતપ્રત્યય અને તદ્વિત જેલ લાગીને તૈયાર થઈ મળેલાં—તેના ઉપરથી વિકાસ પામેલા શબ્દોમાં પ્રત્યયોમાં ઘસારો લાગી શબ્દ આવી મળ્યા છે તે બધા જ ગુજરાતી ભાષાને મૌલિક શબ્દ જેવા જ નાણે કે હોય તેમ આવી મળ્યા છે. અહીં વિચાર (સ્પષ્ટ પ્રત્યયો, કે પછી પ્રત્યય ઘસારે પૂરણીરૂપે આવેલા અનુગો વિશે કરવાનું જ આવશ્યક છે, કારણ કે ગુજરાતી ભાષાને જિવાડવાને જ એ સચવાઈ રહેલા છે. આ રીતે અહીં આપણે ૧. કૃત કે પ્રાથમિક પ્રત્યયો અને ૨. તદ્વિત કે દ્વિતીયિક પ્રત્યયો વિશે જે કંઈ પ્રાપ્ય છે તે નોંધ નધે.

૧. કૃત કે પ્રાથમિક પ્રત્યયો

(જૂના સમયથી કૃત પ્રત્યયો જે પ્રકારના છે એક પ્રકાર એવો છે કે જેમાં કાળ અને અર્થનો ભાવ સચવાઈ રહેલો છે; આપણે ત્યાં આવી મળેલાં કૃદંતો તે ૧. વર્તમાન કૃદંત, ૨. ભૂત કૃદંત, ૩. વિશિષ્ટ ભૂત કૃદંત, ૪. અવ્યયરૂપ ભૂત કૃદંત, ૫. સામાન્ય કૃદંત યા વિધ્યથ કૃદંત, અને ૬. લઘિય કે કર્તૃવાચક કૃદંત. ખીજા પ્રકારમાં ક્રિયાવાચક નામ કે વિશેષણ બનાવનારા કૃતપ્રત્યય છે. આ અને પ્રકારના પ્રત્યયો વચ્ચે અંતર એ છે કે પહેલા પ્રકારમાં ક્રિયાપદોની જુદા જુદા કાળ અને અર્થમાં સિદ્ધિ કરતાં જે વિશિષ્ટ ગણકાર્ય વગેરે કાર્ય થતાં હોય છે— ગણકાર્ય ન થતું હોય તો આવા પ્રકારની જે કંઈ લાક્ષણિકતા મધ્યગત પ્રત્યય વગેરેની હોય છે તે થયેલી હોય છે; એનાથી જાલદું, ખીજા પ્રકારમાં તો પ્રત્યય લાગેલો જ અથડાયો હોય છે; એને કોઈ વિશિષ્ટ ગણકાર્ય કે એવી કોઈ ટાપ દીપની જરૂર નથી; પ્રત્યયની પોતાની શક્તિ સુઝળ ધાતુનાં સ્વરમાં જરૂર પૂરતો એ લાગેલો જ ફેરફાર સાધી લે છે; અહીં તેથી એ જેલને અલગ અલગ મથાળે આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.)

અ. કાલ કે અર્થવાચક કૃદંતો

(૧) વર્તમાન કૃદંત :

હું—સંસ્કૃત ભાષામાં પરસ્મૈપદ અને આત્મેનેપદના જુદા જુદા પ્રત્યય હતા; જેવા કે પરસ્મૈપદનો ઘત્ અને આત્મેનેપદનો ઝકારાંત અંગ પછી માત્ર અને અકાર સિવાયનો સ્વર કે વ્યંજન અતે હોય તેવા ધાતુ—અંગ પછી માત્ર, કેટલાક તત્સમ શબ્દો કે તત્સમાવાસી શબ્દોમાં રમમાળ સ્ફુરાયમાળ જેવાં ઠરચિત રૂપ આપણે પ્રયોજિયે છિયે; બાકી અપભ્રંશથી લઈ માન-માન પ્રત્યયવાળાં

૧. અપભ્રંશમાં પ્રાકૃત તત્સમ લેણે કવચિત્ પવિસ્તમાળ વદમાળ, કવચિત્ આસીળ જેવું સંસ્કૃત તત્સમનું પ્રાકૃત જ્ઞાણું રૂપ—આ વપરાયેલાં મળે છે જુઓ અપ. પાઠા પૃ ૧૧.

અંગ આપણે શુભાવ્યાં છે. તું પ્રત્યયનો વિકાસ પ્રાકૃતમાં સર્વસામાન્ય 'અન્ત' પ્રત્યય હતો તેના ઉપરથી થયો છે. પ્રાકૃતનો આ પ્રત્યય છેક વૈદિક સંહિતાકાળ જેટલો જૂનો છે. નરભતિમાં અકારાંત અંગવાળા ધાતુઓને સળળ પ્રત્યયો પૂર્વે અન્ત અંગ થતું (છઠ્ઠા ગણમાં ત્યાં વિકલ્પે થતું) : જેમકે ગચ્છન્ ગચ્છન્તો ગચ્છન્તઃ ગચ્છન્તમ્ ગચ્છન્તો. વૈદિક કાળમાં જ, આમ છતાં વસન્ત જયન્ત હેમન્ત જેવા શબ્દ પણ મળી આવે છે, જેમાં વર્તમાન કાળનો અર્થ હ્રસ્વ થઈ ગયો હતો. 'અન્ત' પ્રત્યયનું મૂળ આટલું જૂનું પ્રાકૃતને મળી આવ્યું છે. અપ-ભ્રંશમાં પણ 'અન્ત' સચવાયું છે. ઘાયલુ ઉદ્ઘાવન્તીપ પિયુ વિદ્વઃ સહસ ત્તિ (સિ. હે. ૮-૪-૩૫૨)માં નારીભતિના રૂપમાં આ પ્રત્યય ભણવામાં આવ્યો જ છે. અપભ્રંશમાં અનુનાસિક-રહિત રૂપ પ્રચારમાં આવતું હતું; જેમકે જં અચ્છઃ તં માણિમ્હ દોસઃ કરતુ મમચ્છિઃ 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ' (સં. ૧૨૪૧)માં દેતુ રૂપ ક્ષણંત દ્વાલંતઃ પદસંતુ વગેરેની સાથેસાથ વપરાયેલું મળે છે. ઉત્તરોત્તર અનુનાસિકતા પછી હ્રસ્વ થતી બધી છે, છતાં ભાલણુ વગેરેમાં પ્રાસ વગેરેને કારણે 'વસંત' જેવાં 'વસતું'ના અર્થમાં પ્રયુક્ત છે.^૨ સાહિત્યમાં આમ એ રૂપ હ્રસ્વ જેવું છતાં લોકબોલીમાં એ કોઈ અને કોઈ કારણે ક્વચિત્ બધી ગયેલું આજની જીવંત ભાષામાં દા. ત. 'જીવંત' શબ્દમાં બધી ગયું છે. એ સાપ્તર્થિક નથી જ એ અહીં સ્વીકારવું જોઈએ.

સ્વરભાર આ પ્રત્યય ઉપર જળવાઈ રહેલો હોવાથી હેવાળું વિકારક અંગ આ પ્રત્યયે સાચવી રાખ્યું છે; એકે કવિતામાં અકારાંત અંગરૂપે વપરાય પણ છે, પણ જીવંત ભાષામાં એ નથી. હા, જીવંત ભાષામાં વર્તમાન કૃદંતવું જ અવિકારક અંગ છે, પણ એણે તો વિશેષજીલાવ છોડી ક્રિયાપદરૂપતા પ્રાપ્ત કરી છે. ક્રિયાતિપત્યર્થનો અર્થ આ રૂપે સાચવી રાખ્યો છે; જેમકે

વરસાદ ન આવ્યો હોત તો હુકાળ પડેત.

શુભરાતી ભાષાએ વર્તમાન કૃદંતવું એકે કર્મણિ-અર્થનું રૂપ આ જ વિકારક મૂળનું સાચવી રાખ્યું છે : 'શોભીતું' 'દેખીતું' 'ભાળીતું' 'ઓળખીતું' જેવાં સ્વરૂપ જ શબ્દોમાં. આનું જૂનામાં જૂનું ઉદાહરણ 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ'માં સચવાયું છે, ત્યાં 'વદીતો' રૂપ પ્રયોજાયું છે. આજ રાસમાં વર્તમાન કર્મણિ રૂપો-પ્રાસ કરી ત્રીજા પુરુષના એકવચનમાં સેવીજ કીજહ કરીજહ વગેરે વપરાયેલાં છે. આમાંનું 'સેવિજહ' > 'સેવીજહ' > 'સેવીયહ' > 'સેવિયહ' > 'સેવિહ' દ્વારા સેવીહ રૂપમાં મધ્ય ઈ બાણે કે કર્મણિરૂપનો પ્રત્યય હોય એમ આવી રહ્યો છે. આ

રૂપમાં છેલ્લા 'દ'ને સ્થાને 'તું' આવતાં ઘડીતો રૂપ જન્યું સમગ્રાય છે. આ હેમચંદ્રના નજીકના સમયમાં આવે જૂનો પ્રયોગ ધ્રુવ મહત્વનો ગણાય.

વર્તમાન કૃદંતનો જોકે અવશેષ આપણે ત્યાં એના પ્રાચીન સાતમી-વિભક્તિના રૂપમાં છે : કરતાં ખાતાં પીતાં વગેરે રૂપો ગુજરાતીમાં સર્વસામાન્ય છે. આમાં સતિ સપ્તમીનો અર્થ છે. આમાં આવી મળેલો સાતમી વિભક્તિના એકવચનનો પ્રત્યય મધ્ય. ગુજરાતીમાં સામાન્ય સાતમી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે સ્વરૂપ પ્રમાણમાં પ્રયોજાયો પણ છે.^૪

'હું' પ્રત્યયના વિકાસમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ સ્વરૂપે લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે કે એના મૂળમાં અનુનાસિકતા હતી જ; અને એને જ કારણે 'ત્'માં કોઈપણ જાતની વિક્રિયા પ્રવેશ પામવા શક્તિમાન થઈ નથી. એને લીધે જ 'હતું'માં પણ 'ત્' બચી જવા પામ્યો છે. ગુજરાતી ભાષાને શ્રૂ. ધાતુના વર્તમાન કૃદંત 'મવત્-મવન્ત' દ્વારા જ દ્યોત્ત રૂપ મળ્યું તેના હ્રન્ત-અંગ દ્વારા હ્રત રૂપે એક બાજુ ભૂતકાળના અર્થતું 'હતું' રૂપ આપ્યું તો બીજી બાજુ ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ 'હોત' રૂપ આપ્યું. વર્તમાન કૃદંત 'હોતું' તો સર્વસામાન્ય પ્રકારે જ પ્રચલિત છે. વર્તમાન કૃદંતનાં ચાલુ રૂપોએ ગુજરાતીમાં પછીથી નિયમિત ભૂતકાળ સાધી આપ્યો છે.^૫

(૨) ભૂતકૃદંત :

યું—વૈદિક અને સાહિત્યિક સંસ્કૃતમાં સકર્મક ક્રિયાપદોના કર્મણિ ભૂતકૃદંતનો અને અકર્મક ભાવનાં ક્રિયાપદોના કર્તરિ ભૂતકૃદંતનો 'ત્' પ્રત્યય ચાલ્યો આવે.

૩. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી આ. હેમચંદ્ર ચિન્તનાર્થ (સિ-હે ૮-૪-૩૬૨) એમ ઉદાહરણ નેધું છે તેને લક્ષ્ય કરી જૂની વિભક્તિના જહુવચનનું રૂપ-વર્તમાન કૃદંતનું હોવા વિશે અભિપ્રાય ધરાવે છે. (જુઓ Notes on Gram. of the Old West Rāj. ખંડ ૧૨૪ મો.) પં. ખેચરદાસ દોશીએ પણ "શુદ્ધિપ્રકાશ"માં (વર્ષ ૮૪ : પૃ ૨૫૬) એક ચર્ચામાં સુતાં માં આ કદ્દપના કરેલી આનો નિર્ણય મને 'વેલ્' જેવાં રૂપોથી સરળનાથી મળતો લાગે છે. એટલે કે અહીં એ જૂની વિભક્તિનો પ્રત્યય નહિ, પણ સાતમીનો આમ છે.

૪. બાલણ : કાદંબરી : યાંત યકાં મિ નવિ હીંઢાય. (કડવું ૬-૮) અને વિલાસવતીદ્. પ્રથમ્યુ વસમ વેલાં તન. (કડવું ૮-૧૧૦)

૫. ગુજરાતીમાં 'વણું-ઓણું'માં વપરાતો 'વણું' સ્પષ્ટ તો 'વધણું'નું લુપ્ત રૂપ છે. એ જ સ્પષ્ટ ઉપરથી સૌરાષ્ટ્રમાં 'વણું'-'વણું' હજમત કરાવવીના અર્થમાં પ્રચલિત છે.

૬. ક્રિયાતિપત્ત્યર્થનાં રૂપ જેમ 'કરત' વગેરે પ્રચલિત બન્યાં, તે જ પ્રમાણે નિયમિત ભૂતકાળનાં 'કરતો-કરતી-કરતું' વગેરે રૂપ પ્રચલિત બન્યાં, જેમાં અર્થ ચાલુ ક્રિયાનો, પણ ખૂબ જૂના સમયની એ ક્રિયા હોવાનો ખ્યાલ જોભો થયો છે. હિંદોમાં તો ક્રિયાતિપત્ત્યર્થ અને નિયમિત ભૂત બંને વિકારક અંગથી જ સંધાય છે.

છે. પાલિમાં પણ 'ત' હતો. અર્ધમાગધીમાં આવતાં શૌરસેનીની લાક્ષણિકતા હતી ત્યાં દ અને મહારાષ્ટ્રીની લાક્ષણિકતા હતી ત્યાં દ્વિશ્રુતિમધ્યગત 'દ'નો લોપ; જેમકે કત્તનુ ચૌ કિદ, મહા. કિઝ-કિય રૂપ પ્રચારમાં હતાં. ક્રને કારણે, પાલિ કત સાથોસાથ કટ દ્વારા કડ; મૃતનું મઢ વગેરે રૂપો પણ પ્રચારમાં આવ્યાં હતાં. અપભ્રંશમાં દત્તનું દિન્ન રૂપ બાળીતું હતું. સંસ્કૃતમાં અંગમાં આ-અંત ધરાવતા થતા ધાતુઓનાં મ્લાન ગ્લાન જેવા ભૂત કૃદ તોમાં 'ન' હતો તેનો આ અવશેષ છે (આ વિશે નીચે બાણ પ્રત્યય જુઓ.)^૭ શુજરાતીને એ મળ્યો નથી; શુજરાતીને તો અપભ્રંશ દ્વારા રતમાંથી વિકાસ મળ્યો છે. હસિતકમ્ > પ્રા. હસિયઝં > અપ. હસિયડં > મધ્ય. શુ હસીડં-હસિયડં-હસિયું દ્વારા હસ્યું થઈ હસ્યું મળ્યું છે. સંસ્કૃતમાં માત્ર સેટ્ ધાતુઓને જ 'ત' પૂર્વે 'દ' લાગતો; શુજરાતીમાં આવતાં સુધીમાં અપભ્રંશમાં જ 'દ' ઉમેરણ થયે હસ્યું દ્વારા ચું આવી મળ્યો છે મહા હુમા જુ મારિયા વહિણિ મહારા કન્તુ (સિ. હે. ૮-૪-૩૫૧)માં પ્રેરક રૂપ મારિતકઃ > મારિયઝો > મારિયડ નું વૈકલ્પિક રૂપ મારિયા છે. મારિયડ દ્વારા મધ્ય શુજરાતી મારીડ-મારિયડ-મારિયુ-મારિયો-માર્યો આ વિકાસ છે. છેક 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ'માં ઝઠીડ દાઝીડ માંડીડ એ રૂપ પ્રયોજાયેલાં મળે છે, જેના વિકાસમાંથી ઝઠયો, દાઝ્યો, માંડયો રૂપોની નિબપ્તિ છે.

કેટલાંક ભૂત કૃદતો પ્રાકૃત-અપભ્રંશ દ્વારા સ્વતંત્ર રીતે જ આ 'ચું' વિનાનાં મળ્યાં છે; જેવાં કે ઉત્પન્નકમ્ > ઉત્પન્નઝં > ઉત્પન્નડં > ઝપનં > ઝપનું > ઝપનુ. અંથવા વચ્ચે રૂના પ્રક્ષેપ ઝપન્યું; આ રીતે નિષ્પન્નકમ્માંથી નીપડું-નીપમ્યુ તુષ્ટક-દાંષ્ટકમાંથી તુંડ-દીડું, નષ્ટક ઉપરથી નાડું; કૃતક-દત્તકનાં શૌરસેની દ્વારા-પછીથી મહાપ્રાણતત્વ ઉમેરાયે કીધું-વીધું; એના આભાસસામ્યે લીધું. લઘ્યક-વગ્ધકનાં લાધું-દાધું રૂપ પણ પ્રચલિત છે. ઉપવિષ્ટક-વરદ્ધક દ્વારા ઘેડું, પ્રવિષ્ટક-પરદ્ધક દ્વારા પેડું, નષ્ટકનું નાડું આ રૂપો ઉપરના પ્રકારનાં છે. ઝપનું સંતડડ વીડડ કીધા લીધા વરદડ વગેરે રૂપો છેક 'ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ' બેટલાં જૂનાં છે.

ગતકં > ગયઝ > ગયડ અંગે ગયુ રૂપ આપ્યું છે.

'ચું'ના વિકાસમાં મધ્યવર્તી 'દ'નું સ્થાન ટાળી શકાય એમ નથી. મધ્ય. શુજ.નાં રૂપોમાં લેખનમાં આ દ્વિધ્ સ્વરૂપે બંધાં કયાંય પણ દેખા દે છે.

૭ શુજરાતી કર્મણિ રૂપોમાં બાણ પ્રત્યય ખૂબ સામાન્ય હતો આજે માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં સીમિત થઈ ગયેલો આ પ્રત્યય મધ્યકાલીન શુજરાતીમાં તો ખૂબ જ વ્યાપક હતો ડૉ. ટેરિસ ટોરીએ આના ઉદાહરણ નોંધ્યાં છે જુઓ Notes on Gram. of the Old West. Raj ખંડ ૧૨૬-(૨)

ત્યાં સર્વત્ર જ જ લખાયો છે. ‘ભરતેશ્વર બાહુબલિ રાસ’માં ઝઠીઝ ઢાઝીઝ માંડીઝ એ વગેરે દીર્ઘ ફેંકારવાળાં રૂપ લખાયાં છે. સંભવ છે કે ઉચ્ચારણમાં આ ફેં ઉપર બલાત્મક સ્વરભાર હોય. વર્તમાનકાળ કર્મણિ રૂપોમાં સેવીશ વગેરે રૂપોમાં આવેો ફેં બલાત્મક સ્વરભારવાળો જેમ હોવાની શક્યતા છે તેમ ભૂત કૃદંતના આ ફેંની પણ સ્થિતિ હોય. દ્વિતીયિક સ્વરભાર છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર સ્થિર થવાને કારણે એક બાબુ સેવિયે જેવાં રૂપ તૈયાર થયાં તેા બીજી બાબુ ભૂત કૃદંતનાં ઝઠિયૂં ઢાઝિયૂં માંડિયૂં જેવાં રૂપોમાંથી ઝઠયું ઢાઝયું માંડયું વગેરે રૂપો આવી રહ્યાં. સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકિનારાના ખારવા લોકોની બોલીમાં ‘રડું’ જ વ્યાપક છે, તેા વહોરા, સોરઠના સુસલમાન ધાંચી, પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રના મેર વગેરેની બોલીઓમાં લઘુપ્રયત્ન ‘ય’નેા સર્વથા અભાવ છે. સુરતી ઉચ્ચારણમાં યનું લગભગ પ્રતિસંપ્રસારણ થઈ બ્યંજનની પૂર્વ તરફ ઉચ્ચારણ વધ્યું છે; જેમકે આદ્યો કદ્દ મદ્દું વગેરે. આ ‘દ’નું સ્વતંત્ર બલ નથી અને પૂર્વસ્વર સાથે સંધિસ્વર તરીકે જ ઉચ્ચરિત થાય છે. સોરઠના લોઈ લોકોમાં આ સુરતી અસર થોડી મધુ વિકાસ સાધી ત્યાં ‘દ’ને બદલે અડધા ‘ય’નું સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ આવે છે: કાચ્વો કચ્દં મચ્દં વગેરે.

સર્વસામાન્ય ગુજરાતી ભાષામાં આ પ્રત્યય ઉપર સ્વરભારની પ્રબળતા હોઈ અને પ્રત્યયમાંનો ચકાર લઘુપ્રયત્ન હોઈ બે શ્રુતિવાળાં રૂપોમાં આ સિવાયનો સ્વર સ્વરભારવિહીન જ છે: કર્યું મર્યું પોર્યું; એટલું જ નહિ, એ હસ્વ જ ઉચ્ચરિત થાય છે.

ખાલિમાં અને અથોકની ધર્મલિપિમાં વેદકાલીન અદ્યતન ભૂતકાળનાં અને ક્વચિત્ હસ્તન ભૂતકાળનાં રૂપ ધસાયેલા સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહેલાં હતાં; અર્ધ-માગધીમાં અને પછી શૌરસેની-મહારાષ્ટ્રી વગેરે પ્રાકૃત ભૂમિકાઓમાં એ કાળ સમૂળગો જ હ્રુમ થઈ ગયો અને એનું સ્થાન ભૂત કૃદંતે લીધું. અપભ્રંશમાં પણ મહા હુમા હુ મારિયા, ખાદ સુવર્ણરેહ કસવરૂ દિણ્ણી, અગિણ વરૂદા જદ્દ વિ ઘરુ, પિંડ વિદ્દહ સદ્દસ ત્તિ, અદ્દા વલયા મદ્દિદ્દિ ગય અદ્દા ફુદ્દ તદ્દ ત્તિ, આયદો વદ્દકલેવરદો જં વાદિહં તં સારુ આમ મુખ્ય ક્રિયાપદ તરીકે જ એનેા પ્રયોગ વ્યાપક હતો. અપભ્રંશ દ્વારા વિકાસ સાધી આવેલી બધી જ નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં ભૂતકાળનાં રૂપ આ ભૂત કૃદંતથી જ સાધવામાં આવે છે: ડસને ક્યા કિયા (ઈંદી), વાને કદા કરવો (મગ) વગેરે.

આજે તેા વ્યાકરણોમાં ભૂતકાળ તરીકે જ સ્વતંત્ર રીતે આ કૃદંતરૂપ જ નોંધાયો મળે છે. ભૂત કૃદંત તરીકે નોંધાયું છે ત્યાં આને “પ્રથમ ભૂત કૃદંત” કહેવામાં આવે છે.

ઘાણુ : આકારાંત અંગવાળાં ક્રિયાપદોના કર્મણિ-માં તેમજ કર્મણિનો આ પ્રત્યય લાગ્યા પછી ફરી સાધિત થયેલા ધાત્વંગમાં આ ઘાણુ પ્રત્યય જૂની ગુજરાતીમાં વ્યાપક હતો; આજે તો એ માત્ર સૌરાષ્ટ્ર અને ઉત્તર ગુજરાત પૂરતો મર્યાદિત થઈ ગયો છે. ^૧ હિટનીના જણાવ્યા પ્રમાણે લગભગ સંસ્કૃત ૭૦ ધાતુઓનાં કર્મણિ ભૂતકૃદંતમાં 'ત'ને બદલે 'ન' પ્રત્યય લાગે છે. સામાન્ય રીતે આ અંગ ધરાવતાં : જ્ઞાણ, જ્ઞાન, દ્રાણ (જિંઘવાના અર્થમાં દ્રાણ અને દ્રિત પંથુ), જ્ઞાન (જ્ઞાત પંથુ), ઘાન (ઘાત પંથુ), જ્ઞાન (જીન પંથુ), સ્થાન, જ્ઞાન (જીન દ્વાત પંથુ); આ ધાતુનું દિન (વિત વિત્ત પંથુ-અર્થ 'કાપડું'); ^૨ આંગ ધરાવતાં : ક્ષીણ (સિત પંથુ); ક્ષીન, પીન, લીન, વ્હીન, ક્ષીન (કીત પંથુ), ક્ષીણ (કીત પંથુ); ઝકારંત : ક્ષન (કુત પંથુ), ક્ષન, ક્ષન. કીર્ણ કૂન. ઝકારંત ધાતુઓનાં : અર્ણ (ઋત પંથુ), કીર્ણ, ગીર્ણ, કીર્ણ (જૂર્ણ પંથુ), લીર્ણ (લૂર્ણ તૂત પંથુ), વીર્ણ (વૃત પંથુ), પૂર્ણ (પૂર્ત પૃત પંથુ), મૂર્ણ, ઘીર્ણ (શીર્ત પંથુ); દાર્તની પંથુ શક્યતા), સ્તીર્ણ (સ્વૃત પંથુ); આવા આભાસસામ્યે ફેરનું ફેર્ણ, લર્ણ લીર્ણ (લરિત પંથુ), ઘ-ગુર્ણ ગૂર્ણ (ગૂર્ત પંથુ), ચર્ણનું ચૂર્ણ (ચર્ણિત પંથુ); જ અંતવાળા ધાતુઓનાં : મસ, મુસ, મસ, મણ, ચિસ (ચિત્ત પંથુ); જ અંતવાળાં : અપ્સ (અચિત્ત અક્ષિત પંથુ), ઘૃષ્ણ, પૃષ્ણ; ગ અંતવાળું : લસ. આ ઉપરાંત દ અંતવાળાં ઘોડાં : ડસ (ડત્ત પંથુ), ક્લિન્ન, ક્ષુણ્ણ, ક્ષિણ્ણ, ક્ષિન્ન, છન્ન, છિન્ન, છૃણ્ણ, કુન્ન, કૃણ્ણ, કુન્ન (કુત્ત અને કુવિત પંથુ), પન્ન, મિન્ન, વિન્ન (વિત્ત પંથુ), જન્ન, સન્ન (સત્ત પંથુ), સ્કન્ન, સ્પન્ન, ક્ષિન્ન, દન્ન. અદ્-અન્ન પંથુ આવું જ છે. ^૩

દિન્ન-દિણ્ણ, રુણ, ઓરુણ, પરુણ, કુણ્ણ વગેરે રૂપો વિશલે નોંધ્યા છે. ^૪ મધ્ય. ગુજ.માં તો ભૂતકાળનાં રૂપોમાં આ જ ન માત્ર આ અંગ ધરાવી રહેલાં ક્રિયાપદોમાં-મુખ્યત્વે સાધિત કર્મણિ રૂપ તરીકે જ પ્રયોજાયો છે. દયારામ મુધીના ગુનવાણી પદ્ધતિના કવિઓમાં 'ઘાણુ' રૂપ જ વ્યાપક છે. અર્વાચીન ગુજરાતીનો "નવી ગુજરાતી" તરીકેનો, અંગ્રેજી કેળવણી પછી, જે વિકાસ

૮. ઘાણુ જેવા વિશેષજ્ઞ આ કર્મણિ ભૂતકૃદંતનો જ વિકાસ છે; એવો જ મુનરાણી શબ્દ પંથુ છે.

૯. હિટની : Sanskrit Grammar : પૃ. ૩૪૩-૪૪

૧૦. વિષય : Grammatik Der Prakrit-Sprachen : પૃ. ૩૮૧; ઉપરાંત ડૉ. રસ્ચિયેરી નૅન મદારાષ્ટ્રીમાં મળવાનું કહે છે : આજ અંતવાળાં ભૂતકૃદંતો વિશે જુઓ Notes on Gram. of the Old West. Rajasthani, ખંડ ૧૨૧-(૨). બાકી સિધ્ધી વિશે બીજાનું જ ત્યાં અનુસંજ્ઞ કરે છે.

થયો તેમાં આયું સ્વીકારાયું; જે માત્ર ઉત્તર ગુજરાત અને ચરોતર અને દક્ષિણ ગુજરાતની 'બોલચાલની ભાષામાં હતું તે-શિષ્ટ ગુજરાતીમાં સ્વીકારાયું, અને 'આયું'વાળું રૂપ સૌરાષ્ટ્રનું પ્રાંતીય ગણી છોડી દેવાયું.

ખીસ્સે આ પ્રત્યયનું મૂળ શોધવા પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ સફળતા મળી નથી. એમણે ઉમાળો ઉદ્દાળો ઉદાળો હાળો છાળો વિસાળો વિકાળો આ રૂપો નોંધી એમાં સામાન્ય કૃદંતનાં રૂપ ઉમામણુ ઉદ્દામણુ વગેરે સાથે એક મૂળતા સમજી ઉદામણુ ને ઉડીન, ઉદ્દામણુ ને ઉત્ક્ષીણ, વિકામણુ ને વિક્રીત સાથે (કેમકે એતું વિક્રીણ નથી થતું એમ સ્પષ્ટ કરી) સરખામણી કરી છે. આ શબ્દો બેઉ પ્રકારના સિંધીના છે, પણ એમાં ઉમાળો વગેરેમાંના 'ળ' ચોક્કસ ભૂત કૃદંતનો છે. વેદકાળમાં પણ ણ પ્રત્યય ઋષ મર્યાદિત હોઈ કોઈ પ્રાંતીય લેદતું જ પરિણામ હોય તો એમાં નવાઈ જેવું નહિ હોય. આજની હિંદીમાં મરાળો-મરાયો એવા ગુજરાતી રૂપનું સમાન્તર રૂપ નથી; ત્યાં મારા ગયા એમ સંયુક્ત ક્રિયાપદ જ પ્રયુક્ત થાય છે. સંભવ છે કે વાચક અપભ્રંશે આ 'આળ'વાળાં રૂપ સાચવી રાખ્યાં હોય કે જે પશ્ચિમ મારવાડ અને કચ્છના સંબંધે બોલચાલની ગુજરાતી ભાષામાં જૂના સમયથી ચાલુ હોવાને કારણે-સાહિત્યની ભાષામાં પણ મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં પ્રયુક્ત થયાં.

૧૧. આયુંમાં આ મૂળમાં આકારાંત અંગનો હતો. એના આભાસસાથે કમંભિને યલુમ થયે કમંભિ અંગ જ 'આ' થયું; જેમ કે ચોલા અંગ; વર્તમાનકાળમાં એતું કમંભિ રૂપ થાય છે, તો ભૂત કૃદંત તરીકે એમાંથી જ ચોલાયું-ચોલાયેલું થાય છે.^{૧૨}

૧૧. ડૉ. ગ્રેમકલાલ દવે આ બાને કમંભિ વર્તમાન કૃદંતના સ બાન-માન-નો અવતાર ગણે છે. એમણે મૂકિડ જૂન કૃદંત-સાથે મૂકાળડ રૂપ ઉદાહરણ તરીકે આપ્યું છે પણ એ જ આ વર્તમાન કમંભિ રૂપમાં મરાઈ-મરાય વગેરે રૂપે આબે. જુઓ. A study of the Guj. Lang. પ્રતા : ૫. ૪૭. આવી રીતે સામ્ય શોધવું હોય તો નામધાતુઓમાં જાણનાળો પ્રકાર છે-અકમંક બાવનો, જેમકે જુનાયતે રાજાયતે બથાયતિ-તે-તે જ શા માટે ન શોધવો ? વસ્તુસ્થિતિએ આકારાંત ધાતુઓનો જ વિશેષ આ વિકાસ છે, જે વ્યાપક થયો. સરખામણી કરવી હોય તો તરન કરી સકાય છે કે સંસ્કૃત-વૈદિકના બધા ગણોના નારો માત્ર જ અંગવાળાં જ અંગ નગ્ય બારન-આર્થ ભાષાઓમાં ક્રિયાપદોનાં છત્વાતુજૂન બન્યાં.

૧૨. આવાં આવાળાં રૂપ "મુખ્યાવશેષ ઔક્તિક"માં કમંભિ-વર્તમાનકાળનાં મળે જ છે; જેમકે—'ईकार जिहां घोलाइ; एमथ सुखि पढायइ' (આપણા કવિઓ ૫ ૩૬૦, ૩૬૨)

આ રૂપોના મૂળમાં પ્રેરકનો અર્થ હતો એમ ડૉ ટેરિસ્ટોરી ડૉ. હોર્નલને (જુઓ Gaudian Gram ખંડ ૪૮૪) અનુસરી કહે છે : છેતરાઈ નહીં પરીણ નડ જાળ, સમુદ્ર પળીઈ દોહિલ પૂરાઈ, સર્વ પાપ-મલ થકી મુકાઈ વગેરે ઉદાહરણ એમણે નોંધ્યાં છે, જેમાં પહેલાંમાં પ્રેરકનો ભાવ એમણે બતાવ્યો છે. જુઓ Notes on the Gram. of Old West. Rajasthani, ખંડ ૧૪૦.

(૩) વિશિષ્ટ ભૂત કૃદંત :

પલું-પલ-સુરતી ભાષાનું લગભગ જીવાતુભૂત કહી શકાય તેવું આ વિશિષ્ટ ભૂત કૃદંત છે. ‘લ’વાળું ભૂત કૃદંત ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાં સ્તાવ-યૂયની ભાષાઓમાં છે.^{૧૩} આ એક પ્રકાર એક છે કે અલગ એ વિચારણીય છે. જુલુસ ખ્લોકે મરાઠી-ભૂતકાળના રૂપમાં રહેલા ‘લા’ પ્રત્યયની વાત કરતાં સ્ટેન કોનાઉએ દ્વલ પ્રાકૃત વિશેષણ પ્રત્યયમાંથી અલ્લ દ્વારા આ રૂપની સિદ્ધિ બતાવ્યાનું નોંધે છે. એમણે ત્યાં જ ધ્યાન દોર્યું છે કે પિથલે નોંધેલા આણિહિય(આનીત-) એ એક રૂપ સિવાય પ્રાકૃતમાં આ પ્રત્યયવાળાં રૂપ નથી જ. આ રૂપ મરાઠી શુજરાતી મારવાડી અને વાયવ્યહિમાલયની બોલીઓમાં પણ કયાંક કયાંક મળી આવે છે. ખ્લોકેને મતે “લ+ય= પ્રા. લ્” આવી બ્યુતપત્તિ ઇષ્ટ છે.^{૧૪} ઉત્કલ બંગાળી બિહારી અને આસામીમાં પણ આ લવાળાં ભૂત કૃદંત છે.

વૈદિક અને સાહિત્યિક સંસ્કૃતમાં ‘હર’ પ્રત્યયાંત સંખ્યાબંધ રૂપ મળે છે; અગ્નિર રાદિર તિમિર ધ્વસિર મદિર મુદિર ઘધિર રવિર હપિર અસિર સ્પધિર સ્થિર સ્ફિર સ્થિર (સામાન્ય રીતે સલિલ); ઉપરાંત દીધ’ ર્જવાળાં ગમીર-ગમ્મીર શયીર શરીર.^{૧૫} વેદમાં મેધિર રધિર રૂપ પણ છે.^{૧૬} રધિર સ્થિર પણ આવે. હર પ્રત્યય ધરાવે છે. ‘હર’ની જેમ ‘હલ’વાળા શબ્દ પણ છે : ^{૧૭}અનિલ કેનિલ, સંસ્કૃતમાં અન્ધિલ શિધિલ જેવા શબ્દ પણ સચવાયા છે.

શુજરાતી ભાષામાં ^{૧૮}વેલું ઢીલું છેલું સહેલું પહેલું આમલું-લ્યું ડપલું-લ્યું ડપરલું માંહેલું-માંધલું વહારલું-લ્યું વલ્લું-વચ્ચલું મૂલ્લું-લ્યું વગેરે શબ્દ જિતરી આવ્યા છે. આ બધા શબ્દોમાં ‘લ’ જ છે, લ થઈ શક્યો નથી; એથી સ્પષ્ટ થઈ શકે એમ છે કે મૂળમાં એવડો હ છે; વળી એમાં ઠાં હ-ષ કે ઠાંતો

૧૩ કમળાક્ષર : જી બ્યા. પૃ ૨૧૬

૧૪. ખ્લોકે : મટલે માવેલા વિકાસ : પૃ. ૩૦૦-૧

૧૫. િદ્ધતની : Sanskrit Grammar : પૃ ૪૫૦-૫૧

૧૬. વેદકોનલ : Vedic Grammar : પૃ ૧૪૧

૧૭ િદ્ધતની : Sanskrit Grammar : પૃ. ૪૫૧ અને પૃ. ૪૭૦

૧૮. અપ્રક્રંશમાં—‘અવિરસત-કદા’માં કુલિલ ગહિલ પહિલ રોદિલ એ ચાર રૂપ પ્રયોગયેલાં મળે છે; જુઓ ડો. શ્રી-સંપાદિત-‘અવિરસત-કદા’-પ્રસ્તા. પૃ. ૨૪. આ રૂપોના મૂળમાં આચાર્ય હેમચંદ્ર બતાવે છે તેમ દિલ-હલો મવે (સિ. હે ૮-૨-૧૧૩)-થવાના અર્થમાં દ્વલ લાગતો તે જણાય છે. તેથી જ પછીથી બુતકાળની સ્થાનો અર્થ સંગત થઈ શક્યો છે. આ પૂર્વે (સિ હે. ૮-૨-૧૫૯)માં પણ આલ-હલ-હલ-લ-વન્ત-મન્ત-દત-હર-મળ-આ પ્રત્યયો મળેને સ્થાને થવાનું વિધાન છે.

લઘુપ્રયત્ન યકાર આગળ પાછળ રહેલો છે એટલે ફક્ત મૂળ હોવામાં થકાને કાંઈ પણ સ્થાન રહેતું નથી. પિચલે આગિલિય નોંધ્યું છે (પિચલ : પૃ. ૪૦૩) તેમાં પણ ફક્ત પડેલો છે. ઉપર રર અને ફલવાળાં વેદકાલીન રૂપોથી સ્પષ્ટ થઈ શકતું જ નથી કે એ રૂપોમાં ભૂત કૃદંતનો અર્થ ધરાવતો ભાવ હોય. ગુજરાતીમાં ઊતરી આવેલા શબ્દો પેલું વગેરેમાં એ ભાવ રહેલો સ્પષ્ટ છે, એટલે જ સંસ્કૃતમાં પ્રનિયલ-પ્રચિલમાં એવડો છ હશે એવો શિચિલમાં પણ; તેથી ગદિહિલ અને દિહિલ દ્વારા પેલો-દીલો શબ્દ આવી શકે છે. પ્રથમનું રૂપ પદિલ સંભવે^{૧૯} છે, જે કોઈ કાળે પ્રચિલ^{૨૦} હશે. ડૉ. ટેસ્લિટોરીના જણાવ્યા પ્રમાણે અધ્ધમાગધીમાં અને જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં ફલ (-પલ) પ્રત્યય સાચવતાં રૂપ આગપલિયા(આવેલો), વરેલિયા(વરેલો), છદ્વિપલ્લવ(ફાટેલું-છેદાયેલું), લદ્ધિલિય(લાધેલું-મળેલું), આગિલિય (આણેલું) રૂપ મળે છે, જેમાં સર્વત્ર ફલ-પલ છે. પાછળથી મધ્ય. ગુજરાતીમાં ફલ, ફલમ, ફલિમ કે અલ, અલમ, અલિમ (દેનો અ થઈને-વસ્તુસ્થિતિએ તો લઘુપ્રયત્ન વ્ થઈને) ધરાવતાં રૂપ આવી મળ્યાં છે.

ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ ઇંગ્લાંડી આસામી ઓરિયા ભાષામાંના ફલ અને બિહારીમાંના અલ વગેરેની અર્થમાં 'ત' પ્રત્યયને ફલ થયા પછી 'લ' ઉમેરાયે આ પ્રત્યય આવ્યાની સંભાવના કરી છે.^{૨૧} ડૉ. રા. ગો. ભાંડારકરે તો માત્ર હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવેલા ફલ ઉદ્ભવી જ સંતોષ માન્યો છે.

સ્ત્રાવ ભાષાપ્રકારમાં ગયેલો લ તો, સંભવ છે કે, શુદ્ધ 'લ'નું જ ઉચ્ચારણ-ભેદે મળેલું રૂપ છે; પરંતુ ભારત-આર્ય ભાષાપ્રકારને મળેલું રૂપ, સંભવ છે કે, કોઈ આર્યેતર અસરનું પરિણામ છે.^{૨૨} એ જ કારણે ગ્રિથસર્ગની નિર્દિષ્ટ આર્યેતર ધૂયની ભાષાઓમાં અત્યંત સ્વદૃષ્ટતા, ઉભયાશ્રયી ધૂયની ભાષાઓમાં પ્રમાણમાં સ્વદૃષ્ટતા અને પછી બાદ ધૂયની ભાષાઓમાં વિપુલતા જણાઈ છે. ડૉ. ચેટરજીએ એને "પૂર્વ મગધ"નો એક સંસ્કાર ગણાવેલો છે; ફક્ત પૂર્વ મગધનું અને

૧૯. હરગોવિંદરાસ : પાઝસદમહણ્નો

૨૦. ગુજરાતીમાં સોણલું પ્રા. હોદિલ-ઉપરથી છે, તો એવો જ સોણલું "હોલિલ > હોદિલ ઉપરથી છે.

૨૧. ડૉ. ચેટરજી : Origin & Davelop. of the Bengali Lang, પ. ૯૪૧

૨૨. બીમ્સ એને વિશે ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ જુદી પડી તે પૂર્વેનો આ વિકાર હોવાની એક સંભાવના કરે છે. જુઓ Comp. Gram. of the Mod. Aryan Lang. of India, Vol. 2, પ. ૧૩૬.

(ઘણ મધ્ય અને પશ્ચિમ મગધનું પરિણામ એમણે માન્યું છે. ૨૩

શુજરાતી ભાષાને મળેલા આ રૂપનો જિગમ-વિકાસ જે કાંઈ કહો તે મહારાષ્ટ્રની નજીકના પ્રદેશનો અને શુજરાતના મુખ્યત્વે દરિયાકાંઠાના પ્રદેશનો છે. તેથી જ એમ સમાધાન મેળવવામાં સરળતા છે કે બાહ્ય યૂથની ભાષામાં જળવાયેલા આ સંસ્કાર ઉભયાશ્રયી યૂથમાં આવ્યો. આને પણ આ કૃદંતની વ્યાપકતા-ભૂતકાળના રૂપ તરીકેની સુંબઝિરી અને સુરતી બોલીઓમાં જ વિશેષ છે. હું ગયો હતો-હુ ગયો'તો-હું મ્યો'તો એવાં પ્રચલિત રૂપોના સ્થાનમાં હું ગયલો એ સુરતી પ્રયોગ ભણીતો છે.

મધ્ય. શુજરાતીમાં પણ ફકારાંત કે આકારાંત અંગ ધારણ કરતાં ક્રિયાપદોમાં આ રૂપ ભણીતું છે. 'સમરાસુ'માં—

“અશોકવૃક્ષ ઘનુ આમ્રપલ્લવલિહિ રિતુપતે રચિયલે તોરણમાલા.” ત્યાં જ ચિરચિયલે ધરિયલે, રંજિયલે રૂપ પણ પ્રયોગમાં છે. ૨૪

'પેથડરાસ'માં પણ દીઠણ પયઠલા લાગણ કીયલિ કીયલે ઠચિયલે વજાવીયલિ ઘંઘીયલે રૂપો વપરાયેલાં છે. ૨૫

ત્યાં ત્યાં વપરાયાં છે ત્યાં મરાઠીમાં અમંગોને મળતા-જૂલણા છંદની દેશીઓમાં જ વપરાયાં છે. 'પેથડરાસ'માં ત્યાં જ તક્ષત્રી રૂપ પણ પ્રયોગમાં છે.

આ 'યલું' પ્રત્યય શુજરાતીમાં તદ્દલવ ભૂત કૃદંતને લાગેલો પણ મળે છે; જેમકે કીયું કીયેલું, દીયું-દીયેલું, પોયું-પીયેલું, વેડું-વેઠેલું, પેડું-પેઠેલું, સૂતું-સૂતેલું, ગયું-ગયેલું અને આકારાંત અંગનાં ક્રિયાપદોમાં તેમજ ઠમણિ-રૂપ તરીકે સાધિત થયેલાં બધાં ભૂતકૃદંતોમાં પણ ઉમેરાઈને; ફુલાયું-ફુલાયેલું, ગવાયું-ગવાયેલું વગેરે.

૨૩. એનન, પૃ ૬૭૭. દોનૈવ તો બલ-ફલ અનુગ ગણે છે, જે ભૂત કૃદંત સ્વતંત્ર રીતે બનાવે છે. ડૉ. ગુણે તો ૨૫૪ કહે છે કે “The other and most likely theory is that this form of the participial tense was evolved independently of Sanskrit.” એમણે ગ્રિયસનની outer-circle ની ભાષાઓમાં આના અસ્તિત્વ વિશે ત્યાં-તોંવ કરી છે. જુઓ Comp. Philology (નવી આવૃત્તિ-૧૯૫૦), પૃ. ૨૪.

૨૪. પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ : પૃ. ૩૪

૨૫. એનન : પૃ. ૨૮

દ્રવિડી લાપાઓમાં સાતમીના અનુગ તરીકે ધરવાચક અહિં કે દ્વિતિ મળે છે,^{૨૬} તેા પાંચમીમાં એક ફલ પણ છે. પહેલું આગલું-હ્યુ ઉપલું-હ્યું વગેરે શબ્દોમાં આવા કેઈ દ્રવિડી અનુગની અસર સ્પષ્ટવી શકે; એકે એમ ચોક્કસ સ્વરૂપે કહેવા આપણી પાસે સાધન નથી. બાકી વૈદિક દર-ફલ પ્રત્યય સાથે તેા નથી ભૂત કૃદંતના ફલનો સંબંધ જણાતો કે નથી ઉપલું વગેરેમાંના ફલનો સંબંધ જણાતો.

આ વિશિષ્ટ કે દ્વિતીય ભૂત કૃદંતે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃતના હસ્તન ભૂતકાળનો અર્થ આપ્યો છે. બેશક, એ વ્યાપક નથી અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં જ સામાન્ય રીતે મર્યાદિત છે, જે સૌરાષ્ટ્રના દરિયાકિનારે ખરે જ.^{૨૭}

(૪) અવ્યયરૂપ ભૂત કૃદંત :

ઈ-ઈ(ને) : સંસ્કૃત લાપામાં ત્વા અને ચ (યથાસ્થાને ત્ય) આ પ્રત્યય જાણીતા છે. ત્વા એ વસ્તુસ્થિતિએ તુ અંગની ત્રીજી વિભક્તિનું પ્રાચીન રૂપ છે; જેનું બીજી વિભક્તિના રૂપ તરીકે હેત્વર્થ કૃદંત છે; જ્યાં કર્તૃમ્ જેમકે; પરંતુ એ અવ્યયાર્થક જ બની રહ્યું છે. વેદમાં ત્વી ત્વા ત્વાય એવાં ત્રણ રૂપ મળી આવે છે, પણ સંસ્કૃતમાં ત્વા જ રહ્યું. આં-મૂળ ધાતુને જ લાગતો. જે ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગનો સંબંધ હોય તેા ચ લાગતો; જે ધાતુ એવો હ્રસ્વાંત હોય તેા ત્ય પ્રત્યય થતો. સંસ્કૃતમાં તેા ઉપસર્ગની અનિવાર્યતા જ ગણાઈ છે; પરંતુ વૈદિક સંહિતાઓમાં ઉપસર્ગવિહીન સંખ્યાબંધ રૂપ યવાળાં મળે છે : ગૃહ્ય, વજ્ય, અચ્ય, ફક્ચ, ચિન્ત્ય, ત્યજ્ય, લક્ચ. આ ચ પણ ત્વા જેમ શિથિલ પ્રત્યય છે; પણ ત્વામાં પોતામાં ઉદાત્ત સ્વર રહેતો, ત્યારે યની પૂર્વે ધાતુમાં સ્વર ઉદાત્ત થતો.^{૨૮}

અશોકની ધર્મલિપિમાં મુખ્યત્વે તુ પ્રયોગયો છે, જે ત્વાના સંપ્રસારણનું

૨૬. કાલકેવ : Comp. Gram. of the Dravidian : ૫ ૨૮૫, ૨૮૪, ૩૦૩. કાલકેવ જણાવે છે કે મૂળ અર્થ 'અહો' 'આ સાથમાં' એવો છે. (૫ ૨૮૪)

૨૭. સૌરાષ્ટ્રના સોઠક વિભાગમાં ડાઘલ કરચલ જમ્બલ એવાં અવિકારી અંગમાં લઘુ-પ્રપત્ન ચ થયેતો છે; તેા સ્વરંથ પછી ચેલુ એવું રૂપ થાય છે, જે દક્ષિણ ગુજરાતમાં અત્યંત દ્રુત 'ચે' થઈ લઘુપ્રપત્ન બંધે ઉચ્ચરિત થાય છે : ગચલે, હવાચલે વગેરે. સ્વ કમળાશંકરે આવાં રૂપોનો સમાહર કર્યો છે. જુઓ જ બા. ૫ ૩૩૦ વગેરે.

૨૮. વ્હિટની : Sanskrit Grammar : ૫ ૩૫૫

પરિણામ હોય.^{૨૯} આમ છતાં ય કે ત્યવાળાં રૂપ પણ પ્રયોજ્યાં છે : આગચ્ચ અધિગિચ્ચ અપહત-તા. આની વ્યાપકતા નથી.^{૩૦} પાલિમાં પણ યનો પ્રયોગ પ્રમાણમાં ઘણો જ ઓછો છે; ત્વા-ત્વાનનો ઉપયોગ ખૂબ વ્યાપક છે.^{૩૧}

વૈદિક સંહિતાઓમાં આ ય નું ફય એવું ઉચ્ચારણ ખૂબ વ્યાપક હતું; એટલે કે ય ન્યાં બેડાક્ષરમાં ઉત્તર વર્ણ તરીકે હોય ત્યાં ફય એમ પ્રતિસંપ્રસારણ થયે વચ્ચે 'ય'નું ઉમેરણ થતું કે જેવું ત્વા વગેરેમાં તુવા વગેરે. સ્વરભક્તિનો આ સિદ્ધાંત પાલિમાં પણ ચાલુ જ રહ્યો હતો, ન્યાં સં. પ્રકીર્યનું પકિરિય, લિહ્વયનું લિગિય, પ્રેક્ષ્યનું પેક્ષિય, કૃત્યનું ત્તનાલોપે કરિય, અવજ્ઞાયનું અવજા-નીય (જાણે કે અવજાન્ય હોય તેમ), શૃત્ય નું સુણિય (જાણે કે સુણ્ય હોય તેમ), ઘણ્ય નું ઘન્ધિય (જાણે કે ઘન્ધ્ય રૂપ હોય તેમ)—આ અર્વાચીન ભારત-આચાર્ય ભાષાઓમાં આવનારાં રૂપ બોવા મળે છે.^{૩૨}

પ્રાકૃત ભૂમિકાઓમાં ત્વાના અનેક વિકાર હતા જેમાનો એક દૂન હતો તે મરાઠીમાં ડન તરીકે ગયો છે. શુજરાતીમાં અને હિંદી વગેરે ભાષાઓમાં તો માત્ર 'ય'નો વિકાર જ આવ્યો છે. પ્રાકૃત ભાષામાં દમ તરીકે એ શૌરસેનીમાં વ્યાપક હતો; બેથક, પ્રાકૃત લાક્ષણિકતાનાં પવિસ્સ-સં. પ્રવિદ્ય જેવાં રૂપ પણ ક્વચિત્ વંપરાતાં તો આદ્ય-સં. આદ્ય જેવાં પણ. આચાર્ય હેમચંદ્રે અપબ્રંશ બ્યાંકરણમાં પિ ય્પિ ય્પિણુ દ્વિ ય્વિ ય્વિણુ પ્રત્યય પણ આપ્યા છે.^{૩૩} આમાંનો દ્વિ ય્વિ વૈદિક ત્વી ('તુ'ની સાતમી વિભક્તિનું રૂપ)માંથી વિકાસ સાધી મળેલાં છે. અપબ્રંશમાં હસ્ત દ્ (અને ક્વચિત્ દીધ્ દ્ પણ) મળી આવે છે. આ રૂપ દમ નો સંક્ષેપ માત્ર છે. અશ માત્ર એ રહે છે કે અપબ્રંશમાં

૨૯. પુનર આને ત્વાને બદલે મૂળ રૂપ (હેતર્થ ફૂંતમાં જે હુમ્માં છે તે) હુમ્ને માને છે. પાલિમાં તો ત્વા અને ત્વાન જ મુખ્યત્વે પ્રયોજાયા છે. અગોક્તી ધર્મસિપિમાં ગિરનારના લેખમાં ત્વા એવો પણ પ્રત્યય જળવાઈ રહ્યો છે; આ માત્ર કૃત્રિમ રીતે કૂનો જીલટ પ્રક્રિયાએ 'વ' થયો છે. જુઓ Asoka Text & Glossary, Part I, પ્રતા. ૫. xxxvii, અને ગાયકર : Pali Lit. & Lang., ૫. ૨૨૬-૭.

૩૦. પુનર : એજન, પ્રતા. ૫. xxxvii

૩૧. ગાયકર : એજન, ૫. ૨૨૭

૩૨. ગાયકર : Pali Lit. & Lang. : ૫. ૨૩૧

૩૩. હેમચંદ્ર : સિ હે ૮-૪-૪૪૦, ૪૪૨. દ્વિ વગેરે જોન ક્વિઓની ક્વિનામાં પ્રયોજાયા છે; "જરતેશ્વર-ગાદીગણિ રાસ"માં દર્શમાં જ આ વપરાયો છે. જુનવાણીપત્રું રાખવા જોન સાધુઓને હાથે મોડે મુઠી આ રૂપ પ્રયોજાયેલું છે.

સંલેપમાં આવી પડેલા દ-ઈ નો વિકાસ ગુજરાતી વગેરે સુધી આવી શકે કે નહિ. હિંદીમાં 'દ'માંથી લઘુપ્રયત્ન અવાળું રૂપ આવી મળ્યું છે : કર લિયા વગેરે. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી ગુજરાતીના ઈ ને ચમાંથી દ્ય દ્વારા સ્વીકારવાની ના પાડે છે.^{૩૪} એમણે એની સિદ્ધિ ભૂત કૃદંતના સત્તિસપ્તમીના પ્રયોગમાં ઇચ્છી છે; જેમકે

મઘ પીઘદ ગદિલાદ કરડ-મઘ પીધે વેલાઈ કરો છે.

૫ જનમ્યદં દેસ્યું નામ વર્ધમાન કુમાર-એ જન્મતાં વર્ધમાન કુમાર નામ ઇષ્ટિ.

ધિવાદિ ઉપનદ્દ હંતદ-વિવાદ બિપજતે સતે.

જાઈ પાપ જસ લીઘઈ નામિ-જેતું નામ લીધે પાપ ભય.

સોસ કરવદં સ્યું યાય-દુઃખ કયે' શું યાય ?

ગુજરાતીમાં આજે જે રીતે સંબંધક ભૂત કૃદંત પ્રયોજાય છે તે રીતે એનો ઐતિહાસિક ક્રમ ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ બતાવેલી રીતે પુસ્તક કરી શકાય એમ નથી, કેમકે એ જ યુગમાં મઘ પીઘ ગદિલાદ કરડ એવા પ્રકારનો પ્રયોગ જ પ્રચલિત હતો. પાછલાં ચારે ઉદાહરણોમાંથી તો કશું જ નિષ્પત્ત થઈ શકતું નથી.^{૩૫} અપભ્રંશમાં થયેલ એ છેક શૌરસેનીથી ચાલ્યું આવતું રૂપ છે-જેવું કે વર્તમાનકાળ ત્રીભુવનપુરનાં એકવચનનું રૂપ કરદ વગેરે-જે છેક મધ્યકાલીન ગુજરાતીની મધ્ય ભૂમિકા સુધી પ્રચલિત હતું-તેની માફક. અપભ્રંશમાં જ્યાં હસ્ત કે દીર્ઘ દ-ઈ વાળાં રૂપ હતાં-જેવાં કે છઠ્ઠિ કરિ વગેરે, તેમાંથી તો હિંદીનું લઘુપ્રયત્ન અવાળું કર વગેરે રૂપ આવી મળ્યાં છે; જ્યારે દ્ય-દ્યમાંથી સ્વરભાર છેલ્લા યુગમ સ્વરમાં એકત્વ સાધી સ્થિર થતાં મધ્ય. ગુજરાતીમાં જ દીર્ઘ ઈંકારવાળાં રૂપ સાર્વત્રિક પ્રચારમાં આવી ગયાં હતાં. સં. ૧૨૪૧ જેટલા જૂના સમયમાં દેવી^{૩૬}

૩૪. Notes on the Gram. of the Old West. Raj. : ખંડ ૧૩૧-(૨)

૩૫. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટ્ટરજી ને હમેરાતો હોઈ કર્મણિ ભૂત કૃદંતમાંથી આ પ્રત્યયની શક્યતા વિચારી ડૉ. ટેરિસ્ટોરીના મતની સરાહના કરે છે; આમ છતાં પછી ચમાંથી બિતરતા ઐતિ. ક્રમનો જ સમાદર કરે છે : જુઓ Origin & Development of Beng. Lang. : પ. ૧૦૧૦-૧૧.

૩૬. ડૉ. અંબકલાલ દવેએ વૈદિક દ્ય-પ્રા. દ્ય દ્વારા જૂ. યુ. ઈ તેમજ સં. દ્યુસ્-પ્રા. દ્ય દ્વારા જૂ. યુ. ઈ સાધ્યો છે. આમણે પૂર્વ અવતાર એ તર્કશુદ્ધ છે. એમનું પ. ૪૯. મુખ્યવશેષ ઔક્રિતકમાં કર્તુ શાસ્ત્રોત્તિનું કરી લઈ આપ્યું છે તે દ્યુ માટે; પરંતુ એમ માનવાની કશી જરૂર મને નથી લાગતી.

જાદ ચાપીય આપીય મિડિય એ રૂપ પ્રયોજાયેલાં છે, જ્યાં જૂનાં પળમેઘી નમવિ વગેરે રૂપ પણ મળે છે. ડૉ. ટેસ્સિટોરી જેવી કલ્પનામાં પડવાની કશી નવી જરૂરિયાત બિલી થતી નથી. બંગાળીમાં જુદા જુદાં પ્રત્યય પ્રચારમાં છે;^{૩૭} ઓરિયા આસામ બિહારીમાં જૂની હિંદી જેમ હસ્વ ર છે.

આજે જીવંત ગુજરાતી ભાષામાં આ હસ્વ ઉચ્ચારણ છે, એકે લેખનમાં દીર્ઘ સ્વીકારાયો છે, અને સ્વરભાર સ્વરાંત ધાતુઓમાં તેમજ ઉપાંત્ય આ ધરાવતા ધાતુઓમાં એ સ્વર કે આ ઉપર જ છે; બાકીમાં ઉભય સ્વરમાં એટલે કે ધાતુમાંના અલિષ્ઠ સ્વરમાં તેમજ રમાં સરખો રહે છે. જ્યારે પણ વધારાનો ને ઉમેરાય છે ત્યારે વ્યંજનાંત ધાતુઓમાં ર દીર્ઘતા ધારણ કરે છે; આમ છતાં આહુ ઉચ્ચારણમાં તો ર ઉપરથી ખસી સ્વરભાર ને ઉપર ચાલ્યો જાય છે.

(૫) સામાન્ય કૃદંત યા વિધ્યથ કૃદંત :

હું: મૂળે ભવિષ્યદર્થનું વિધ્યથ સંસ્કૃતમાં પ્રયોજાયેલું કૃદંત નબ્ધ ભારત-આર્ય ભાષાપ્રકારમાં ધાતુમૂલની સાથે પ્રત્યયાત્મક દશામાં આવે છે. હિંદીમાં કરના જાના એવાં સં. ક્રિયાવાચક અન પ્રત્યયથી રૂપ મળ્યાં છે. ગુજરાતી બંગાળી ઓરિયા લોજપુરી વગેરેમાં 'વ'-'વ' અંગવાળો પ્રત્યય આવી રહ્યો છે.

વૈદિકી ભાષામાં નારી ભતિતું એક-ત્ત પ્રત્યયરૂપ જુદા જુદા ભાવનાં કૃદંત બનાવતું પ્રયુક્ત થતું હતું. અવ્યયરૂપ કૃદંત બનાવવા ત્થા કે ત્થી એ એ પ્રત્યય-રૂપની અનુક્રમે ત્રીજી અને સાતમી વિભક્તિના એકવચનનાં રૂપ છે, તો ઉત્પથ કૃદંત જુમ્ એ બીજી વિભક્તિના એકવચનનું રૂપ છે. આ કૃદંત બનાવવા તથા એવું ચોથી વિભક્તિના એકવચનનું, તો: એવું પાંચમી એકવચનનું રૂપ, આમ રૂપ પ્રયોજતાં હતાં. પાતંજલ મહાભાષ્યમાં આપિતથા જેવાં રૂપોમાં ચતુર્થી એકવચનનો પ્રત્યય છે.

વિધ્યથ કૃદંત બનાવતો તથ્ય પ્રત્યય આ જુનો જ વિકાસ છે. ઋગ્વેદમાં એનો પ્રયોગ નથી; અથર્વવેદમાં માત્ર જનિતવ્ય અને હિંસિતવ્ય એવાં બે રૂપોમાં જ આ જણાય છે.^{૩૮} બ્રાહ્મણ્યોમાં, એ પછી યજુર્વેદમાં બ્યાપક બને છે. સંસ્કૃતમાં તો એ ય અને અનીયની બરોબરીમાં પ્રયુક્ત થાય છે, જ્યાં સર્વત્ર હવે એ વિશેષણાત્મકતા ધારણ કરે છે.

૩૭. જુઓ ચેટરજી : Origin & Development of Beng Lang. :

પૃ. ૧૦૦૭.

૩૮. પિંહટની : Sanskrit Gram. : પૃ. ૩૪૬; વેદકોશ : Vedic Gram. :

પૃ. ૪૦૭

અશોકની ધર્મલિપિમાં તત્ત્વિયે પ્રત્યય તરીકે ખૂબ વ્યાપક છે; અને એ પ્રથમા એકવચન ખતાવે છે. સોતવિયા (સ્ત્રી.), દંતવિયાનિ (નપું.) એવો પણ પ્રયોગ છે.^{૩૯} આમ એ વિશેષણરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ગિરનારના લેખમાં—તત્ત્વમ્ એવો શુદ્ધ પ્રયોગ પણ લભ્ય છે; અન્યત્ર તત્ત્વ-તત્ત્વં પણ મળે છે. પાલિમાં માગધ લાક્ષણિકતાએ—તત્ત્વ રૂપ^{૪૦} ધારણ કરેલું છે, જેનો વિકાસ બંગાળી ઓરિયા ભોજપુરીમાં સ્પષ્ટ છે. શૌરસેનીમાં દત્ત્વ અને પ્રાકૃત-સામાન્યમાં અત્ત્વ રૂપ એજ ધારણ કરે છે: યશ્રુતિથી અર્ધમાગધીમાં પુચ્છિયત્ત્વ-પુચ્છેયત્ત્વ જેવાં રૂપ જાણીતાં હતાં. અપભ્રંશમાં મળેલી આ પરંપરાએ રૂપવચનં પદ્યવચનં પદ્ય પદ્યા પદિ પદિણુ વગેરે પ્રત્યયરૂપ પ્રચારમાં હતાં. આ. હેમચંદ્રે સોપવા જાગેવા વગેરે (સિ. હે. ૮-૪-૪૩૯) રૂપ નોંધ્યાં છે.

એ વસ્તુ સૂચક છે કે અહીંથી આ પ્રત્યયવાળાં રૂપોનો દ્વિવિધ પ્રયોગ શરૂ થાય છે. યા-પદ્યા એવા આકારાંત અંગથી સંસ્કૃતનાં હેત્વર્થ કૃદંતનું સ્થાન એણે લઈ લીધું છે, તો કરિત્ત્વ હોદ્દત્ત્વ ચંચેવાઈ સંચેવાઈ વગેરે રૂપોથી વિશેષણાત્મક સ્થિતિએ એ આવી પહોંચ્યું છે. ‘ભરતેન્ધર બાહુબલિ રાસ’માં હેત્વર્થમાં જીવિવા અને રહવા વગેરે તો વિશેષણાત્મક અર્થમાં મારિહુ વગેરે પ્રયુક્ત થયેલાં છે. સં. ૧૨૪૧ જેટલો આ જૂનો પ્રયોગ છે. કરિવા લેવા વગેરે હેત્વર્થરૂપ મુખ્યાવબોધ-ઐક્ષિકમાં છે.^{૪૧} એણે મધ્ય. શુજરાતીમાં ને અર્વાચીન શુજરાતીની આદ્ય ભૂમિકામાં પદ્યા અંગ આપ્યું છે. ગોપાલદાસે “વલ્લભાખ્યાન”-માં “પૃથ્વીતલ ઉદ્ધાર કરેલા” જેવો પ્રયોગ કર્યો છે. આપણે આને “કરવા” જેવું મધ્યમાં અકારવાળું રૂપ પ્રયોજિયે છિયે, આમાં મૂળમાં પ > ફનો વિકાસ હતો, તેથી વચ્ચે લઘુપ્રયત્ન યકાર આવી નવ્ય અર્વાચીન શુજરાતીમાં એ લઘુપ્રયત્ન યકાર નષ્ટ થઈ ગયો છે. આમ છતાં સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે-પાસ કરી બરડા પર્વતની તળેટીથી દરિયા મુખીના પ્રદેશમાં આ લઘુપ્રયત્ન ય સચવાયેલો છે. ત્યાં કરવાવા મળ્યવા ને કરવાવું મળ્યવું આમ આને પણ સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ છે.

આને તો શુજરાતીમાં ‘કરવું’ વગેરે ને મૂળ શબ્દાંગ એનાં ગણી બધી વિભક્તિનાં રૂપ પણ કરવામાં આવે છે: કરવું પ્ર. દિ., કરવા તૃ. પં., કરવા-ને-માટે ચ., કરવાનું-નો-ની-નાં ધ., કરવે-કરવામાં સં.

૩૯. પુસ્તક : Asoka Text and Glossary, Vol. I, પ્રસ્તા. પ. xxxvi

૪૦. ગાયગર : Pali Lit. & Lang. : પ. ૨૨૧

૪૧. ડો. ટેરિસ્ટોરીએ આ વગેરે પ્રયોગ નોંધ્યા જ છે: Notes on the Gram. of Old West. Rajasthani : ખંડ ૧૩૪. વિશેષ માટે જુઓ ડો. અંબિકાદાસ દવે: Study of the Guj. Lang. : પ્રસ્તા. પ. 54-55

આજે શુજરાતી વ્યાકરણમાં ધાત્વંગ આવી રહ્યાં છે તેનો 'હું' થી નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. એનાથી આગળ વધી વિધ્યે' ક્રિયાપદ તરીકે પણ શૂદ્ધ કૃદંતની જેમ પ્રયોગ પ્રચલિત છે.

મધ્ય શુજ.માં 'મળ'વાળું સામાન્ય કૃદંત સ્વલ્પ પ્રચારમાં હતું, પણ અર્વાચીન શુજરાતીમાં એ આવ્યું નથી, એ માત્ર મારવાડી-જેવાડીમાં જ રહ્યું છે. હિંદીમાં તે એ જ ધાતુ-લક્ષણ બની રહ્યું છે.

(૧) ભવિષ્ય કે કર્તૃવાચક કૃદંત

-નારું-નાર : વિકારક અને અવિકારક બેઉ અંગ-રૂપે અવતરેલો આ પ્રત્યય મધ્ય. શુજ.ના સામાન્ય કૃદંતના 'મળ' પ્રત્યયનો વિકાસ છે. સંસ્કૃતમાં જન ક્રિયાવાચક નામ બનાવે છે : કરણ મવન યજન વગેરે. મળ+નાર આવા એ પ્રત્યયોના એકીકરણથી આ પ્રત્યયાંગ બહુ થયું છે. મરાઠીમાં કરણારા વગેરે ભવિષ્યકાલસાધક રૂપો તૈયાર થાય છે. જુલુસ ખલોકના જણાવ્યા પ્રમાણે આ રૂપ મરાઠીને શુજરાતીમાંથી મળ્યું છે.^{૪૨} સિંધીમાં પણ સિર્જનદ્વાર લિષાણદ્વાર વગેરે રૂપો પ્રચલિત છે. હિંદીમાં પેલું 'હોનદ્વાર' શબ્દરૂપ ખૂબ જાણીતું છે. બાકી સામાન્ય રીતે કરનેવાલા (મજમાં કરવેવારો^{૪૩}) પ્રચલિત છે. શુજરાતીમાં કરવા-વાહું એ આ પાછલા પ્રકારનું રૂપ છે.

ત્યારે મળ+નાર મધ્યકાલીન શુજ.માં કરણદ્વાર લેખદ્વાર^{૪૪} વગેરે રૂપે મળે છે. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી એને જન પ્રત્યયવાળાં ક્રિયાવાચક નામ-રૂપની છટ્ટી વિલક્ષિતાના રૂપ સાથે કારના પ્રયોગથી માને છે; જેમકે અપ. પાલળદ્વાર કારમાંથી દ્વિશ્ચુતિમધ્યગત ફ્ લુમ થતાં પાલળદ્વાર રૂપ. ડૉ. અંબકલાલ દવે કરણ+નારમાંથી બ્યુપન્તિ સાધે છે.^{૪૫} ડૉ. બીમ્સ, ડૉ. ટેરિસ્ટોરી, ખલોક વગેરે કારના પક્ષના

૪૨. ખલોક : મરાઠી માવેલા વિકાસ : પૃ. ૩૦૨

૪૩. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી મજનું છઠ્ઠેવારડ એ પરથી હિંદીનું છઠ્ઠેવાલા રૂપ સાધે છે. આ ખરેખર નથી. શુજ. હિંદી વગેરેને સર્વસામાન્ય વાલ-વાલ અનુગ (સં. પાલકઃ જેવા. માંથી મળેલો મનાતો-) છે તેનો જ મજમાં 'વારો' થયેલ છે, નહિ કે વારોમાંથી વાલો-વાલો. (ડૉ. ટેરિસ્ટોરી માટે જુઓ નીચેનો નિર્દેશ.) સિંધીમાં પણ વારો પ્રચલિત છે જ. જુઓ બીમ્સ : Comp. Gram. of Mod. Aryan Lang. Vol. III : પૃ. ૨૩૯

૪૪. મુખાવબોધ ઔક્રિતક : આપણા કવિઓ, પૃ. ૩૬૦; ડૉ. ટેરિસ્ટોરી : Notes on the Gram. of Old West. Rajasthani : અંક ૧૩૫; ડૉ. અંબકલાલ દવે : Study of Guj. Lang. : બાલાવબોધમાં કરણદ્વાર વગેરે પૃ. ૬૬ વગેરે

૪૫. ડૉ. અંબકલાલ દવે : એજન, પૃ. ૧૨૮

છે. ખીમ્સ ને બ્લોક 'ધાર'નું સૂચન કરી કાર તરફ વળે છે. મધ્ય. શુજ.માં 'ધાર' પડ્યો છે તેણે આ બ્યુત્પત્તિભેદ જાણે કર્યો છે.

સંસ્કૃતમાં ત્વ પ્રત્યય સાથેસાથ કાર એ ધાતુસાધિત શબ્દથી સમાસ કરવાનું સામાન્ય છે. કાવ્યસ્ય કરઃ, પરંતુ કાવ્યં કરોતિ इति કાવ્યકારઃ । આના જ આભાસસામ્યે સુલ્લકારક દુઃસ્વકારક અને વિના સંકેત આપણે પાચદાકારક અને જુક્તાનકારક પણ પ્રયોજિયે છિયે. આમ 'કાર' 'કારક' નો ઉદાર પ્રયોગ આપણને અછતો નથી. ધારકમાં કર્ત્વાચક સાથે છૂં ધાતુનો અર્થ મોજૂદ છે, બ્યારે કારકમાં માત્ર કર્ત્વાચક જ અર્થ રહે છે. એની પ્રચલિતા કુત્તમકાર, સુવર્ણકાર, લોહકાર, સૂત્રકાર વગેરેમાં જાણીતી છે. સૂત્રધાર પણ છે. સૂત્રકાર > સુત્તધાર > સુત્તાર > સુતાર સુતાર એ 'દરજી' ને માટે સૌરાષ્ટ્રમાં આજે પણ પ્રચલિત છે. સૂત્રધાર > સુત્તધાર > સુતાર > સુતાર-લાકડકામ કરનારને માટે શુજરાતમાં સર્વત્ર પ્રચલિત છે; 'હ' નો અવશેષ વૈકલ્પિક 'સુધાર' શબ્દમાં સાચવવા પ્રયત્ન થયો છે. આમ 'કાર'ની વ્યાપકતા છે. તેથી જ ડૉ. ટેરિસ્ટોરીની-ડૉ. ખીમ્સની ડૉ. બ્લોકની ધારણાનો પક્ષ મને વધુ સખળ લાગે છે. મધ્ય. શુજરાતીમાં-ઝળહાર સ્પષ્ટ રૂપે છે તેમાં 'હ' ને ઉત્તર અપભ્રંશના છઠ્ઠી વિલક્ષિતના પ્રત્યય તરીકે લેવામાં મને બાધ લાગતો નથી. 'હ' નો નિરર્થક પ્રયોગ 'લરતેશ્વર-જાહનુબલિ રાસ' માં નરિંદહ તણુ, કલહ તળહ, મરહેસરહ તણુ વગેરેમાં મળે છે. ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ પાલળહ કારક દ્વારા પાલળહાર બતાવ્યો છે તે માત્ર સંસ્કૃત વ્યાકરણને સંમત નથી; કેમકે પાલનકારની તો પાલનં કરોતિ इति એ રીતે બ્યુત્પત્તિ છે, બ્યારે છઠ્ઠી જોઈતી હોય તો પાલનસ્ય કરઃ-પાલનકર થાય. મધ્ય. શુજ.ની લાક્ષણિકતા જોતાં 'કર'ની સંભાવના નથી જ.

શુજરાતીમાં તાત્ત્વીયિક સ્વરભાર છેલ્લા સ્વરઉપર આવવાથી વિકારક અંગ પણ મળ્યું છે. મિશ્રકાળ-ભવિષ્યદથે કરવા આ બેડ રૂપનો પ્રયોગ શુજરાતીમાં કરવામાં આવે છે; છતાં વિશેષણ તરીકેનો એ બેડ રૂપનો પ્રયોગ વધુ સામાન્ય છે.

ઘ. ખીજા કૃતપ્રત્યય

પ્રત્યયો લાગીને તૈયાર મળેલાં તદ્દભવ રૂપોમાં તો વિકાસ એના સ્વાભાવિક ક્રમમાં વાગ્વિકાસ પ્રમાણે થતો આવ્યો છે, એટલે એવા શબ્દોમાંના પ્રત્યયોના વિકાર ખાસ જુદા આપવાનો કોઈ અર્થ નથી. પરંતુ ભાષાને એવા કેટલાક પ્રત્યય નવા આ જૂના પણ મળ્યા છે જેના જળ ઉપર-એક શબ્દના આભાસ-સામ્યે થોડા કે ઓછા ખીજા શબ્દ પણ પ્રચારમાં આવ્યા છે. શુજરાતીમાં આવી રીતે વ્યાપક થયેલા પ્રત્યયોની જેમ વિપુલતા નથી તેમ એના ઉપસ્થી થતા શબ્દોની પણ વિપુલતા નથી. આવા નામ બતાવનારા પ્રત્યય નીચેના છે :

(૧) અ (-લઘુપ્રયત્ન યનું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ છે) : [સ્વરભારવિહીન]

ક્રિયાવાચક આ પ્રત્યય મેલ-મૂક ઝઠ-ઘેઠ નાસ-માગ વગેરેમાં પ્રયુક્ત થાય છે. અર્થ નારીજાતિનો છે અને તેથી જ લઘુપ્રયત્ન યનું ઉચ્ચારણ શબ્દોંતે વ્યાપક છે. આના મૂળમાં સં. ક્રિયાવાચક તિ પડેલો પકડી શકાય છે. મુક્તિઃ >મુક્તી >મુક્તિ >મૂકિ >મૂક્ય >મૂક આ વિકાસ સ્પષ્ટ છે, પછી એના આભાસસામ્યે થોડાં ખીભાં શબ્દસ્વરૂપોમાં પ્રચલિત થયો છે. જા-આવ આવ-જા યોસ-ઘાલ જેવાં ખીભાં શબ્દયુગ્મ પણ જાણીતાં છે.

ક્રિયાવાચક તિ સાથે જો આનો સંબંધ ન હોય તો સંસ્કૃતમાં આશર્થ ખીભા પુરુષના એકવચનનો એક પ્રયોગ જુદી જુદી ક્રિયાનું સાતત્ય કે આવર્તન બતાવતો જાણીતો છે; જેવો કે માર માર કરતો ય આગલ ઘસો આવ્યો, આવો દિવસ લલ્લ લલ્લ ઘીજી ઘાત જ નહિ વગેરે

આના અપભ્રંશકાલીન વિકાસમાં આશર્થ ખીભા પુરુષ એકવચનના જ પ્રત્યય દ્વારા આનો વિકાસ સંભવે. પરંતુ જૂના સાહિત્યમાં આવો પ્રયોગ જાણીતો નથી. ગુજરાતીમાં તો આને “બની દોડ્ય ઘણી સારી છે” “ઘોડાની ચાલ્ય” વગેરે સ્વતંત્ર પ્રયોગ પણ જાણીતા છે, ત્યાં માત્ર ક્રિયાવાચક અ (લઘુપ્રયત્ન ય) જ સ્પષ્ટ માલૂમ પડી આવ્યો છે. ક્રિયાવાચક અકારાંત (લઘુ-પ્રયત્ન યવાળું) નારીજાતિનું અંગ આણે આપ્યું છે.

(૨) અ (ક્ય) : [સ્વરભાર પહેલા અ ઉપર]

ઉપરના અને જ આ વિકાસ માત્ર ઘેઠક-ઝઠક જેવા શબ્દોમાં છે. આમાં પણ લઘુપ્રયત્ન ય છેડે સ્પષ્ટ છે; સ્વરભાર પ્રાથમિક કે દ્વિતીયિક ત્યાં જેવો અપેક્ષિત હોય તેવો અ ઉપર જ આવી રહે છે. મધ્ય. ગુજરાતીમાં ઘેઠકિ જેવો પ્રયોગ લઘુપ્રયત્ન યકારની સાક્ષી આપે છે; ક્રિયાવાચકમાંથી એ ‘બેસણી’નો વાચક સામાન્ય નામવાચક પણ બને છે. આવક જાવકમાં લઘુપ્રયત્ન ય નથી, છતાં પ્રત્યય આ જ છે.

(૩) અ : [સ્વરભાર પહેલા અ ઉપર]

વૈદિકી ભાષા અને સંસ્કૃતમાં^{૪૬} કર્તૃવાચક અને ક્રિયાવાચક બેઉ અર્થ

૪૬. પાણિનિયે જન નો ય્યુત્ત યુત્ત્યુ સ્યુત્ત એવો પારિભાષિક ભેદ આપ્યો છે; આમાં ય્યુત્તથી ગાયનઃ હાવનઃ વગેરે; યુત્તથી જલનઃ મૂળનઃ મળનઃ વગેરે; સ્યુત્તથી નન્દનઃ મદનઃ સ્થાનઃ જનાર્દનઃ વગેરે; આ ત્રણેથી નરજાતિના શબ્દ બને છે. એવો સ્યુદ પ્રકાર તે નાન્યતરજાતિનો છે જે નન્યભારત-આર્થ ભાષાઓમાં વ્યાપકતાથી આવ્યો છે.

આપનારો અણ પ્રત્યય હતો. આમાં કર્તૃવાચક નરજાતિમાં અને ક્રિયાવાચક નાન્યતરજાતિમાં હતો. 'મોહ કરનાર'ના અર્થમાં મોહનઃ, પણ 'મોહ' એ મોહનમ્. આ પાછલા ક્રિયાવાચક કે ભાવવાચક અર્થમાં તદ્ભવ શબ્દોમાં નિરપવાદ અણ ઊતરી આવ્યો છે. ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવાનું કે સંસ્કૃતમાં પ્રત્યેક ધાતુને લાગી ભાવવાચક નામ બની શકતું તેમ નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં આનાથી પ્રત્યેક ક્રિયાવાચક અંગને આ પ્રત્યય લાગી રૂપ તૈયાર થઈ શકતાં નથી. એ જ કારણે તદ્ભવ શબ્દોમાં આ પ્રત્યય તદ્ભવ-રૂપમાં સ્વયંવાયેલો મળે છે; જેમ કે જમણ ચલણ જલણ સીવણ

આના આભાસસામ્યે દાટણ ફૂટણ હગણ નાવણ મારણ વગેરે કેટલાક શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યા છે.

(૪) અણ : [સ્વરભાર દ્વૈતીયિક-ણ ઉપર]

સંસ્કૃતમાં નારીજાતિમાં સાધના કલ્પના વાચના વિહમ્વના વિચારણા ધારણા જેવા ભાવવાચક શબ્દ પ્રચારમાં છે. નરજાતિના અનને આ લાગી કોપના જેવા કર્તૃવાચક શબ્દ તો જુદી જ વસ્તુ છે—એમાં તો વિશેષણનો આ પ્રત્યય પેલા અનને લાગ્યો છે; ત્યારે આ અન નાન્યતરનો વિકલ્પ છે. તદ્ભવ તરીકે વિહંવના આપણે પ્રયોજિયે છિયે. આના આભાસસામ્યે સુધારણા—'સુધારો' અર્થમાં પ્રચલિત થયેલો નવો શબ્દ છે.

(૫) અળી : [સ્વરભાર દ્વૈતીયિક-ળી ઉપર]—આ માત્ર નવ્ય ભારત-આર્ય વિકાસ છે, જે ક્રિયાવાચક અર્થ હોય તો. રહેળી કહેળી કરળી ઘંઘળી છાવળી લલળી માપળી ઘોરવળી વેલવળી વગેરે શબ્દોમાં આ અળી પ્રત્યય નારીજાતિમાં અળનો વિકાસ છે, જે 'ફકા' દ્વારા દ્વૈતીયિક સ્વરભાર અંતે સાચવવા ઊતરી આવ્યો.

કર્તૃવાચક ચાલળી એ આનો નહિ, પણ કર્તૃવાચક અળનો જ વિકાસ છે; પણ માંડળી ઘાંઘળી એ વગેરે સામાન્ય નામો ક્રિયાવાચક અળી જ બતાવે છે. મૂલવળ(-વ્ય) એ આ અળીનો જ વિકાસ છે.

(૬) અળું : [સ્વરભાર દ્વૈતીયિક ણું ઉપર]—ક્રિયાવાચક અળનો જ ક પ્રકૃતિ દ્વારા—એટલે કે દ્વૈતીયિક સ્વરભાર અંત્ય શ્રુતિ ઉપર રાખવાના વલણને પરિણામે—ઊતરી આવેલ છે. લલળું રાંઘળું મરળું વલોળું પાયરળું એ ક્રિયાવાચક નામો, અને એ ઉપરથી એના જ અર્થવિકાસે સામાન્ય નામો તરીકે આ શબ્દો પ્રચલિત થયા છે. વલોળુંમાં વચ્ચેનો અ વલોવના 'વ' સાથે હ્રસ્વ થયો છે; પ્રાથમિક સ્વરભાર છો ઉપર, દ્વૈતીયિક ણું ઉપર છે.

‘ચવાણું’ ઉપરથી કર્મણિ-અર્થના ચવાણું ઉપરથી પણ ચવાણું શબ્દ વ્યાપક થયો છે.

(૭) અત્ત : [સ્વરભાર પહેલા અ ઉપર, પણ છેડે લઘુપ્રયત્ન યકારનું અસ્તિત્વ]

મધ્ય. શુજ.માં રમતિ જેવો શબ્દપ્રયોગ જાણવામાં આવેલો છે. એણે આપણને રમત (=રમત્વ) શબ્દ આપ્યો છે. આના આભાસસામ્યે ગમત આવડત, અને ધાતુ બુલાયો છે તેવો આડત શબ્દ મળ્યો છે. આ પ્રત્યય નારીજાતિનો છે અને તેથી એના અંતમાં ઙ દ્વારા જોતરી આવેલો લઘુપ્રયત્ન ઘ ઉચ્ચરિત થાય છે.^{૪૭}

(૮) અત્તી : [દ્વિતીયિક સ્વરભાર ત્રી ઉપર]—નારીજાતિનો આ પ્રત્યય મને વર્તમાન કૃદંતનો વિકાસ લાગે છે; એમાં સંસ્કૃત તિ ક્રિયાવાચકની કોઈ સંભાવના નથી. ચડતી પડતી મરતી ચલતી એ શબ્દો અને એના આભાસ-સામ્યે ઉછીના શબ્દોમાં વદતી કમતી આ શબ્દો પ્રચલિત છે. ડો. સુનીતિકુમાર ચેટરજી ચલતી શબ્દને વર્તમાન કૃદંતનો વિકાસ સ્વીકારે છે.^{૪૮} હોનેલ^{૪૯} આ પ્રત્યયનો વિકાસ વિજ્ઞાતિકામાંથી વિષ્ણુસ્તિમા દ્વારા આવેલા ‘વીનતી’ જેવા શબ્દોમાં જુએ છે. ‘તિ’માંથી જોઈતો હોય તો ગ્રેરક રૂપ સુધી જવાની શી જરૂર છે? ક્રિયાવાચક સીધો ‘તિ’ પ્રત્યય બ્યંજનાંત ધાતુઓમાં જોડાક્ષર રૂપે છે જ; જેમ કે મુક્તિકા > મુક્તિમા ઉપરથી સંભવિત *મૂત્તી યા વિશ્લેષથી ‘મુક્તી’ સાધી શકાય. સામાન્ય રીતે અકર્મક અર્થના ક્રિયાપદોમાં આ ‘તી’ પ્રત્યય દેખાતો હોઈ મને ડો. ચેટરજીના ‘ચલતી’ શબ્દની જેમ બધા શબ્દોમાં વર્તમાન કૃદંતના ‘તું’ પ્રત્યયનો આ વિકાસ સ્વીકારવામાં બાધ નથી લાગતો. ઘેતી-ભેતી શબ્દ આપણે ત્યાં પ્રચારમાં છે તેમાં આ વર્તમાન કૃદંતનો કર્મણિ ભાવ સ્પષ્ટ છે.

(૯) આઈ : [સ્વરભારની દૃષ્ટિએ ‘આઈ’ સંધિસ્વર તરીકે ઉચ્ચરિત થાય છે. નબ્ધ ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં આ જાતનો સંધિસ્વર એક સંકેતથી બતાવી શકાતો નથી, અને તેથી જ જુદા લખાય છે, પણ પૂર્વ સ્વર સાથે ઉચ્ચારણમાં

૪૭. ડો. ટેરિસટોરી આ રમતિના ત્રિનો અવતાર ત્રા (-ત્વા ?) > અપ-ત્તા (?) ને નારીજાતિના અને બદલે ઙ લગાડી સિદ્ધ થતો કહે છે. અને એ વદતિ વિપતિ આપતિ જેવાના આભાસસામ્યે જોબો થયેલો લાગે છે. ટેરિસટોરી માટે જુઓ Notes on Gram. of the Old West. Rajasthani : ખંડ ૧૪૮.

૪૮. ડો. ચેટરજી : Origin & Development of Bengali Lang. : પૃ. ૬૧૫

૪૯. હોનેલ : Claudian Gram. : ખંડ ૩૨૫

એકરૂપ જ છે. લેખનમાં ‘ફ’ દીર્ઘ લખાય છે છતાં, એનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સુધ્ધાં નથી એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી વાત છે.]—રો. ચેટરજી આનો વિકાસ સંસ્કૃતમાં આકારાંત ધાતુઓના પ્રેરક અંગમાં આવતા ‘આપ’ પ્રત્યયમાં જુએ છે.^{૧૦} આ મને શક્ય લાગે છે, કેમકે નીચે આવનારા આવ આવટ આમળ આમળું આ પ્રત્યયો પ્રેરકના લાક્ષણિક પ્રત્યયનો વિકાસ છે એવો આ પણ વિકાસ છે. ઘડાઈ શબ્દનો વિકાસ *ઘટાપિકા > *ઘટાહમા > *ઘટાહમ > ઘડાઈ એ રીતે શક્ય છે. એ પ્રમાણે ચઢાઈ, ઘોઢાઈ (ઘવલયતિ નામધાતુ ઉપરથી), ચોઢાઈ, વંધાઈ, લલાઈ, ચઢાઈ^{૧૧} વગેરે શબ્દો તૈયાર થયેલા પ્રયુક્ત થાય છે. આ નારીભૂતિનો પ્રત્યય છે.

વિશેષણો ઉપરથી લાવવાયક નામ બનાવનારો એક પ્રત્યય ‘આઈ’ નબ્ય ભારત-આર્યભાષાઓમાં બાળ્યીતો છે. ડૉ. ચેટરજી આ બંને પ્રત્યયોને એક માને છે, પણ એ એક નથી; આ વિશે હવે પછી યથાપ્રસંગ ચર્ચા આપીશ.

(૧૦) આપ : [સ્વરભાર આ ઉપર]—નરભૂતિનો આ પ્રત્યય ‘મેલાપ’ એ એક શબ્દમાં તત્સમ સં. પ્રત્યય પ્રેરકનો બચી રહ્યો છે. હિંદીમાં પ્રચલિત ‘મિલાપ’ શબ્દનો આ સમસામયિક વિકાસ સમગ્રાય છે. ‘ચલાપો’માં અંતે સ્વરભ રથી ‘ઓ’ આવ્યો છે.

(૧૧) આવ : [સ્વરભાર આ ઉપર]—સં. પ્રેરક પ્રત્યય આપનો આ વિકાસ છે. હોનેલ ત્વમાંથી વિકાસ માને છે; પણ ડૉ. ચેટરજી એનો સ્પષ્ટ વિરોધ કરે છે, જે વાજબી છે.^{૧૨} ચઢાવ ઠરાવ પઢાવ અટકાવ એ શબ્દો ચોખ્ખો પ્રેરકનો અર્થ આપી ક્રિયાવાચક નામ તરીકે પ્રયુક્ત થયા છે. આમાં અર્થ નરભૂતિનો આવ્યો છે. સંસ્કૃતમાં આવાં નામ વ્યાપક નથી. ‘આવ’માંથી ‘આડ’ થઈ વિશેષણો પણ તૈયાર થાય છે. એ વિશે જુઓ નીચે યથાસ્થાન.

(૧૨) આવો : [સ્વરભાર બેઠે સ્વર ઉપર]—ઉપરના આવનો જ આ વિકાસ ફેલાવો મ્હલાવો ફુગાવો ફુલાવો ચઢાવો વગેરે શબ્દોમાં મળી આવે છે.

(૧૩) આવટ : [સ્વરભાર આ અને વ ઉપર; છેડે ટમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ]—આ પણ પ્રેરકના ‘આપ’નો જ વિકાસ છે. ઘનાવટ મિલાવટ ફાવટ

૧૦. ડૉ. ચેટરજી : O. & D. of B. L. : ૫. ૧૬૧

૧૧. ચઢાઈ સિવાયના અહાં આપેલા બીજા શબ્દોમાં “તે તે ક્રિયાનું મહેનતાણું” એ અર્થ વ્યાપક છે.

૧૨. હોનેલ : ખંડ ૨૨૭; ચેટરજી : ૫. ૧૬૩

રુકાવટ વગેરે શબ્દો પ્રચારમાં છે. આમાં છેલ્લે ટ કયાંથી આવ્યો ને નારી-ભતિનો અર્થ કેમ બતાવ્યો એ થોડી મૂંઝવણ ઊભી કરે છે. દ્વિતીયિક અનુગતરીકે સંવૃત્તિ > વટ્ટી > વટ્ટિ > વટથ > વટ શબ્દનો વિકાસ ક્ષાત્રવટ-ક્ષત્રિયવટ વગેરેમાં નારી ભતિમાં છે. ‘ટ’ની શક્યતા નજીકમાં માત્ર મૂર્ધન્ય સ્વર કે રની અપેક્ષા રાખે છે. ઘનાવચની વૃત્તિ જેવા યોગમાંથી ઘનાવ-અટ = ઘનાવટ એમ વિકાસની શક્યતા જણાય છે. નીચે નરભતિનો ‘ઝાટ’ આવે છે તેમાં આ સામ્ય પકડી શકાય એમ છે.

(૧૪) ઝાટ : [સ્વરભાર આ ઉપર]—શુભરાત્રીમાં સ્વાનુકારી નવા ઊભા થયેલા ધાતુઓમાં આ ‘ઝાટ’ નરભતિના પ્રત્યય તરીકે વિપુલતાથી પ્રયુક્ત થાય છે. ગઢગઢાટ-ગગઢાટ, મઢમઢાટ-મમઢાટ, જઢમઢાટ-જમઢાટ, કફઢાટ, લપલપાટ, ઘઢમઢાટ-ઘમઢાટ વગેરે. ગમરાટ-મરઢાટ વગેરેમાં આ જ પ્રત્યય છે. ‘ટ’ આપી શકે તેવા એ શબ્દ ઝાટ અને ઘટ છે. ઝાટ વિશેષણાત્મક છે, ઘટ નામ છે. ઘટમાં ‘વૃત્તિ’નો અર્થ સ્પષ્ટ છે. તુમાળી વર્તનના અર્થમાં રૂઢ થયેલો વટ શબ્દ એ આ ‘ઘટ’નો વટ્ટો > વટ્ટ દ્વારા વિકાસ છે. ‘ગભરાવાનું વર્તન’ તે ગમરાટ. સ્વાનુકારી શબ્દોમાં વૃત્તિનું આવર્તન હોઈ એ પ્રકારના બધા જ ધાતુઓને આ ‘ઝાટ’ કાઢી ગયો છે. ઘટ : > વટ્ટો > વટ્ટ > ઘાટ અને દ્વિશ્ચુતિમધ્યગત ‘વ’નો લોપ-એ રીતે આ પ્રત્યયનો શક્ય વિકાસ છે. બંગાળીમાં ઝાટ ઝાટી અનુગ છે, પણ એનો કાઠ શબ્દ સાથે સંબંધ જુદો જ વસ્તુ છે.^{૫૩}

દ્વિતીયિક એક પ્રત્યય ઝાટો ગપાટો સપાટો હુમાટો જેવા શબ્દોમાં અતે દ્વિતીયિક સ્વરભારથી છે ત્યાં પણ ‘ઘટ’ની જ શક્યતા છે.

(૧૫) ઝાણ : [સ્વરભાર આ ઉપર]—શુભરાત્રીમાં વઢાણ લઢાણ વેચાણ કકલાણ હુમરાણ વગેરે શબ્દોમાં આ ‘ઝાણ’ પ્રત્યય જેવામાં આવે છે. ડો. ચેટરજી બતાવે છે^{૫૪} તે પ્રમાણે આ સં. પ્રેરકના ‘ઝાય’નો વિકાસ છે, જેને ક્રિયાવાચક નાન્યતરભતિનો અણ—આ પૂર્વે બતાવાઈ ચૂકેલો—લાગેલો છે. ‘ચલણ’ અર્થનો બંગાળી ચાલાન શબ્દ આવા ‘ઝાણ’ પ્રત્યયવાળો છે. અતે સ્વરભાર આવતાં ડઘરાણું આનો જ વિકાસ છે.

(૧૬) ઝાણો : [સ્વરભાર એક સ્વર ઉપર]—ભૂતકૃદંતનો ઝાણું પ્રત્યય

૫૩. ડો. ચેટરજી : પ. ૧૬૪

૫૪. એજન : પ. ૧૬૪

આ પૂર્વે જતાવાયે છે. એ વિશેષણ તરીકે દ્વિગણ જેવા શબ્દોમાં જેવામાં આવે છે. એના નારીજાતિના નામ તરીકે દ્વિગણી મુત્તરાણી વગેરે શબ્દ પ્રચલિત છે. એના આભાસસારથે રચાણી-ખાવાની વૃત્તિ-અર્થમાં મજાકમાં હું પ્રયોગું છું.

(૧૭) આમણ : [સ્વરભાર આ મ બેઉ ઉપર]—નાન્યતરજાતિના પ્રત્યય તરીકે આવી મળેલા આ પ્રત્યયમાં સં. આકારાંત ધાતુ-અંગને મળેલા ‘આપ’ પ્રત્યયનો વિકાસ છે. આપ > આવ > સાનુનાસિક ષર્ધ ઝાંવ > આમ + ઉપર અપાર્ધ ચૂકેલો ક્રિયાવાચક અણ પ્રત્યય. લલામણ ચરામણ ચલામણ એ શબ્દો આવી રીતે ઉત્પન્ન થયા છે. આ ત્રણે શબ્દ ‘તે તે ક્રિયાના મહેનતાણા’ માટે પ્રયુક્ત થયા છે. આપણે ત્યાં અકરામણ શિષ્યામણ અને ગમરામણ શબ્દ પ્રયુક્ત થાય છે તે તો નારીજાતિમાં છે, અતે લઘુપ્રયત્ન ચકાર સાથે; એ નીચે આવતા જાણીનો વિકાસ છે.^{૫૫}

(૧૮) આમણી : [સ્વરભાર આ અને ણી ઉપર]—ઉપરના પ્રત્યયનો આ નારીજાતિનો વિકાસ છે. પહેરામણી પધરામણી વધામણી લલામણી ચરામણી ચલામણી એ શબ્દો પ્રચલિત છે અને એમાંના પાછલા ત્રણમાં ‘તે તે ક્રિયાના મહેનતાણા’નો અર્થ પણ છે. અકલામણી ગમરામણી શિષ્યામણી શબ્દને બદલે અકલામણ(-ણ્ય) ગમરામણ(-ણ્ય) શિષ્યામણ(-ણ્ય) નારીજાતિના શબ્દ એ આનો વિકાસ છે. (સ્વરભાર આ મ એ બેઉ શ્રુતિ પર આવી રહે છે.) આની સાથે મૂંઝવણ(-ણ્ય) શબ્દ સરખાવી શકાય. એ પણ ‘મૂંઝવણી’નો વધુ વિકાસ છે. ગમરામણી-મૂંઝવણી શબ્દ આપણે આજે પ્રયુક્ત કરતા નથી.

(૧૯) અતરી-અતર(રચ) : [પ્રથમના શબ્દમાં અ અને રી ઉપર અને બીજા શબ્દમાં માત્ર ‘ત’ ઉપર જ સ્વરભાર છે; અ લઘુપ્રયત્ન બની જાય છે.]—ગણતરી એક શબ્દ સિવાયના બીજા મળતર કઠતર ચળતર વગેરે અતે લઘુપ્રયત્ન અ-ચવાળા શબ્દોમાં આ પ્રત્યય અતર રૂપે જોવા મળે છે. ગણતરી શબ્દને લાઘવથી ઉચ્ચારતાં ગણત્રી પણ ગણવામાં આવ્યો છે; પણ તમાં અ લઘુપ્રયત્ન હોઈ ત્રી કરવાની જરૂર નથી. આનું મૂળ જાણવામાં નથી આવ્યું. હિંદીમાં ગિનતી શબ્દ છે. એવા જૂના રૂપમાં રૂના પ્રશેષથી કદાચ આ પ્રત્યયનો વિકાસ થયો હોય. ‘ત્રી’ પ્રત્યયના વિકાસ માટે જુઓ ઉપર ‘ત્રી’ પ્રત્યયની પ્રક્રિયા.

૫૫ અપભ્રંશમાં દયાવણ દરિયાવણ જેવા શબ્દોમાં વણ આ મળતું પૂર્વ રૂપ છે. એક-માત્ર વિશેષજાતિક દયામણ શબ્દમાં આ રૂપ બીજી આવ્યું છે. શબ્દો માટે જુઓ ડો. ગુણે : મવિસત્તકદા-પ્રસ્તા. ૫ ૨૪. લજામણ એ શબ્દ પણ જાણીતો છે.

(૨૦) ઈ : [સ્વરભાર ઈ ઉપર]-ઘોલી ઘોલીચાલી હાંસી વગેરેમાં નારી-જાતિના પ્રત્યય તરીકે આવેલો છે. પૂર્વે શરૂમાં લઘુપ્રયત્ન 'ય' ધરાવતા 'જ'નો સ્વરભારવાળો આ વિકાસ 'તિકા'માંથી આવી શકે.

(૨૧) ઝ : [સ્વરભાર ઝ ઉપર]-વર્તનૂક નિમનૂક એ શબ્દોમાં માત્ર આ પ્રત્યય જોવામાં આવે છે. એમાં અર્થ નારીજાતિનો છે.

ઉપરના ૨૧ અનુગો કે પ્રત્યયો થોડાઝાઝા અંશે ગુજરાતીમાં કૃતપ્રત્યયોનું કાર્ય આપે છે. આમાંનો એક પણ પ્રત્યય સંસ્કૃતના જ કે જનની જેમ વ્યાપક નથી. ભાષાએ રૂપલટનાત્મક પરિસ્થિતિમાંથી સમાસબહુલ પરિસ્થિતિમાં જવાનું લીધેલું વલણ પ્રત્યયોનો આ પ્રકારનો ઘસારો બતાવે છે.

હવે આપણે ત્યાં એક બે પ્રત્યય વિશેષણ બનાવનારા છે તે જોઈએ.

(૧) ઝ : [સ્વરભાર ધરાવનારો]-આ પ્રત્યય સંસ્કૃતના અક કર્તૃવાચકનો વિકાસ છે. અકઃ >અઓ >અડ >ઝ >ઝ^{૧૬}: મારકઃ >મારઓ >મારડ >મારૂ કે મારો. આમાંના દીર્ઘ ઝકારાંત થયેલા મારૂ શબ્દે માર ઓસ્વાંત આપ્યો છે. 'મારૂ' વ્યાપક નથી, પણ ઘર-રહુ સ્વાર્થસાધુ ઘરફાહ સેહુ એ શબ્દોમાં આ ઝ પ્રત્યય પ્રયુક્ત થાય છે. જાડઘરમાં ઝ આ જ છે. લાડમાં 'જા'કારાંત શબ્દો પાનુ કાનુ કેસુ લામુ વગેરેમાં આ ઝ છે.

(૨) ઝાડ : [સ્વરભારની દૃષ્ટિએ 'ઝાડ' સમગ્ર રૂપે સંધિસ્વર છે અને સ્વરભાર પોતા ઉપર ધારી રાખે છે. આવો ગુજરાતીમાં દીર્ઘ ઈ રૂપે દેખાય છે, પણ ડને હ્રસ્વ ઠરી લીધો છે. પેલા ઈની જેમ આ ડને પણ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ રહ્યું જ નથી.]-ઉપર આપેલો જાડઘરમાંનો જાડ કે ઘ્યાજજાડ લાંબજાડમાં તો ધાત્વંગ જ આકારાંત છે, પરંતુ ડહાડ જહાડ શિજાડ ટકાડ કમાડ લહાડ આ શબ્દોમાં 'ડ'ની પૂર્વે 'જા' આવેલો છે. આ 'જા' પ્રેરકના 'જાપ'નો જ વિકાસ છે. ઉપર જાવ અને જાવોમાં 'વ' સચવાયો છે; અહીં કર્તૃવાચક વિશેષણ બનાવનાર 'જ' પ્રત્યયે આવી 'જ'ના કારણે 'ડ'નું સ્વરૂપ અક દ્વારા ધારણ કર્યું છે.

૫૬. ડો. ચેટરજીએ બંગાળી હિંદી-હિંદુસ્તાનીમાં જાણીતા 'ક' પ્રત્યયની ચર્ચા કરી છે. હોને'લનો મત નોંધતાં (ખંડ ૩૩૩ પ્રમાણે) વૃ+ક બતાવી એ મતનો નિરાસ કર્યો છે અને સં. ધાતુક કામુક માતુક વગેરેમાં લાગેલા વૃ+ક ની સંભાવના બતાવી છે; પરંતુ જ+ઈ ના ઈ જેમ જ+ડ નો આ ક કે ડ છે. (ચેટરજીની ચર્ચા માટે જુઓ Origin & Development of Beng. Lang., પ. ૧૭૮.)

એમને ધૃષ્ટ છે તેવા શબ્દોમાં તો જાડ જેવા શબ્દો આવી શકે.

ઉપરના ૩ અને આઠ વસ્તુસ્થિતિએ એક જ 'ગક'ના વિકાસમાં સમાવિષ્ટ થાય છે.

(૩) વેવો-વૈવો : [ખને સ્વર ઉપર લાર]-હટવૈવો ફરવૈવો ઘડવૈવો જેવા શબ્દોમાં જ મર્યાદિત છે. સં. વાદિકઃ >વાદિઓ >વાદિહ >*વાહિહ >વૈવો સંભવિત છે.

આપણે ત્યાં અરણી-ફારસી તદ્દલપ શબ્દો પણ પ્રયોજાય છે; પણ એના કૃત્રિમયો એ જ શબ્દોમાં માત્ર જળવાઈ રહેલા છે; એ નવા શબ્દ બનાવી આપતા નથી; તેથી અહીં ચર્ચાનો વિષય નથી બનતા.

૨. તદ્દિત કે દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો

ક્રિયાવાચક અંગ સિવાયના બાકીના બીજા બધા શબ્દજાતને લાગતાં ફરી વિશેષ શબ્દો ઉત્પન્ન થાય છે. આ કામ આપનારા તદ્દિત-એને માટે મુકાયેલા-દ્વૈતીયિક પ્રત્યયો છે. ગુજરાતીને મળેલા બધા જ જૂના પ્રત્યય નથી; કેટલાક નવા જ ભિન્ન થયા છે; કેટલાક સ્વતંત્ર શબ્દ જ અનુગ-રૂપ ધારણ કરી આવ્યા છે. આપણે ત્યાં બાકીના આ પ્રત્યયો તેમજ અનુગો ક્રમશઃ જોઈ જાયે.

૧. વિશેષણ ઉપરથી નામ બનાવનાર

(૧) આઈ : [સ્વરભાર 'આઈ'ના સંયુક્ત બનતા સંધિસ્વર ઉપર છે. લેખનમાં 'ઈ' દીર્ઘ બુદ્ધો છતાં એની હ્રસ્વતા પણ નષ્ટ થઈ જતાં એ આની સાથે એકાધ્વારણરૂપ થઈ ગયો છે. ગુજો આ પૂર્વે કૃત્પ્રત્યયોમાંનો આઈ.]—કૃત્પ્રત્યયોમાં આવતા આઈની બ્યુત્પત્તિ રો. ચેટરજીએ પ્રેરકના આપને રૂકા દ્વારા સાધી છે, અને એનું જ આ તદ્દિત-સ્થિતિમાં પણ અનુકરણ થયાનું કહે છે.^{૫૭} મરાઠી સિવાય બીજી નબ્બ ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં આ આઈ પ્રત્યયનો ખડોળો પ્રચાર છે. રો. બીમ્સ ચૌર્ય સ્વૈયં વગેરેમાં મળતા યનો ઈ થયે—'ઈ'ને કારણે નારી-જાતિમાં થયાનો અભિપ્રાય ધરાવતા સમગ્રાય છે. ચોરી ઠગી મન્દી વગેરે ઉદાહરણો આપ્યા પછી એઓ જણાવે છે કે—

"Where, in modern formations the adjective had acquired, 'as adjectives almost universally did the termination in long આ, the ઈ of this suffix does not supersede this vowel, but is attached to it, forming આઈ."^{૫૮}

૫૭. ડો. ચેટરજી : એજન : પૃ. ૧૧૧

૫૮. Comp. Gram. of the Mod. Aryan. Lang., Vol. II, p ૭૮

મને પોતાને આનાથી જિલ્લું જ લાગે છે. એમણે સિંધી ભાષામાં લાગતા સં. તત્સમ તા પ્રત્યયની વાત કરતાં તાર્ક પ્રત્યય પણ સ્વીકાર્યો છે.

“Sindhi has a few words not strictly Tatsamas, though only slightly altered, and it occasionally adds ई, making तार्क, as घटि “deficient”, घटिता, घटितार्क “deficiency” વગેરે.”^{૫૯}

સં. તત્સમ પ્રત્યય તા માંથી બચેલા આમાં સ્વાર્થે નારીભતિવાચક ‘ઈ’નું ઉમેરણ જ આ પ્રત્યયનું ઉત્પાદક બને છે. સંસ્કૃતમાં જે તા અને ત્વ પ્રત્યય વ્યાપક છે તેવો જ આ આઈ પ્રત્યય વ્યાપક છે. વિશેષણ ઉપરાંત વિશેષણનો ભાવ ધરાવનારા શબ્દોને પણ લાગી માટાર્ક રાજાર્ક જેવા શબ્દ પ્રચારમાં આવ્યા છે. સં. તત્સમ મૂર્ત જેવાં વિશેષણોને પણ લાગી મૂર્તાર્ક જેવા શબ્દ બન્યા છે, બાકી મલાર્ક કૂટાર્ક કંચાર્ક વડાર્ક વડાર્ક ઢાંડાર્ક વગેરે શબ્દો તો સર્વસામાન્ય છે.

મીઠું પરથી મીઠાર્ક જેવા શબ્દોમાંથી ભાવવાચકનો અર્થ જતાં સામાન્ય નામનો અર્થ પણ આવી ગયો છે; અને મીઠાશ જેવો શુદ્ધ ભાવવાચક શબ્દ સ્વતંત્ર મળ્યો છે. લાલાર્ક લાલાશ જેવા બેઉ પ્રકારના એકાર્થ શબ્દો છે, તો માત્ર કાલાશ રતાશ પીલાશ જેવા આઈ નહિ લેતા શબ્દો ‘આશ’થી જ તૈયાર થાય છે.

(૨) આણ : [સ્વરભાર આ ઉપર]-ઝંચાણ મીચાણ પોલાણ વગેરે થોડા શબ્દોમાં આ પ્રત્યય છે; અને ઝંચાપણ વગેરે રૂપોનો મધ્યવર્તી પ ના વ દ્વારા લોપ થયે અવતાર છે.^{૬૦}

(૩) આણ : [લઘુપ્રયત્ન ય સાથે-સ્વરભાર આ ઉપર]-કડચાણ આ એક શબ્દ જલણવામાં આવ્યો છે, જે નારીભતિમાં છે. સમગ્ર કડવા પદાર્થોનો વાચક આ શબ્દ છે. આનું મૂલ રૂપૃથ ચર્ચ શકતું નથી.

૫૯. એઝન : પૃ. ૭૮. ડો. હોર્નેલ ઠાનદક્ષ થી આ પ્રત્યયની સિદ્ધિ શાને છે. જુઓ એમનું Gaudian Gram. : ખંડ ૨૨૩. ડો. સુનીતિકુમાર ચેટરજીએ આનો અસ્તીકાર કર્યો છે. જુઓ ઉપર એમના નામનો નિર્દેશ.

વૈદિક કાળમાં તા ઉપરાંત તાતિ પ્રત્યય એ જ અર્થમાં પ્રયોજતો હતો : દેવતાતિ-દેવત્વ વગેરે શબ્દો પ્રયોજાયેલા છે. જુઓ નિહટની : Sanskrit Gram. : પૃ. ૪૭૭. પરંતુ ગુજરાતી વગેરે ભાષામાં આવેલા આ આઈ અને માત્ર વેદમાં જ મર્યાદિત તાતિ વચ્ચે મોટા માત્રો છે અને અપભ્રંશ સુધીની કોઈપણ પ્રાકૃતમાં એની પરંપરા જોવામાં આવતી નથી.

૬૦. ડો. બીન્સ સં. તત્સમ બનમાંથી માને છે. જુઓ એઝન : પૃ. ૮૦; પણ એમ માનવાની જરૂર નથી લાગતી.

(૪) આણં : [સ્વરભાર બેઠે સ્વર 'ઉપર']-ઉપરના જ (૨) આણમાં સ્વરભાર અંત્ય સ્વર પર દ્વિતીયિક સ્વરૂપે આવી રહેતાં આ પ્રત્યય વિકસ્યો છે. જૂઠાણું જેવા સ્વરૂપ જ શબ્દોમાં આ પ્રત્યય છે.

(૫) આશ : [અંતે લઘુપ્રયત્ન 'ય' શ્રુતિ-સ્વરભાર આ ઉપર]-રંગ-વાચક વિશેષણો તેમજ મીઠું કાલું ચારું જેવાં સ્વાદવાચક વિશેષણોમાં, તેમજ મોકલું ઢોલું ચહેરું જેવાં વિશેષણોમાં 'આશ' પ્રત્યય મળે છે. પ્રાંતલેહે એમાં દાંત્ય સકારનું પણ ઉચ્ચારણ છે. પણ આ બેઉ ઉચ્ચારણમાં નારીભતિ વ્યક્ત કરતો લઘુપ્રયત્ન ય ઉચ્ચારણમાં સ્પષ્ટ છે. એણે જ સકારની તાલબ્યતા અર્પી છે એ કહેવાની ભાગ્યેજ જરૂર છે.

આ પ્રત્યય લાગતાં દ્વિશ્રુતિ વિશેષણોમાં સામાન્ય રીતે આદિશ્રુતિમાંનો આ હ્રસ્વ અકાર-રૂપે આવી રહે છે, કેમકે સ્વરભાર 'આશ'ના આમાં સ્ખળ છે; જેમકે રતાશ કલાશ વગેરે. પણ લાલ કાલું અને ચારુંમાં આદિ જાનો જ નથી થતો; બાકીના સ્વર આદિશ્રુતિમાં હ્રસ્વ યાય છે.

આ 'આશ' પ્રત્યય ક્યાંથી મળ્યો ? ડૉ. બીમ્સ હિંદીમાં સ્થિતિવાચક 'સ' પ્રત્યયનો નિર્દેશ કરે છે, જેનાં પિયાસ વગેરે ઉદાહરણોમાં તો સં. ઇન્છાદર્શક 'સ' પ્રત્યય એમને જણાયો છે. બીજે સ કૃતપ્રત્યય તરીકે ધાતુઓને સીધો લાગે છે; ત્રીજે સ દ્વિતીયિક પ્રત્યય તરીકે નામોને લાગી શબ્દો બનાવે છે. એમણે આ ત્રીજા પ્રકારનાં ઉદાહરણોમાં સં. નિદ્રા-હિં. નીંદ ઉપરથી નીંદાસ નિન્દાસ, હિં. કંઘ સ્વ અને મીઠા ઉપરથી કંઘાસ સ્પાસ અને મિઠાસ શબ્દ નોંધ્યા છે. પછી ત્રણે વિભાગના શબ્દોનાં વિશેષણો હોવાનો પણ નિર્દેશ કરી મરાઠી-ચટાસ મિઠાસ ગોંડસ, ગુજ. ઘોલાસ મીઠાશ કઠણાશ નોંધ્યા છે.^{૧૧} ગુજરાતીમાં ધાતુઓને લાગી થયેલાં નામ નથી, માત્ર વિશેષણો ઉપરથી થયેલાં છે. આનો ઇન્છાદર્શક સ સાથે કશો સંબંધ નથી. બીમ્સ પણ પાછલા બેઉ પ્રકારનો સંબંધ એની સાથે બતાવી શકતા નથી. મને એમ લાગે છે કે દ્વારસી ગુંજાદશ નારી ભતિના શબ્દ તરીકે નબ્બ ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં પ્રચલિત છે; એનું દૂંકું રૂપ ગુંજાશ છે; આના આભાસસામ્યે કદાચ આશ પ્રત્યય અસ્તિત્વમાં આવ્યો હોય.^{૧૨}

૧૧. ડૉ. બીમ્સ : એજન : પૃ. ૮૧-૮૨

૧૨. હોનેલ વાન્ડા ઉપરથી ઉતારવા આવે છે; પરંતુ આ પ્રત્યયમાં 'વાન્ડા' નો અર્થ ક્યાંય પણ નથી. એ કરતાં તો બાહુતિ-પ્રભવ, જ-મ-શબ્દ વધુ બંધ બેસે; જેમકે રક્ષાશ્રુતિ : >રક્ષાશ્રુતિ >રક્ષાશ્રુતિ >રક્ષાશ્રુતિ >રક્ષાશ્રુતિ >રક્ષાશ્રુતિ; પણ આથી સ્પષ્ટતા દરી થતી નથી. આમાં કોઈ પ્રકૃતિનું આભાસસામ્ય જ શક્ય વધુ છે.

(૬) કું : [સ્વરભાર કું ઉપર મુખ્યત્વે દ્વૈતીયિક]—આ પ્રત્યય અરણી-કારસી પૂરતો જ મર્યાદિત છે : વિશેષણ ઉપરથી નારીભતિનું નામ બનાવે છે; જેમકે વેવફૂફી નાદાની નેકી છુસી ચૂસી સાહી

વિશેષણ બતાવનારો કું પ્રત્યય સં. પરંપરાનો છે તે નીચે યથાસ્થાન આવશે.

(૭) તન : [સ્વરભાર ■ માં]—વૈદિક ત્વન પ્રત્યયનો અપભ્રંશ ત્તણ દ્વારા આ આકસ્મિક અવશેષ માત્ર શુરાતન અને દેવાતન શબ્દોમાં મળે છે. દેવાતન પણ પ્રચલિત છે. શુજરાતીમાં આવવા ત્તણ થવું જોઈયે; પણ શુરાતનમાં નથી થયું. એવો જ પુરુષાતન.

(૮) પ : [લઘુપ્રયત્ન યશ્નતિ; સ્વરભાર આ પ્રત્યયની પૂર્વના સ્વર ઉપર—એ યથાસ્થાન પ્રાથમિક કે દ્વૈતીયિક]—મોટપ(-વ્ય) ડુળપ(-વ્ય). સંસ્કૃતના ત્વ^{૧૩} ભાવવાચક પ્રત્યયમાંથી આનો વિકાસ છે. ઘટ્ટપ્પણ ઘાલ્પ્પણ વગેરેમાં ત્વનનો વ્વણ આવ્યો છે, જેણે વ્વણ-વ્વણ આપ્યા છે ને જે વિના-અપવાદ સમગ્ર વિશેષણો તેમજ નામ-સર્વનામ સૌને લાગી શુભવાચક વિશેષણ બનાવે છે. ‘વ’નાં ઉઠાહરણ માત્ર થોડાં જ બાણીતાં છે; અને એ પણ નારીભતિમાં ડુળત્વ > ડુળપ > ડુળપ્પિ > ડુળવ્ય > ડુળવ; એના આભાસસામ્યે મોટું ઉપરથી મોટવ્ય > મોટપ, ડાઘું ઉપરથી ડાઘવ(-વ્ય), સાઠું ઉપરથી સારવ્ય ઘઘોલ્લવ્ય જેવાં થોડાં.

(૯) વ્વણ : [સ્વરભાર વ્વ ઉપર]—માત્ર ઋગ્વેદની સંહિતામાં જ પ્રયુક્ત વ્વન પ્રત્યયનો આ અયોગ પ્રાકૃતોમાં પણ પ્રચારમાં રહ્યો છે; જોકે ત્તણ તો અતિ પ્રચુર છે. અપભ્રંશમાં ઘટ્ટવ્વણ-ઘટ્ટવ્વણ બેઉ બાણીતા હતા તેમાંથી ત્તણ નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓએ સ્વરૂપ જ અપવાદે શુભાવ્યો છે; વ્વણ-વ્વણનો વિકાસ જ વ્યાપક રીતે સાચ્યવ્યો છે. બંગાળી સિંધી હિંદી વગેરે ભાષાઓમાં યથાસ્થાન વ્વન કે વ્વણ અંગ વ્યાપક છે; સમગ્ર વિશેષણો તેમજ નામોને પણ એ લગાડી શકાય છે. વ્વણની પૂર્વે અંગ અકારાંત બની રહે છે.

(૧૦) વ્વણ : [સ્વરભાર વ્વ ઉપર, પણ છતાં]—વ માં અકાર લઘુપ્રયત્ન નથી જ થઈ શકતો—એ શુદ્ધ હ્રસ્વ રહે છે. એટલે કે જાણે સમાસનું જુદું અંગ

૧૩. ત્વ નો ત્વ ચર્ચા થાય છે. અશોકની ગિરનારની ધર્મલિપિમાં અન્યથા રૂદંતનાં બાલમિત્યા જેવા રૂપ બાલમિત્યાને રથાને આવે છે. બાલ્માનું બળ્મા એ પણ આ પ્રકારનું છે. એમાં ધેવનો અધેવ થવાની પ્રક્રિયા છે.

દ્રાવિડી ભાષાઓમાં વ્વ ભાવવાચક છે : સેવ્ન્નાનું-સેવવ્વ-સ્તાસ, કહ્-કાણું-કહવ્વ, કાળાશ. કાલ્સવેવ : પૃ. ૫૫૦

હોય તેમ પણ લાગે છે: ઘૂઢાપણું કરવાપણું રાજાપણું ગાંઢાપણું. આ પણું આમ સ્વતંત્રરૂપે રહે છે અને વિકારક અંગવાળાં વિશેષણો કે નામોને લાગતાં અંગ એવા શબ્દોમાં આકારાંત માગે છે, સારાપણું ઝંઢાપણું વગેરે; મલપણ, પલ મલાપણું.

(૧૧) પો : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર, ઉચ્ચારણ હ્રસ્વ વિવૃત]-સંસ્કૃતના ત્વનો ક પ્રકૃતિ સાથે આ વિકાસ છે. ત્વક: >પ્પઓ >પ્પડ >પો. ઘૂઢાપો રંઢાપો અંધાપો જેવા થોડા શબ્દોમાં જ આ પો નેવા મળે છે અને એ પણ નરભતિનો.

(૧૨) મ : [લઘુપ્રયત્ન ય. સાથે; સ્વરભાર પૂર્વના સ્વર ઉપર-શબ્દાંગના અમાં]-નારીભતિનો આ પ્રત્યય મોટમ(-મ્ય) નાનમ(-મ્ય) આ બે શબ્દોમાં જાણીતો છે. અપભ્રંશમાં મનુપત્ત્ય એ અર્થમાં મુળીસિમ શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે : પશ્ચુ મુળીસિમ જાણિવડં. અહીં એ નાન્યતર ભતિમાં પ્રયુક્ત છે. 'પ્રાકૃતમાં પિથલે સંખ્યાબંધ શબ્દ 'ઇમ' અંતવાળા નોંધ્યા છે^{૬૪} હો. તગરેએ પણ મહિમ ધુત્તિમ કરિમ એ ત્રણ શબ્દ નોંધ્યા છે.^{૬૫} વૈદિક રૂપે યન્ત્રિમ કૃત્રિમ વૃત્રિમ પક્ત્રિમ મળે છે. ઋગ્વેદમાં અત્રિમ શબ્દ પણ પ્રયોજાયે છે.

આનાથી જુદા જ પ્રકારનો ઇમન્ પ્રત્યય રંગનો અર્થ ધરાવતાં વિશેષણો અને થોડાં ખીન્ વિશેષણોને લાગી શુક્લિમા જહિમા મહિમા વગેરે નરભતિના શબ્દો બનાવે છે.

મોટમ-નાનમના મ સાથે સંબંધ ધરાવતો તો આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશમાં ઉદાહૃત કરેલો મુળીસિમ શબ્દ લાગે છે, જેમાં ત્વનો ભાવ સ્પષ્ટ છે.

ખંગાળીમાં પણ 'મ' વગેરે અંગવાળા આવા પ્રત્યય ધણા છે, તેઓનો સં. ઇમન્ સાથે સંબંધ જૂલથી મનાયાતું હો. ચેટરજી કહે જ છે.^{૬૬} ખંગાળી પૂરતો એમણે બતાવ્યા પ્રમાણે 'કામ' શબ્દ સાથે આવા મવાળા પ્રત્યયોનો સંબંધ હશે, પણ મોટમ વગેરેમાંના 'મ'ની તો એ સ્થિતિ નથી. ખંગાળી આમિનો સંબંધ હો. ખીમ્સ 'આમ્ય' સાથે બતાવે છે,^{૬૭} જેનો પણ

૬૪. પિથલ : Grammatik der Prakrit Sprachen : ૫. ૪૦૭

૬૫. તગરે : Historical Gram of Apabhramsa : ૫. ૩૩૭

૬૬. ડો. ટેરિસ્ટોરીએ ગ્રંથ. ગુજ. નો લઘુમિમ શબ્દ નોંધ્યા છે. જુઓ Notes on Gram. of the Old West. Rajasthani : ખંડ ૧૪૮.

૬૬. ડો. ચેટરજી : Origin & Development of Beng. Lang. : ૫ ૧૧૭

૬૭. ખીમ્સ : Comp. Gram. of the Modern Aryan Lang. Vol. II, ૫. ૭૭

સંબંધ જણાતો નથી. મહિમા અને મોટમનો અર્થસંબંધ જોતાં સં. હમનના આભાસસાચ્યે મોટમ નાનમ એ બે શબ્દ પૂરતો આ પ્રત્યય આવ્યો હોય; મોટપના આભાસસાચ્યે પછી ભતિ નારીભતિ આવી હોય.

(૧૩) ક : [લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચારણ - પૂર્વના સ્વર-અ ઉપર ભાર]-ઠંઠું ઉપરથી ઠંઠક, ટાઢું ઉપરથી ટાઢક (બેડમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ જળવાઈ રહી છે) આ બે ઉદાહરણ બાણીતાં છે. 'ક'ની આ લાક્ષણિકતા કદાચ હિંદી ઠંઠ અને ગુજ. ટાઢને સ્વાર્યે લાગ્યા પૂરતી પણ હોઈ શકે; તે ઠંઠ અને ટાઢું ને લગાડવાની જરૂર ન જ રહે. સ્વાર્યે ક વિશે હવે યથાસ્થાને આવશે જ.

(૧૪) વાઢ : [અને લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ; સ્વરભાર ઘા ઉપર]-માંદું પઢું પંઢું ગંદું જેવાં થોડાં વિશેષણોને આ અનુગ લાગે છે : મંદવાઢ પઢવાઢ-પંઢવાઢ ગંદવાઢ. નરભતિમાં ગંદવાઢો પણ શબ્દ પ્રચલિત છે. આને સંબંધ પાટક > વાઢમ સાથે દેખાય છે; તે વાઢ અંગનો સંબંધ પાટિકા > વાઢિમા > વાઢી > વાઢિ > વાઢય > વાઢથી આવી શકે. આવો કોઈ પ્રત્યય કે અનુગ અન્યત્ર બહુવામાં નથી.

(૧૫) કી : [સ્વરભાર અંત્યસ્વર ઉપર]-ગંદકી આ એક શબ્દ વિશેષણ ઉપરથી થયેલો જોવામાં આવે છે. આના આભાસસાચ્યે મરહું ઉપરથી મરકી શબ્દની સંભાવના છે.

૧. નામ ઉપરથી નામ બનાવનાર

ઉપરના પ્રત્યયો કે અનુગો વિશેષણોને લાગી નામ બનાવતા હતા; અહીં આ આપવામાં આવે છે તે નામને લાગી નામ બનાવે છે; બેશક, એમાં કોઈ કોઈ વિશેષણને પણ લાગી નામ બનાવે છે.

(૧) આટ : [સ્વરભાર આ ઉપર]-હારાટ ગરમાટ ચિકણાટ

(૨) આટો : [સ્વરભાર બેઉ સ્વર ઉપર; અંત્ય ઓ દ્વન્વ વિવૃત]-ગરમાટો ગપાટો સપાટો હપાટો વુમાટો જેવા શબ્દ વિશેષણ તેમજ નામ ઉપરથી થાય છે. ભતિ નર.

(૩) ઝોટી : [સ્વરભાર બેઉ સ્વર પર]-નારીભતિનો આ અનુગ હથોટીમાં જણાય છે. ઘાસોટી પણ બીજો શબ્દ અત્ય પ્રચારનો છે.

(૪) વટ : [લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ અંતમાં; સ્વરભાર વ ઉપર]-વટ્સ સાચવટ સગવટ-સગાવટ.

રૂપોમાંથી આની વ્યુત્પત્તિ સાધવાનું પણ ક્યું છે.^{૭૧} સમજાવટ અને સમજૂતી વચ્ચે થોડો અર્થભેદ છે; પણ બંનેનાં મૂળ એક જણાય છે. તો એ ‘માવૃત્તિ’ માંથી નિષ્પન્ન થાય. માવૃત્તિ અને માવૃત્તિ બેઉ અવતાર શક્ય છે.

૩. નામ ઉપરથી વિશેષણ બનાવનાર

નીચે આવતા પ્રત્યયો કે અનુગો નામનાં અંગોને લાગી વિશેષણ બનાવે છે :

(૧) **આળી** : [બંને સ્વર ઉપર ભાર]—સિંધી અને કચ્છી અસરે વંશવાચક આ પ્રત્યય અવટકોમાં વ્યાપક છે. વેદથી ઉત્તરકાલીન પ્રાદ્યુભ્યોમાં આયન પ્રત્યય લાગી વંશનો અર્થ આપવામાં આવતો. કાણ્વાયન દાક્ષાયણ^{૭૨} વગેરે શબ્દ જૂના છે. સંસ્કૃતમાં આયન અને આયનિ^{૭૩} બેઉ પ્રત્યય વિકસ્યા છે : દાક્ષાયણ-ણિ, ગામ્યાયણ-ણિ. પૂર્વજને બદલે સ્થાનના નામ ઉપરથી કાપિશાયન જેવા શબ્દ પ્રચારમાં આવેલા. આમાંનો આયનિ શબ્દ વાચક અપભ્રંશમાં પરંપરાથી પ્રચલિત હશે તેણે સિંધીમાં આળી પ્રત્યય આપ્યો છે. હરકોઈ પૂર્વજના નામને લગાડી ઉદાળી જેતાળી જેતાળી મઢવાળી કનકાળી મુપતાળી જેવી અવટકો આપણે ત્યાં જાણીતી થઈ છે.

(૨) **આલુ** : [સ્વરભાર બેઉ સ્વર ઉપર]—છેક વેદકાળથી આ પ્રત્યય ‘આલુ’ રૂપમાં ચાલુ છે. વયાલુ-વયાલુ, કપાલુ-લુ, વપાલુ-લુ, નિદ્રાલુ-લુ, તન્દ્રાલુ-લુ, ર્ષ્યાલુ-લુ વગેરે શબ્દોમાં જ મર્યાદિત છે. દ્વિત્વતિમધ્યગત લઘુ નિહવામૂલીય ઉચ્ચારણ પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભારતમાં વ્યાપક છે. શુદ્ધ શુજરાતી કર્મણિ અર્થમાં ઘરાલુ છે.

(૩) **ઈ** : [સ્વભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—સંસ્કૃતમાં ઈન્ ઈય અને ઇક ત્રણ પ્રત્યય સ્વામિત્વવાચક તેમજ સંબંધવાચક છે. સં. માલીમાં ઈન્ છે; વેશીયમાં ઈય છે અને ઘનિકમાં ઇક (ઈન્+ક) છે. ન્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં ઈન્ને આવતાં ક પ્રકૃતિનું ઉમેરણ આવશ્યક બન્યું છે, કેમકે સ્વરભાર અંત ઉપર એ વિના જળવાતો નહોતો, તેથી ઈન્ના સ્થાને ઇક એવું પ્રત્યય-અંગ જ આવશ્યક બન્યું, તેથી ઘનિકની પરિસ્થિતિએ પરિસ્થિતિ જાણી થઈ છે. વળી નેટલાને ઈય લાગે

૭૧. એઝન : પ. ૧૦૮-૧૦૯

૭૨. વિકટની : Sanskrit Gram. : પ. ૪૬૬

, પાલિ સાહિત્યમાં “આયન”નો બહોળો પ્રચાર છે; અને બૌદ્ધ લિપિઓનાં “આયન”. વાચક નામો જાણીતા છે.

૭૩. વાદરાયણ ઉપરથી ૬ લાગી પુનવાચક વાદરાયણ શબ્દ એ ઉત્તરોત્તર વિકાસ મળ્યો છે.

તે બધાને જ્ઞ તો લાગી જ શકે છે; તેથી પણ ફક્ એવી એક જ પ્રત્યય-વશતા નબ્બ ભારત-આર્ય લાખાઓએ ભેઈ છે. ગુજરાતીમાં માલી શબ્દ માલિક: > માલિઓ > માલિડ > માલી, વેણી શબ્દ દેશિક: > દેસિઓ > દેસિડ > દેસી-દેણી; એ રીતે મારી ઢાપી મરાઠી ગુજરાતી મારવાઢી મેવાઢી એ પ્રમાણે 'ને લગતું' એ અર્થમાં આ પ્રત્યય વ્યાપક બન્યો છે.

અરબી-ફારસી શબ્દોમાં પણ અરબી-ફારસીનો ફ પ્રત્યય જાણીતો છે. ફારસી શહેરી ફારસી હિંદી તુર્કી અરબી વગેરે સેંકડો શબ્દ આ ફથી તૈયાર થયા છે.

(૪) હ્યું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર; ફની લઘુપ્રયત્ન દશા]-ઉપર 'ફ'માં ફ્ય અને ફક્ પ્રત્યયનો ખ્યાલ આવ્યો છે જ; એ પ્રત્યયોમાંથી હ્યું ગુજરાતીમાં બિતરી આવ્યું છે. સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર રહેતો હોઈ ફ્યકા, ફક્કા^{૭૪} એવી પ્રત્યય-પ્રકૃતિ આવશ્યક બને છે. ઘમ્મિકકમ્ > ઘમ્મિયમ્ > ઘમ્મિયડ > ઘમ્મિયડં > ઘમ્મિયું; હાદિયું, માલિયું વગેરે શબ્દો વિશેષલુવાચક હતા તે તે તે સ્થાનવાચક કે તે તે પદાર્થવાચક થયા છે; પ્રકૃતિ વિશેષણની જ છે.

નરજાતિમાં જ્યો અને નાન્મતર જાતિમાં હ્યું થાય છે; આ પ્રત્યયાંત વિશેષણની નારીજાતિ જવાથી થાય છે: ગામડિયો છોકરો, ગામડિયું માણસ; પણ ગામડિયા સ્ત્રી. ખીલ' ઉકારાંત વિશેષણથી હ્યું પ્રત્યયની આ વિલક્ષણતા ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે.

(૫) ફીલું : [સ્વરભાર બંને સ્વરો ઉપર]-ફીલું ફીલું મોઢીલું જેવા શબ્દોમાં દેખાતો આ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં વધુ વ્યાપક હતો. પિશલે સં. ફલ સાથે સંબંધ ધરાવતા ફલ્લ-ફલ્લબનાં વિમારિલ્લ સોદિલ્લ ધળફલ્લ ગુણિલ્લ છાફલ્લ જમફલ્લ ફાફિલ્લ ફીફફલ્લ કેસરિલ્લો તલિલ્લ થલફલ્લ જમ્બુરિલ્લ માણફલ્લ રાફલ્લ લોદિલ્લ ફરિલ્લી

૭૪. બીએ ફે ફ્યા વગેરે પ્રત્યયોની ચર્ચા આપી છે. એમણે જ્ઞતા ફંને પાઠી મેવાઢી-વિહારી કેસરી વગેરેમાં સાધા સ્વીકાર્યો છે. જુઓ પૃ. ૮૪-૮૫. ફ્યા માટે ફ્ય માન્યો છે ને મરાઠી ચાનો ફક્ સાથે સંબંધ ગણ્યો છે. સ્વરભાર આ બધામાં માત્ર ફક્ પ્રત્યયને જ ધૃષ્ટ ગણે છે. અંત્ય સ્વર ઉપર સ્વરભાર હોઈ 'ક'નું ઉમેરણ તેમ અનિવાર્ય છે જેમ 'ફ'ની દ્વસ્વતા માટે ફક્ અનિવાર્ય છે.

ગુજરાતીમાં તત્સમનું જ્ઞાન કરાવે એવી રીતે 'કીવ' અંગવાળો ફ્ય તત્સમ પ્રત્યય આભાસસામ્યે પ્રચલિત છે. રાજકીયના આભાસસામ્યે રાજાકીય માવાકીય શબ્દો જેમાં એકમાં દેસ નાન-અંગ ને ખીજમાં માવા સં. અંગ છે. વિદેશી નામોને માત્ર સં. ફ્ય પ્રત્યય લગાડી યુરોપીય રઘીય વગેરે તત્સમાભાસી રૂપ સાધવામાં આવે છે; જાકી સામાન્ય રીતે યુરોપી રઘી જેવા અંગ પ્રયુક્ત થાય છે.

પ્રથમ ભૂત દૃઢતાના પ્રત્યય તનો લ થયાના પુરાવા છેક ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાં સમાવિષ્ટ થતી સ્લાવ માપાઓમાં છે એ વિશે આ પૂર્વે કહેવાયું છે. એને માત્ર સ્વાર્થ પ્રત્યય માનવા માટે તને ખોડો કરી લ ઉમેરવો પડે છે. $इत् + ल = इत् + ल = इल्ल$. પરંતુ આવા વિકાસનાં સમાંતર ઉદાહરણ લભ્ય નથી. તેથી જ, આ પૂર્વે બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે, કોઈ આર્યેતર સંસ્કાર આમાં મને તો લાગે છે, બંધાં દ્રવિડી ભાષાઓમાં સાતમીના અનુગ તરીકે સ્થાનવાચક સ્લિલ કે સ્લિલની સંભાવના છે. વૈદિક इ-इल બુદ્ધા જ સ્વરૂપના છે; અર્થથી તો મેળ ખાતો જ નથી.

(૬) મન્ત-ચન્ત : [સ્વરભાર મ-ઘ ઉપર. ઠવચિત્ બેઉ સ્વર ઉપર સ્વર-ભાર સાથે મન્તું-ચન્તું પણ પ્રયોજાય છે.]—સંસ્કૃત મન્-ચન્ પ્રત્યયનો જ આ પ્રાકૃત દ્વારા મળેલો સીધો અવતાર છે. સંસ્કૃત બ્યાકરણ પ્રમાણે અમુક ઠંકાણે મન્ અને નહિ તો ચન્ એ ભેદ શુજરાતીમાં નથી રહ્યો અને સર્વત્ર ‘ચન્ત’ પ્રત્યય જ પ્રયુક્ત થાય છે; છતાં દ્વિતીયાંત શબ્દોમાં મન્ત રહી જવા પામેલ છે : શક્તિમન્ત બુદ્ધિમન્ત ધીમન્ત શ્રીમન્ત વગેરે.

(૭) વાલું : [સ્વરભાર બંને સ્વર ઉપર]—પાટુડ વોદા (૧૨૨)માં ‘ઘન્યવાલ’ = કાજવાળું, આ એક શબ્દ પ્રયોજાયેલો છે. વૈદિક અને સંસ્કૃતમાં આ જ અર્થનો ‘આલુ’ પ્રત્યય બાળીતો છે : દયાલુ કૃપાલુ વગેરે. આ બંનેના અર્થમાં કશે તાર્ત્વિક ભેદ જણાતો નથી. નબ્બ ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં વાલા (ઋજમાં વારો)—શુજ. વાલોમાં મૂળમાં લ એકવડો છે, બેવડો નથી; તેથી જ શુજરાતીમાં લનો લ થયો છે. સં. ગોપાલકઃમાં દ્વિશ્રુતિમધ્યગતપ્ નો ઘ થયે ગોવાલમો > ગોવાલડ > ગોવાલો શબ્દ સિદ્ધ થાય તેમાં ‘વાલો’ પાલક ઉપરથી આવ્યો છે. આ ‘વાલો’નો સંબંધ આ અનુગ સાથે કાંઈ મેળવી શકાય ? આપણે ત્યાં ધારાલો શબ્દ છે તે ધારાપાલકઃ ઉપરથી સંભવિત છે, જેમાં પૂનો લોપ જ થયો છે ‘ય્’ થઈને. આજે ‘વાલું’ અનુગ-હિંદીનો વાલા અનુગ તે તે ભાષામાં નિરપવાદ સર્વત્ર લાગી શકે છે ને સ્વામિત્વવાચક કે સંબંધવાચક વિશેષણ અને છે. આ અનુગનો આરંભ મને તો ઘોટકપાલકઃ > ઘોઢમવાલમો > ઘોઢમવાલડ > ઘોઢાવાલો જેવા સમાસાંત શબ્દોના આભાસસામ્યે પ્રચારમાં આવ્યો જણાય છે. ‘પાલક-રક્ષક’નો જે અર્થ હોતો તે માત્ર સ્વામિત્વવાચક કે સંબંધવાચક આવી રહ્યો. શુજ.માં વધુ વિકસિત થઈ ‘આલું’ અંગ પણ બન્યું છે : સાંધાવાલું-સાંધાલું, દાંતાવાલું-દાંતાલું. આ આલુંમાં વૈદિક અને સંસ્કૃતના આલુનો કશે જ સંબંધ નથી.

૪ તુલનાદર્શક પ્રત્યય

(૧) પરં : [અને સ્વર ઉપર ભાર]—અન્ય નબળા ભારત-આર્ય ભાષાઓની અપેક્ષાએ માત્ર ગુજરાતી ભાષાએ એક તુલનાદર્શક પ્રત્યય 'સ્વરૂપ' વિશેષણોમાં સાચવી રાખ્યો છે; જેમકે ઘણેકં મોટેકં નાનેકં વહાલેકં આઘેકં ઓરેકં ટૂકડેકં. આમાં તુલનાનો સ્પષ્ટ અર્થ છે. આપણે ત્યાં વધુ ઉપરથી વધારે એ પણ એક એવું રૂપ છે જેમાં 'માર' અંગ તુલનાનો અર્થ આપે છે. આપણે ત્યાં અનેકં શબ્દ ખૂબ વ્યાપક છે. આનો વિકાસ અન્યતરકમ્ > અન્નયરડં > અન્નદરડં > અનેરડં > અનેરૂં > અનેરં એ રીતે છે (આ વિશે છેક ૧૯૨૫માં મારા તરફથી ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું હતું, 'ગુજરાતી વ્યાકરણ' દ્વિતીય નામના મારા એક નિબંધમાં.) ડૉ. ત્ર્યંબકલાલ દવેએ આને સ્પષ્ટ તુલનાદર્શક ગણી ઘણેરડ હાથેરડ ગાઠેરડ અધિકેરડ હીણેરડ એ રૂપો પણ નોંધ્યાં છે.^{૭૯} ગુજરાતીમાં તુલનાદર્શક અર્થ જરા શિથિલ થયો છે; પરિણામે શિષ્ટ ભાષામાં અંગ્રેજી moreની માફક વધારેથી એ ખોટ પૂરી કરવામાં આવે છે.

૧. ડૉ. ટેલ્સિટોરી તુલનાદર્શક પ્રત્યય પરડની નોંધ કરે છે તે આ પર અંગ છે. એમણે તર ઉપરથી વિકાસ બતાવ્યો છે.^{૮૦}

૫. સ્વાર્થ કે લઘુતાવાચક પ્રત્યયો

આ જાતના પ્રત્યય છેક વૈદિક સમયથી પ્રચારમાં છે ક અને લ આવા જૂનામાં જૂના પ્રત્યય છે. અન્તિક યદ્ધિક આણ્ડીક સૂચિક ડર્વાલિક પક્કક દ્વિક ત્રિક અષ્ટકમાં સ્વાર્થ ક છે તો અશ્વક કનીનક કુમારક પાદક પુત્રક રાજક શકુન્તક વગેરેમાં લઘુતાવાચક ક છે. શિક્ષક-શિક્ષિકામાં આ કની જ સ્થિતિ છે. વહુલ મધુલ-મધુલ મીમલ જીવલ અશ્લીલ એ વગેરે શબ્દોમાં લ લગભગ સ્વાર્થ જ છે. કની જેમ આની વ્યાપકતા તો નથી જ. પ્રાકૃતમાં અને પછી અપભ્રંશમાં ડ ડહુ ડલ્લ વગેરે ઉમેરાયા છે. આ પરંપરા નબળા ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં પણ ચાલુ રહી છે, અને ક લ ડ અનેક જોડાયા છે. આપણે અહીં ગુજરાતીમાં જે આવા પ્રત્યયોનો વિકાસ છે તે જોઈએ.

(૧) ક : [સ્વરભારવિહીન-લઘુપ્રથમ અ; સ્વરભાર પૂર્વ સ્વરમાં]—સંસ્કૃતનો ક તો દ્વિશ્વતિમધ્યગત વ્યંજન તરીકે હ્રસ્વ થઈ સ્વરભાર અંત્ય સ્વરમાં નાખી હ્રસ્વ થયો છે. પ્રાકૃતમાં અને અપભ્રંશમાં એ જ કારણે એ હ્રસ્વ થયો છે અને એને સ્થાને ડ લ વગેરે આવ્યા છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીમાં પણ એનાં ડ-લ-

૭૯. A study of Guj Lang. : ૫ ૨૯-૩૦

૮૦. Notes on Gram of the Old West. Rajasthan : ખંડ ૭૯

વાળાં રૂપ જ રહ્યાં છે, પરંતુ અર્વાચીન શુજરાતીમાં એ નવેસરથી પ્રવેશ પામ્યો છે. થોડુંક કોઈક મહાક લગરીક જરાક જરીક કરતાંક વગેરેની રીતે ક બેવા મળે છે. સાર્વનામિક શબ્દોમાં પ્રશ્નાર્થવાચકમાંથી અનિશ્ચિતતાનો અર્થ પ્રયોજવાને આનો સવિશેષ ઉપયોગ છે; જેમકે ક્યારેક,^{૮૧} કેટલુંક, કેવડુંક, ક્યાંક. આ રીતે સંખ્યાવાચક વિશેષણોને પ+ક લાગી અનિશ્ચિત સંખ્યા થાય છે : વેક-વેપક વ્રણેક ચારેક દશેક વગેરે. આમાં 'વ'નો પ્રશ્નપ શા માટે થયો એ કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચમાં ચ છે તે તો સં. કદાચિત્ નો અર્વાચીન તદ્ભવ છે.^{૮૨} વર્તમાન કૃદંતોમાં કરતુંક ને-માં પણ આ ક પ્રત્યય સ્વાર્થે જ છે.

(૨) હુ : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—‘હ’ સ્વરૂપમાં, સામાન્ય રીતે અંતે સ્વરભાર સાચવવા આ પ્રત્યય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં મોટેથી અપભ્રંશમાં ઠીક ઠીક પ્રચારમાં હતો. આ. હેમચંદ્રે અપભ્રંશનાં ઉલ્લેખિત ઉદાહરણોમાં આવાં સંખ્યા-બંધ રૂપ સાચવી આપ્યાં છે. ડો. પિશલે કણ્ઠઢમ દીઠમઢ હૂમઢમ વેસઢ વેસઢમ વોસઢ માણસઢ મારિઅઢ મિત્તઢ રણ્ઠમઢ રૂઠમઢ હરથઢમ દ્વિઅઢ દ્વિમઢમ મણિઅઢ એ શબ્દાંજ નોંધ્યાં છે. વળી ગિદ્દહી સુમવત્તહી ગોરહી બુદ્ધહી મુંદ્ધહી મમ્મીસહી—(મા મૈવીઃ નું વિકૃત રૂપ) રત્તહી વિમંતહી, ધૂલહિઆ આ નારીભતિનાં સિદ્ધ રૂપ પણ તારવ્યાં છે.^{૮૩} આચાર્ય હેમચંદ્રે મ-હહ-હહાઃ સ્વાર્થિક-ક-લુક્ ચ (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૯)માં બતાવી યોગજાઘૈપામ્ (૪૩૦)થી આ, સ્વાર્થ પ્રત્યયો એકબેકમાં ઉમેરાઈને પણ રૂપ આપ્યાનું જણાવ્યું છે. ઉદ્ધ ઉમેરાતાં બલુલહા. શુજરાતીમાં ઊતરી આવેલાં સાર્વનામિક પચડું જૈવડું કેવડું તેવડું માવડુંમાં પણ આ સ્વાર્થે જ છે. અપભ્રંશમાં જ પત્તહય તેત્તહય તિત્તહય પવહ પ્રચારમાં હતા.^{૮૪} પવહ તેવહ વગેરે પણ હતાં, પણ એ ટકી રહ્યાં નથી. મધ્યકાલીન શુજરાતીમાં તો ‘હ’નો વ્યાપક પ્રયોગ મળે છે. ડો. ટેરિસ્ટોરીએ કાગહી ગાંઠહી ચામહડં ચાપુહડ માહી ઘાતહી સુમિણહાં મરલહડ રૂહડ એ નોંધ્યાં પણ છે. ‘લ’વાળાં કૂલહલી માહલી ચલહડ આ એમણે આપ્યાં છે.^{૮૫} ‘લ’ના વિષયમાં પ્રવર્તતી લાક્ષણિકતા આ નીચે ‘લ’ નીચે આપીશ.

૮૧. ડો. ટેરિસ્ટોરીએ एकथी विहारेकद् किहिवारद्-वद् विहारिकिद् विहारिक् विहारेक એ રૂપ અનિશ્ચિતાર્થનાં નોંધ્યાં છે જુઓ N. G. O. W. R. ખંડ ૯૮-(૨).

૮૨. ચોલકુ ટોલકું તાલકુ વગેરેમાં આ ક પ્રત્યય કોઈ અને કોઈ અર્થમાં—સ્વાર્થે કે લઘુતા બતાવવા પ્રયુક્ત છે: ચોલકુ હરણકુ જેવા શબ્દ પણ પ્રચારમાં છે.

૮૩. પિશલ : Grammatik der Prakrit-sprachen : ૫. ૪૦૫-૬

૮૪. જુઓ તમારે : Historical Gram. of Apabhramś'a : ૫ ૩૩૯.

૮૫. ડો. ટેરિસ્ટોરી : N. G. O. W. R. ખંડ ૧૪૬

આમ લઘુતાવાચક 'હ' પ્રત્યય મધ્ય. ગુજરાતી દ્વારા અર્વાચીન ગુજ.માં આવ્યો છે.^{૮૬} અને કાંઈક સૌંદર્ય ને નાજુકાઈનો અર્થ પણ એમાં લાગ્યો છે: મુસહું આંસહી રમકહું વગેરે શબ્દો.

આ 'હ'નું ઉચ્ચારણ સ્પષ્ટ મૂર્ધન્યતર છે. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી આ 'હ'નો સંબંધ પ્રેરકતાં રૂપોમાં આહ પ્રત્યયમાં જે હ દેખાય છે તેની સાથે માને છે.^{૮૭} આ વિશે યથાસ્થાન ચર્ચા થશે.

(૩) લ-હું : સંસ્કૃતમાં જૂના વહુલ મધુલ મધૂલ મીમલ જીવલં અપ્લીલં વાચાલ જેવા શબ્દોમાં એક 'લ' પ્રત્યય વેદકાળ જેટલો જૂનો છે. એ વિશે પણ રૂપ જ રહ્યો છે.^{૮૮} એક માત્ર વાચાલમાં મૂળ અંગ નામ છે. બિહટની ફેનિલ વાતુલ અને માતુલ શબ્દ નોંધે છે, પણ એનો લ તો ફલ અને ડલનો હોઈ જુદો જ મને લાગે છે. આર્યેતર ફલ ડલનો એની સાથે સંબંધ છે. ફલ વિશે તો આ પૂર્વે સૂચન આવી ગયું છે; ડલ સ્વતંત્ર રીતે આપણે ત્યાં ભણીતો નથી. પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં એ હતો.^{૮૯} આમાંનો જે ડલ છે તે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ દ્વારા આપણને મળ્યો છે. હેમચંદ્રે અ-હલ-હલ્લાઃ સ્વાર્થિક-કલુઃ ચ (સિ. હે ૮-૪-૪૨૯)માં ડલ આપ્યો છે તેના દાખલા-ઓમાં ચુહલ્લ-ચૂહલો બેવાથી આ સમગ્રી શકાયે. રૉ. પિશલે નોંધેલાં ઉદાહરણોમાં હત્યુલ્લા=હાયલો, પાડલાઈ=પાવલાં એ ડલનાં અને પકલ્લ=પકલું, અન્ધલ્લ=આંધલું, નવલ્લ=નવલું^{૯૦} આ અલ્લનાં છે. એકમાત્ર 'માંધલું'માં અસ્વાભાવિક રીતે લનો જ થાય છે; બેવડો જ્ઞ હોવાથી જ ન થવો બોધ્યે છતાં. મોવલ્લ=મોરલો વહિણલ્લ=વહેનલ આ એવાં અપભ્રંશકાલીન બે રૂપ છે.^{૯૧}

૮૬. નર્મમાથી ગહ > *વગહ > વગહમાં હ ઉમેરાયે ગવેહ-વવેહ માત્ર સ્વાર્થે છે. હોરહાં હોરહાં જેવામાં માત્ર લઘુતા યા વ્યંજનાનો અર્થ છે.

૮૭. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી : N. D. O. W. R. ખંડ ૧૪૧-(૨), ૧૪૬

૮૮. બિહટની : Sanskrit Grammar : પૃ ૪૭૦-૭૧

૮૯. પિશલ : Grammatik der Prakrit-sprachen : પૃ ૪૦૩-૪

આ. હેમચંદ્રે જો નવૈકાદ્ધા (સિ. હે. ૮-૨-૧૬૫)માં બેવડો જ નવર અને ફલનો વિકલ્પે યતારુ વિધાન ક્યું જ છે. આણે આપણને નવલ અને ફલ શબ્દ આપ્યા છે! આ પૂર્વે એમણે (સ. ૧૫૩)માં મત્તને સ્થાને બાહુ ફલ ઉલ્લ જ વન્ત મન્ત ફલ મળ આદેશ બતાવ્યા છે.

૯૦. ડૉ. તગારે : Historical Grammar of Apabhraṃs'a : પૃ. ૩૩૮

આંધળું થવામાં એક કારણ મને જણાયું છે. અપભ્રંશમાં અન્વય એવું એકવડા લનું ઉદાહરણ મળે છે.^{૬૧} આમ એકવડા જની સ્થિતિમાં મધ્યકાલીન ભૂમિકામાં આવી રહેતાં જ લનો લ્ થયો છે. અપભ્રંશમાં નવેસરથી એકવડા જની જેમ એકવડો લ્ ઉમેરાતો હશે, જેને કારણે પાતલું પૂતઢી સૂતઢી વગેરેમાં ત્રિહ્વામૂલીય લ્ આવ્યો છે.

સામાન્ય રીતે અંતે સ્વરભારવાળો લું પ્રત્યય હોય-એમ જ આવે છે; છતાં ફક્ત જેવામાં ક્વચિત્ અવિકારી અંગ પણ મળે છે. બાકી હું પ્રત્યયની પૂર્વે લનું વધુ મૃદુતા-સ્નેહાહુતા વગેરેનો અર્થ આપવા ઉમેરણ કરવામાં આવે છે. આ હેમચંદ્રે યોગજાઞ્ઞેપામ્ (સિ. હે. ૮-૪-૪૩૦)માં ઘાહુવહુલ્લહામાં આનો પ્રવેશ નોંધ્યો છે. રો. ટેસ્સિટોરીએ નોંધેલાં ત્રણ ઉદાહરણ ફૂકડલી માંડલી ઘગલડડમાં પ્રથમનાં બેમાં જ અંતે છે જ્યારે છેલ્લા શબ્દમાં વચ્ચે છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ મૂર્ધન્યતર ઢ પછી, લનું ઉચ્ચારણ કરવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઢમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર આવતાં કડલું-ફલ્લું જેવી પરિસ્થિતિ થાય છે, તેથી જ અર્વાચીન શુજરાતીમાં આંધલલી નહિ, પણ આંધલડી એમ લનો પ્રવેશ ઢ પૂર્વે થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આમ છતાં ઢ પછી જ આવે પણ છે: કડલું હાંડલું જૂડલો વગેરે. આ બધાં સ્થાનોમાં ત્યાં ઢ શુદ્ધ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચરિત થાય છે, તે જ લઘુપ્રયત્ન અર્થે એ ઉચ્ચરિત થઈ શકે છે. મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણ થતાં તો ફલ્લું હાંલ્લું એવાં જ ઉચ્ચારણ શુજરાત તળપદમાં જાણીતાં છે. મધ્ય. શુજ.નાં ડો. ટેસ્સિટોરીનાં ઉદાહરણોમાં તેથી ફૂકડલી માંડલી વગેરેમાં ઉચ્ચારણ મૂર્ધન્યતર નહિ પણ મૂર્ધન્ય જ હનું સંભવે છે.

શુજરાતીમાં પાટલો પાટલી જાટલો જાંટલો ટવકલું મૃગલું-મરણલું તળવલ વગેરેમાં ડલ્લ દ્વારા^{૬૨} અને પાંગલું વાંસઢી આંધળું પાતલું પૂતઢી સૂતઢી વગેરેમાં એકવડા લ દ્વારા આ પ્રત્યય વિકસિત થયો છે.

(૪) ટ-હું : [ટમાં એની પહેલાંના સ્વર ઉપર ભાર, તો હુંમાં પ્રત્યયમાં દ્વૈતીયિક સ્વરભાર]-ચોરાટ-ચોરાંટ ચુરાટ-ચુરાંટ વચટ વગેરેમાં ટ જેવામાં આવે છે. આ ટ સં. *વર્ત > વટ > અટ > ટ દ્વારા કદાચ સંભવે. વચટમાં એની શક્યતા છે, પણ સર્વત્ર આ સ્થિતિ નથી; માત્ર એ હીનાર્થે બતાવવા.

પ્રયુક્ત થાય છે. ચોરડો-ચોલડો, મામડો, છાકડો, ચાલડી જેવા શબ્દોમાં આ ટ વિકારક છે.

(૫) બું-વો : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]-હઝબું હાઝવો ચાટવો મોટવો ઘાઝવો ટટવું આ વગેરે શબ્દોમાં બું-વો પ્રત્યય જેવામાં આવે છે. આમાં સં. ડક એવું મૂળ દેખાય છે જેમાં કેટલીક વાર ડ શબ્દાંતનો હોય છે અને એને સ્વાર્થે ક લાગ્યો હોય છે. લઘુક-લઙ્ઘક વગેરેમાં આ સ્થિતિ છે; ન્યારે એના આભાસસાથે ડવ > ડવ પ્રકૃતિ જાણી થઈ છે. પાછલા ચાર શબ્દોમાં એવો આગંતુક ડ થયો છે, જેણે પછી શુજરાતી લાક્ષણિકતાથી ડવનું ડવ તરીકે રૂપ ધારણ કર્યું છે. રાંઢવું વગેરેની આ જ પ્રકારે સિદ્ધિ છે.

૧. સંખ્યાવાચક વિશેષણને લાગતા પ્રત્યય

શુજરાતીને મળેલાં સંખ્યાવાચક વિશેષણો ઉપરથી સંખ્યાવૃત્તિવાચક તેમજ ખીન પણ વિશેષણ તેમજ નામ પણ બને છે. આપણે ત્યાં આપણા જ કહી શકાય તેવા નીચેના પ્રત્યય છે:

(૧) પક અથવા પ : [સ્વરભાર પ ઉપર]-આ પૂર્વે બતાવ્યા મુજબ અનિશ્ચિત સંખ્યાનો ખ્યાલ આપવા પક પ્રત્યય-પ્રકૃતિ ઉમેરવામાં આવે છે; આમાંના પ વિકલ્પે લોપ પણ પામે છે. વસ્તુસ્થિતિએ પ્રશ્નાર્થ સર્વનામિને અનિશ્ચિત સર્વનામ તરીકે બનાવવા વપરાતો ક જ અહીં છે, જે રૂઢિથી વચ્ચે પને માગી લે છે.

(૨) કું-કો : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]-સંખ્યાવાચક વિશેષણને લગતાં નામ બનાવનાર આ પ્રત્યય ચોરકું-ચોફુંમાં છે. સં. ચતુષ્ક > ચડક > ચડક > ચોક દ્વારા 'ક' પ્રકૃતિ સાંપડે છે. પકું-પકો-પકોમા તે પકની જ પ્રકૃતિ પ્રા. પક દ્વારા બચી ગઈ છે. પંડક > છંક > છંક પ્રાકૃત વત્સમની પરિસ્થિતિમાં છે. આના આભાસસાથે પાંચીનો દસકો વીસનો સૈકો-કું વગેરે શબ્દ પ્રચલિત થયા છે.

સંખ્યાવાચક અર્થમાં સ્વાર્થે સં. કની પ્રકૃતિમાંથી ડ દ્વારા (કવચિત્ ડ થયે કે પૂર્વસવળું થઈ ર્ફ પણ થયે) પકું ડુ તરી-તેરી ચોફું પંચું છંકું સત્તું અટકું નહું દસું-દાન (પાછલું રૂપ કેમ મળ્યું છે એ પકડી શકાતું નથી)-પછી બહુવચને અગિયારાં ચારાં તેરાં સૌંદાં વગેરે રૂપ પ્રચલિત છે.

(૩) મું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]-સંખ્યાવૃત્તિવાચક વિશેષણો માટે સંસ્કૃતમાં મ પ્રત્યય પ્રથમ આદિમ પચ્ચમ સપ્તમ અષ્ટમ નવમ આટલા જ શબ્દોમાં

છે. આપણે પાંચમું સાતમું આઠમું નવમું દસમું આ રીતે મું મેળવ્યો છે. અતે સ્વરભાર હોવાથી વિકારક અંગમાં આના આભાસસામ્યે પછી અગિયારમુંથી^{૯૩} પછીની બધી સંખ્યાઓ અગિયારથી શરૂ થતીમાં સર્વત્ર આ 'મું' મેળવ્યો છે. પહેલું થીજું ત્રીજું ચોથું છઠ્ઠું એ પ્રાકૃત દ્વારા મળેલાં રૂપ છે; એમાં 'મથ' અંગને રહ્ય પ્રત્યય દ્વારા વિહિલ્લભં > વિહિલ્લહં > વિહિલહં > પેદેલું > પદેલું, શુદ્ધ સં. દ્વિતીય-તૃતીયમાં વિરજ્જ-તરજ્જ દ્વારા થીજું-તીજું (ત્રીજું પણ), સં. ચતુર્થમ્ ચડતથ અંગ દ્વારા ચોથું, સં. પચ્ચમ્ છઠ્ઠ અંગ દ્વારા છઠ્ઠું આ વિકાસ છે.

(૮) ગુણું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—વક્રગુણું વેગણું વ્રણગણું ચારગણું ઘોગણું એ પ્રમાણે સં. ગુણિત ઉપરથી આવેલો આ શબ્દ અનુગરૂપ બની ગયો છે; પણ એની અસલ પ્રકૃતિ જાળવી રાખવા-ગુજરાતીમાં સામાન્ય રીતે એને જુદો જ લખવામાં આવે છે. કવચિત્ 'ઘણું' પણ હાલ લખાય છે. આ 'ઘણું'-'બહુ'ની પડછે જીભું થયેલું જામક રૂપ છે. સંસ્કૃતમાં દ્વિશુદ્ધિત વગેરે શબ્દો પ્રચલિત છે. મમાં અસ્વરિત નં થતાં હસ્વ અ રહે છે.

(૫) મણું [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—દ્વિમાનકમ્ > *વિમાનભં > *વિમાનહં > વિમણહં > વમણું > વમણું એ એનો સ્વાભાવિક વિકાસ છે. સં માન=માપ-નો અર્થ આમાં રૂપ છે. આમ ગણુંની જેમ આ પણ નવો અનુગ જ 'માન' ઉપરથી જોલો થયેલો છે; પણ ગણુંમાં સામાન્યિક સ્વરૂપ વ્યક્ત છે, આમાં નહ છે, અને એથી મમાં અ લઘુપ્રયત્ન થઈ ચૂક્યો છે. વમણું અને તમણું-ત્રમણું આ બે જ શબ્દસ્વરૂપ આપણને મળ્યાં છે.

(૬) વહું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—વક્રવહું વેવહું વ્રેવહું ચોવહું પાંચવહું આટલા જ શબ્દ આપણને મળ્યા છે. સં. પટનો વહ દ્વારા આ વિકાસ આપણા સુધી આવ્યો છે. મણુંની જેમ જ વહુંમાં પણ 'ઘ'નો અ લઘુપ્રયત્ન છે. સર્વ-નામોમાં આવતા વવહું જેવહું કેવહું તેવહું આવહુંમાંના 'વહું' સાથે મને આનો સંબંધ જણાતો નથી. એ વિશે યથાસ્થાને સ્પષ્ટતા થશે.

૭. સાર્વનામિક પ્રત્યયો

ગુજરાતીને આવી મળેલાં સર્વનામો ઉપરથી નવાં વિશેષણ, નામ, અવ્યયો વગેરે બને છે. છેક વેદકાળથી આ પ્રક્રિયા ચાલુ છે. જુદા જુદા પ્રત્યય લાગી આ શબ્દવિકાસ સધાય છે. આપણને અપભ્રંશ દ્વારા આવાં જે અંગ મળ્યાં છે

૯૩. મહિસ્વત્તકદામાં પચારહમ રૂપ પ્રયુક્ત થયેલું આટલું જૂનું મળે જ છે. જુઓ ડો. શુભે : એજન : પ્રસ્તા. ૫ ર૪.

તેઓએ જૂના તેમજ નવા પ્રત્યય આધ્યા છે. આવા સાધિત શબ્દોની સિદ્ધિ અહીં જરા નોંધયે.

(૧) હું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—સાદૃશ્યાર્થક વિશેષણાત્મક આ 'હું' પ્રત્યય મધ્ય. શુજ.માં નવો જ આવી મળ્યો છે, જ્યાં પદ્મવડં જેહવડં તેહવડં કેહવડં આ વિકારક રૂપ વપરાયેલાં મળે છે. બાકી અપભ્રંશમાં તે આ. હેમચંદ્રે સ્ત્રીવ્યા પ્રમાણે યાદકાદકીદગીદશાં દાદેદેદઃ (સિ. હે. ૮-૪-૪૦૨) અને અતાં હદસઃ (એનન સૂ. ૪૦૩) થી અનુક્રમે જેહુ-તેહુ અને જદસુ તદસુ વગેરે રૂપ મળી આવે છે. આમાંના પાછલાના ક્રમિક વિકાસમાં નીચે બતાવાશે તેવાં 'હું' પ્રત્યયવાળાં જશું અશું કશું મળ્યાં છે. જેહુ-તેહુનાં જેહવડં તેહવડં પદ્મવડં કેહવડં જેવાં રૂપ મધ્ય. શુજ.માં પ્રયોજાયાં છે. આમાંથી જેહવડં તેહવડં વગેરેનો મને વિકાસ લાગે છે. જેહુ-તેહુ શુદ્ધ સાવનામિક રૂપોની સાથે ગોટાળો ઠાળવાને 'વ'નો પ્રશ્નેષ થયો જણાય છે. સંસ્કૃતમાં સાદૃશ્ય બતાવનાર વત્ પ્રત્યયની પડછે આ નવાં રૂપ ઊભાં થયાં હોય તોપણ સંભવિત છે. સંસ્કૃતમાં માપ બતાવવાને યાવત્ તાવત્ પતાયત્ કિયત્ અંગ બાણીતાં છે તેમાંના વની ઉપરના 'વ'ની સાથે એકતા સિદ્ધ કરી શકાય ખરી? આ પાછલા 'વ'નો વિસ્તાર તો જેવડું તેવડું પવડું-આવડું કેવડું એ રૂપોમાં છે. આ વિશે વિશેષ નીચે.

૩૦. ટેરિસટોરીએ જેહવડં વગેરેને જેહુનાં સખળ રૂપ કહ્યાં છે.^{૯૪} શુ ખરેખર જેહુને સખળ કરવા મધ્ય.શુજ.માં જેહવડં થયું હશે?

સંસ્કૃતમાં યથા-તથા-કથં વગેરેનાં પ્રાકૃતમાં જહ તહ કિહ શ્વાભાવિક રૂપ તથા પ્રાચીન જઘ તઘ કિઘ-હઘ ઇઘ વ્યાપક છે; એમાં અપભ્રંશમાં આ. હેમચંદ્રના બતાવ્યા પ્રમાણે કથં-યથા-તથાં થાદેરેમેમેદેઘા હિતઃ (સિ. હે. ૮-૪-૪૦૧) થી પ્રત્યેકનાં કેમ કિમ કિહ કિઘ એમ ચાર ચાર રૂપ પ્રચલિત હતાં. આમાંથી કેમ-કિમનાં કેવંં કિવંં એવાં વૈકલ્પિક સાનુનાસિક રૂપ પણ પ્રચારમાં હતાં. આ રૂપ યદ્વત્ તદ્વત્^{૯૫} વગેરે ઉપરથી આવ્યાં હોય એમ કહી શકાય. અપભ્રંશમાં સાનુનાસિક વૈં અને મની સરખી ક્રીમત છે: કમલ ઠે કવૈલ, મમર ઠે મવૈર. આ બેઉ ઉચ્ચારણ એ યુગમાં પ્રચલિત હતાં. મને એમ લાગે છે—આ વત્ પ્રત્યયનો કોઈ પણ યોગે વિકાસ કેમ-કિમ વગેરેમાં

૯૪. ડો. ટેરિસટોરી : N. G. O. W. R. ખંડ ૯૪-(૨)

૯૫. અપભ્રંશમાં યાવત્-તાવત્ અવ્યય રૂપોનાં જામ-જાવૈં તામ-તાવૈં વગેરે રૂપોમાં હે ને મ આવ્યા છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૦૬). આનો જ વધુ વિકાસ વિકલ્પે થતો જેવડ-તેવડ-પછીના સ્ત્રમાં નોંધાયેલ છે; પણ એ વિશેષણાત્મક જ પ્રચલિત થયો છે.

છે. આપણે પાંચમું સાતમું આઠમું નવમું દસમુંમાં આ રીતે મું મેળવ્યો છે. અંતે સ્વરભાર હોવાથી વિકારક અંગમાં આના આભાસસાથે પછી અગિયારમુંથી^{૯૪} પછીની ગંધી સંખ્યાઓ અગિયારથી શરૂ થતીમાં સર્વત્ર આ ‘મું’ મેળવ્યો છે. પહેલું થીજું થીજું ચોથું છટ્ટું એ પ્રાકૃત દ્વારા મળેલાં રૂપ છે; એમાં ‘પ્રથ’ અંગને રજ પ્રત્યય દ્વારા પિહિલ્લઅં > પિહિલ્લઅં > પિહિલ્લઅં > પહેલું > પહેલું, શુદ્ધ સં. દ્વિતીય-તૃતીયમાં વિરજ-તરજ દ્વારા થીજું-તીજું (થીજું પણ), સં. ચતુર્થનું ચડતથ અંગ દ્વારા ચોથું, સં. પદ્મનું છટ્ટ અંગ દ્વારા છટ્ટું આ વિકાસ છે.

(૮) ગુણું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—પકગણું વેગણું વ્રણગણું ચારગણું વોગણું એ પ્રમાણે સં. ગુણિત ઉપરથી આવેલો આ શબ્દ અનુગરૂપ બની ગયો છે; પણ એની અસત્ પ્રકૃતિ બાળવી રાખવા-શુજરાતીમાં સામાન્ય રીતે એને જુદો જ લખવામાં આવે છે. કવચિત્ ‘ગણું’ પણ હાલ લખાય છે. આ ‘ગણું’-‘બહું’ની પડછે ઊંચું થયેલું ભ્રામક રૂપ છે. સંસ્કૃતમાં દ્વિગુણિત વગેરે શબ્દો પ્રચલિત છે. ગમાં અસ્વરિત ન થતાં હ્રસ્વ જ રહે છે.

(૫) મણું [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—દિમાનકમ્ > *યિમાણર્મ > *યિમાણર્મ > યિમણર્મ > યમણું > યમણું એ એનો સ્વાભાવિક વિકાસ છે. સં માન=માપ-નો અર્થ આમાં રપ્ છે. આમ ગણુંની જેમ આ પણ નવો અનુગ જ ‘માન’ ઉપરથી ઊભો થયેલો છે; પણ ગણુંમાં સામાજિક સ્વરૂપ વ્યક્ત છે, આમાં નર છે, અને એથી મમાં જ લઘુપ્રયત્ન થઈ ચૂક્યો છે. યમણું અને તમણું-વ્રમણું આ બે જ શબ્દસ્વરૂપ આપણને મળ્યાં છે.

(૬) ઘડું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—પકઘડું વેવડું વ્રેવડું ચોવડું પાંચવડું આટલા જ શબ્દ આપણને મળ્યા છે. સં. પટનો ઘડ દ્વારા આ વિકાસ આપણા સુધી આવ્યો છે. મણુંની જેમ જ ઘડુંમાં પણ ‘ઘ’નો જ લઘુપ્રયત્ન છે. સર્વનામોમાં આવતા પવડું જેવડું કેવડું તેવડું આવડુંમાંના ‘ઘડું’ સાથે મને આનો સંબંધ જણાતો નથી. એ વિશે યથાસ્થાને સૂચના થશે.

૭. સાર્વનામિક પ્રત્યયો

શુજરાતીને આવી મળેલાં સર્વનામો ઉપરથી નવાં વિશેષણ, નામ, અવ્યયો વગેરે બને છે. છેક વેદકાળથી આ પ્રક્રિયા ચાલુ છે. જુદા જુદા પ્રત્યય લાગી આ શબ્દવિકાસ સંધાય છે. આપણને અપભ્રંશ દ્વારા આવાં જ અંગ મળ્યાં છે

૯૩. મવિસ્વત્તકદામાં પચાસમ રૂપ પ્રયુક્ત થયેલું આટલું જૂનું મળે જ છે. જુઓ ગો. શુભે : એજન : પ્રતા. પૃ. ૨૪.

તેઓએ જૂના તેમજ નવા પ્રત્યય આપ્યા છે. આવા સાધિત શબ્દોની સિદ્ધિ અહીં જરા નોંધે.

(૧) શું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]-સાદૃશ્યાર્થક વિશેષણાત્મક આ 'શું' પ્રત્યય મધ્ય. શુજ.માં નવો જ આવી મળ્યો છે, જ્યાં ષદ્વડં જેઠ્ઠવડં તેઠ્ઠવડં કેઠ્ઠવડં આ વિકારક રૂપ વપરાયેલાં મળે છે. બાકી અપભ્રંશમાં તો આ. હેમચંદ્રે સ્પષ્ટવ્યા પ્રમાણે યાદકાદકીદગીદશાં દાદેદ્દહઃ (સિ. હે. ૮-૪-૪૦૨) અને અતાં હદસઃ (એજન સ્. ૪૦૩) થી અનુક્રમે જેહુ-તેહુ અને જહસુ તહસુ વગેરે રૂપ મળી આવે છે. આમાંના પાછલાના ક્રમિક વિકાસમાં નીચે બતાવાશે તેવાં 'શું' પ્રત્યયવાળાં જશું જશું ફશું મળ્યાં છે. જેહુ-તેહુનાં જેહડં તેહડં ષહડં કેહડં જેવાં રૂપ મધ્ય. શુજ.માં પ્રયોજાયાં છે. આમાંથી જેહવડં તેહવડં વગેરેનો મને વિકાસ લાગે છે. જેહુ-તેહુ શુદ્ધ સાવનામિક રૂપોની સાથે ગોટાળો ઠાળવાને 'વ'નો પ્રક્ષેપ થયો જણાય છે. સંસ્કૃતમાં સાદૃશ્ય બતાવનાર વત્ પ્રત્યયની પડછે આ નવાં રૂપ ઊભાં થયાં હોય તોપણ સંભવિત છે. સંસ્કૃતમાં માપ બતાવવાને યાવત્ તાવત્ પતાવત્ કિયત્ અંગ જાણીતાં છે તેમાંના ઘની ઉપરના 'ઘ'ની સાથે એકતા સિદ્ધ કરી શકાય ખરી? આ પાછલા 'ઘ'નો વિસ્તાર તો જેવડું તેવડું ઘવડું-ઘાવડું કેવડું એ રૂપોમાં છે. આ વિશે વિશેષ નીચે.

ડો. ટેસ્લિટોરીએ જેહવડં વગેરેને જેહુનાં સખળ રૂપ કહ્યાં છે.^{૯૪} શુ ખરેખર જેહુને સખળ કરવા મધ્ય.શુજ.માં જેહવડં થયું હશે?

સંસ્કૃતમાં યથા-તથા-કથં વગેરેનાં પ્રાકૃતમાં જદ તદ્દ કિદ્ સ્વાભાવિક રૂપ તથા પ્રાચીન જદ તદ્દ કિદ્-દદ્દ ઇષ બ્યાપક છે; એમાં અપભ્રંશમાં આ. હેમચંદ્રના બતાવ્યા પ્રમાણે કથં-યથા-તથાં ધાદેરેમેમેદેધા હિતઃ (સિ. હે. ૮-૪-૪૦૧) થી પ્રત્યેકનાં કેમ કિમ કિદ્ કિદ્ એમ ચાર ચાર રૂપ પ્રચલિત હતાં. આમાંથી કેમ-કિમનાં કેવેં કિવેં એવાં વૈકલ્પિક સાનુનાસિક રૂપ પણ પ્રચારમાં હતાં. આ રૂપ યદ્દ તદ્દ^{૯૫} વગેરે ઉપરથી આવ્યાં હોય એમ કહી શકાય. અપભ્રંશમાં સાનુનાસિક વેં અને મની સરખી ક્રીમત છે: કમલ કે કવૈલ, મમર કે મવૈર. આ બેઉ ઉચ્ચારણ એ યુગમાં પ્રચલિત હતાં. મને એમ લાગે છે-આ વત્ પ્રત્યયનો કોઈ પણ યોગે વિકાસ કેમ-કિમ વગેરેમાં

૯૪. ડો. ટેસ્લિટોરી : N. G. O. W. R. ખંડ ૯૪-(૨)

૯૫. અપભ્રંશમાં યાવત્-તાવત્ અબ્યય રૂપોનાં જામ-જાવેં તામ-તાવેં વગેરે રૂપોમાં વેં ને મ આવ્યા છે (સિ. હે. ૮-૪-૪૦૬). આનો જ વધુ વિકાસ વિકલ્પે થતો જેવડ-તેવડ-પછીના સ્વમાં નોંધાયેલ છે; પણ એ વિશેષણાત્મક જ પ્રચલિત થયો છે.

બેવડો થયો. એને પરિણામે જેત્તિય જેત્તિલ જેત્તુલ રૂપ પ્રચારમાં આવ્યાં. અપભ્રંશમાં પ્રયુક્ત જેત્તુલ વગેરેમાં જ એકવડો છે, છતાં શુજરાતીમાં આવતાં લેનો જ સર્વથા નથી થતો, તેથી જ ઉલ્લ સ્વાર્થ પ્રત્યયની આમાં પૂર્ણ સંભાવના છે.

મધ્ય. શુજ.માં પતલં જેતલં તેતલં કેતલં રૂપ એક બાજુ પ્રયોજાયાં છે તો બીજી બાજુ પતલડં જેતલડં તેતલડ કેતલડ રૂપ પણ પ્રયોજાયાં છે. મધ્યકાલીન શુજરાતીના અંત સાથે 'ત'નું 'ટ'માં પરિવર્તન થઈ 'ટલું' પ્રત્યય આવી રહ્યો છે. અર્થ માપવાચક બન્યો છે. સં.માં માપ અને કદ બેઉનો અર્થ હોતો. આપણે ત્યાં 'કદ'ના અર્થને માટે 'ઘડું' જિણો થયો. 'ઝાટલું' શબ્દ જેટલું વગેરેના આભાસસામ્યે છેક છેઢી સદીમાં-વિક્રમનીમાં-જિણો થયો છે.

(૪) ઘડ : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]-અપભ્રંશમાં 'પવડ' પ્રત્યય બેવામાં આવે છે.^{૧૦૧} જૈવડ અન્તરુ રાવળ રામહં તેવડ અન્તરુ પદ્મણ ગામહં ॥ પક્ષે જેત્તુલો તેત્તુલો વગેરે આ. હેમચંદ્રે આપી પવડ અને પત્તુલની સમાનાર્થતા બતાવી છે; આજે શુજરાતીમાં બનેના અર્થમાં અંતર પહોં ગયું છે. આ 'ઘડું'ના મૂળમાં રહેલા 'પવડ'નો વિકાસ કેવી રીતે થયો હશે? પિથલ 'અવધદ્ર' એવા પ્રત્યયની સંભાવના કરે છે. જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં પવડ અને માગધીમાં પવડહે રૂપ પ્રયુક્ત થયાં પિથલે બતાવ્યાં છે.^{૧૦૨} આ બે રૂપોને માટે 'ઘદ્ર'ની જરૂર નથી લાગતી, ઘટ્ટથી આલી શકે એમ છે. પણ આ બંને શબ્દો સુધી જવાની આવશ્યકતા નથી યાવત્-તાવત્માં પડેલા વત્ત પ્રત્યયને સ્વાર્થે હથી ઘટ્ટ અને બંનેની શક્યતા રહેલી છે. અપભ્રંશમાં એકવડો જ હોઈ આપણે ત્યાં તર 'હ' આ ઘડું પ્રત્યાંગમાં આવ્યો છે. ઉપર જેમ 'ઝાટલું' આવ્યો રીતે જ 'ઝાસસામ્યે' 'ઝાવડું' પણ આવ્યો છે.

થયો અને એણે આ અવ્યયાત્મક આદશ્યાર્થમાંથી વિશેષણાત્મક સાદશ્યમાં પલટો લીધો.

(૨) શું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—કવિતામાં જશું તશું અશું અને તળગુજરાતમાં પ્રચલિત નિત્યની ભાષામાં કશું પ્રચલિત છે તેમાં આ ‘શું’ પ્રત્યય આવી રહ્યો છે. અસરું-હસરું જિસરું તિસરું કિસરું એ વગેરે રૂપો—હસિરું જિસિરું તિસિરું કિસિરું^{૯૬} એ રીતે પણ પ્રયોજાયેલાં મધ્ય. ગુજ.માં મળે છે. પાદશ-તાદશ વગેરેમાંના દશ અકાશંતનો પરિસ-હરિસ એવો વિકાર પ્રાકૃતમાં હતો જ.^{૯૭} અપભ્રંશમાં આ. હેમચંદ્રે, અર્તાં હ્રસઃ (સિ. હે. ૮-૪-૪૦૩) થી અહસ એવો વિકાર આને માટે જણાવ્યો છે. જહસુ તહસુ કહસુ આમ આપણને મળ્યાં. તાલબ્ય સ્વરના યોગે પછી અર્વા. ગુજ.માં તાલબ્ય શ મળ્યો છે. લોકમોલીમાં કશું તળગુજરાતમાં અનિશ્ચિત સાર્વનામ તરીકે આવી મળ્યું છે, બ્યારે સ્વરભારવિહીન કના લોપે.શું પ્રશ્નાર્થક સર્વનામના સ્વરૂપમાં આવી રહ્યું છે.

(૩) ટલું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર; ‘ટ’માંનો ‘અ’ લઘુપ્રત્યય]—જેટલું તેટલું પટલું-આટલું કેટલુંમાં આ ટલું પ્રત્યય આવી રહ્યો છે. પ્રાકૃતમાં જેત્તિઅ-જિત્તિઅ તેત્તિઅ એત્તિઅ-ઇત્તિઅ કેત્તિઅ આ સાર્વનામિક વિશેષણોમાં—ત્તિઅ પ્રત્યય નેવામાં આવે છે.^{૯૮} અપભ્રંશમાં પત્તલ પ્રત્યય થાય છે.^{૯૯} આ રૂપોમાંના પત્ત અંગની સિદ્ધિ પિશલ અગત્ય અંગથી સાધે છે.^{૧૦૦} આપણી પાસે સંસ્કૃત શબ્દ હ્યત્-કિયત્માં ‘હ્યત્’ પ્રત્યય નેવામાં આવે છે. આમાંથી અગત્ય-હ્યત્યની સંભાવના કરવા અગત્ય-હ્યત્ય એમ કરવું આવશ્યક બન્યું છે, કેમકે એમ ન કરે તો ત્યનો વ્યાપક રૂચ થાય. મને એમ લાગે છે કે આમ સ્વરભક્તિ કરવાને બદલે હ્ય હલ્લ ઉલ્લ સ્વાર્થ પ્રત્યયોનું સ્વરભારને કારણે એક બાજુ ઉમેરણ થયું અને બીજી બાજુ માત્રામાનના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ત્

૯૬. ઝે. ટેરિસ્ટેરી : N. G. O. W. R. ખંડ ૯૪-(૧)

૯૭. પિશલ : ખંડ ૮૧-૧૨૧

૯૮. આ. હેમચંદ્રે તો યાવત્ તાવત્ એતાવત્-ને હિત્તિઅ એત્તિઅ અને હદમ્-કિમ્ના હ્યત્-કિયત્ને એત્તિઅ રૂપ થવાનું કહ્યું છે; ઉપરના એત્તિઅ-એદ્દ પછી યત્તવેત્તેત્તોરિત્તિઅ એત્તદુક્ ચ અને હદ-કિમચ એત્તિઅ-એત્તિઅ-એદ્દહાઃ (સિ. હે. ૮-૨-૧૫૬, ૧૫૭)

૯૯. અતોદૈત્તુલઃ (સિ. હે. ૮-૪-૪૩૫) થી હદ-કિ-ચદ્-તદ્-એત્તદ્ને ઉપરના વર્વાળામાં પત્તલ આદેશ હિત્તિઅ વગેરેને સ્થાને વ્યાપક થયો હતો.

૧૦૦. પિશલ : Grammatik der Prakrit-sprachen : ખંડ ૧૫૩ મે. પરંતુ ઝે. ત્યારે *તિક< -તાર્દક રૂપની સંભાવના કરી *અચત્-તિકમાંથી એત્તિઅ સાધે છે. જુઓ Historical Gram. of Apabhramśa : પૃ. ૩૩૬.

બેવડો થયો. એને પરિણામે જેતિય જેતિલ જેતુલ રૂપ પ્રચારમાં આવ્યાં. અપભ્રંશમાં પ્રયુક્ત જેતુલ વગેરેમાં લ એકવડો છે, છતાં ગુજરાતીમાં આવતાં લનો ઢ સર્વથા નથી થતો, તેથી જ ઉલ્લ સ્વાર્થ પ્રત્યયની આમાં પૂર્ણ સંભાવના છે.

મધ્ય. ગુજ.માં ષત્ત્વં જેત્ત્વં તેત્ત્વં કેત્ત્વં રૂપ એક બાબુ પ્રયોજાયાં છે તો બીજી બાબુ ષત્તલ્લ્વં જેતલ્લ્વં તેતલ્લ્વં કેતલ્લ્વં રૂપ પણ પ્રયોજાયાં છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના અંત સાથે 'ત'નું 'ટ'માં પરિવર્તન થઈ 'ટલ્લ્વં' પ્રત્યય આવી રહ્યો છે. અર્થ માપવાચક બન્યો છે. સં.માં માપ અને કદ બેઉનો અર્થ હોતો. આપણે ત્યાં 'કદ'ના અર્થને માટે 'વડું' જિણો થયો. 'આટલું' શબ્દ જેટલું વગેરેના આભાસસામ્યે છેક છેઢી સદીમાં-વિક્રમનીમાં-જિણો થયો છે.

(૪) વડું : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]-અપભ્રંશમાં 'વવડ' પ્રત્યય બેવામાં આવે છે.^{૧૦૧} જેવહ અન્તરુ રાવણ રામહં તેવહ અન્તરુ પટ્ટણ ગામહં ॥ પક્ષે જેતુલો તેતુલો વગેરે આ. હેમચંદ્રે આપી વવહ અને વતુલની સમાનાર્થતા બતાવી છે; આજે ગુજરાતીમાં બંનેના અર્થમાં અંતર પડી ગયું છે. આ 'વડું'ના મૂળમાં રહેલા 'વવહ'નો વિકાસ કેવી રીતે થયો હશે? પિશલ "મયવદ્ર એવા પ્રત્યયની સંભાવના કરે છે. જૈન મહારાષ્ટ્રીમાં વવહ અને માગધીમાં વવહ્લે રૂપ પ્રયુક્ત થયાં પિશલે બતાવ્યાં છે.^{૧૦૨} આ બે રૂપોને માટે 'વદ્ર'ની જરૂર નથી લાગતી, છૂદ્ધથી ચાલી શકે એમ છે. પણ આ બંને શબ્દો સુધી જવાની આવશ્યકતા નથી. યાવત્-તાવત્માં પડેલા વત્ પ્રત્યયને સ્વાર્થે ઢથી વહ અને વહ બંનેની શક્યતા રહેલી છે. અપભ્રંશમાં એકવડો ઢ હોઈ આપણે ત્યાં મૂર્ધન્યતર 'હ' આ વડું પ્રત્યાંગમાં આવ્યો છે. ઉપર જેમ 'આટલું' આવ્યો છે તે જ રીતે આભાસસામ્યે 'આવહું' પણ આવ્યો છે.

(૫) ઘાં : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]-ગુજરાતીમાં ય્યાં ક્યાં ત્યાં (ન્યાં) અર્ધિયાં આ રૂપોમાં આપણને યાં પ્રત્યય આવી મળ્યો છે. સર્વનામોને એક હાં પ્રત્યય થવાનું આ. હેમચંદ્ર વિધાન કરે છે. એમણે સર્વદેહલેહાં (સિ. હે. ૮-૪-૩૫૫)માં પાંચમી વિલાક્ષિતા એકવચનના પ્રત્યયનો હાં આદેશ બતાવ્યો છે એમણે આપેલાં ઉદાહરણોમાં જ્યાં દ્યોન્ત-ત્યાં દ્યોન્ત-ક્યાં દ્યોન્ત-.

૧૦૧. વા યત્તદોતોદેવહઃ (સિ. હે. ૮૪-૪૦૭) અને વેદં-કિમોવદિઃ (૪૦૮) સત્રોમાં યાવત્-તાવત્-વગેરેને વવહ પ્રત્યય થયો બતાવાયો છે.

૧૦૨. પિશલ : ખંડ ૪૩૪. ડો. ટેરિસ્ટોરી પણ એનું જ અનુસરણ કરે છે. ડો. તગારે 'વદ્ર' સ્વીકારી લે છે.

ન્યાંથી-ત્યાંથી-ક્યાંથી એ અર્થનાં આખ્યાં છે. સાતમી વિભક્તિમાં તે આ સર્વનામોમાં 'હિ' પ્રત્યય જ કહ્યો છે (સં. ૩૫૭). વૈદિક સંસ્કૃતમાં સાતમીના અર્થમાં અવ્યયાત્મક પ્રત્યય 'ઘ' હતો-જેનો એકમાત્ર અવશેષ વૈદિક રૂપ સાથો-સાથ પ્રાકૃતીભૂત રૂપ પણ વેદકાળથી પ્રચલિત હતું. આ અર્થમાં અત્ર યત્ર તત્ર કુત્ર વગેરે વ્રવાળાં રૂપ ભારત-પારસીક સમયમાં બ્યાપક થઈ ચૂક્યાં હતાં, તેથી જ અવસ્તાની ભાષામાં યત્ર વગેરે, તે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં યત્ર જત્ર તત્ર બ્યાપક હતાં; સાથોસાથ પ્રાકૃતોમાં રૂઘ જિઘ તિઘ કિઘ રૂપો પણ જાણીતાં હતાં. અપભ્રંશમાં યથા તથા કથમ્નાં જહ-જિહ તહ-તિહ કહ-કિહ રૂપોમાં રૂઘ વગેરેના આભાસસામ્યે 'હ' પેઠો હતો. પ્રાકૃતમાં આ. હેમચંદ્રે વ્રપો હિ-હ-ત્યાઃ (સિ. હે. ૮-૨-૧૬૧) સૂત્રમાં વ્રને સ્થાને હિ હ ને ત્ય ત્રણેનું વૈકલ્પિક વિધાન કર્યું છે, પણ ત્યાં 'હ'ના પ્રક્ષેપ વિશે કશું નથી. પરંતુ રૂઘ-રૂહનો આભાસસામ્યે 'હ' ખીન્ન સર્વનામોના અંગમાં પણ પેઠો છે, જેણે આપણને જિહ તિહ કિહ રૂપોની ભેટ આપી. પાંચમીના પ્રત્યય તરીકે નોંધાયેલા 'હાં' મને તો આ જિહ તિહ કિહ રૂહનો કોઈ વિશિષ્ટ વિકાસ છે.^{૧૦૩} ભરતેશ્વર બાહુભવિ રાસ (અં. ૧૨૪૧)ની રચના જેટલા જૂના સમયમાં તર્હિ તિત્યુ તિહાં જર્હિ જિત્યુ રૂપ પ્રયુક્ત થયાં છે. આમાંના તિહાં રૂપે 'હ'ના પૂર્વ તરફ જવાની સાથે લઘુપ્રયત્ન 'ચ'ના ક્ષેપથી 'તિહ્યાં' રૂપ આવે. આ 'હ'કાર પણ લઘુપ્રયત્ન જ હોઈ લેખનમાં આને ત્હ્યાં-ત્યાં આવી રહ્યું છે. એ પ્રમાણે જ્ઞ્યાં-જ્યાં અને ક્ઞ્યાં-ક્યાં.^{૧૦૪} સૌરાષ્ટ્રમાં ત્યાંને સ્થાને ત્યાં રૂપ પ્રયોજાય છે. મૂળમાં રકાર લઘુપ્રયત્ન છે તેની ખાતરી આપનારું રૂપ અર્હ્યાં. કવિતામાં વપરાતું હ્યાં રૂપ એ આનું જ લઘુ રૂપ છે. રૂહાંનો આ

૧૦૩. ડો. ટેરિસટોરી એને સર્વનામોમાં પાંચમી-એકવચનના પ્રત્યય સ્માત્તમાંથી >મ્હા દ્વારા આન્યાનું વિધાન કરે છે. જુઓ અંક ૯૮-(૧). પાલિમાં યસ્મા-યમ્હા બેઠે રૂપ મળે છે (ગાયત્રી: પ. ૧૪૮ વગેરે), તે પ્રાકૃતમાં પણ કમ્હા જમ્હા તમ્હા છે (ક્ષેમ્હાં સિ. હે. ૮-૩-૬૬ થી). આનું અનુસરણ કરી અપભ્રંશમાં આ. હેમચંદ્રે હાં કહ્યો છે (સવદિદ્દેર્હા-સિં. હે. ૮-૪-૩૫૫). અપભ્રંશમાં અ-વત્ર પાંચમીનો શુદ્ધ પ્રયોગ નથી, તેથી એ પાંચમીનો નહિ, પણ આભાસસામ્યે સાતમીના બામ્થી બોલો થયો હોય.

૧૦૪. મધ્ય. ગુજ.માં અને પછી જાંઘાં તાંઘાં કાંઘાં બાંઘાં એવાં એકશ્રુત્યામક રૂપ પણ લખાતાં હતાં. આનો અવશેષ સુરતી બોલીમાં જાં તાં કાં બાંમાં સચવાયો છે.

દિંદી અને મજલાયામાં જહાં કહાં વહાં યહાં એવાં રૂપ પ્રચલિત રહ્યાં છે, ત્યારે મારવાડીમાં કુઠે જિઠે તિઠે બઠે એ 'થ'નાં વિકસિત રૂપ જ પ્રયુક્ત થયાં છે. મધ્ય ગુજ.માં એવડં જેવડં વગેરે પ્રયુક્ત હતાં. જુઓ ડો. ટેરિસટોરી : N. G. O. W. R. અંક ૯૫.

લાક્ષણિક વિકાસ-અપભ્રંશના સાતમી એકવચનના અર્થનો વિકાસ હોય એમ લાગે છે. હિંદીમાં વહો-વહી છે-એને બદલે સૌરાષ્ટ્રમાં વાં પ્રયોજ્ય છે. સૌરાષ્ટ્રના નાગદેમાં આ 'વહાં' તરીકે પ્રયુક્ત થાય છે.

આમાં 'ઓ' ક્યાંથી આવ્યો? સંસ્કૃતમાં નારીજાતિના શબ્દોમાં સાતમીના એકવચનમાં આવતા અમ્ પ્રત્યયનું આ સચવાયેલું સ્વરૂપ છે, જે કરતાં જ્ઞાતાં પીતાં તેમજ મધ્ય. શુજ.માં વેળાં જેવાં રૂપોમાં જ જળવાઈ રહ્યું છે.

(૧) હીં : [અભ્યયાત્મક : સ્વરૂપ હ્રસ્વ સાનુનાસિક હિંતું, પણ હ લઘુ-પ્રયત્ન હોઈ ફકાર પૂર્વના અકાર સાથે સંધિસ્વરના રૂપમાં જ પ્રયુક્ત થતો હોઈ એકરૂપ ઉચ્ચારિત એ સંધિસ્વર સમગ્ર સ્વરભારાત્મક છે.]

વેદકાળથી સાતમીના એકવચનમાં સર્વનામોને સ્મિન્ પ્રત્યય બાણીતો છે. પાલિમાં સ્મિ અને મ્હિ રૂપ બાણીતાં હતાં. સર્વનામોથી આગળ વધી નામોમાં પણ લાગતાં, હર્થસ્મિ-હર્થમ્હિ^{૧૦૫} વગેરેના સ્વરૂપમાં. અશોકની ધર્મલિપિમાં પણ આ વ્યાપકતા હતી અને એમાં ઘમ્મસિ^{૧૦૬} એમ નિરતુનાસિક સિ પ્રયોજ્યો છે. આ સિતું સ્વાભાવિક રૂપ સ્તિ હતું તેમાંથી સાનુનાસિક વિકસિત રૂપ હિં પાછું માત્ર સર્વનામો-જ ત વગેરેમાં જ રહ્યું; પ્રાકૃતમાં નામોમાં એક વૈકલ્પિક પ્રત્યય મિ એ સ્મિનો જ વિકાસ છે; પ્રાકૃતમાં એવો જ સર્વનામો માટે માત્ર સ્તિ પણ હતો.

સર્વનામોમાં સાતમી વિલક્ષિતા એકવચનમાં તેમજ બહુવચનમાં હિં પ્રત્યય પ્રયુક્ત થતો હતો, જેણે અર્હિ જર્હિ તર્હિ કર્હિ રૂપ આપ્યાં. મધ્ય.શુ.માં આવતાં આ સિવાયનાં બીજાં બધાં સર્વનામોએ 'હિં' શુભાવ્યો છે, એટલું જ નહિ, પણ કવિતા સિવાય અન્યત્ર જીવંત ભાષામાં આ રૂપ સમૂળગાં નષ્ટ થયાં છે. માત્ર પ્રાંતિક લોકે તળશુજરાતમાં અર્હિ કર્હિ રૂપો પ્રયોજ્ય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તો અર્હિને સ્થાને આંચ (હ વિનાતું) રૂપ વપરાય છે, જેનું વૈકલ્પિક રૂપ આંચાં પણ છે, આ પાછલાનો સંબંધ અર્હિયાં સાથે છે.

આને શુજ. બેડહીની રીતે અર્હી કર્હી^{૧૦૭} અર્હીયાંમાં હીં દીધાં લખાય છે. પણ ઉચ્ચારણ પૂર્વના સ્વર સાથે સંધિસ્વરના રૂપમાં હોઈ એને સ્વતંત્ર સ્થાન નથી.

૧૦૫. ડૉ. ગાયગર : પૃ ૧૩૩ અને ૧૪૩ વગેરે

૧૦૬. ગુરુતર : As'oka Text & Glossary, પ્રસ્તા. પૃ. xxviii વગેરે

૧૦૭. મધ્ય. શુજ.માં કિહો જેવાં અનિશ્ચિત-ભાવનાં વચોક્તિના અર્થમાં પણ રૂપ મળે છે. સંભવ છે કે આમાંથી 'ક' હુમ થયો છે. "કિહો કયા મારત રામાવળ, કિહો હુ સંગીત" વગેરે (૭-૨૦) ભાવણના પ્રયોગ જુઓ.

અપ્રજ્ઞ અને મધ્ય. ગુજ.માં અહિં વગેરે રૂપ વ્યાપક રહ્યાં જ છે.

(૭) મ : [અવ્યયાત્મક : સ્વરભાર પૂર્વ સ્વર ઉપર]-જેમ કેમ તેમ એમ^{૧૦૮}

આમ આ પાંચ શબ્દોમાં રીતિવાચક અર્થે અવ્યય બનાવનાર 'મ' પ્રત્યય સચવાઈ રહ્યો છે. અપ્રજ્ઞમાં 'આમ' સિવાયનાં બીજાં ચારે રૂપ પ્રયુક્ત થયાં છે.^{૧૦૯} ઉપરનાં ચારે રૂપના આભાસસામ્યે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'આમ' વ્યાપક બન્યું છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તો 'આમ' સ્થાનવાચક અર્થે પણ ધરાવે છે=આ વાણુ.

આ 'મ' ક્યાંથી મળ્યો? અપ્રજ્ઞમાં યાવત્-તાવત્ અવ્યયાત્મક શબ્દોના જાડ-જામ-જામહિં તાડ-તામ-તામહિં એમ ત્રણ રૂપ પ્રચલિત હતાં.^{૧૧૦} આમાં ઘટના 'ઘ' નો 'મ્' થયો છે-ઉચ્ચારણ સાનુનાસિક બનતાં. જાડ પણ વસ્તુસ્થિતિએ એ જ રૂપ છે. બીજા રૂપમાં 'હિ' વધારાનો છે. આ રૂપોના આભાસસામ્યે 'ઘ' નો જે રીતિવાચક અર્થ છે તે બતાવવાને પણ 'ઘ' નો 'મ્' ઊતરી આવ્યો છે. પ્રાકૃતમાં તો જહા તહા કહા એવાં રૂપ પ્રચારમાં હતાં-દ્વિશ્ચુતિમધ્યગત 'થ' નો 'હ' થતાં. આ પ્રત્યયને છઠ્ઠીનેાં તું લાગી આમણું જેમણું તેમણું કેમણું સ્થાનવાચક વિશેષણ બને છે.^{૧૧૧}

(૮) ચારે : [ખેડ સ્વર ઉપર ભાર]-જ્યારે ક્યારે ત્યારે અત્યારેમાં 'ચારે' અનુગ ઊભો થયો છે. મધ્ય. ગુજ.માં જિ-ચારહ તિ-ચારહ ફિ-ચારહ રૂપ પ્રયુક્ત થયાં છે. આ રૂપ જેહ-ચારહિં તેહ-ચારહિં કેહ-ચારહિંનાં ઘસાયેલાં છે. એ જ કારણે 'ઘ' ના લોપે જિહારહ તિહારહ ફિહારહ રૂપ પણ મળે છે. આ પાછલાં રૂપોએ જ્યારે ત્યારે ક્યારે રૂપ મહાપ્રાણ સાથે કાળદર્શક રૂપ આપ્યાં છે.^{૧૧૨}

૧૦૮. સૌરાષ્ટ્રમાં જિમ કિમ તિમ હમ આને પણ દ્વન્વ દ્વન્વથી સામાન્ય રીતે પ્રયોગ્ય છે. અપ્રજ્ઞમાં આ વૈકલ્પિક રૂપ હતાં જ.

૧૦૯. આ. હેમચંદ્ર કય-યયા-તયા ચારેમેમેહેષા હિતઃ-(સિ. હે. ૮-૪-૪૦૧)માં અને એવ-વર્-વર્મ-ધ્રુવ-મા-મનાક એવ વર સમાણ ધ્રુવ મં મનાક (૪૧૮)-આ બે પત્રોમાં ધ્રુવ ચારે રૂપ આપ્યાં છે. એવ એ એમ જ છે. આ 'મ' ની એમ એવ એવેં એવેં આમ ચાર પ્રકારની બેઠણી અપ્રજ્ઞમાં બાણીતી હતી.

૧૧૦. યાવતાવતોર્વાદેર્મ ઝ મહિં (સિ. હે. ૮-૪-૪૦૬)માં આ. હેમચંદ્ર આ વિધાન કયું છે.

૧૧૧. સૌરાષ્ટ્રમાં "હત્યા, કેમળો મ્હોતો"માં 'કયાં ગયો હતો-નો અર્થ છે.

૧૧૨. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી : ખંડ ૯૮-(૨). આ ઉપરાંત ત્યારે ના અર્થમાં ઊતર ગુજરાતમાં તાજે પ્રયોગ્ય છે. આમાં 'જ' પ્રત્યયનાં ક્યાંથી આવ્યું? સંભવ કે દ્રવિડી ભાષાઓનો પાંચમી-સાતમીનો ફન અનુગ આમાં ઉપયુક્ત થયો હોય. જુઓ હવે પછી પેઠુંમાં પળેની ચર્ચામાં.

'આ સમય' બતાવવા 'અત્યારે' ધ્યાન ખેંચે છે. આ રીતે 'આનું' રૂપ જીવું કરી લેવામાં આવ્યું છે.

આં રૂપોને થી-તું વગેરે લાગી જ્યારતું વગેરે સમયવાચક વિશેષણ, તે જ્યારથી વગેરે સમયારંભવાચક અવ્યય બને છે.

(૯) યે : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—સૌરાષ્ટ્રમાં-જયે તયે કયે આ ત્રણ રૂપ જ્યારે ત્યારે વયારેને બદલે પ્રયોજાય છે અંત્ય પકાર એટલેા હસ્વ છે કે જયિ તયિ કયિ એવો લગભગ ઉચ્ચાર બ્યાપક છે. આ રૂપ યદા તદા કદાનાં *જયદિ *તયદિ *કયદિ એવાં શક્ય અપભ્રંશકાલીન રૂપોમાંથી આવી શકે એમ છે. આ રૂપોને જદિ તદિ કદિ એ સાતમીના રૂપો સાથે કશો સંબંધ મને નથી લાગતો. પાછલાં રૂપ સ્થળવાચક જ છે, જ્યારે પૂર્વના રૂપ કાળવાચક છે.

સાવનામિક આટલા રૂપસાધક પ્રત્યયો અને અનુગો આપણે ત્યાં આવ્યા છે અપભ્રંશસમયમાં જેદ તેહ કેહ પદમાં હ્યુતિ હતી; પરિણામે જેદ્યું જ્ઞદ્યું જ્ઞદ્યારે આવાં હું યાં અને યારે લાગતાં તળણુજ્ઞરાતમાં હતું સ્વરિત ઉચ્ચારણુ બ્યાપક છે, જ્યારે-સૌરાષ્ટ્ર તેમજ દક્ષિણુજ્ઞરાતમાં આમાં હતું સ્વરિત ઉચ્ચારણુ વિલુપ્ત જ છે. જોડણીમાં આ ઉચ્ચારણુ હાલ આ રૂપોમાં બતાવાતું નથી. પરિણામે હની સ્વરિતતા લગભગ નષ્ટ થવા બેઠી છે.

૮. સ્ત્રીપ્રત્યયો

નારીભતિ બતાવનારા સ્વતંત્ર પ્રત્યયોની છેક વૈદિક કાળથી વિશિષ્ટતા છે. કૃત અને તદ્વિત પ્રત્યયો લાગી તૈયાર થયેલાં નરભતિવાચક શબ્દોનાં નારી-ભતિનાં અંગ બનાવવાની પરંપરા છેક ત્યારથી અવિચ્છિન્ન ચિતરી આવી છે. અર્વાચીન રૂપરચનામાં પણ નારીભતિ બનાવનારા પ્રત્યય સચવાઈ રહ્યા છે. અવશિષ્ટ રહેતા આ પ્રત્યયો વિશે આવશ્યક માહિતી અહીં ઉપયોગી થઈ પડશે.

(૧) આ : [સ્વરભાર આ ઉપર]—સંસ્કૃતમાં અકારાંત નામોને સામાન્ય રીતે લાગતા ‘આ’ પ્રત્યયને અને આને કશો સંબંધ નથી. ‘હ્યું’ પ્રત્યય લાગી તૈયાર થતાં વિશેષણાતું નરભતિતું અંગ ‘હ્યો’થી અને નાન્યતરભતિતું અંગ ‘હ્યું’થી થશે; નારીભતિતું અંગ ‘હ્યો’ એમ થવું જોઈએ, પણ થતું નથી; અને ત્યાં ‘હ્યા’ અંગ આવી રહે છે. એ રીતે રોગિયું છોકરું, પણ રોગિયા સ્ત્રી. બેશક, અહીં આપણે રોગી તત્સમ રૂપ ખાસ પ્રયોજ્યું. હવે જુઓ કહિયા સ્ત્રી, ગામહિયા સ્ત્રી વગેરે. ત્યાં કહિયેણ ગામહિયેણ એમ સ્વતંત્ર નારીભતિનાં રૂપ પણ બ્યાપક છે.

(૨) ઈ : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર]—સંસ્કૃતમાં બ્યાં પણ આ નથી લાગી શકતો ત્યાં સર્વત્ર જે ઈ લાગે છે તે આ નથી; આ તો સંસ્કૃતના ફક્ત પ્રત્યયનો પ્રા. દમા > અપ. દમ દ્વારા થયેલો સંક્ષેપ છે. એથી કરીને નરભતિમાં

ત્યાં પહેલી વિભક્તિ એકવચન 'ઓ' થી બનતું હોય, નાન્યતરભતિનું 'ઉં' થી બનતું હોય, ત્યાં જ આ 'ઈ' નારીભતિનું રૂપ બનાવે; જેમકે ઘોડો ઘોડું ઘોડી. એ જ કારણે ગયેહી ઘેદી ઘકરી કુતરી વગેરે હબરો વિકારક કે સખળ અંગના શબ્દોમાં આ 'ઈ' આવી નારીભતિનાં રૂપ સાધી આપે છે. આના આભાસસામ્યે નરભતિમાં પહેલી વિભક્તિ એકવચનમાં 'ઓ' ન આવ્યો ને માત્ર 'અ' જ મળ્યો, છતાં હરણી-પોપટી જેવાં રૂપ પણ અંત્યસ્વરભારવાળાં પ્રયોજાય છે. આમાં સર્વત્ર 'इका'નો જ વિકાસ છે. હરિણીનું હરણી સીધું લાવવા દિલ લલચાય; પરંતુ એવી રીતે તેા હરિણી > હરિણી > અપ. હારણિ > અર્વા. શુજ. 'હરણ્ય' - રૂપ આવે; ત્યારે હરિણિકા > પ્રા. હરિણિકા > અપ. હરિણિક > હરિણી > હરણી થાય. ત્યાં ત્યાં આવા બીજા પ્રત્યયોમાં છેલ્લે 'ई' કાર આવ્યો છે ત્યાં સર્વત્ર એ 'इका'નો જ વિકાસ છે. ૧૧૩

(૩) અણી : [સ્વરભાર અંત્ય સ્વર ઉપર; પણ લઘુપ્રયત્ન અમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ]—સંસ્કૃત રૂપ પ્રત્યયની નારીભતિ 'ई'ના ઉમેરણથી થાય છે; જેમકે પાપી નર, પાપિની નારી; ગર્મી નર, ગર્મિણી નારી; કરી નર, કરિણી નારી; સુખી નર, સુખિની નારી; દુઃખી નર, દુઃખિની નારી. આ શબ્દોમાં સ્વરભાર અંતે રહેવા 'इका'નાં ઉમેરણથી રૂપો બદલે રનિકા > રિણિકા > રિણિક > રિણી આમ પ્રત્યય બ્યાપક બન્યો; અને પાપણી, ગામણી, સુખણી, દુઃખણી જેવા શબ્દ આવી રહ્યા. 'હાયણી' એવો જ વિકાસ છે. આના આભાસસામ્યે ભૂળમાં રૂપ પ્રત્યય ન હોય-તેમજ સંસ્કૃતમાં જુદા પ્રત્યયથી નારીભતિનું રૂપ થતું હોય તેવા શબ્દ પણ શુજરાતીમાં 'અણી'થી, નારીભતિ બતાવતા પ્રયુક્ત થયા છે. રંસણી સાપણી ગામણી જેવા શબ્દ આ પ્રકારમાં આવે છે.

(૪) અણ-ણ : [સ્વરભાર ઉપાંત્ય સ્વર ઉપર. અને અંત્ય લઘુપ્રયત્ન અકારમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ]—ઉપર આપેલા અણી પ્રત્યયમાં સ્વરભાર સાચવવા 'इका'ની આવશ્યકતા કેમિક વિકાસમાં હતી; સ્વરભાર અંતે ન હોય ત્યારે એવા 'इका'ની કોઈ અપેક્ષા નથી, 'ई' જ પર્યાપ્ત છે; જેમકે ગર્મિણી > ગર્મિણી > ગર્મિણિ > ગામિણિ > ગામણ્ય-ગામણ્ય. આના આભાસસામ્યે સુખિણ્ય-દુઃખિણ્ય જેવા શબ્દ તેા બીજા બાજુ ધોષણ્ય-ધોષેણ્ય માલણ્ય-માલ્ચેણ્યના આભાસસામ્યે

૧૧૩. રુઓ ડો. ચેટરજી : પૃ. ૬૭૨ વગેરે

સ્વ. કમળાશંકર ત્રિવેદીએ 'હી' પ્રત્યય સ્વતંત્ર આપ્યો છે ને કંઠથી હજામથી કંઠથી જાકરી વાહરી શબ્દ નોંધ્યા છે. આમાં 'હી' નો વિકાસ નરભતિ-પહેલી એકવચનના અંશ 'હો' ને સ્થાને રૂપના વિકાસથી છે; આ શબ્દોમાં હીનતાનો અર્થ એ જ હેતુએ છે.

લુહારણ્ય-લુહારેણ્ય ઘાંચણ્ય-ઘાંચેણ્ય સાપણ્ય-સાપેણ્ય નાગણ્ય-નાગેણ્ય મરાઠણ્ય-મરાઠેણ્ય ગોલણ્ય-ગોલેણ્ય વગેરે અનેક શબ્દ શુજરાતીમાં વ્યાપક થયા છે, આ પ્રત્યયને સં. અને પ્રત્યય સાથે કયો સંબંધ નથી.^{૧૧૪} ‘જાની’ નો વિકાસ ધરાવતા શબ્દ આપણને મળ્યા છે અને એ સ્વતંત્ર છે, એ હવે નીચે જોઈએ.

(૫) આણી : [બેઠ સ્વર ઉપર બાર]—સં. દ્વિત્વો વરુણાની હિમાની અરુણ્યાની આચાર્યાણી માતુલાની ઉપાધ્યાયાની ક્ષત્રિયાણી વગેરે શબ્દોમાં આ ‘આનો’ પ્રત્યય છે. શુજ.માં આવવાં *આનિકા રૂપ લઈને આણિ-આણિકા > આણિક > આણી તરીકે એ આવ્યો છે. શુજરાતીમાં આવીને પછી એ સ્વતંત્ર રીતે અનેક શબ્દોને લાગ્યો છે : ઘાણિયાણી મહેત્તેરાણી ઘણિયાણી રજપૂતાણી ગોરાણી મટાણી પંડિતાણી જોડાણી દેરાણી પટલાણી જોડાણી. આમાં ઘાણિયણ્ય-ઘાણિયેણ્ય જેવાં વૈકલ્પિક રૂપ પણ કવચિત્ થાય છે.

નામિકી અને આખ્યાતિકી વિભક્તિઓ બનાવનારા પ્રત્યયો અને અનુગો. સિવાયના અર્વાચીન શુજરાતીમાં મળતા ‘શબ્દાંગસિદ્ધિ’ કરી આપતા પ્રત્યયો અને અનુગોનો જે વિકાસ આપણી પાસે આવી રહ્યો છે તે યથાશુદ્ધિ બતાવવાનો આ પ્રયત્ન કયો છે. ભાષાના વિકાસમાં નવા પણ પ્રત્યય કે અનુગ હિમા થાય છે તેવા પણ ઉપર બતાવવાનો પ્રયત્ન કયો છે. કોઈ પ્રત્યય કે અનુગ ન રહી જાય એની સાવચેતી લીધી છે; છતાં ભાષા જીવંત છે અને વિકાસ સાધતી વિભિન્ન પ્રાંતોમાં ફાલી છે અને ફાલતી આવે છે, તેથી કોઈ રહી જવા પણ પામ્યા હોય તો નવાઈ નહિ.

હવે રૂપરચનાના પાયારૂપે રહેલી નામિકી વિભક્તિઓનાં રૂપ કયા સ્વરૂપમાં આપણે ત્યાં છે એ આપવાનો અહીં પ્રયત્ન કરું છું.

.૧૧૪. ૨૧. કમળાચંદ્ર ત્રિવેદીએ જ બા. માં જળ-જેળ, જળી-આ પ્રત્યયોને સં. જાની પરથી આપ્યા હતા છે; પણ એ ૨૫૬ બૂત છે એ આ પ્રત્યયના વિકાસથી જ ૨૫૬ છે. (પ. ૧૦૪)

દ્વિંદોમાં ફળ થાય છે તે ‘જની’ નો જ વિકાસ છે : સિદ્ધિન વાચિન રીઠિન વમારિન સોદારિન દર્મિન ધોવિન વગેરે

ભાષણ ૪ થું નામિકી વિભક્તિઓ

નામિકી વિભક્તિઓનો એટલે કે નામિકી રૂપરચનાનો વિચાર કરતી વેળા આપણને એનાં મહત્વનાં ચાર અંગ સર્વનામ નામ વિશેષણ અને અવ્યયોના રૂપમાં જે રૂપરૂપના પ્રાપ્ત થઈ છે તેનો વિવેક કરવો આવશ્યક બને છે. એ ચારે અંગોના વિષયમાં કયાંક સામ્ય તો કયાંક વૈષમ્ય પણ મળે છે એટલે એ ચારેનો અહીં પૃથક્ પૃથક્ વિચાર રજૂ કરું તો એનાં સ્વરૂપ સમજવામાં વધુ સરળતા થશે. આ ચારે અંગમાં વધુમાં વધુ જુનવાણીપણું સર્વનામોએ સ્વાયવી રાખ્યું હોઈ એનો વિચાર પ્રથમ આપું પરંતુ એ પૂર્વે જાતિ વચન અને વિભક્તિનો વિચાર અનિવાર્ય છે; એ પ્રથમ આપું છું.

૧. જાતિ

સર્વનામ નામ કે વિશેષણનો તેમજ ક્રિયાપદોનો વિચાર કરતાં શુદ્ધરૂપમાં પણ જાતિ અને વચનનો વિચાર જરૂરી બને જ છે. જાતિના વિષયમાં રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ બહુ સ્પષ્ટતા છે. જે શબ્દોમાં 'સ્વરસાર પ્રાથમિક દ્વૈતીયિક કે ત્રીતીયા શબ્દોમાં તાર્તીયિક પણ જે અત્યંત સ્વર ઉપર હોવાને કારણે વિકારક કે સખળ અંગ ઓ-ઈ-ઉં આપ્યું હોય તો — આ તે તે શબ્દની પહેલી વિભક્તિના એકવચનનું રૂપ બનતું હોવાથી — તે તે શબ્દની જાતિ નર નારીનાન્યતર અનુક્રમે ઓ-ઈ-ઉં થી સ્પષ્ટ થઈ જતી હોય છે.^૧ બધાં અતે લઘુપ્રયત્ન અંકાદ આપ્યો હોય કે સ્વતંત્ર રીતે અવિકારી-ઈ-ઉં ઓ આપ્યા હોય ત્યાં

૧. ભારત-યુરોપીય સમગ્ર ભાષાપ્રકારમાં મૂળે ત્રણ જાતિ હતી. સામાન્ય રીતે નર-નારી સ્વરૂપ જે ચેતન પ્રાણીઓમાં સ્પષ્ટ હતા તેની તો જાતિ નિશ્ચિત હતી, પણ ચેતનર પદાર્થોમાં જાતિની સ્પષ્ટતા રૂઢિથી જ હતી. એને માટે કોઈ ખાસ નિયમ ન હતો એમ કહેવામાં ખોટું નથી. ડૉ. બ્રેસેલે રાષ્ટ્રના શબ્દોમાં કહ્યું છે તો —

"But the exact process whereby inanimate objects came to be masculine or feminine in this declension will probably always remain an unsolved problem." Comp. Gram. of the Greek Lang.: ૫. ૧૪૧

તો ગુજરાતી ભાષાની રૂઢિ પ્રમાણે જ ભતિ સમઝી લેવાની હોય છે આ વિશે રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ કશી વિશેષતા નથી. જે કાંઈ સૂચક હતું તે આ પૂર્વે “સ્ત્રીપ્રત્યયો”ની, ચર્ચામાં સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે એ જ ઉ વિકારક કે સખળ અંગ દેવી રીતે મળ્યાં છે એ “નામ” વિશે હવે પછી કહેવાનું છે ત્યાં સ્પષ્ટ થવાનું જ છે.

૨. વચન

ભતિ યત્રી ખીજી મહત્વની વસ્તુ “વચન” છે. ભારત-યુરોપીય ભાષાકક્ષામાં ત્રણ વચન : એકવચન દ્વિવચન અને બહુવચન હતાં. એક કે સમૂહનો ખ્યાલ આપવા એકવચન, સ્પષ્ટ રીતે ભેદીને ખ્યાલ આપતાં બે હોય તો દ્વિવચન, અને જ્યાં અનેક અનેક રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવતાં ત્યાં બહુવચન. ભારત-આર્યના પ્રાણરૂપ વૈદિક ભાષાનું સ્વરૂપ ભેદતાં આ ત્રણ વચન સ્થાપિત સ્વરૂપમાં મળે છે; છતાં રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ ભેદાભા આવે તો વૈદિકી ભાષામાં પણ એકવચન અને બહુવચનનાં રૂપોની વિપુલતાની દૃષ્ટિએ દ્વિવચનનાં રૂપોની સંખ્યા સ્વલ્પ જ ગણાય : પ્રથમા દ્વિતીયાનું એક, તૃતીયા-ચતુર્થી-પંચમીનું એક અને પછી-સપ્તમીનું એક, આમ ત્રણ જ રૂપ હતાં. આમ ઘસારાને આરંભ બે ગણુવો હોય તો વૈદિકી ભાષાથી જ દ્વિવચનનો થવા લાગ્યો હતો. ભતિની દૃષ્ટિએ પણ દ્વિવચનનો આ હોસ બધી ભતિઓમાં મ્યામ્ અને ઓસની વ્યાપકતા, અને પ્રથમા દ્વિતીયા દ્વિવચનમાં પણ એક પ્રકાર, આમ ખૂબ જૂનાં છે. પ્રાચીન ગ્રીક, પ્રાચીન આઇરિશ, અને સ્લાવભાષાઓમાં તેમજ જોએટિયન આફ્રિકિયન અને પ્રસંગવશાત્ દોરિકમાં દ્વિવચન જળવાઈ રહ્યું હતું; બાકી તો સર્વત્ર ઘસાઈ નષ્ટ થઈ ચૂક્યું હતું. પ્રાકૃત ભાષાના વિકાસની સાથે ભારત-આર્ય પ્રકારમાં પણ દ્વિવચન નષ્ટ થઈ ચૂક્યું હતું. ગ્રીકની પ્રાંતિક જોલીઓમાં પણ ઈ સ. પૂર્વે ૪ થી સદી સુધીમાં દ્વિવચન સદંતર નષ્ટ થઈ ચૂક્યું હતું.^૨ આપણે ત્યાં પાલિમાં^૩ કે અશોકની ધર્મલિપિમાં તેમજ જૈનાગમની પ્રાચીન અર્ધમાગધીમાં કયાંય પણ દ્વિવચન પ્રયુક્ત થયેલું મેળવી શકતા નથી જ. એટલે વચનની દૃષ્ટિએ આપણે ત્યાં દ્વિવચનનો કોઈ એક પ્રકાર જ રહ્યો નથી; રહ્યાં માત્ર એકવચન અને બહુવચન.

નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકાની પૂર્વની અપભ્રંશ ભૂમિકા સુધી રૂપ-

૨ એબન . ૫ ૧૪૦

૩ પાલિમાં માત્ર દે દુવે ઝમો આ ત્રણ રૂપ જ — જે પોતે જ ‘જે’ ના અર્થમાં છે તે સમવાપા છે — હું સમજું છું કે તત્સમાભાસ તરીકે જ છતાં પ્રોત્તેગ તો દે ચલ્લજિ છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી વસ્તુ છે જુઓ ગાયગર : Pali Lit & Lang . ૫ ૧૧૭ ગુજરાતીમાં એ જ પરપગ ‘વે’ માં રહી છે. એનાથી દ્વિવચન જન્મ્યું છે એમ કહેવાય નહિ સરખાવો દિદીનાં દો વગેરે.

રચનામાં વિભિન્ન વિભક્તિઓમાં એકવચન અને બહુવચન સ્વતંત્ર રીતે જળવાઈ રહેલાં હતાં. પરંતુ ઉત્તરોત્તર બહુવચનનું રૂપ અદૃશ્ય થવા લાગ્યું : જે કાંઈ પ્રત્યય મળ્યા તે એકવચન અને બહુવચનમાં સરખી રીતે લાગવા લાગ્યા. થોડાં જ વર્ષોમાં માત્ર પુરુષવાચક સર્વનામો — ‘હું તું’ના અપવાદે-બહુવચન-સદંતર વિદ્યુત્ત થઈ ગયું. હા, બચ્યું, પણ ‘ક્યાં’? — નાન્યતર જાતિના વિકારક કે સળંગ અંગની પહેલી વિભક્તિમાં આં તરીકે; જેમકે છોકરું, પણ છોકરાં, નાન્યતર પહેલી બીજી બહુવચનના આનિ પ્રત્યયને માફ દ્વારા મળેલો આ વિકાસ પછી તે નાન્યતર જાતિના વિકારક કે સળંગ અંગમાં બધી વિભક્તિઓમાં વ્યાપક બની ગયો. અન્યત્ર, આસપાસના સાહચર્યથી બહુવચન સ્પષ્ટ થતું ન હોય ત્યાં ‘સમાસબહુલ’ સ્થિતિને ‘ઓ’ પ્રત્યય જોલો યયો, જે પહેલીના બહુવચનમાં જ નહિ બધાં બહુવચનોમાં પ્રયુક્ત થયો. સાહિત્યની ભાષામાં એ કૃત્રિમતા એટલે સુધી વધી કે સાહચર્યથી બહુવચન સ્પષ્ટ થતું હોય તેવા પ્રસંગોમાં પણ ‘ઓ’ ઉમેરી બહુવચન સાધવામાં આવે છે. નાન્યતર જાતિના ‘આં’ પછી પણ ‘ઓ’ આમ સાહિત્યની ભાષામાં પ્રયુક્ત થવાનું વૈકલ્પિક લક્ષણ બણેલાઓને હાથે સ્વીકારાય છે.

આ જાતના ઉમેરણમાં પ્રાંતીયતા કારણભૂત બની છે. હા. ત. સુરતી ભાષામાં આવી રીતે ‘ઓ’ ઉમેરવાની અને સૌરાષ્ટ્રમાં દક્ષિણ પશ્ચિમે કે તે મધ્યમાં અને પૂર્વે તેમજ ઉત્તરના ઉપરના ભાગોમાં કે ઉમેરવાનું ત્રણે જાતિમાં બહુ સામાન્ય છે.

આ જો કે ‘ઉ-ઉં’ આપણને ક્યાંથી મળ્યાં? અપભ્રંશમાં તે શુદ્ધ રૂપ-રચનાત્મક પરિસ્થિતિ હોવાથી જળવાઈ રહેલી બધી વિભક્તિઓમાં બહુવચનના પ્રત્યયની જરૂર નહોતી. પહેલી વિભક્તિનાં બહુવચનમાં પણ ઘસાયેલાં રૂપ જળવાઈ રહેલાં હતાં. આવાં ઘસાયેલાં રૂપોમાં માત્ર નારીજાતિનાં પહેલી વિભક્તિનાં એકવચનનાં રૂપોમાં કે લક્ષણરૂપે વૈકલ્પિક સ્વરૂપમાં પ્રચલિત હતો. આ પણ પ્રાકૃતભૂમિકાના બહુવચનના જોડું હસ્ત રૂપ જ હતું કે જે પ્રાકૃતભૂમિકામાં વિકલ્પે લેખનમાં પણ પ્રયુક્ત હતું. આ હેમચંદ્રે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં સ્ત્રિયામુદોત્તૌ વા (સિદ્ધે ૮-૩-૨૭)થી નારીજાતિના શબ્દોમાં આ કે જોડું વૈકલ્પિક વિધાન કર્યું જ છે. ચૌરસેનીમાં પણ આ જ પરિસ્થિતિ હતી જોવાળું નારીજાતિનું લઘુપ્રયન ચકાસ્વાળું રૂપ અશોકની પર્મલિપિમાં ગિરનારના અને કાલશીના હા લેખમાં મળે છે : ગિરનારનું મહિલાયો અને જ્યેને સ્થાને

૪ ડો રેસિડેરી માત્ર સંભોધનમાં જો બહુવચનમાં વ્યાપક થયો હતો એટલું જ નોંધે છે : જુઓ ખંડ ૬૭.

કાલશીનું અવકજનિ(યો)-પાઠાંતર એવિકજનાઓ^૫ પાલિમાં નારીભતિ-બહુવચનનાં
 રૂપ કજ્ઞાઓ(=કન્યા:), જાતિયો,=જાતયઃ), કુમારિયો(=કુમાર્યઃ), ઘેનુયો
 (=ઘેનયઃ), સસ્તુયો(=શ્વકવઃ). ન-ભતિનાં રૂપોમાં અગ્ગયો=અગ્નયઃ,^૬
 મિક્ષવો(=મિક્ષવઃ), ઋકારાંત નામોમાં સત્થારો(=શસ્તારઃ) પિતરો-
 માતરો(=પિતરઃ માતરઃ), વ્યંજનાંત નામોમાં રાજાનો(=રાજાનઃ), અત્તાનો
 (=આત્માનઃ), હત્થિનો(=હસ્તિનઃ)-હત્થી પણ, સીલવન્તો(=શીલવન્તઃ)-
 સીલવન્તા પણ, વગેરે.-અત્યંત સ્પષ્ટ છે કે આમાંના કજ્ઞાઓ પ્રકારનાં રૂપો
 સિવાયનાં રૂપો તત્સમ રૂપોની સીધી વિકૃતિ છે ઘેનુયો-સસ્તુયો જેવાં રૂપ
 ઠકારાંતના આભાસસામ્યે છે ઉપયોગી થાય એવું રૂપ માત્ર આકારાંત શબ્દોનું
 છે. આમાં ‘ઠ’કારાંત નામોના આભાસસામ્યને બદલે વૈદિક રૂપો કન્યાસઃ વગેરે
 થતાં એનો સીધો વિકાસ છે. ઠો મેફ્ડોનલ જણાવે છે કે લગભગ ૨૦ વાર
 આ ‘આસઃ’ અત્યથ ધરાવતાં નારીભતિ બહુવચનનાં રૂપ ઋગ્વેદમાં પ્રયુક્ત
 થયેલાં મળે છે; બીજી વિભક્તિના બહુવચનમાં એવાં ૧૬૦ થી વધુ રૂપ મળે
 છે.^૭ પાલિનું કજ્ઞાઓ, અશોકની ધર્મલિપિમાંનું મહિલાઓ, પ્રાકૃતનું સાલાઓ
 એ કન્યાસઃ મહિલાસઃ અને શાલાસનો સીધો અવતાર છે. આમાં ય છે તે
 લઘુપ્રયત્ન ‘ય’ જે સ્વરોની સંધિ ટાળવાને પ્રયુક્ત થતા હતા અવર્ણો વ્યુત્તિઃ
 (સિ.હે. ૮-૧-૧૮૦) એ આવા પ્રકારનું જ વિધાન છે. મહારાષ્ટ્રી અને શૌર-
 સેની પ્રાકૃતમાં નારીભતિમાં એ મર્યાદિત ઓ-ઝ આવ્યા, અપભ્રંશમાં ‘ઝ’
 આવ્યો — તે જ ઝ મધ્ય. શુજ. દ્વારા બ્યાપક બની હુ-હું-કોણ-કયું-શુ
 અને અનિશ્ચિત સર્વનામો સિવાયનાં સર્વનામો અને નામોમાં પ્રયુક્ત થયો.
 મધ્યકાલીન સાહિત્યમાં એનું પ્રાચુર્ય નથી, એનું કારણ એક અત્યંત સ્પષ્ટ છે :
 સાહચર્યથી બહુવચન સ્પષ્ટ હોય તો પ્રયોજાતું નહિ.

‘ઓ’માં^૮ ઉચ્ચારણલાઘવ છે; એ હ્રસ્વ વિવૃત સ્વરૂપમાં જ આપણને
 મળ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ હ્રસ્વતા આજે પણ જીવંત છે, અને બધા જ પ્રકારનાં
 નામિકી બહુવચનોમાં વિભક્તિપ્રત્યયો અનુગો કે નામયોગીઓની પૂર્વે પણ
 પ્રયુક્ત થાય છે; એટલું જ નહિ, પણ પહેલી વિભક્તિનાં નામોની પૂર્વે વિકારક

૫ પુનર. Aśoka Text & Glossary : Part I : પ. ૧૧-૧૭ અને
 Part II : પ. ૧૨૨ અને ૧૪

૬. મેફ્ડોનલ : Vedic Grammar : પ. ૨૬૬-૬૭

૭. મજ્ઞ દિદી વગેરેમાં બહુવચનમાં ‘ઓ’ સાનુનાસિક પ્રયુક્ત થાય છે. બનેલું
 મૂળ એક જ છે.

કે સખળ અંગનાં વિશેષણોને પણ લાગે છે : સારિયુ છોકરિયુ વગેરે. સરખાવો સુરતી : સારિયો છોડિયો.

બહુવચનને આ ઉ આટલો વ્યાપક છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં આ-જે-તે-પ આ સર્વનામોને કદી 'ત' લાગતો નથી; એનાં આ-જિ-તિ-તિ-૨ રૂપ જ પ્રચારમાં છે. 'પેલા'ને સ્થાને આવતા 'ઓલ્યું'નું ઓલિડ કે ઓલિયુ, કે ઓલ્યાડ અવસ્થા પ્રયુક્ત થાય છે, કોણ-કર્યું-હું(=તું) તેમજ અનિશ્ચિત સર્વનામોમાં સર્વથા પ્રયુક્ત નથી થતો.

જાતિ અને વચનની આ સ્પષ્ટતા પછી હવે નામિકી વિભક્તિઓ જોઈએ.

૩. વિભક્તિઓ

રૂપરચનાની ખરેખરી નિગિડતા વિભક્તિઓમાં છે. ભારત-યુરોપીય ભાષા-પ્રકારમાં નામિકી-સાત વિભક્તિઓ અને ૮ મું સંબોધન એ ભાષાકીય એક વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા છે. શબ્દાંગના અંત્ય સ્વર કે વ્યંજનને લક્ષ્યમાં રાખી અનેક પ્રકારનાં રૂપાખ્યાન આપણને વૈદિકી ભાષામાં મળે છે; સ્લાવભાષાપ્રકારમાં તે અવાપિષ્યત ધણીખરી વિભક્તિઓ સચવાઈ રહી છે; બાકી મોટા ભાગની ભારત-યુરોપીય ભાષાઓએ તાત્વિક રીતે વિભક્તિઓ ગુમાવી જ છે. નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં કવચિત્ વિભક્તિઓ સચવાઈ રહી છે, પરંતુ એ-શોભાવત્ થઈ પડી છે, અને મોટે ભાગે વિભક્તિઓના અર્થ બનાવવાનું કામ નામયોગીઓએ ઉપાડી લીધું છે. આમ રૂપઘટનાત્મક [inflecting] ભાષાસ્વરૂપમાંથી વિભક્તિઓના વિષયમાં લગભગ સમાસબહુલ [agglutinating] ભાષાસ્વરૂપના જેવી પરિસ્થિતિ બની થઈ છે.^૮

વિભક્તિઓમાં સંબોધનવિભક્તિ રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ માત્ર એકવચનમાં પ્રથમા વિભક્તિથી જુદી પડતી. સામાન્ય રીતે મૂળ શબ્દ જ તદત્ત સ્વરૂપમાં કે થોડી આંગિક વિકૃતિથી સંબોધનનું એકવચન બનતો; બાકી દ્વિવચન બહુવચન પ્રથમાનાં જ દ્વિવચન બહુવચન જેવાં જ હતાં. એટલે વિભક્તિવિચારમાં સંબોધનનું સ્થાન ગૌણ છે. ભારત-આર્ય ભાષાવિકાસમાં આમ સાત વિભક્તિઓ આપણી સામે આવી, જેનો નવ્ય-ભારત-આર્ય ભાષાભૂમિકાના આરંભ સુધીમાં હાસ હાસ અને હાસ જ થતો જોવામાં આવ્યો છે. બધી વિભક્તિઓ-એનાં વિભક્તિ

૮. આ વિષયમાં અગ્રેજી તો સમાસબહુલતા તરફ સાવ ઢળી ગઈ છે. ઈંગ્લીશ વિભક્તિનો 's' પણ ભાષામાંથી લુપ્ત થવાની અણી ઉપર હોય એવી રીતે જ અત્યંત સ્વસ્થતાથી જળવાઈ રહ્યો છે. લેટિન ગ્રીક ટ્યુરોનિક પ્રકારની બધી ભાષાઓમાં આજે આ પરિસ્થિતિ છે; તો ફારસીની પણ એ જ પરિસ્થિતિ છે.

વચનો સાથે વેદમાં અને પછીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિપુલતાથી મળે છે. આમ નાન્યતરજાતિનાં રૂપાખ્યાનેમાં પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ વચ્ચે કશે જ ભેદ રહ્યો નહોતો. નર-નારીના શબ્દોમાં પણ સ્વરાંત શબ્દોને બાદ કરિયે તો પ્રથમા દ્વિતીયાના એકવચન સિવાયનાં રૂપ પ્રથમા દ્વિતીયાનાં સરખાં જ મળતાં હતાં. સ્વરાંત શબ્દોમાં પણ આકારાંત સિવાયના ધાત્વંત શબ્દોમાં આવી જ પરિસ્થિતિ હતી. પાલિ, અશોકની ધર્મલિપિ અને પ્રાકૃતોમાં વિભક્તિઓનો હાસ વધતો ચાલે છે, શબ્દાંત પ્રમાણે વૈદિક ભાષા અને સંસ્કૃતમાં વચનરૂપોની જે અનેક-વિધતા હતી તે પણ ઘસાતી ચાલે છે. પાલિમાં જ કેટલાએક-ખાસ કરી જ સિવાયના સ્વરાંત નરનારીજાતિના શબ્દોમાં એકવાક્યતા વચન-રૂપોની સ્થપાયેલી મળે છે: ૩૭-પ મી વિભક્તિની એકરૂપતા તો એવી જ ૪ થી-૬ ટી વિભક્તિની એકરૂપતા ત્યાં અનુભવાય છે. પાલિ અને અશોકની ધર્મલિપિમાં ચોથી વિભક્તિનાં એકવચનનાં રૂપ સચવાયેલાં છે, પણ અર્થની દૃષ્ટિએ ચોથી-છઠી વિભક્તિ વચ્ચે કશે જ ભેદ રહ્યો નહોતો. અને પ્રચલિત પ્રાકૃતોમાં તો ચોથી વિભક્તિ સદંતર હ્રસ્વ થઈ ગઈ હતી. પાલિમાં હજી શબ્દાંતને લક્ષ્યમાં રાખી રૂપોની થોડી પણ વિવિધતા બચી હતી તે પ્રાકૃતોમાં લગભગ ઘસાઈ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં થોડા જ અપવાદે એકરૂપતા તરફ ઢળી ગયેલી જોવા મળે છે, અપભ્રંશમાં પ્રથમા દ્વિતીયા વિભક્તિ વચ્ચે કશે જ ભેદ નથી મળતો; સંસ્કૃતમાંની નાન્યતરજાતિની આ બે વિભક્તિઓ જેવી જ પરિસ્થિતિ વ્યાપક બની ચૂકી હતી. તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનમાં પ્રાકૃતે મૂળના પ્રત્યયોને વિકૃત સ્વરૂપમાં સાચવ્યા હતા, અપભ્રંશે સાતમીના બહુવચનનો પ્રત્યય પણ શુભાળ્યો; પ્રાકૃતમાં તૃતીયાના પ્રત્યયથી સપ્તમીવિભક્તિના એકવચનમાં કેટલાક શબ્દોમાં પ્રત્યયભેદ હતો: પાલિથી મળેલા રિમ્ - રિમ્ને અવશેષ રહેલો-એ પણ નહ થયો ને અપભ્રંશમાં તૃતીયા સપ્તમી વિભક્તિ પણ એકરૂપ થવા આવી; પ્રત્યયની દૃષ્ટિએ કશે જ તાત્ત્વિક ભેદ ન રહ્યો. અતુર્થી તો પ્રાકૃતથી જ ગઈ હતી; અપભ્રંશે વિશેષમાં પંચમી વિભક્તિ, સ્વદંષ અપવાદે, શુભાવી. જ્યાં બહુવચનનાં રૂપોમાં કાંઈ બચ્યું તે પછી બહુવચન સાથે એકરૂપ જ થઈ ગયું. અપભ્રંશમાંથી નવ્ય ભારત-આર્ય ભૂમિકામાં આવતાં પ્રત્યયોની દૃષ્ટિએ તૃતીયા સપ્તમીમાં ૬ અને પછીમાં ૬ બચ્યા. આ ૬ પણ મધ્ય, શુજરાતી ભૂમિકામાં આપણે શુભાળ્યો. આજે આપણી પ્રત્યય-મૂઠીમાં કાંઈ પણ બચ્યું-હોય તો આ તૃતીયા સપ્તમીનો સોગંદ ખાવા એક માત્ર ૬: ઘોડે હળહળાટ કર્યો અને સવાર ઘોડે ચઢ્યોમાં આ ૬નાં આપણને દર્શન થાય છે. આમાંનો સપ્તમી વિભક્તિપૂરતો ૬ તો આંખે ચડી ચૂક્યો છે ને પ્રચારમાંથી હ્રસ્વ થવા લાગ્યો છે: સવાર ઘોડે ચઢ્યો ને બદલે હવે સવાર

ઘોઢા ઉપર ચઢ્યો કહેવાતું આપણે વધુ પસંદ કરિયે છિયે. સપ્તમીના પ્રત્યયમાં 'અંદરનો' જે અર્થ હતો તે તો મધ્ય શુજ.ના અંત સાથે જ આપણે સદંતર શુમાળ્યો હતો અને એને સ્થાને માંદિ-માંદાં આપણે સમાદત કર્યો હતો. અર્વાચીન શુજરાતી ભૂમિકામાં આ અર્થમાં તો માત્ર માં અનુગ જ આપણે પ્રયોગિયે છિયે; મરાઠી બંગાળી તથા હિંદી પંજાબી વગેરેમાં પણ આ માંદિનાં જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપ પ્રયોજાય છે.

શુજરાતી ભાષામાં વિભક્તિકાર્ય, ઉપર ખ્યાલ દોર્યો તે પ્રમાણે, ત્રણ રીતે થાય છે: ૧. પ્રત્યયથી, ૨. અનુગોથી અને ૩. નામયોગીઓથી. આ ત્રણેની લાક્ષણિકતા છે:

૧. પ્રાચીન કાળ સુધી જતાં પણ જેને માટે કોઈ શબ્દસ્વરૂપ નોવા નથી જ મળતું તે પ્રત્યય. તૃતીયા વિભક્તિના એકવચનના દ્વન કે વત્તના દ્વન-વણ દ્વારા યં થઈ દં-દ સ્વરૂપે મળેલો તૃતીયાનો દ કે વ (નિરતુનાસિક તેમજ સાતુનાસિક) તેમજ સપ્તમી એકવચન અકારાંત નામોને લગતા દના વ રૂપમાં વિકાસ દ્વારા પ્રાકૃતમાં વ દ્વારા અષ્ઠમીમાં દ થઈ આપણને મળેલા દ કે વ (નિરતુનાસિક તેમજ સાતુનાસિક) - આ એક જ નામિકી વિભક્તિઓનો પ્રત્યય આપણી પાસે છે.

૨. જેને વિકાસની ભૂમિકામાં પ્રવેશ પામતાં પૂર્વે સ્વતંત્ર શબ્દ છે; ઘસાતાં ઘસાતાં એ શબ્દમાંથી કિતરી આવી પ્રત્યયની ગરજ સારી આપે છે તે અનુગ=પાછળ આવી રહેનાર પ્રતીક શુજરાતી ભાષામાં નામિકી વિભક્તિઓમાં તૃતીયા-પંચમીનો થી, ચતુર્થીનો ને, પછીનો તું-જો-ત્રી-ત્રા-ત્રાં, સપ્તમીનો માં એ આ પ્રકારમાં આવે છે. આનાં મૂળ આપણે અહીં જરા વિચારી લઈએ.

૬મી — આજે શિષ્ટ શુજરાતીમાં અવિકારી કે નિર્બળ અંગ તરીકે સ્વીકૃત થઈ ચૂકેલા આ અનુગતું મધ્ય શુજ દ્વારા મળેલું વિકારી કે સળગ અંગ હું સૌરાષ્ટ્રમાં

૬. સંસ્કૃત ઉપરથી કિતરી આવેલા-અથવા એ પ્રકારનાં કર્મણિ ભૂતકૃતના યોગમાં તૃતીયા વિભક્તિ કર્મણે આવે છે ત્યાં તૃતીયામાં 'વ' પ્રત્યવવાળાં જ રૂપ પ્રયોજાય છે. સાધિત કર્મણિ પ્રયોગ હોય-માયું નહિ પણ મરાઠું-આવાં રૂપોમાં થી જ પ્રયોજાય છે. ઉપર્ગન બધે સ્થળે વ અને થીનો વિકલ્પ પ્રચલિત છે, જેમાં મોટે ભાગે થીને હાલ મદત્ત મળે છે.

પાંચમી વિભક્તિના અર્થમાં તો 'ત્રી' જ પ્રયુક્ત થાય છે હો ટેસિટોરી આના મૂળમાં રહેલ 'વડ' ની વ્યુત્પત્તિ હવત અથવા ચક્ર ગાં જુએ છે. એમને મળેલા એક ઉદાહરણ યાદ (-ત્રી)ની સમર્થન મળતું હે.વા છતાં રાજસ્થાનીમાં હવો નો વો એવો જે વિકાસ છે તેના આભાસસાથે 'વડ'ને હવત સાથે સંબંધ માને છે. અપ. હોન્તર નો

આને પણ પ્રચલિત છે: ગામચો આવ્યો, ગામથી આવો, ગામયું આવ્યું. થી ને 'થઈ' અવ્યયરૂપ કૃદંતની સાથે એકરૂપ માનવા લાલચ થાય; પણ જૂના સમયમાં વિકારી કે સળંગ અંગ વ્યાપક હોઈને સ્થા માતૃના કોઈ અંત્ય રૂપ સાથે સંબંધ સ્વીકારવા જવું વધુ યોગ્ય છે. એ રૂપ સ્થિત: છે. સ્થિત: > પ્રા. થિઓ > અપ. થિડ > ગુજ. થો; સ્થિતા > પ્રા. થિઆ > અપ. થિઅ > ગુજ. થી; સ્થિતમ્ > પ્રા. થિઅં > અપ. થિઅં > ગુજ. થું. આ એનો સ્વાભાવિક ક્રમ છે.

શ્રીને બહારે લટલાયા — પૌરાણિક પદ્ધતિનાં વ્યાખ્યાનો — માં થકી રૂપ પ્રયુક્ત થાય છે. આ પણ મૂળ વિકારક થકું-થકી-થકો વગેરે છે. આના મૂળમાં પણ સ્થા માતૃ જ છે; પણ પ્રાકૃતમાં વિશિષ્ટતાથી-થક પણ એતું એક વૈકલ્પિક રૂપ ઠાની સાથેસાથ પ્રયોજાયું છે. આ હેમચંદ્ર સ્થાના આદેશ તરીકે સ્થઘા-થક-ચિટ્-નિરળ્પા: (સિ. હે. ૮-૪-૧૬) એ સૂત્રમાં ઠા થક ચિટ્ અને નિરળ્પ આપે છે, જેમાં સ્થાના અવતાર ઠા અને થક છે, તો તિળ્ડને ભાગધીના સાહચર્યે ચિટ્ છે; નિરળ્પ સ્વતંત્ર કોઈ રૂપ છે. થકને એક અર્થ 'થાકલું' પણ છે — જે પણ વિકાસ તો સ્થાનો છે. પ્રાકૃતમાં સ્થિતના અર્થમાં ભૂતકૃદંત થક અને 'થાકેલા'ના અર્થમાં થકિમ છે; દેશ તરીકે 'થાકેલા'ના અર્થમાં પણ થક સ્વરૂપ પ્રયુક્ત થતું હતું.^{૧૦} 'નીચે જવા'ના અર્થમાં ફક્ અને થક એ દેશ માતૃ પણ છે. આ પણ અર્થવિકાસ જ 'થક'નો છે. ફક્ સ્વતંત્ર દેશ માતૃ છે. અંત્યસ્વરભારવાળું થકિઅ^{૧૧} અંગ આપણા 'થકું'નું મૂળ છે. 'ફ' એવડા હોવાને કારણે બચી ગયો છે.

ગાટે ભાગે જૂની કવિતામાં જ થકું વિકારક રૂપ મર્યાદિત રહ્યું છે: જૂ. ગુજ.માં લાલણ જેવાના હાથે વપરાયું છે.^{૧૨}

નૈ — માત્ર સપ્રદાનઅર્થે થોથી વિભક્તિમાં આવેલો આ ને અનુગ પદી

અર્થ હોવાથી એમણે પોતાની માન્યતાને સમર્થન મળતું માન્યું છે. થકડ થકોના વિષયમાં અધ્ય. ગુજ.ના થકડ (થક થાકડ થિકડ થિકું)ને થાકિડ-થાકના ભૂતકૃદંતમાંથી માન્યું છે. પિણ્ડે સં. સ્વત્વે એવું જ સ્વીકાર્યું છે તેના ઉપરથી થક મૂળ એમણે સ્વીકાર્યું છે. જુઓ ખંડ ૭૨-(૪) થકો એમને મતે * થકિઈ ('થકિડ' હારા) માન્યું છે.

૧૦. પાર્શ્વસદ્મહાજ્ઞાનો : ૫ ૫૪૯-૫૦

૧૧. ડો દવેએ 'થકડ' વર્ત. કૃદંતનું રૂપ નોંધ્યું છે, તેમાં 'કી'નો અર્થ છે. અધ્ય-ગુજ.માં થિકી-થકી બેડ પ્રયોજાયો છે. જુઓ દવે: ૫. ૧૪૯. આદિચુલિમાં 'ઈ' પછીના 'ઈ'ને કારણે જ પ્રવિષ્ટ થયો છે; મૂળના સ્થિત સાથે સંબંધ રહ્યો નથી.

૧૨. કાદંબરી : કર્ણ થકી કતારી મુદા (૧૩-૨૩૩)

૧) વિભક્તિના 'તું' + સપ્તમીના દ્વારા મિશ્રણથી થયેલું અનુગરૂપ છે.^{૧૩} દ્વિતીયા વિભક્તિનો અર્થ આપવા કવચિત્ આ ને પ્રયોજાય છે. “તું રોટલી खाई जउं तું” પણ કર્મ જેતન માનવ હોય તો “તું रामशंकरने खाई जउं तું;” પરંતુ આવા સંજોગ બહુજ ઓછાં સંકર્ષક ક્રિયાપદોમાં બને છે. દ્વિકર્મક ક્રિયાપદોના યોગમાં તો પ્રધાન કર્મ દ્વિતીયામાં પ્રત્યય રહિત, અને ગૌણ કર્મ ચતુર્થીના ભાવમાં ‘ને’ સાથે પ્રયુક્ત થાય છે.

માત્ર સાર્વનામિક મને-તને યમને-તમને આ રૂપે ચતુર્થી તેમજ દ્વિતીયાના અર્થ બંનેમાં સર્વસામાન્ય છે. માત્ર આના આભાસસાગ્ર્યે કહેવું હોય તો કહી શકાય કે—પ્રત્યયની જરૂર પડે ત્યારે ‘ને’ દ્વિતીયા વિભક્તિના ‘અનુગ’નું કામ સારી આપે છે.

તું—સર્વસામાન્ય ભાષામાં પછી વિભક્તિનો અનુગ ‘તું’ વિકારક કે સળગ છે. આમ છતાં જૂની કવિતામાં—તેમ નવી કવિતામાં પણ કવચિત્ ‘તણું’ અને ફેરું બેઉ વિકારક કે સળગ પ્રયોજાય છે. અહીં આ ત્રણેનો વિચાર કરિયે.

મધ્ય ગુજમાં નહં તો આરંભ થયો છે ચતુર્થી વિભક્તિમાં સ્વીકારાયેલા અનુગ ને અને આના વચ્ચે સંબંધ છે જ. એ બે પૃથક્ કેહપિણ રીતે સાબિત કરી શકાતા નથી. મતભેદ માત્ર જોટલો છે કે નહં માંથી ને આવ્યો કે નહં. માંથી ‘તું.’ સામાન્ય મતભેદ જોવું છે કે ‘તું’નો જ તૃતીયા કે સપ્તમીના દ્વારા ‘ને’ વિકાસ છે. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી આથી ઊલટું માને છે એઓ નહમાંથી નહનો પ્રચાર સ્વીકારે છે.^{૧૪} રહઈ એક અનુગ મધ્ય. ગુજ.માં પછીનો હતો તેમાં જ સપ્તમીનો અવશેષ છે એમ એમણે ખતાવ્યું છે. એ સામે આપણને વાંધા નથી; વાંધો એ જ છે કે પછીમાં ‘નહ’ પ્રયુક્ત થયું નથી. એમણે “ए भगवन्त-नह तेरमउ भव” એક ઉદાહરણ નોંધ્યું છે ત્યાં એઓ ‘નહ’ શુદ્ધ પછીનો અનુગ સ્વીકારે છે. આ ઉદાહરણનું સ્વરૂપ જોતાં તો એ “कृष्णने घणा दीकरा” એવા અવાંચીન પ્રયોગનું જૂનું ઉદાહરણ છે.

૧૩. મારવાડીમાં ને (= ને) – ને (= ને) છે. વસ્તુસ્થિતિએ બંને વચ્ચે કશો ભેદ નથી. ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારણ અર્થવિરૂદ્ધ છે; પ્રાંતીય લેખે સાનુનાસિકતા પણ છે.

આ અનુગ અને બીજાં નામયોગીઓ વિશે ડૉ. ટેરિસ્ટોરી સ્પષ્ટ અભિપ્રય આપે છે કે “Most of the postpositions of the dative are by origin nouns in the locative.” જુઓ ખંડ ૭૧મો. પણ ડૉ. ટેરિસ્ટોરી આ અનુગને કહ્યુંતો સીધો વિકાસ માને છે; તું સાથે અંબધનો નિષેધ કરે છે.

૧૪. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી : જુઓ ખંડ ૭૩ – (૫).

આમાં તો સમસીના ૬ નો પ્રયોગ છે, જેણે ચતુર્થીનો સંબંધવાચક અર્થ અર્વાચીન શુજરાતીને આપ્યો છે. એટલે ‘નહ’માંથી ‘નહ’ થવાને બદલે ‘નહ-’ માંથી ‘નહ’ની શક્યતા વધુ પ્રબળ અને તર્કશુદ્ધ છે.

પરંતુ આ અનુગોમાંનું ‘ન’ અંગ આખું ક્યાંથી ? સ્વ. રમણભાઈ નીલકંઠ અને નરસિંહરાવ ‘તણ’માં મૂળ જુએ છે,^{૧૫} ડૉ. ટેસ્લિટોરી નામયોગી કન્હદ (અપ. કણ્ણહિ > *કર્ણસ્મિન્)માં જુએ છે;^{૧૬} તો ડૉ. ત્ર્યંબકલાલ દવે જુલુસ પ્લોકને અનુસરી સં. નયેન સાથે સંબંધ બતાવે છે.^{૧૭} ‘તણ’માં પડેલા એકવકાળ નકારનો જ થવાની કોઈપણ પ્રક્રિયા ક્રમિક ભાષાવિકાસમાં નથી, તેથી ડૉ. ટેસ્લિટોરી અને પ્લોક સ્પષ્ટ રીતે ‘તણ’નો છેદ ઉઠાડી નાખે છે.^{૧૮} તણેન અપભ્રંશમાં હતું તેનો તણડ દ્વારા તણું કવિતામાં પ્રયુક્ત થયેલો મળ્યો જ છે; આમાં સ્વાભાવિક જ છે એ લક્ષ્યમાં સાબવા જેવી વસ્તુ છે.

ત્યારે આપણી સામે ટેસ્લિટોરી અને પ્લોક એ બેનાં મંતવ્ય ખાફી રહે છે. આમાં પ્લોકનો ‘નય’ પ્રમાણશુદ્ધ નથી; એનો પ્રયોગ કોઈ બાણીતો નથી. ડૉ. ટેસ્લિટોરીએ પ્રયોગમાં વ્યાપક રહેલા કન્હદનો હવાલો આપ્યો છે. આને શુજરાતીમાં પણ નજીકના અર્થમાં ‘કને’ સમવાઈ રહેલો છે. મધ્યવર્તી ‘ક્’ના લોપે ‘ક્ન’-અંગથી આ ‘નું’ વિકારક ઊતરી આવ્યાની સંભાવના તેથી વધુ પ્રમાણશુદ્ધ છે. આપણે ત્યાં કન્હે અને કને બંને પ્રકારનાં ઉચ્ચારણ વ્યાપક છે. શબ્દમાં મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ માટે ડૉ. ટેસ્લિટોરીએ *કર્ણસ્મિન્ > કણ્ણહિ સ્વીકાર્યું છે; મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ ન જોઈતું હોય તો ‘કણ્ણદ સ્વીકાર્યું’ બને. જો કે મધ્ય.શુજમાં મહાપ્રાણ છે જ; અને આને સૌરાષ્ટ્રમાં નિર્મહાપ્રાણ પ્રાંતીય લેખે છે. આગળ વધી કળે પણ વૈકલ્પિક ઉચ્ચારણ છે-જે ખૂબ મોડાનો વિકાસ છે.

‘નું’ના વિકાસમાં ખીજા બે શબ્દની સંભાવના છે, તે જન્ય અને જ્ઞ; આમાંથી -જ > -ણ - > -જ > -ન જ્ઞાનવાચક અર્થ પછીનો મેળવવો સુરહેલ

૧૫ જુઓ મનોમુકુર ભાષ ૧ લો : પૃ. ૫૪૮. ખીચ્સ અને ગ્રિપર્સન પણ આમ માને છે. ડૉ. ભાડારકર તત્ક સ્તંકારે છે (પૃ. ૨૬૧).

૧૬. ડૉ. ટેસ્લિટોરી : ખંડ ૭૧-(૧)

૧૭ ડૉ. દવે : પૃ. ૫૭-૫૮ પ્લોકે મરાઠી માળેન્ના વિકાસમાં ખંડ ૨૦૧માં ચર્ચા કરી છે. જુઓ પૃ ૨૪૫-૪૬ અને નય=‘માર્ગ’ તરફ જોક આપ્યો છે.

૧૮. ડૉ. ટેસ્લિટોરી : જુઓ ખંડ ૭૩ -(૫); પ્લોક : પૃ ૨૪૬. સ્વ. કમળાશંકર ડૉ. ટેસ્લિટોરીના મતનું ખંડન કરી તણનો પક્ષ સાબિત માને છે. (જુઓ જ બ્યા. પૃ. ૧૩૦); પણ ‘ન’ નો ‘ન’ ન થઈ શકે એ વસ્તુ એમના ધ્યાન બહાર જ રહી છે.

છે; પણ-જન્ય > જળણ- > -જળણ- > -જલ્લ- > -ન શક્ય છે. ડૉ. ટેક્સિટોરીએ આપેલાં ઉદાહરણ—

ઝૂંદાલા-નડ ચડચડ મસવાહ
તેદની પુત્રી
ઝૂંજેળી-નડ મારોય રાજા
ઘડ-ના કોટર-માંદિ
દિદાહા-નદં વિપદં
સ્લેચ્છ-ના લાપ

સંસ્કૃતમાં જન્યનો એક અર્થ 'relating to-ની સાથે સંબંધ, ને લગતું' એવો થાય છે. ઉપરનાં છયે ઉદાહરણમાં આ અર્થ સ્પષ્ટ છે. આમ છતાં 'જન્ય' ના આવા પારંપરિક પ્રયોગની ખાતરી ન થાય ત્યાંસુધી સ્વીકારી ન શકાય. આ કારણે ડૉ. ટેક્સિટોરીની વ્યુત્પત્તિ વધુ ગ્રાહ્ય છે. ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજીની પણ આ વ્યુત્પત્તિને પુષ્ટિ છે.

માં-સમ્ભવી વિશક્તિમાં પ્રયોજાતો આ અનુગ્રહ વધુ પ્રમાણમાં વ્યાપક થઈ ચૂક્યો છે. સ્વ. રમણભાઈ નીલકંઠ, કેશવ હં ધ્રુવ અને નરસિંહરાવ એ ત્રણે ગુજ.વિદ્વાનો માંનો સં. મધ્ય શબ્દમાંથી વિકાસ સ્વીકારે છે. ડૉ. ટેક્સિટોરીએ મધ્ય, ગુજ.ના મહારિ, માહિ, માં (મ્હાં), માંદિ (માહિ, માંદહ, માહે, મહિદ) આ ત્રણ અનુગ્ર-નામયોગી આપ્યા છે. આ ત્રણેના મૂળમાં મધ્ય શબ્દ છે. મહારિ > અર્વા. ગુજ. મહાર કે મોહાર માત્ર કવિતામાં જ પ્રયુક્ત થયો છે અને સં. મધ્યાગારે > પ્રા. મજ્જામારે > અપ મજ્જારિ > મધ્ય. ગુજ. મહારિએ રીતે મળ્યો છે. માહિ રૂપ આપણે ત્યાં વ્યાપક નથી. મરાઠીમાં વ્યાપક થયેલા આ રૂપનું એકમાત્ર ઉદાહરણ ડૉ. ટેક્સિટોરીએ આપી ઘરિ માંહિ નોંધ્યું છે. અહીં ઘરિમાં પણ સમ્ભવી પ્રત્યય 'ઈ' છે. આમ પ્રત્યય અને નામયોગી બંને આમાં પ્રયોજાયેલાં છે. આ ઉદાહરણ આપણને માંની સાધનામાં સહાયક થાય એમ છે. સ્વ. નરસિંહરાવે મધ્ય-મજ્જ-માહ-માહ આવો ક્રમિક વિકાસ ઇષ્ટ માન્યો છે. ડૉ. ટેક્સિટોરી મધ્ય > મજ્જની અપભ્રંશ-પંચમી વિશક્તિના શક્ય-રૂપ મજ્જહું > માહાં > માહાં > મ્હાં દ્વારા વ્યુત્પત્તિ સાથે છે. આ અનુગ્રમાં મહા-પ્રાણુત્ત્વ સદા રહ્યા કયું છે અને મધ્ય. ગુજ.માં માંદિ વગેરે રૂપોના વિકાસમાં છેક દયારામ સુધી માંદાં એવી જોડણી મળ્યા કરી છે. પ્રશ્ન માત્ર એ રહે છે કે આમાં સાનુનાસિકતા કયાંથી આવી. ડૉ. ટેક્સિટોરી માંદિની વ્યુત્પત્તિ અપ. મજ્જે > મધ્ય. ગુજ. માહિ દ્વારા જ નોંધેલાં થયે સાધે છે. આમ સમ્ભવીને દ પ્રત્યય અંદર સંમિલિત હોઈ અપભ્રંશમાંની જની વૈકલ્પિક સાનુનાસિકતા

મળે જ છે. છેલ્લા 'ફ' નો માંહે એ વિકસિત રૂપમાં 'ષ' થયો છે, માંદામાં લઘુપ્રત્યય ફ થયો છે; એની તેથીજ ઉચ્ચારણદોષ તરફ ગતિ હોઈ મ્હાં અવશિષ્ટ રહે છે. મધ્ય ગુજ.માંથી અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આવતાં મહાપ્રાણ બુદ્ધો લખાવાની પદ્ધતિને કારણે એ માંદાં લખાયો છે. આ કારણે ડૉ. ટેરિસ્ટોરી માને અપ. પંચમીના મજ્જહિમાંથી સાધવા પ્રયત્ન કરે છે તેની કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. પંચમીનો આગ્રહ જ રાખવો હોય તો એકવચનના પ્રાકૃત પ્રત્યય મ્હાં (<સં.સ્માત્)થી પણ શક્યતા છે. પરંતુ મને અહીં પંચમીના કોઈપણ પ્રત્યયની આવશ્યકતા જણાતી નથી. હિંદીમાં મેં રૂપ પ્રયોજાય છે; એટલુંજ નહિ, ચરિતર અને ઉત્તર ગુજ. તેમજ ગુજરાતની પૂર્વ સરહદે પણ મેં પ્રયોજાય છે રાજસ્થાનીમાં પણ મેં છે જ. આ સમગ્રીના માંદિનો જ વિકાસ છે.

આ માંને હવે સં. સર્વનામોના સ્મિ પ્રત્યય દ્વારા પાલિમાં વ્યાપક થયેલા સ્મિ-મિદ્ધ, પ્રાકૃતના સ્મિમાંથી સાધવાની જરૂર રહી જ નથી. એક વખતે દવ. નરસિંહરાવે આ શક્યતા બતાવેલી, પણ પછી એમણે જ એ મત બતો કર્યો છે.

૩. વિલક્ષિત પ્રત્યયો ઘસાઈ જવાને કારણે યા એ પ્રત્યયોથી અર્થની સ્પષ્ટતા અધૂરી રહેતી હતી તે પૂર્ણ કરવાને માટે—નરસિંહરાવ જેને વ્યસ્ત દશા કહે છે—તે-સમાસબદ્ધ પરિસ્થિતિમાં ભાષાને જેથી જતાં નામયોગીઓ પ્રયુક્ત થયાં. જુદી જુદી વિલક્ષિતઓમાં જુદાં જુદાં નીચેનાં નામયોગીઓ આજે પ્રયુક્ત થાય છે :

૩૭ વિલક્ષિતમાં—ચઢે, ઘતી, સાયે, દ્વારવે, વેવે, શું (કવિતામાં), કરી

૪થી વિલક્ષિતમાં—માટે, સારુ, કાજે, વાસ્તે

૫મી વિલક્ષિતમાં—ફગતાં, વેં (કવિતામાં), દ્વારત, લીવે

૬ઠ્ઠી વિલક્ષિતમાં—તણુ (કવિતામાં), કેઈ (કવિતામાં)

૭મી વિલક્ષિતમાં—ઉપર, માથે, કને, પાસે, મળી, ગમાં સુધી, લગી, વિશે

મધ્ય. ગુજ.માં કેટલાંક જુદાં જ નામયોગી પ્રયુક્ત થતાં હતાં; આજે આપણને ત્યાં પણ આવી મળ્યાં છે. આપણે સાચવી રાખેલાં અને નવા મળેલાં તે વિશે અહીં આવશ્યક માહિતી આપુ છું.^{૧૯}

૩૭ વિલક્ષિતમાં—

(૧) ચઢે—૩૭ વિલક્ષિતના બધા અર્થ આ નામયોગીથી વ્યક્ત થાય છે. કર્મણિ રચનામાં એ કર્તાનો અર્થ વ્યક્ત કરે છે, તો કરણ અને કારણનો પણ અર્થ એ વ્યક્ત કરે છે. અર્વાચીન ગુજરાતી-પૌરાણિકોની ભાષામાં આનું ખૂબ

૧૯. ડૉ ટેરિસ્ટોરી : ખંડ ૭૪-(૫). ઉપરના બધાં પણ આ ખંડનાં જ છે.

મહત્વ છે આ શબ્દનો કોઈપણ પ્રાચીન પ્રયોગ જોવામાં નથી આવ્યો. એક દેશ્ય શબ્દ વડ 'દરવાજનો એક ભાગ' જણવામાં આવ્યો છે,^{૨૦} પરંતુ સંસ્કૃતમાં વૃ ધાતુ ઉપરથી આવેલા ક્રિયાવાચક વૃત્તિ (સ્ત્રી.) શબ્દનો 'વાડય, આડ દીવાલ, ખાનુ' એવો અર્થ 'આડય'નો અર્થ ધરાવનારો છે; તેથી 'દરવાજનો એક ભાગ' એ જોનો વિકસિત અર્થ સ્વાભાવિક રીતે જ મૂર્ત થાય; તો વડ એ સં. વૃત્ત ભૂતકૃદંત ઉપરથી પાલિ-વત-અર્ધભાગધી-વડ એ રૂપમાં આવી રહે. આમ થતાં જોનો 'દરવાજો' એવો અર્થ-આપણે આજે દ્વારા નામયોગી પ્રયોગિયે છિયે તેવો લોકભાષામાં સચવાઈ રહ્યો હોય તે 'વડદ દ્વારા વહેમાં મૂર્ત' થતાં જોમાંથી તૃતીયા વિભક્તિનો અર્થ સાચવવાની શક્તિ 'વહે'એ પ્રાપ્ત કરી હોય. વૃદ્ > વદ્ > વડ આવો કોઈ વિકાસ આમાં શક્ય નથી.

(૨) વતી-^{૨૧}આમાં 'કર્તા'નો અર્થ સ્પષ્ટ નથી, 'કરણ' અને 'કારણ'નો અર્થ એ વ્યક્ત કરી શકે છે: 'છરી વતી દૂધનું દીંદું કાપ્યું' રમણભાઈનો આ પ્રયોગ સ્પષ્ટ છે. છતાં 'મારા વતી આ કામ નહિ થાય' એવો કર્તૃગર્ભ પ્રયોગ પણ કવચિત્ થાય છે. 'વતી'નો અર્થ 'ખદ્દો' પણ થાય છે: 'મારા વતી જોને આપજો.' પણ આ પ્રયોગ જાહેર પ્રચલિત નથી.

આ વતીનું મૂળ પણ અસ્પષ્ટ છે. સં. 'વૃત્તિ-વાડય'નો પ્રાકૃતમાં વદ થાય છે તેમ વત્તિ પણ નોંધાયેલો છે.^{૨૨} પણ દ્વિત્યતિમધ્યગત ત્ ૨૦૦૦ વર્ષ સચવાઈ રહે જો શક્ય નથી લાગતું, એટલે જોવડા ત્ વાળો કોઈ શબ્દ આના મૂળમાં હોવાની શક્યતા વિશેષ છે. 'દેશીનામમાલા'માં સીમાવાચક એક દેશી શબ્દ વત્તિ નોંધાયેલો છે.^{૨૩} આનો સંજંધ સં. વૃત્ ધાતુ ઉપરથી થયેલા ક્રિયાવાચક નામ વૃત્તિ-ગોળાકાર ઘાટ-અને તેથી દ્વૈતીયિક અર્થ 'સીમા' શક્ય; જોમાંથી 'દ્વાર' અર્થ વિકસિત થતાં વૃત્તિકા > વત્તિકા > વત્તિ > વતી આવી શકે.

(૩) સાથે-સં. સહાયવાચક 'સાર્થ-પુ. ટોળું'ની તૃતીયા વિભક્તિના એકવચન સાર્થકેન > પ્રા. સત્થપણ > અપ. સત્થઈ > મધ્ય. ગુજ. સાથઈ > સાથે આ વિકાસ છે.^{૨૪} મધ્ય. ગુજ.માં સાથિ સાથિ સાથઈ વગેરે રૂપ નોંધાયેલાં છે જ.

૨૦. દેશીનામમાલા : ૭-૮૨

૨૧. ૨૨. કમળાચંદ્રે વતે નોંધ્યો છે અને એનું મૂળ સં. વર્ત સુખમાં જોયું છે: પ્રા વદ-વત્ત (જુઓ જુ બ્યા. પૃ. ૨૬૩)

૨૨. પાદ્મઅસદ્મદ્વજુવો : પૃ. ૯૨૪

૨૩. દેશીનામમાલા : ૭-૩૧.

૨૪. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી તૃતીયા અને સમગ્રીની-એકેડની શક્યતા આપી તૃતીયા વિભક્તિ તરફ વધુ જોઈ આપે છે. એમણે ચમ્પક એજિક્ઝિયનકમાં આવેલો તસ્વા: સાર્થેન પ્રયોગ નોંધી આ પ્રયોગની પ્રાચીનતા જતાવી છે. જુઓ ખંડ ૭૦-(૪).

(૪) હારવે—[જેઉ સ્વર ઉપર ભાર]—અને લઘુપ્રયત્ન યથુતિ. આ સામાન્ય રીતે સૌરાષ્ટ્રમાં મર્યાદિત છે. આ અર્થમાં જોડવે પણ પ્રયોજાય છે. હારવ્ય એટલે પંડિત, અને જોડવ્ય એટલે બેડકું, એની સંભમીનાં એકવચનનાં રૂપ છે.

(૫) વેરે—[જેઉ સ્વર ઉપર ભાર]—‘સાથે’ના અર્થમાં માત્ર ‘લગ્ન’ના અર્થમાં જ પ્રયોજાય છે. નાકરે જૂની ગુજરાતીમાં ‘ચિહિરિ’ પ્રયોજ્યો છે. આનું મૂળ સ્પષ્ટ નથી.

(૬) શું-સં. સહાયક સહિતમ્માંથી પ્રા. સહિઅં > અપ. સહિઅં > મધ્ય. ગુજ. સિઅં > રૂપ દ્વારા તાલવ્ય ઉચ્ચારણે ‘શું’ આવી રહ્યું છે. મધ્ય. ગુજ.માં સિઅં રૂપ સઅં સું આવાં રૂપ પ્રયુક્ત થયાં છે. આ. હેમચંદ્રે કિલ્લાથવા-દિવા-સહ-નહેઃ કિર-અહવહ-દિવે-સહ-નાર્દિ (સિ. હે. ૮-૪-૪૧૬) એ સૂત્રમાં સહના આદેશ તરીકે સહું નોંધ્યો છે. પિશલ સાકમ્માંથી વ્યુત્પન્ન કરી^{૨૫} હું નો પ્રસ્થેપ માને છે, જેવું ડૉ. ટેરિસ્ટોરી અનુસરણ સ્વીકારે છે. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી શુરુસ્વરવાળી શ્રુતિ પહેલાં અને ‘હ’ થવાનું વિધાન કરે છે. મને તો સહ + હતાના સ્વાભાવિક વિકાસે ‘હ’ જણાય છે; ખેશક, અપભ્રંશમાં સહ-સહું જ છે. ‘સહ’ મોજૂદ હોઈ ‘સાકમ્’ સાથે સંબંધ બેડવા જવાની આવશ્યકતા તો નથી જ.

મજ હિંદી વગેરેમાં સે એ આ સહનો જ વિકાસ છે. મારવાડીમાં સું-ઝં જ પ્રયોગ ચાલુ છે. ગુજરાતીમાં ઘસાઈ ગયો છે. અને માત્ર જૂની કવિતામાં, તો કવચિત જ નવી કવિતામાં, પ્રયોજાય છે.

(૭) કરી—કરણ અને કારણના અર્થમાં વપરાતું આ નામયોગી મધ્ય. ગુજ.માં વિપુલતાથી પ્રયુક્ત થતું. આજે એનો પ્રયોગ ખૂબ ઘસાઈ ગયો છે. એની વિશેષતા એ છે કે એ પોતાની પૂર્વના શબ્દમાં તૃતીયાના ધ્વની અપેક્ષા રાખે છે: છરીપ કરી શાક સમાયું વગેરે. ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે^{૨૬} આ ભૂતકૃદંત કરિઅનો સતિ સમ્ભમીનો કરિહ એવો જે પ્રયોગ તેનું સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. એ માટે એમણે કિસહ કરમિ કરી મજ્જ-રહહ ય ફલ હૂયે-આ અવતરણ આપ્યું છે. આટલા જૂના સમયમાં સતિ સમ્ભમીનો પ્રયોગ ઘસાઈ કરી રૂપ સ્થાપિત થઈ જાય એમ માનવું મને વધારે પડતું લાગે છે; તેથી જ સં. કૃત્વાના સમાંતર ‘કર્ય રૂપતું’ શૌ. દ્વારા મળેલા અપભ્રંશ-માં સામાન્ય કરિઅ દ્વારા મળેલું કરી અવ્યરૂપ કૃદંત જ સ્વીકારવું વધુ વાજબી છે. કરીની

૨૫. પિશલ. પ. ૧૪૯; ડૉ. ટેરિસ્ટોરી : ખંડ ૭૦-(૫) અને ખંડ ૨-(૧)

૨૬. ડૉ. ટેરિસ્ટોરી : ખંડ ૭૦-(૧)

પૂર્વના શબ્દોમાં પ્રત્યય તૃતીયાનો કરણ-કારણ અર્થે જ સ્પષ્ટ વ્યક્ત છે; ત્યાં સમ્ભવીના પ્રત્યયની કોઈ શક્યતા નથી.

૪ થી વિભક્તિનાં—

(૧) માટે-રો. ટેસ્તિટોરી નરસિંહરાવ વગેરે સં. નિમિત્તકેન ઉપરથી પ્રા. નિમિત્તેણ > અપ નિમિત્તે—નિમિત્તદં પછી આદિ અસ્વરિત નિ ના લોપે *મિત્તદં—મત્તદં દ્વારા જેતુલ—તેતુલ વગેરેમાં યથા પ્રમાણે ત્ નો દ્ થયે *મટ્ટદં—માંથી માટદં—માટં—માટેનો વિકાસ માને છે. રો. ટેસ્તિટોરીને માટદં અને નિમિત્તદંના સમાંતર પ્રયોગ મળ્યા હોવાથી જ્યેષ્ઠો નિમિત્તમાંથી માટદં સાધવા ઉદ્ધુક્ત થયા છે.^{૨૭} સ્વ. કમળાશંકરે અને સ્વ. કે. હ. ધ્રુવે સં. માત્રા (પૈસા) પરથી જૂ.શુ. માટદ—માટિ સાધ્યું છે અને સ્વ. કમળાશંકરે ઉત્કલીમાં પ્રયુક્ત થતા માત્રકેના આ જ અર્થ સાથે સામ્ય બતાવ્યું છે. મને ‘સં. માત્રા (પૈસા) જે શબ્દ લેવાની અપેક્ષા જણાતી નથી; ગીતાનો ‘નિમિત્તમાત્રં મવ સવ્યસાચિન્’ જે પ્રયોગ આપણને અહીં મદદગાર થાય જોમ છે. માત્ર લો કે માત્રા-સમાસમાં ‘માત્ર’ બને છે; જે તાદૃશ્યનો અર્થ સાધી આપે છે. નિમિત્તમાં ત્ નો દ્ થવાને કોઈ સાધક વસ્તુ નથી તેથી રો. ટેસ્તિટોરીને જેતુલ—તેતુલનું આભાસ-સામ્ય શોધવું પડે છે, ત્યારે માત્રમાં તો ર્ મૂર્ધન્ય છે જ તેથી દ્ થવાને પ્રબળ કારણ છે. સ્વ. નરસિંહરાવને કોઈ ઉદાહરણ નથી મળ્યું માટે નિમિત્તનો પક્ષ સ્વીકારે છે; હું ઉપરનું ગીતાનું વાક્ય જ આપું છું, જે સંસ્કૃતયુગમાં ‘તાદૃશ્ય’ના ભાવનું મૂળ સૂચવે છે. માત્રા નહિ પણ માત્ર > પ્રા. મત્ત—*મટ્ટ—માંથી તૃતીયાના ૬ થી *મટ્ટદં > જૂ. શુ. માટદં સ્વાભાવિક રીતે આવે છે. માત્રા—માત્રનો વિકાસ મત્ત—મેત્ત જોમ બેડ રીતે નોંધાયેલો છે.^{૨૮}

(૨) સાર—શુજરાતી ભાષાનો ‘તાદૃશ્ય’માં આગવો પ્રયોગ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં હરિયાકાંઠે ‘સાટ્ટ’ પ્રયોગીય છે. સારનું મૂળ સ્વ. કમળાશંકરે સારકંમાં બોયું છે.^{૨૯} આનો કોઈ પારંપરિક પ્રયોગ મળ્યો નથી. સાટ્ટું—ખદલો, સાટે—ખદલે—ના આભાસસામ્યે સૌરાષ્ટ્રમાં ‘સાટ્ટ’ તાદૃશ્યે પ્રયુક્ત થયો જણાય છે. શુજ. સારં ઉદ્ગારવાચક અવ્યય ‘સારં’ વિશેષણથી મળ્યો છે તેની પડછે સારં જોવી પણ જોડણી આની કવચિત્ કરવામાં આવતી.

૨૭. જ્. બ્યા. પૂ. ૨૬૩; ને કે. હ. ધ્રુવ : કાદંબરી : પૂ. ૨૭૦

૨૮. પાદઅસદમહપ્રભુનો : પૂ. ૮૩૧ : વયળમત્તમિદ્ધાણં અને મોઝળમેત્તં

૨૯. જ્. બ્યા. પૂ. ૨૬૩

(૩) કાજે-સં. કાર્યેણ > પ્રા. કજ્જેણ > અપ. કજ્જે - કજ્જેનો મધ્ય, ગુજ. કાજં દ્વારા મળેલો આ વ્યાપક પ્રયોગ છે. આમાં કાજ નામ જ છે, લાઘવથી પહેલાંનો 'ને' અનુગ 'નડ+દ' તરીકે મળેલો વિકલ્પે હ્રસ્વ થતાં આ નામયોગી તરીકેનો પ્રયોગ પ્રચલિત થયો સ્વીકારાયો છે.

(૪) વાસ્તે-આ શબ્દ કારસી દ્વારા મળ્યો છે.

૫ મી વિભક્તિનાં—

(૧) કરતાં-અર્થાત્ માત્ર તુલનાનો પ્રસંગ હોય છે ત્યારે કરતું વર્તમાન કૃદંતનું સમ્ભવંત અવ્યયરૂપ 'કરતાં' પ્રયોજાય છે.

(૨) પેં-ડો. ટેસ્સિટોરી સં. પક્ષે ઉપરથી અપ. પક્ષે - પક્ષિ દ્વારા પાલિ થઈ પાર્શ્વિની સાધના કરે છે. એ પાર્શ્વિનો હાલ માત્ર કવિતામાં જળવાયેલો અવશેષ પેં માત્ર તુલનાના પ્રસંગમાં જ પ્રયોજાય છે.

(૩) દ્વારા-સં. માં નારીભતિનો દ્વાર-પારણ, સાધન એ અર્થમાં છે તેની તૃતીયા-એકવચનનું આ રૂપ સં. તત્સમ નામયોગી તરીકે આપણે ત્યાં પ્રયુક્ત થાય છે. અંગ્રેજી throughનો ભાવ આમાં સચવાયો છે. આ જ અર્થમાં અરબી મારિફતમાંથી આવેલો મારફત નામયોગી પણ આપણે પ્રયોજિયે છિયે.

(૪) લીધે-મધ્ય. ગુજ.માં કીધડના આભાસસાથે લા અને લા ધાતુનાં ભૂતકૃદંત કીધડ - લીધડ મળ્યાં છે. આમાંના લીધડના સતિસમ્ભવીના પ્રયોગનો આ અવશેષ છે; તેથી જ લીધે પહેલાં નડ+દ નો 'ને' અનિવાર્ય છે. સ્વ. કમળાશંકરે "લઘ્વા; અપ. લહિમ; હિંદીમાં લિયે" એવો ખ્યાલ આપ્યો છે.^{૩૦} લઘ્વા અવ્યયરૂપ કૃદંતને બદલે લઘ્વ ભૂતકૃદંત તરફ નજર નાખ; પણ એનું રૂપ લાધું આપણને મળ્યું છે. હિંદીમાં લિયે તો 'માટે'ના અર્થમાં છે; એ વિકાસ અપ. લહિમ સાથે સંગત છે; આ લીધે સાથેનહિ. લીધેમાં કરણ અને અને કારણનો અર્થ વિકસ્યો છે.

૬ ઠી વિભક્તિનાં—

(૧) તણું-સં. માં કેઈ પ્રયોગ જાણીતો નથી. અચતન સનાતન વગેરે શબ્દોમાંના તન-કાળવાચક પ્રત્યય સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન છે. જીમ્સ લાડારકર વગેરેની આ માન્યતાને ડો. ટેસ્સિટોરીએ તોડી આત્મનક: ઉપરથી અપ્પણડ થઈ આદિશ્રુતના લોપે અને પ્પનો ત્ત થયે સાધના આપી છે. પ્રાકૃતમાં અપ્પણ - અન્તળ એ બેઉ રૂપ પ્રયુક્ત થાય છે. અપભ્રંશમાં તણડં પછી વિભક્તિ સાથે

ફમુ કુલુ તુહ તળવં (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૧ માં) તો સ્વતંત્ર નામયોગી તરીકે તાદર્યે તળેણ (તૃતીયા એકવચનના રૂપમાં) “તાદર્યે કોહિ-તેહિ-રેસિ-રેસિ-તળેણા: (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૫)” એ સૂત્રથી નિર્દિષ્ટ છે. ‘સંબંધ’ના અર્થમાં તળણ વિશેષણ પ્રાકૃતમાં ‘દેસ્ય’ તરીકે પ્રયુક્ત છે.^{૩૧} આટલો વહેલો પ્રયોગ આત્મનઃ ના અત્તણ દ્વારા શક્ય જણાતો નથી. તેથી જ અદ્યતન સનાતન વગેરે શબ્દોના આભાસસાર્યે સ્વતંત્ર રીતે સં. તન્ ધાતુનો જ આ કોઈ વિકાસ જણાય છે.

આજે આ માત્ર કવિતામાં જ પ્રયુક્ત થાય છે; જીવંત ભાષામાં એનું કોઈ સ્થાન આજે નથી.

(૨) કેલ-‘તણું’ની માફક આજે માત્ર કવિતામાં જ પ્રયુક્ત થતું આ નામયોગી પણ આ. હેમચંદ્રના સમય જેટલું જૂનું છે; એમની પૂર્વે પણ અપ-બ્રંશમાં ‘ભવિસ્સત્કહા’ વગેરેમાં પ્રયુક્ત થયેલું છે. હિંદી વગેરેમાં ઊતરી આવેલો ફા-કે તેમજ શુજ.માં સચવાયેલો કેલ એ બેઉ સં. રૂ ધાતુના જ અવશેષ છે : કા ને કૃત દ્વારા અને કેલ ને કાર્ય દ્વારા સાધવામાં આવ્યા છે. સં. કાર્ય > પ્રા. કારિઅ-કેરિઅ રૂપ પિશલે સાધેલ છે.^{૩૨} કેર કેરઅ કેરિઆ શબ્દો સ્વતંત્ર રીતે તેમજ અમ્હકેર પરકેર એ વગેરે રૂપમાં છેક ‘મૃચ્છકટિક’ના સમય જેટલો જૂનો પ્રયોગ છે—જ્યાં અર્થ ‘સંબંધ’નો વિકસિત થયેલો પણ દેખાય છે. કાર્યનો કરિઅ જેવો વિકાર સં. આશ્ચર્ય > પ્રા. અચ્છેરઅ, સં. પર્યન્ત > પ્રા. પેરન્ત, સં. વ્રહ્મચર્ય > પ્રા. વમ્મચેર વગેરે જેવો ખૂબ જૂનો છે. આ. હેમચંદ્રે આશ્ચર્ય-વ્રહ્મચર્યમાં આ વિકાર નોંધ્યો છે;^{૩૩} કેરનો નોંધ્યો નથી; પણ ‘કેર’ એમનાં સંખ્યાબંધ ઉદાહરણોમાં સંબંધના આદેશ તરીકે પ્રયુક્ત છે.

૭ મી વિભક્તિનાં—

(૧) ઉપર-સં. માં ઉપરિ^{૩૪} પરંતુ અપબ્રંશમાં ઉપ્પરિ એમ બેવડા વ્. વાળું રૂપ શરૂમાં મધ્ય. શુજ.માં ઉપ્પરિ-ઉપ્પરિ બે રીતે પ્રયુક્ત થતું હતું, જેના ઉપરથી હિંદીમાં દીધું ઝકારથી ઉપર લખાય છે. આપણે ત્યાં પણ છેક દયારામ સુધી ઝ દીધું લખાતો હતો. આજે પ ઉપરના વજનને લીધે ઝ હ્રસ્વ ઉચ્ચરિત

૩૧. પાઈઅસદ્મહપણવો, પૃ ૨૬૫

૩૨. પિશલ : પૃ. ૧૩૦

૩૩. સિ. હે. ૮-૧-૫૮, ૫૯

૩૪. પં. બેચરદાસજીએ કર્ણ ઉપરથી ઉપ્-એવું પ્રાકૃત અંગ ઉતારવા પ્રયત્ન કર્યો છે : ઉત્તમ=ઉપ્પ એમ.

થાય છે તેથી ઉ હ્રસ્વ લઘાય એ અસ્વાભાવિક નથી; પણ એટલું સ્પષ્ટ સમજવું નોંધ્યે કે સં. ઉપરિનો એ સીધો અર્વાચીન તદ્દલવ નથી. આ. હેમચંદ્રે સાચર ઉપ્પરિ તણુ ઘરદ (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૩૪) એવું ઉદાહરણ નોંધ્યું છે ત્યાં એ સામાન્ય અવ્યય જ છે, નામયોગી નથી; પણ પછીથી મધ્ય. શુજ.માં ષષ્ઠી સાથે પ્રયુક્ત થતો અર્વાચીન શુજ.માંથી સાતમી વિભક્તિનો ‘અંદર નહિ’ એવા અર્થે નવો પ્રયુક્ત છે. આમાં સાતમીનો પ્રત્યય આભાસસામ્યે સ્વીકારાયો હોઈ ફલાણાની ઉપર અને નવીનતર પ્રયોગમાં ફલાણાના ઉપર આવા પ્રયોગ પણ ની-ના ના લોપ સાથે પ્રચલિત છે.

(૨) માથે-વસ્તુસ્થિતિએ તો સં. મસ્તકે > મત્થપ > અપ. મત્થઈ > મધ્ય. શુજ. માથઈ ઉપરથી ‘માથું’ના સક્ષમી એકવચનનું આ રૂપ જ છે; પણ નામ-યોગી જેવો એનો ઉપયોગ વચ્ચેના ની-નેના લોપે પણ ચાલુ છે; બેશક, સૌરાષ્ટ્રમાં જ આ વ્યાપક છે.

(૩) કને-મધ્યકાલીન શુજરાતીમાં કન્હઈ રૂપ ખૂબ વ્યાપક હતું અને રો. ટેસ્સિટોરીના જણાવ્યા પ્રમાણે તૃતીયા પંચમી અને સાતમી વિભક્તિના નામ-યોગી તરીકે એ પ્રયુક્ત થતું હતું.^{૩૫} કને પાસે નજીક વગેરે સમાનાર્થક હોઈ આજે સક્ષમીના અર્થમાં જ આપણે સ્વીકારિયે છીએ. ડૉ. દ્રુપે સિંધી વ્યાકરણ (પૃ. ૪૦૧)માં જણાવ્યા પ્રમાણે ડૉ. ટેસ્સિટોરીએ કર્ણ શબ્દના સં. કર્ણકે ને સ્થાને સાર્વનામિક સ્મિન્ પ્રત્યયના યોગે કર્ણસ્મિન્ દ્વારા કર્ણહિ અપભ્રંશમાં થાય તે ઉપરથી કન્હઈની સાધના કરી છે.

આપણે ત્યાં ત્યાં-કળે અહીં-કળે જેવામાં વપરાતો કળે એ કનેનો જ પ્રાંતીય વિકાસ છે.

(૪) પાસે-સં. પાર્શ્વકે > ગ્રા. પસ્સપ > અપ. પસ્સઈ > મધ્ય. શુજ. પાસઈ દ્વારા પાસે-પાસે મળ્યો છે. મધ્ય. શુજ.માં પાંચમી અને સક્ષમીના અર્થમાં પ્રયોજાતો રો. ટેસ્સિટોરીએ નોંધ્યો છે. ડૉ. ટેસ્સિટોરી લાવે છે તેમુ એને^{૩૬} પાર્શ્વસ્મિન્માંથી લાવવાની ખાસ આવશ્યકતા નથી.^{૩૭}

(૫) મળી-મધ્ય. શુજ.માં ચતુર્થીના અર્થમાં ‘તાદૃશ્યે’ પ્રયોગ સામાન્ય હતો, જેનો અર્થ ‘એને ઉદેશી’ થતો. એમાંથી જ ‘ના તરફ’નો અર્થ વિક-

૩૫ ડૉ ટેસ્સિટોરી : ખંડ ૬૮

૩૬. એનન : ખંડ ૬૮

૩૭. એનન : ખંડ ૭૪-(૩)

સિત થયો છે. તરફ, યાજૂ-ઝુ આ શબ્દોએ આને 'મળી'ને લગભગ હ્રસ્વ કરી નાખ્યો છે. ખીજા બાજુ ઉ. ગુજરાત વગેરે સ્થળોએ જૂનો ગમાં વ્યાપક છે. આ મળી નામયોગી સં. મળિત ભૂતકૃદંત-‘ને લક્ષ્ય કરી’-એ અર્થમાં પ્રા. મળિઅં-અપ મળિઝ દ્વારા મધ્ય. ગુજ.માં આવી રહ્યો છે. એને ડૉ. ટેરિસ્ટોરીની જેમ સં. મળિતે ભૂતકૃદંતમાંથી ઊભી એ વ. કરી લાવવાની આવશ્યકતા નથી;^{૩૮} એમને મળિહ જેવાં સતિ સપ્તમીના જેવાં લાગતાં રૂપ ક્વચિત્ મળવાથી આ મત તરફ આદર જણાય છે. મધ્ય. ગુજ.માં ‘મળી’ સપ્તમીના અર્થમાં પણ પ્રયુક્ત છે—જે આજ દિવસ સુધી વ્યાપકતા ધારણ કરી પ્રયુક્ત થયા કર્યો છે.

(૬) ગમાં-તળ ગુજરાતના પ્રાંતીય પ્રયોગ તરીકે વ્યાપક આ ગમાંમાં સપ્તમીનો જાં પડ્યો છે. ગમ પણ પ્રયોજાય છે જ, જેમાં ૬ હ્રસ્વ થયો છે. સં. ગામે > પ્રા. *ગામે > અપ. *ગામિ > મધ્ય. ગુજ. ગમિતું આ શક્ય રૂપ આપણને આવી મળ્યું છે. ‘ગામ’ના અર્થમાંથી ‘તરફ’નો અર્થ વિકસ્યો છે.

(૭) સુધી-સં. માં સવિધ વિશેષણ ‘નજીકનું’ના અર્થમાં છે. માત્રા-માનના સિદ્ધાંતથી *સવિદ્ધ થયા પછી જ *સવિદ્ધકે > પ્રા. *સઝદ્ધ > અપ. *સઝદ્ધં > દ્વારા સુધી આવી શકે. નરસિંહરાવે સૂધીમાં ૭ દીર્ઘ સ્વીકારેલો; ઉચ્ચારણ-લાઘવથી હ્રસ્વ જ આવે છે. ‘સુધ્ધાં’ અવ્યય આપણે ત્યાં પ્રયુક્ત થાય છે, જેમાં સં. સાર્ધમનો અર્થ છે; સુધ્ધાંત પણ આપણે પ્રયોજિયે છિયે—એ પણ એનો જ વિકાસ છે; એ જોઈને ‘સુધી’ સાથે કશો સંબંધ નથી^{૩૯}

(૮) લગી-મધ્ય. ગુજ.માં આ નામયોગી પંચમીના અર્થમાં પ્રયુક્ત થતો હતો. સં. લગ્ન-ક ભૂતકૃદંત ઉપરથી પ્રા. લગ્નઅં > અપ. લગ્નઝં દ્વારા વિકાસ છે. એમાં પાસે-કને-ની જેમ જ સપ્તમીનો ૬ ઉમેરાયો છે ને લગી રૂપ વ્યાપક બન્યું છે. મધ્ય. ગુજ.માં લગ્ન-લગિ રૂપ પ્રયુક્ત થયેલ છે.

સુધી અને લગીના અર્થમાં સં. પર્યન્ત શબ્દ પણ આપણે પ્રયોજિયે છિયે.

(૯) વિશે-‘અંદર’નો અર્થ બતાવવા ‘માં’ જેમ પ્રયોજાય છે તેમ ની-નેની સાથે કે એકલો વિશે પણ પ્રયોજાય છે. મધ્ય. ગુજ.માં વિપિ શબ્દ સં. વિપયના સંક્ષેપ તરીકે જોડણીમાં ‘વ’થી પણ ઉચ્ચારણમાં ‘વ’થી વ્યાપક હતો; એણે જોડણીમાં વિવે-વિલે એક બાજુ ચાલુ રાખ્યો તો ખીજા બાજુ ઉચ્ચારણમાં વિસે ચાલુ રાખ્યો. તળગુજરાતમાં તાલબ્ય સ્વરના યોગે ઉચ્ચારણ

તાલબ્ય જ્ઞાણું આવી રહું—તે આ વિશે. આને વિષેમાં વિકલ્પે મૂર્ધન્ય પ લખાય છે, પણ આ મૂર્ધન્ય ઉચ્ચારણ અનુજરાતી છે.

અર્વાચીન ગુજરાતીમાં આ રીતે ત્રણ પ્રકારથી—એકમેકને પુષ્ટિ આપનારા—થી સંસ્કૃતની વિલક્ષિઓની પૂરણી કરી લેવામાં આવી છે. આ વિવેચન ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે આપણી પાસે તૃતીયા-સપ્તમીનો પ માત્ર અવશિષ્ટ છે. વિકારક અંગોમાં નર.માં ઓ, નારી.માં ફે, નાન્યતરમાં હં પ્રથમા-દ્વિતીયા વિલક્ષિના એકવચનનાં રૂપ છે, જેના વિકાસ વિશે આ પછી યથાસ્થાન વિસ્તાર આવશે જ. બહુવચનનો જો તેમજ વિલક્ષિઓના અનુગો અને નામયોગીઓ શબ્દાંગને લાગતા જ લાગે છે. વિકારક અંગોમાં શબ્દાંગ ‘આ’થી તૈયાર થાય છે એ વિશે પણ યથાસ્થાને વિસ્તાર આવશે જ.

આ પ્રમાણે વિલક્ષિકાર્યનો ખ્યાલ મેળવ્યા પછી જૂનામાં જૂનાં સ્વરૂપોને સાચવતાં સાર્વનામિક રૂપોનો ખ્યાલ મેળવિયે.

૪. સર્વનામો

બ્યાકરણોમાં સર્વનામોના હાલ પુરુષવાચક દર્શક પ્રશ્નાર્થ અનિશ્ચિત સાપેક્ષ અને અન્યોન્યવાચક એવા પ્રકાર અંગ્રેજી બ્યાકરણની દૃષ્ટિએ પાડેલા જેવામાં આવે છે. રૂપાખ્યાનોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં (૧) પુરુષવાચક હું-તું, (૨) દર્શક તે-તારા-તારા, પ્રશ્નાર્થ અંગ ક-કોણ, સાપેક્ષ જો, (૩) પ્રશ્નાર્થ કણું-શું, અનિશ્ચિત કણું, (૪) અનિશ્ચિત કોઈ-કોઈ-કોઈ-કે અને (૫) પ્રકીર્ણ આપ-આપને-પોતે-પોતું-ઓલ્યું-સૌં-સહુ આવા પાંચ પ્રકાર આપણને આવી મળ્યા છે. આ પ્રકારો પ્રમાણે પાર્થકયથી આપણે સાર્વનામિક રૂપરચના વિચારિયે.

(૧) હું અને તું :—

આ બંને અનુક્રમે પહેલા પુરુષનાં અને બીજા પુરુષનાં એકવચનનાં રૂપ છે. સંસ્કૃતમાં આ સર્વનામો માટે અનુક્રમે એકવચનમાં મ અને ત્વ, તથા બહુવચનમાં અસ્મ અને યુષ્મ અંગ મળે છે દ્વિવચનમાં અનુક્રમે આઘ અને યુવ અંગ હતાં તે-પ્રાકૃત ભાષાઓમાં દ્વિવચનનો નાશ થવાથી આપણને આવી મળ્યાં નથી.

હું અને એકવચનનાં રૂપ

સ્વ. નરસિંહરાવે બતાવ્યા પ્રમાણે સં. અહમ્ના વ્યત્યયથી હવમ્ થઈ પ્રા. માં હઅં, અપ. હઅં દ્વારા હં થઈ હું આવ્યો છે, પરંતુ ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ સં. અહમ્ લીધો છે તે વધુ તર્કશુદ્ધ છે. અસ્વરિત શ્રુતિનો લોપ થતાં જ

ગયો છે. આના સમર્થનમાં પ્રાકૃતમાં દ્રઢ-પ્રકૃતિવાળાં માગધી હશે વગેરે રૂપો મૂકી શકાય. શૌરસેની રૂપ 'હયં-સ્વરભાર અંતે જતાં થયું હશે-જેનું સમાંતર રૂપ માગધીમાં હશે છે.^{૪૦} બાકી દ્રઢે જેવાં રૂપ પણ પ્રયુક્ત છે. અસ્વરિત જ ભારત-યુરોપીય હ્રસ્વ પમાંથી ઊતરી આવ્યો છે, કેમકે ગ્રીક અને લૅટિનમાં પગો રૂપ મળે છે-જે ભારત-યુરોપીય 'વઘો જેવા રૂપનો જ વિકાસ છે. 'ઘ'નો અદ્યપ્રાણ્ય ગ્રીક-લૅટિનમાં થયો છે તો વૈદિક ભૂમિકામાં આવતાં સુધીમાં દ્વિશ્રુતિમધ્યગત વર્ગીયતા-પ્રાકૃતની લાક્ષણિકતાની રીતે હ્રસ્વ થતાં અદ્ય રૂપ આવી રહ્યું સંભવે છે.

પરંતુ મોટો પ્રશ્ન તો એ છે કે અદ્યના મૂળમાં સંભવિત મનાતું *વઘોમ્ રૂપ ઊભું થયું ક્યાંથી ? એકવચનનાં બધાં રૂપાખ્યાનોમાં મ અંગ જ છે, કે જેનું બીજા પુરુષના એકવચનમાં પ્રથમા-વિભક્તિથી લઈ સપ્તમી સુધી સર્વત્ર ત્વ અંગ છે. એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી વસ્તુ છે કે ક્રિયાપદોનાં રૂપાખ્યાનોમાં પણ પહેલા પુરુષમાં-પરસ્પૃષ્ટી પ્રત્યયોમાં સામાન્ય રીતે મ અંગ જેવામાં આવે છે : મિ, અમ્, (આજ્ઞાર્થમાં વિકસિત આનિ, તો પરોક્ષભૂતકાળમાં માત્ર 'અ' અર્થ છે.) આત્મનેપદમાં સામાન્ય રીતે હ પ એ એ ત્રણેય 'હ'ના વિકાસનાં છે, જે પણ મ અંગની જ વિકૃતિઓ છે. વળી આ મ પ્રકૃતિ એટલી સ્વાભાવિક છે કે બાળકો-લગભગ બધી ભારત-યુરોપીય ભાષાઓમાં પ્રથમ તો પહેલી વિભક્તિના એકવચનમાં મ પ્રકૃતિને જ પસંદ કરે છે.^{૪૧} સાવનામિક રૂપાખ્યાનોમાં અદ્ય વચમ્ ત્વમ્ યૂયમ્ અયમ્ હયમ્ હદમ્ આ બધાંમાં નરભતિ-એકવચન-બહુવચનમાં પણ 'અમ્' પ્રત્યય જેવામાં આવે છે. પ્રાચીનતમ પ્રથમા એકવચન છે એટલે *વઘોમ્માં ઓમ્ની તો મુશ્કેલી નથી; પણ પૂર્વનું વઘ્ અંગ મૂળવણમાં મૂકતું લાગે છે.

મને લાગે છે કે આ એકવચનનું પ્રાચીન રૂપ સ્વાનુકારી ઉદ્ગારમાંથી ઊભું થયું છે અને કંઠમાંથી ગવથી વ્યક્ત થતા અવાજનું પ્રતિનિધિત્વ આપે છે. આમ છતાં સરલતા તો સ્વાભાવિક 'મ' અંગમાં જ છે અને તેથી ભારત-યુરોપીય તેમજ સેમિટિક પ્રકારની અને બીજી પણ જગતની ભાષાઓમાં મ અંગ વ્યાપક રહ્યું છે. આપણે ત્યાં ભારતવર્ષમાં પણ, ગુજરાતીને બાદ કરિયે તો, પ્રથમા વિભક્તિના એકવચનમાં પણ 'મ' અંગ જોર પકડી ગયું છે, મારવાડી એ કે મજ-હિંદી મૈં એનાં પરિણામ છે.

૪૦. પિશક : ખંડ ૪૧૭

૪૧. કાલ્લવેલ : Comp. Gram. of the Dravidian : ૫ ૩૭૧-૭૭

આપણા ક્ષેત્ર માટે એટલે જિંડા જવાની જરૂર નથી જ; પરંતુ શબ્દના ઉચ્ચારમાં રહેલું ભારતત્વ અંત તરફ પ્રથમથી જ ભેર પકડતું રહ્યું છે. જેણે વૈદિક સંસ્કૃત અહમ્ને સ્થાને પણ અહકમ્ની અપેક્ષા રાખી. પાલિમાં બે કે અહમ્ જ વ્યાપક છે, છતાં અશોકની ધર્મલિપિમાં હમ્ સાથેસાથ હકમ્ રૂપ પણ પ્રયોજાયેલું જ છે વ્યાપક રીતે.^{૪૨} આ પ્રકૃતિનો વિકાસ શૌરસેની દ્વારા-આ એના આભાસસામ્યે માગધીમાં હમે રૂપમાં છે. મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતનું હમે રૂપ શૌરસેનીના શક્ય *હમ્નો જ વિકાસ છે જેણે અપ. હર્ડ દ્વારા મધ્ય. શુન.માં હર્ડ-હં દ્વારા હું શુજરાતીમાં આપ્યો છે.

શિશેમાં નહિ પણ આમીણોમાં સૌરાષ્ટ્રમાં આ હું પ્રકૃતિના એકવચનમાં રૂપાખ્યાન પ્રચલિત છે. હુંને હુંપ-હુંયે હુંધી હુંનું હુંમાં. નામયોગીઓ સાથે પણ હું પ્રયોજાય છે.

મને-પ્રાંતીય મુને (તળશુજરાતમાં મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ સાથે) ખીજ અને ૪ થી વિભક્તિના એકવચનનું રૂપ વ્યાપક રીતે પ્રચુત્ત થાય છે. નામોના વિષયમાં સકર્મક ક્રિયાપદો પોતાના મુખ્ય કર્મને 'ને' ન ઇચ્છતાં હોય ત્યાં પણ આ રૂપમાં તો. 'ને' અપેક્ષિત રહે છે: છોકરો રોટલી પાય છે, પણ મૃત્યુ મને જાય છે.^{૪૩} એ રૂપના મૂળ તરફ જતાં મુને-મુહને-મુહનદ (દીર્ઘ ઋવાળાં મૂંદિ-મૂંદનદ વગેરે પણ લખાયેલાં છે) આવો ક્રમ બેવા મળે છે. અપભ્રંશમાં તો દ્વિતીયા વિભક્તિમાં પણ હર્ડ જ પ્રચુત્ત થતું, પણ પછી વિભક્તિમાં-પંચમીમાં પણ મહ્ અને મજ્ઞ રૂપ પ્રચુત્ત થયાં મળે છે. આ બેઉ રૂપ સં. ચતુર્થી એકવચનના મહ્યમ્નો જ વિકાસ. પ્રાકૃતમાં જ્ઞનો જ્ઞ સ્વાભાવિક હતો-દદ્યતે > દજ્ઞદ > દાજ્ઞે એ વગેરે જાણીતાં રૂપ છે. બેશક, આના મૂળમાં મહાપ્રાણ વ્યંજનની શક્યતા છે; અને ત્વ અંગના-ખીજ પુરુષના સર્વનામમાં પંચમી-પછીમાં મળતાં તુજ્ઞ-તુઘ્નતી સરખામણી કરતાં 'ઘ' આપણું ધ્યાન ખેંચે છે જ. આના આભાસસામ્યે *મુઘ રૂપની સંભાવના ખરી. એ ખરું કે આ 'ઘ'નું મૂળ જાણવામાં આવ્યું નથી. તુઘ ઉપરથી થયેલું તુઘ્ન રૂપ 'ભવિસ્સત્તકહા'માં (૧૦-૨૦-૬) પ્રચુત્ત થયું છે. બેશક, પ્રાકૃતમાં પણ મહ-મજ્ઞ તુઘ-તુજ્ઞ ઉપરાંત તુમ્મે^{૪૪} એ વૈકલ્પિક રૂપ એવાં ખીજ રૂપો સાથે હતાં જ. તુઘ એણે તુજ્ઞ

૪૨. પુસ્તક : As'oka Text & Glossary : Part II : પ. ૧૪૮

૪૩. સજીવ પ્રાણીઓના વિષયમાં 'ને'ની અપેક્ષા રહે છે; આ વસ્તુ દને પછી આગળ યથાર્થાન સૂચવાશે.

૪૪. વેદ અને સંસ્કૃતમાં ચતુર્થી એકવચનમાં તુમ્મ રૂપ પ્રચુત્ત થતું તેનો આ તુમ્મ વિકાસ છે; જ્યારે મહ્યમ્ એક વેદકાળમાં પણ પ્રાકૃત લાક્ષણિકતાવાળું જ સ્વીકારાઈ ગયેલું છે.

આપ્યું તેા એના આભાસસામ્યે મજ્જા મળ્યું. તુજ્ઞને બદલે તુહ આપ્યું તેના આભાસસામ્યે પાછળથી મહત્ત્વ મુદ્ધ થયું. એને મધ્ય. શુજ.માં નહ લાગ્યે તેણે છેક આજ સુધીમાં મહાપ્રાણિત મને રૂપ લાવી આપ્યું.^{૪૫}

મારું—(તળશુજાતમાં મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ સાથે) પછી વિભક્તિના એક-વચનમાં તેમજ મારે મારાથી મારામાં વગેરે રૂપો અને નામયોગીઓ પહેલાં અંગરૂપ મારા-આપતું આ રૂપ મહાર-અંગના રૂપમાં ચુષ્મદાદેતીયસ્વ હાર: (સિ. હે. ૮-૪-૪૩૪) એ સૂત્રથી નોંધાયેલું છે. ચુષ્મદીય અસ્મદીય ત્વદીય મદીય આ શબ્દોમાંના 'ઈય'નેા 'આર' આદેશ હોવાનું આ. હેમચંદ્ર સૂચવે છે. એ રીતે તુમ્હાર-અમ્હાર-તુહાર-મહાર-અંગ મળ્યાં છે. અપભ્રંશમાં આ 'આર' ક્યાંથી મળ્યો? ડૉ. પિથલ સં. કાર્યના સહકારી 'કાર'નેા નિર્દેશ કરે છે.^{૪૬} કાર્યનેા કેર તો પ્રાકૃતમાં વ્યાપક હતો અને તુમ્હકેર અમ્હકેર રૂપ વ્યાપક હતાં;^{૪૭} જોકે એકવચનનાં રૂપ પ્રાકૃતમાં નથી તે અપભ્રંશમાં 'આર'ના રૂપમાં બાણીતાં થયાં છે. મહારહનેા વિકાસ જ મધ્ય. શુજ.માં માહારહ દ્વારા માહાર્ક થઈ મહા-પ્રાણિત સ્વરવાળા મારું રૂપમાં પરિણત થયેા છે. હિંદીમાં મેરા અંગ અને ઉત્તર શુજાતનું મોરું રૂપ ઉચ્ચારણવિકલ્પે મળ્યાં છે.

ચતુર્થી એકવચનમાં કરણ અને સંબંધના અર્થનું મારે રૂપ પ્રયોજાય છે. રો. ટેસિસટોરી આમાં સપ્તમીના ૬ પ્રત્યયને બુએ છે;^{૪૮} શક્યતા તૃતીયાની છે.

મારે જોડે ઘાસ રાણુ અને મારે ગાઢે ચઢી વેસોમાં તો મારુંના મારા અંગમાં અનુક્રમે તૃતીયા અને સપ્તમીના પ્રત્યય અવાંચીન વિકારક અંગની કોટિએ જ છે; એ પેલું મારે-ચતુર્થી વિભક્તિના અર્થનું રૂપ નથી.

કવિતામાં 'મારું' અર્થમાં મુજ-મુલ્લ મજ-મલ્લ પ્રયુક્ત થતાં રહ્યાં છે. અપભ્રંશમાં મજ્જુ હતું તેના આ વિકાસ છે. પછી તો આશીશોમાં જેમ હુંતાં રૂપ થાય છે તેમ જ આનાં રૂપાખ્યાનમાં દ્વિતીયાથી સપ્તમી સુધીના અનુગો અને નામયોગીથી થાય છે;^{૪૯} પણ આ માત્ર કવિતામાં જ; આજે એને છવંત ભાષામાં પ્રયોગ નથી જ રહ્યો.

૪૫. સૌરાષ્ટ્રની પશ્ચિમે મેર લોકોની બોલીમાં મને-તુને વગેરે રૂપ પ્રયોજાય છે તેમાં 'ન' નો 'નૂ' વંશગત અસરનો છે.

૪૬. અંક ૪૩૪ ગો

૪૭. દ્વમર્થસ્ય કેર: (સિ. હે. ૮-૧-૧૪૭)

૪૮. અંક ૮૩

૪૯. જુઓ જ. બા. પૃ. ૧૬૪

અમે અને બહુવચનનાં રૂપ

પ્રથમા વિભક્તિના અને તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનમાં શુજરાતીમાં મહાપ્રાણ સ્વરવાળું અમે રૂપ (સૌરાષ્ટ્રમાં અંત્યસ્વરમાં સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ) અંતે હ્રસ્વ વિવૃત ઘથી પ્રયુક્ત થાય છે. આના મૂળમાં અમ્હઈ-અમ્હઈ રૂપ રહ્યું છે. અપભ્રંશમાં આ રૂપ પ્રથમા-દ્વિતીયામાં પ્રયુક્ત થતું, તૃતીયામાં તો અમ્હેદિ બોલું રૂપ થતું.^{૪૬} મધ્ય. શુજ.માં આવતાં પ્રથમા-તૃતીયામાં અમ્હઈ-અમ્હઈ રૂપ આવી રહ્યું, બ્યારે દ્વિતીયા-ચતુર્થીના અર્થમાં અમ્હનઈ-ઈ રૂપ શરૂ થયું.

ભારત યુરોપીય ભાષાઓમાં એકવચનમાં ૩ અંગનાં રૂપ પ્રથમ પુરુષ માટે મળે છે તે પ્રમાણે બહુવચનમાં અસ્મ અંગનાં રૂપ થતાં હતાં. વેદમાં તેમજ સંસ્કૃતમાં પ્રથમા વિભક્તિના બહુવચનમાં, આમ છતાં, ઘયમ્ રૂપ પ્રયુક્ત થતું. એ એક ભારે આશ્ચર્ય છે કે ભારત-આર્ય પ્રકારની ભાષાઓમાં આ ઘયમ્ રૂપ ન આવતાં^{૪૭} યુરોપની ભાષાઓમાં જ સચવાઈ રહ્યું છે, બ્યારે આપણે ત્યાં ઈક વેદમાં પણ નહિ પ્રયુક્ત થયેલું-પ્રથમા બહુવચનમાં-માત્ર અપવાદે ચતુર્થી વિભક્તિમાં-સપ્તમી વિભક્તિમાં વપરાયેલું અસ્મે^{૪૮} રૂપ આપણા પ્રથમા બહુવચનના મૂળ રૂપ તરીકે ઊતરી આવ્યું. આ રૂપનું ભારત-યુરોપીય શક્ય રૂપ અનુનાસિક સ્વરવાળું *ન્સ્મે રૂપ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે.^{૪૯} આ પાછલા પ્રકારનું રૂપ પણ યુરોપમાં આપણી જેમ જ બીજી વિભક્તિઓમાં પ્રચલિત હતાં. અસ્મેનું પ્રથમા બહુવચનમાં અમ્હે પ્રાકૃતોમાં વ્યાપક હતું; અપભ્રંશમાં પ્રાકૃત ઉચ્ચત્ત્વ અમ્હે ઉપરાંત અમ્હઈ રૂપ પ્રચલિત થયું એ નવો વિકાસ છે; કેમકે વહેનર અમ્હે > અમિહ દ્વારા અમ બોલું સંપૂર્ણ રૂપ એક માત્ર જ અમ્હે થઈ હોત 'અઈ'થી બોનો વ્યાપક વિકસ્ય થયો છે. પ્રથમામાં આ અઈ કે ર્ અમ્હે અમિહના સં. આનિ પ્રત્યયના પ્રાકૃત આઈ-અઈનો અવશેષ સ્વરૂપે ર્ અમ્હે અમિહના સં. સૌરાષ્ટ્રમાં વપરાતું અમી રૂપ અમે જ છે; ર્ અમ્હે અમિહને બનો રૂપ પણ મળ્યું છે, પ્રાકૃતમાં અમ્હો પણ પ્રયુક્ત ર્ અમ્હે અમ્હે અમ્હે દ્વારા એ આપણને મળ્યું છે.

તુને-તુહને-તુહનહ (દીર્ઘ ક્રમાં ત્દિ-ત્દહનહ વગેરે પણ લખાયેલાં મળે છે) આવો ક્રમ છે મુહનહ માટે પછીના અપભ્રંશકાલીન મહુની જરૂર હતી, પણ તુહનહમાં તો પ્રથમા વિભક્તિનું જે તુહં અપભ્રંશમાં હતું તે જ ક્રમમાં આવ્યું જણાય છે; અથવા તો જોમ કહી શકાય કે મુહના આભાસસાચ્યે તુહ-અંગ આવ્યું.^{૫૬} બેશક, પ્રાકૃતમાં તુહ અંગ રૂપ તરીકે પ્રથમા-પંચમી-ષષ્ઠી-સપ્તમીમાં એકસરખી રીતે પ્રયોજાયેલું છે; મહ અંગની પણ આ જ સ્થિતિ હતી-એ પ્રથમા સિવાય પ્રયુક્તા થતું.

તાર્હ-(તળશુજરાતમાં મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ સાથે) આના મૂળમાં પણ તુહ અંગ પડ્યું છે. મહારની જેમ તુહાર અંગ અપભ્રંશમાં વ્યાપક હતું. એમાં 'ઝાર' એ કાર અનુગનો અવશેષ છે-જેનો સંબંધ કાર્ય સાથે છે. અપભ્રંશ પછીની ભૂમિકામાં તહારહ-તાહારહ આવો વિકાસ છે જેણે મહાપ્રાણિત તાર્હ આપ્યું; મારવાડીને સ્પષ્ટ ધારુ. તારે તારાચી તારામાં તેમજ તારે સ્વતંત્ર રીતે પણ માર-અંગની જેમ જ પ્રયુક્તા થાય છે.

કવિતામાં 'તાર્હ' અર્થમાં સં. તત્સમ ત્વ રૂપ, ઉપરાંત અપભ્રંશમાંથી ભિતરી આવેલું તુહ-તુજ રૂપ પણ પ્રયુક્તા થાય છે

તમે અને બહુવચનનાં રૂપ

પ્રથમા વિભક્તિના અને તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનમાં મહાપ્રાણ સ્વર વાળું તમે રૂપ (સૌરાષ્ટ્રમાં અંત્યસ્વરમાં સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ) અંતે હ્રસ્વ વિવૃત્ત ષષ્ઠી પ્રયુક્તા થાય છે. આના મૂળમાં તુમ્હહ-તુમ્હહ રૂપ રહ્યું છે અપભ્રંશમાં આ રૂપ પ્રથમા-દ્વિતીયામાં પ્રયુક્તા થતું હતું. તૃતીયામાં તો તુમ્હેહિ રૂપ પ્રયુક્તા થતું^{૫૭} મધ્ય. શુજરાતીમાં આવતાં પ્રથમા-તૃતીયામાં તુમ્હહ-તુમ્હહ રૂપ આવી રહ્યું-જેનો વિકાસ અમેના આભાસસાચ્યે તમેમાં પરિણત થયે; દ્વિતીયામાં તો તુમ્હનહ દ્વારા તમને રૂપ જ મળ્યું.

પ્રાકૃતમાં તુમ્હ સાથોસાથ-ષષ્ઠીમાં તુમો અંગ મળે છે; પ્રથમામાં અમ્હોની માફક પ્રયુક્તા ન જ થતું; પણ મધ્ય. શુજ.માં અમ્હો પ્રાકૃતના આભાસસાચ્યે આવી મળેલું તહમ્મો-તમ્મો રૂપ પ્રયુક્તા થતું હતું તેણે આપણને તમો (સમહા-પ્રાણ) રૂપ આવ્યું જેનાં અમો જેમ બધી વિભક્તિનાં રૂપ અને છે. ઉપરાંત

૫૬. તુચમ્માથી લેવા દિવ લલચાય, ને એ પ્રમાણે કેટલાકોએ માન્યું છે; પણ એનું રૂપ તુજ્જ વધુ સ્વાભાવિક છે.

૫૭. જમ્-ચસોતુમ્હે-તુમ્હહ (સિ. હે ૮-૪-૩૬૯) અને મિસા તુમ્હેહિ (૩૭૧)

અમને-અસ્મેના અવશિષ્ટ અઘ્ઘ અંગનાં અપભ્રંશ દ્વારા મળેલા અઘ્ઘનાં જ પછી મુહુનદ માદારડંની જેમ રૂપાખ્યાન આપણને આપી મળ્યાં છે. ઉચ્ચારણ-માં મહાપ્રાણ સ્વર તેમજ અંતે હ્રસ્વ વિવૃત્ત ષમાં અનુનાસિકતા પ્રાંતલેદે આ રૂપમાં વ્યાપક છે.

અમારું-અમારે, અને અમાર અંગ મારું-મારે અને માર અંગ જેમ જ મળ્યાં છે.

વધારાના અંગ તરીકે અમ-અમો પણ વ્યાપક છે જેને પ્રત્યયો-અનુગો-નામયોગીઓ લાગ્યે (૬ઠ્ઠી ના અપવાદે) રૂપો પ્રચારમાં છે.

તું અને એકવચનનાં રૂપ

એકવચનમાં ત્વ કે તુવ અંગનાં બધાં રૂપ ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાં વ્યાપક હતાં. ત્વમ્ કે તુવમ્ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન રૂપ છે. *તુ અને *ત્ બંને ભારત-યુરોપીય શક્ય રૂપ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે.^{૫૩} પાલિમાં ત્વમ્-તુવમ્^{૫૪} બંને રૂપ ઉચ્ચારણેદે યા લેખનલેદે સ્વીકારાયેલાં છે, પ્રાકૃતોમાં તત્સમ ઉપરાંત તુંમં તું તં, ઢાઢીમાં તુહં અને અપભ્રંશમાં તુહં રૂપ છે આ પાછલાં બેઉ રૂપોમાં હ પ્રવેશ પામી ગયો છે, જે પહેલા પુરુષના હવેના આભાસસામ્યનું પરિણામ છે; એટલે કે સં. ત્વકમ્ના *તુઅં પછીનો એ વિકાસ છે. આ. હેમચંદ્રે મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં જે તુહં સ્વીકાર્યો છે તે અનુસ્વાર રહિત છે;^{૫૫} પણ અપભ્રંશમાં તો યુષ્મદઃ સૌં તુહં (સિ. હે. ૮-૪-૩૬૮) થી સાનુ-નાસિક તુહં સ્વીકાર્યો છે. આનો પછીનો વિકાસ ‘ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ’માં ત્-ત્વ્ય એવો મળે છે. ‘તું’માં આપણે મહાપ્રાણતા શુભાવી છે, પણ મારવાડી-માં તું તેમજ ખીજાં રૂપોમાં પણ દ્વની છાયા થું ચારું વગેરેમાં સચવાઈ રહી છે. મઝા એ છે કે પ્રથમ પુરુષમાં વ્રજ-હિંદી વગેરેમાં મૈં તૃતીયાનું રૂપ પ્રથમામાં પ્રયુક્ત થાય છે, જ્યારે ત્ ના વિષયમાં વ્રજ-હિંદીમાં પ્રથમા વિલક્ષિતમાં પણ ત્ જ વપરાય છે. શુજ.માં આમીણોમાં ‘તું’નાં વિલક્ષિતરૂપ સ્વતંત્ર પણ ‘હું’ની જેમ જ થાય છે.

તુને-પ્રાંતીય તુને (તળશુજરાતમાં મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ સાથે) ખીજા અને ૪ થી વિલક્ષિતના એકવચનનું રૂપ વ્યાપક રીતે પ્રયુક્ત થાય છે, મનેની જેમ જ.

૫૩. રાઈટ : Comp. Gram. of the Greek Lang. : ૫ ૨૩૮

૫૪. ગાઈગર : Pali Lit. & Lang. : ૫. ૧૪૨

૫૫. યુષ્મદસ્તં ત્વ તુહં તુમ યિના (સિ. હે. ૮-૩-૬૦)

તુને-તુહને-તુહનહ (દ્વીય ક્રિયાનાં તંદિ-તંદનહ વગેરે પણ લખાયેલાં મળે છે) આવો રૂમ છે મુહનહ માટે પછીના અપભ્રંશકાલીન મહુની જરૂર હતી, પણ તુહનહમાં તો પ્રથમા વિભક્તિનું જે તુહં અપભ્રંશમાં હતું તે જ કામમાં આવ્યું જણાય છે; અથવા તો એમ કહી શકાય કે મુહના આભાસસામ્યે તુહ-અંગ આવ્યું.^{૫૬} બેશક, પ્રાકૃતમાં તુહ અંગ રૂપ તરીકે પ્રથમા-પંચમી-પછી-સપ્તમીમાં એકસરખી રીતે પ્રયોજાયેલું છે; મહ અંગની પણ આ જ સ્થિતિ હતી-એ પ્રથમા સિવાય પ્રયુક્ત થતું.

તારં-(તળગુજરાતમાં મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ સાથે) આના મૂળમાં પણ તુહ અંગ પર્યું છે. મહારની જેમ તુહાર અંગ અપભ્રંશમાં વ્યાપક હતું. એમાં 'આર' એ કાર અનુગમે અવશેષ છે-જેનો સંબંધ કાર્ય સાથે છે. અપભ્રંશ પછીની ભૂમિકામાં તહારડં-તાહારડં આવો વિકાસ છે જેણે મહાપ્રાણિત તારં આપ્યું; મારવાડીને સ્પષ્ટ થારુ. તારે તારાથી તારામાં તેમજ તારે સ્વતંત્ર રીતે પણ માર-અંગની જેમ જ પ્રયુક્ત થાય છે.

કવિતામાં 'તારં' અર્થમાં સં. તત્સમ તથ રૂપ, ઉપરાંત અપભ્રંશમાંથી ભિતરી આવેલું તુજ-તુજ રૂપ પણ પ્રયુક્ત થાય છે.

તમે અને બહુવચનનાં રૂપ

પ્રથમા વિભક્તિના અને તૃતીયા વિભક્તિના બહુવચનમાં મહાપ્રાણ સ્વર-વાણું તમે રૂપ (સૌરાષ્ટ્રમાં અંત્યસ્તરમાં સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ) અંતે હ્રસ્વ વિવૃત્ત ધથી પ્રયુક્ત થાય છે. આના મૂળમાં તુમ્હદ-તુમ્હદ રૂપ રહ્યું છે અપભ્રંશમાં આ રૂપ પ્રથમા-દ્વિતીયામાં પ્રયુક્ત થતું હતું. તૃતીયામાં તો તુમ્હેહિ રૂપ પ્રયુક્ત થતું^{૫૭} મધ્ય. ગુજરાતીમાં આવતાં પ્રથમા-તૃતીયામાં તુમ્હદ-તુમ્હદ રૂપ આવી રહ્યું-જેનો વિકાસ અમેના આભાસસામ્યે તમેમાં પરિણત થયો; દ્વિતીયામાં તો તુમ્હનહ દ્વારા તમને રૂપ જ મળ્યું.

પ્રાકૃતમાં તુમ્હં સાથોસાથ-પછીમાં તુમો અંગ મળે છે; પ્રથમામાં અમ્હોની માફક પ્રયુક્ત ન જ થતું; પણ મધ્ય. ગુજ.માં અમ્હો પ્રાકૃતના આભાસસામ્યે આવી મળેલું તહમ્યો-તમ્યો રૂપ પ્રયુક્ત થતું હતું તેણે આપણને તમો (સમહા-પ્રાણ) રૂપ આવ્યું જેનાં અમો જેમ બધી વિભક્તિનાં રૂપ બને છે. ઉપરાંત

૫૬. તુજમ્મથિ લેવા દિવ લલ્યાય, ને એ પ્રમાણે કેટલાકાએ માન્યું છે; પણ એનું રૂપ તુજ વધુ સ્વાભાવિક છે.

૫૭. જન્-શસોસ્તુમ્હે-તુમ્હદ (સિ. હે ૮-૪-૩૬૯) અને મિતા તુમ્હેહિ (૩૭૧)

તુમ્હે અંગનો અવશેષ તમ તો છે જ, જે પ્રત્યયો અનુગો અને નામયોગીઓ પૂર્વે અમની જેમ જ પ્રયુક્ત થાય છે. પછીમાં અમની માફક એકલું પણ પ્રયુક્ત થાય છે.

છેક પાલિથી પ્રથમા બહુવચનમાં તુમ્હે રૂપ^{૧૮} પ્રયોજાતું મળે છે. સંસ્કૃતમાં ત્યાં યૂયમ્ છે જે ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાં આદ્યું ગયું છે. પાલિ અને અશોકની ધર્મલિપિમાં વયમનું મયમ્ જેવું રૂપ પ્રયુક્ત થતું, પણ ‘યૂયમ્’નો કોઈ અવશેષ ભેવામાં આવતો નથી. અશોકની ધર્મલિપિમાં તુમ્હે નથી, પણ તુકે પ્રયોજાયું છે.^{૧૯} આ નિરનુનાસિક સાથેસાથ અધોપવિકાર છે.

ભારત-યુરોપીય સંભવિત રૂપ *જૂસ્ છે. સંસ્કૃતમાં યૂસમ્ દ્વારા વયમના આભાસસામ્યે યૂયમ્ આવ્યું છે.^{૨૦} વેદમાં યુષ્મ અંગનાં અસ્મ અંગ માફક બીજાં રૂપ બને છે, પણ કયાંય *તુષ્મ જેવું અંગ ભેવામાં નથી આવ્યું; છતાં ભારત-આર્ય પ્રકારની ભાષાઓમાં સર્વત્ર *તુષ્મ અંગ જ અપેક્ષિત છે. આ રૂપમાંથી તુમ્હે તુષ્મ-તુષ્ક વગેરે ઉચ્ચારણભેદ મળ્યા છે; તુમ પણ પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત હતું મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ રહિત; આ અંગો એકવચન તેમજ બહુવચનમાં પણ પ્રયોજાતાં. પણ મૂળમાં બહુવચનનું જ અંગ હતું એ સ્પષ્ટ છે. આનો સંબંધ સમ્રાટના વૈદિક રૂપ યુષ્મે સાથે શક્ય છે, પણ યુને ત કેવી રીતે આવી ગયો?

આપણે જોયું છે કે પ્રથમ પુરુષના એકવચનમાં અંગ મ હતું, ત્યારે બહુવચનમાં અંગ અસ્મ રહ્યું; દ્વિતીય પુરુષમાં એકવચનમાં અંગ ત્વ કે તુચ હતું, પણ ભુદી જ રીતે બહુવચનમાં યુષ્મ અંગ મળ્યું—જેના મૂળમાં *જૂસ્ અંગ ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાં શક્ય છે. બંને સર્વનામે વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ છે; એક જ પ્રક્રિયાએ એકવચનના અંગમાંથી બહુવચનનાં અંગ બિમાં નથી થયાં. પ્રથમમાં પ્રક્રિયા પ્રાચીન સચવાઈ રહી છે અને અસ્તના રૂપમાં, કોઈ અતિ પ્રાચીનકાળનો—ભાષા ત્યારે હજી પૂર્વગ-પ્રધાન સમાસબદ્ધ (Prefix-agglutinating) પ્રકારની હશે ત્યારે જે કોઈ પૂર્વગ લાગ્યો હશે સ્વરાત્મક ન્ચનું પણ કોઈ જૂનું રૂપ તેમાંથી અવતરેલા રૂપમાં—કોઈ પૂર્વગ બહુવચન બતાવી રહ્યો છે. દ્વિતીય પુરુષમાં ભુદી જ પરિસ્થિતિ છે : એકવચનમાં ભુદ્ અંગ—બહુવચનમાં ભુદ્ અંગ. આ ભુદી પ્રક્રિયાએ ભુદાપણું બળવી રાખ્યું, અને તેથી ભારત-આર્ય પ્રકારમાં વિકસેલી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં એકવચનનું તુ અંગ—સંભવતઃ કોઈ આભાસસામ્યે ચ બહુવચનમાં કોઈ ઉચ્ચારણમાર્દવના સ્વરૂપે હશે ને કોઈ વ્યંજનના લોપે બાણે કે બિભો થયો હશે તે બ્રાંતિએ—લોકોનું લોગો અને

૧૮. ગાઈગર : Pali Lit. & Lang. : ૫. ૧૪૨

૧૯. વુદનર : As'oka Text & Glossary : પ્રતાવના, xxxii

૨૦. રાઈટ : Comp. Gram. of the Greek Lang. : ૫. ૨૩૯

હોઓ-હોયો થયા બાદ જૂની અર્ધમાગધીમાં હોતો રૂપ ઊલટ પહે દાખલ થયું એવી બ્રાંતિએ-સ્થાન પામી ગયું હોય. બહુવચનમાં તુ અંગ પડયું છે એ સ્પષ્ટ છે. 'યુ' ટકયો હોય તો 'જુ'ના રૂપમાં આવ્યો હોત-પણ એવી પરિસ્થિતિ એકવચનના અવેષ તકારે થવા દીધી નહિ.^{૧૧} આજે સમગ્ર નવ્ય ભારત-આથ ભાષાઓમાં 'તુમ્હ'નો જ વિકાસ બહુવચનમાં નિરપવાદ છે અને મધ્યકાલીન પ્રાકૃતો દ્વારા સૌ સૌને મળ્યો છે જ. મજ-હિંદી વગેરેએ તુમ રાખ્યો તો બંગાળીએ તુમિ, તો મરાઠીએ તુમ્હીં.

સૌરાષ્ટ્રના આલીશમાં અમી-તમી રૂપ અમે તમેનો જ સંક્ષેપ છે.

તમને-તુમ્હને મધ્ય. ગુજ.માં નહ અનુગ દ્વારા મળતા તુમ્હનહ-તમ્હનહ દ્વારા અમનેની જેમ જ મહાપ્રાણ સ્વરવાળું તમને રૂપ મળ્યું છે. અંતે સૌરાષ્ટ્રમાં સાનુનાસિકતા અને સર્વજ દ્વસ્વ વિવૃત્ત પ છે.

તમાવં-તમારે અને તમાર અંગ તારં તારે અને તાર અંગ જેમ જ મળ્યાં છે. વધારામાં તમ તમો પણ વ્યાપક છે જેને પ્રત્યયો-અનુગો-નામ-યોગીઓ લાગી (૬ઠ્ઠીને અપવાદે) રૂપો પ્રચારમાં છે.

ત્રીજા પુરુષના સર્વનામ તરીકે તે પ્રયુક્ત થાય છે તેની પ્રક્રિયા અને દર્શક સર્વનામો પ-આ, સંબંધી સર્વનામ જે, પ્રશ્નાર્થક અંગ કે એ સૌની પ્રક્રિયા સામાન્ય રીતે સરખી છે, તેથી નીચે એકી સાથે જ એનો ખ્યાલ આપું છું

(૨) તે-આ-પ-ઓ કે જે :

તદ્ દદમ્ પતદ્ અદત્ત્ કિમ્ અને યદનાં સઃ અયમ્ ઘપઃ અસૌ કઃ અને યઃ રૂપ હતાં તેનાં પાલિમાં સો અયં પસો અસુ-અમુ કો અને યો રૂપ હતાં. અશોકની ધર્મલિપિમાં આમાંથી સે અયં-અયો-દમ અને યે-પ રૂપ તદ્ દદમ્ યદના એકવચને પ્રયુક્ત થયેલાં મળે છે. પ્રાકૃત સામાન્યમાં તો પછી સો અયં પસો અસૌ-અમુગો કો અને જો પ્રથમા વિલક્ષિત-નરજાતિનાં રૂપ હતાં. અપ-

૧૧. કાલકેવલ એના Comp Gram. of Dravidian Languagesમાં જણાવે છે કે આ રૂપોમાં રહેલા 'મ'માં દ્રાવિડી અસર છે. દ્રાવિડી ભાષામાં પુરુષવાચક સર્વનામોના બહુવચનમાં 'મ' હોતા તે ભાગ્ય-યુરોપીય ભાષાપ્રકારમાં હોતા. પણ એનું પણ મૂળ જૂના સ્મ માં છે. પહેલા પુરુષના એકવચનનાં રૂપ મ-તો બહુવચનમાં સ્મ બહુવચનનો મળતો મના સરલીકરણથી અસ્મે; એ જ પ્રમાણે બીજા પુરુષમાં એકવચનમાં તુ તો બહુવચનમાં 'ત્વ'ના સરલીકરણથી તુસ્મે=યુસ્મે. એટલે કે સગળ રૂપ તુસ્મે જ હતું-જે પ્રાકૃતો દ્વારા આવી મળ્યું છે (જુઓ પ. ૪૧૨).

બ્રંશમાં સુ-સો આદિ પદો-પદો ઓદિ વાદિ-કવણ (સં. કઃ પુનઃ-પ્રા. કણો ઉપરથી) અને જુ-જો રૂપ વપરાતાં હતાં. મધ્ય ગુજ.માં સુ રૂપ વપરાયું છે, પરંતુ બાકી તો હવે પદ સર્વનામરૂપના આભાસસાથે તેહ અંગ જ વ્યાપક થઈ ચૂક્યું હતું. પદ-તેહ-જેહ ત્રણેનાં એકસરખાં રૂપ વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં હતાં. લેખનમાં પદે તેહે-જેહે એમ હે જુદો છતાં ઉચ્ચારણ એકસ્વરભક્ત મહાપ્રાણ-સ્વરનું હતું. આદિમાંથી આ અંગ સ્થાપિત થઈ ચૂક્યું હતું, ઓદિનું ઓ ધાય, પણ એ ભાષામાં પ્રયુક્ત થયેલું નથી-માત્ર લોકગોલીમાં સૌરાષ્ટ્રના ઉત્તર ભાગમાં જ આજે એ જળવાઈ રહેલું છે, કચ્છમાં પણ છે મધ્ય ગુજ.માં હોવા છતાં પ્રશ્નાર્થક વાદિ આપણે શુભાંચુ છે. આપણને મળેલું વાદિ તો અનિશ્ચિતાર્થ છે, કે જેનું સં. કોપિ > પ્રા. કોવિ દ્વારા મળેલું કોઈ માત્ર રહ્યું. કોણ અપ કવણનું કવણ દ્વારા. કવિતામાં કવચિત્ પ્રશ્નાર્થે કો વપરાય છે-જેને પ્રાકૃત તત્સમ જ ગણી શકાય. કોણ એમ પ્રાણીઓને માટે જ સ્વીકાર્ય જન્યુ. ને તેથી નાનાં પ્રાણી-જીવ-જંતુ માટે શું મળ્યું. આ વિશે પ્રશ્નાર્થમાં ‘જુ’ નીચે સ્પષ્ટતા થશે; પ્રકાર બતાવવા કર્યું ઊભું થયું છે આ કિમ્ના પદ-અંગના આભાસસાથે ઊભા થયેલા કેદ-કિદ^{૧૨} અંગને વિકારક વિકાસ છે. એનાં સ્વતંત્ર રૂપ ‘જું’નાં રૂપોની માફક થાય છે.

તે-પ-જે મહાપ્રાણ સ્વર સાથે ધૂળ વ્યાપક હતાં; એકવચન અને બહુ વચનમાં સરખાં રૂપ સામાન્ય રીતે થતાં; તેથી જ તેહનહ-પહનહ-જેહનહ દ્વારા તેને-પને-જેને રૂપ ‘ને’ અનુગ્રથી તો તેહમાંહિ-પહમાંહિ-જેહમાંહિ દ્વારા તેમાં-પમાં-જેમાં એ મહાપ્રાણ સ્વરવાળાં રૂપ આપણને મળ્યાં છે; બ્યાદે તેહનહ-પહનહ-જેહનહમાંથી એવાં મહાપ્રાણિત સ્વરવાળાં તેનું-પનું-જેનું.

પ્રા. તેણ-પણ-જેણ રૂપ તૃતીયા એકવચનમાં હતાં. મધ્ય. ગુજ.માં આવતાં આ રૂપોનાં જ હાં લાગી તેણહં-પણહં-જેણહ રૂપ પ્રચલિત બન્યાં. એથી જ આ રૂપોમાં સ્વર મહાપ્રાણિત ઉચ્ચરિત થતો નથી.

૫મી એકવચનનાં જસ્ટુ-તસ્ટુ ઉપરથી જાસ-તાસ દ્વારા જસ-તસમાંથી માત્ર તસ રૂપ આજે કવચિત્ કવિતામાં પ્રયુક્ત થાય છે.

હદમ્નેા અપબ્રંશમાં આદિ બાણીતો હતો આ આદિમાંથી આ બચ્યો. એણે આણે અને આનું આમાં રૂપ આખ્યાં છે (ઉચ્ચારણમાં મહાપ્રાણતા આગંતુક છે.)

અદસના ઓદિ દ્વારા મળેલા ઓના પણ ઓણે ઓને ઓનું ઓમાં પ્રાંતીય સ્વરૂપમાં પ્રચલિત છે.

૧૨ કિમો દિદે વા (સિ દે ૮-૪-૩૫૬) એ સૂત્રમાં ૫મી એકવચનમાં હદે નો નિર્દેશ છે- એની વ્યાપકતા આમાં મળે

બહુવચન

તે-આ-પ-જે એ ચાર સર્વનામોનું બહુવચન આજે શુજરાતીમાં પ્રયુક્ત થાય છે. મધ્ય. શુજ.માં તેમજ અર્વાચીન ભૂમિકામાં છેક દયારામ સુધી પણ એનાં બહુવચન જાણીતાં નથી. આવશ્યકતા પ્રમાણે ‘ઓ’ પ્રત્યય શિષ્ટ ભાષામાં જ પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે; બાકી સામાન્ય બોલચાલમાં ખાસ કયાંય પણ આજે પણ ‘ઓ’ પ્રત્યય પ્રયુક્ત થતો નથી.

ઓ અને કોણને બહુવચને બધી વિલક્ષિતોમાં જુદાં રૂપ નથી જ.

ન્યારે માનનો અર્થ બતાવવાનો હોય છે ત્યારે બહુવચનમાં ‘મ’ પ્રત્યય ઉમેરવામાં આવે છે, પણ એ પ્રથમાવર્જિત વિલક્ષિતોમાં જ. તેમને-આમને-પમને-જેમને, તેમણે-આમણે-પમણે-જેમણે, તેમનું-આમનું-પમનું-જેમનું; ધી અને માં સાથે ‘ના’ મધ્યગ ઉમેરાય છે; તેમનાથી-આમનાથી-પમનાથી-જેમનાથી, તેમનામાં-આમનામાં-પમનામાં-જેમનામાં. નામયોગીઓ સાથે પ્રયુક્ત થતાં ‘ના’ મધ્યમાં આવશ્યક જ છે. ‘તેઓ’ સાથે પણ ‘ના’ મધ્યગ વૈકલ્પિક રીતે પ્રયોજ્ય છે.

આ બહુવચનોનાં ‘મ’વાળાં રૂપ ભાષામાં ગમે તેમ પ્રયોજી શકાતાં નથી; ન્યારે પણ માનનો અર્થ વ્યક્ત કરવાનો હોય ત્યારે જ એ પ્રયુક્ત થાય છે; એ સિવાયનો પ્રયોગ અસ્વાભાવિક છે.

‘મ’વાળાં આ રૂપોમાં તેમજ ‘ઓ’વાળાં રૂપોમાં મહાપ્રાણ સ્વર નથી.

તેણી-પણી-જેણી નારીજાતિનાં રૂપ

તેણિ-પણિ-જેણિને છેડે હ્રસ્વ દ્વિત્વ હોય છે ત્યારે તો એ નર-નાન્યતરનાં તેણદ-પણદ-જેણદનાં મધ્ય. શુજ.ની ત્રીજી શુદ્ધ ભૂમિકાનાં બીજી મિશ્ર ભૂમિકામાં લખાયાં શરૂ થયેલાં રૂપ છે; પણ મધ્ય. શુજ.માં તેણી-પણી-જેણી એવાં દીર્ઘાંત રૂપ ક્વચિત્ પ્રયોજાતાં મળ્યાં છે. આ રૂપમાં તૃતીયા વિલક્ષિતનો અર્થ હોય ત્યારે તો તેણદ વગેરેનો જ એ વિકાસ છે-નારીજાતિમાં પ્રયુક્ત થવા છતાં. પણ શુદ્ધ નારીજાતિના પ્રથમા એકવચનમાં પણ ક્વચિત્ પ્રયોગ મળ્યો છે. આજે આપણને શિષ્ટ ભાષામાં આજે ન સ્વીકારાયેલાં-આ ત્રણે સર્વનામનાં નારીજાતિનાં અંગ આપ્યાં છે-જે અંગને પ્રત્યયો-અનુગો-નામયોગીઓ લાગી વિલક્ષિતનાં રૂપાખ્યાન નારીજાતિમાં સાધવામાં આવે છે.

આ રૂપોમાં આવતો જ તૃતીયા વિલક્ષિતનાં નારીજાતિનાં તેણિ-પણિ-જેણિ એ રૂપોમાંથી કોલો થયેલો હોઈ તૃતીયા વિલક્ષિતના પ્રા. પળનો જ અવશેષ છે.

આજે આપણે આ સર્વનામોમાં આવેા નારીભતિનેા લેદ પ્રયોજતા નથી, પણ એ પ્રયોજ્ય તો હાનિકારક તો નથી જ.

તેવણ-વચણ-જેવણ

ખાસ કરીને પારસીઓમાં માનાર્થે બહુવચનમાં પ્રથમા વિલક્ષિતા બહુવચનમાં તેવણ-વચણ-જેવણ રૂપ પ્રયુક્ત થાય છે, પછી પ્રત્યયો-અનુગો-નામ-યોગીઓ લાગી ખીલાં રૂપ પણ બને છે. આમાંના 'વણનેા સંબંધ તેમને-વમને-આમને-જેમનેમાંના મ સાથે છે. મૂળમાં તે પુનઃ >પ્રા.^{૬૩} તેવણ જેવું રૂપ હશે ? આમ હોય તો એ રૂપોના સંલેપમાંથી 'મ'વાળાં માનાર્થેક રૂપ આવ્યાં સંભવી શકે.^{૬૪} લિખિત પ્રયોગોને અભાવે નિશ્ચય ઉપર આવવું મુશ્કેલ છે.

'કે'નું રૂપાખ્યાન

કિમ્તું પ્રથમા એકવચનમાં તો સામાન્ય રીતે કઃ પુનઃ ઉપરથી અપ. વચણ રૂપ દ્વારા કણ થઈ મળેલું કોણ રૂપ ત્રણે ભતિએ ચેતન પ્રાણીઓ માટે પ્રયુક્ત થાય છે; એ સિવાયનાં બાકીનાં રૂપ 'કો' અને 'કે' એવાં બેઉ અંગથી થાય છે : કોને-કેને, કોણે-કેણે, કોનું-કેનું, કોનાથી-કેનાથી, કોનામાં-કેનામાં. આ છેલ્લાં બે રૂપયુગ્મોમાં વચ્ચે 'ના'ની અપેક્ષા છે, એટલું જ નહિ, પણ નામયોગીઓ પહેલાં આ 'ના' મધ્યગ બરૂરી બને છે. સ્વ. કમળાશંકરે કોણને-કોણથી-કોણનું-કોણમાં, કેણનું એ રૂપ પણ નોંધ્યાં છે; પણ એ પારસીઓમાં જ પ્રચલિત કહ્યાં છે.

(૩) કયું-શું-કશું :

શિષ્ટ ભાષામાં કયું અને પ્રાંતિક લેણે લઘુપ્રત્યય ઇ અને યવાળું કિયું રૂપ શુદ્ધ વિશેષણાત્મક છે. એના મૂળમાં અપભ્રંશમાં પંચમી વિલક્ષિતામાં કિહે રૂપ પ્રચલિત હતું^{૬૫} તેના આભાસસામ્યમાંથી કિહડું દ્વારા કિયડું શક્ય રૂપ છે. નારીભતિમાં કઈ રૂપ સ્વીકારાયું છે. અર્થ પ્રશ્નાર્થે વિભિન્ન વ્યક્તિવાચક સ્પષ્ટ છે. આનું અને કશુંનું વિકારક વિશેષણોની જેમ કયો-કઈ-કયું કશો-કશી-કશું એમ શબ્દાંગ બની રૂપાખ્યાન પ્રચલિત છે.

'શું' જેવું-એ અર્થમાં મળેલા અનુજની વાત કરતાં, આ પૂર્વે, જહસુ-

૬૩. નરસિંહરાવ તેઓને-જેઓને વગેરેમાંના બહુવચનના 'જો' પ્રત્યર ઉપરથી 'વ' દ્વારા માને છે. તેડને-તેવેને-તેમને એમ, તો, આની શકે.

૬૪. જ બ્યા : પૂ. ૧૭૩

૬૫. કિમો કિહે વા (સિ' હે. ૮-૪-૩૫૬). પાછળથી મધ્ય. ગુજરાતીમાં કીહડું-કીહું એમ દીર્ઘ ઈ પણ લખાયો છે. ભાવણ : કર્મ કરણું તે કીહું ઠામ (કાદં. ૬-૮૨)

તદસુ-કદસુ વગેરેમાંથી જણું-તણું-કણું વગેરેની સિદ્ધિ જતાવી છે. છવંત-ભાષામાં કદસિડંને વિકાસ કણું છે, એ વિશેષણાત્મક છે.

‘કણું’માંથી ક મધ્ય. શુજ.માં જ હ્રસ્વ યતાં સિડં દ્વારા ‘શું’ આવી રહ્યો છે. એની પણ વિશેષણાત્મક સ્થિતિનાં જાને-જાનું-જામાં (મધ્ય. શુજ.માં આ રૂપોમાં જાહાનદ, જાહાનડં, જાહામાંદિ વગેરે મહાપ્રાણતા હતી જ.)-જાથી વગેરે મહાપ્રાણ સ્વરવાળાં રૂપ ચાલુ જ છે; ઉપરાંત કે અંગની જેમ મહાપ્રાણ સ્વરરહિત હોને-હોનું-હોમાં અને બીજા અનુગો અને માંમાં પણ ‘ના’ મધ્યગવાળાં રૂપ હોનામાં, હોનાથી, હોના માટે વગેરે પ્રયુક્ત થાય છે. આટલી ‘શું’ની વિશેષતા છે.

મધ્ય. શુજ.માં તૃતીયામાં હોં રૂપ પ્રચલિત હતું તે પણ આજે ક્વચિત્ સચવાઈ પ્રયુક્ત થાય છે.

નારી જાતિમાં જી અંગ વિશેષણ જેમ જ આવી રહ્યું છે.

(૪) કોઈ-કોઈ-કંઈ-કેં :

સં. કોપિ>પ્રા. કોવિ>અપ. કોવિ-કોઈ આ કોઈનેા ચકચ વિકાસ છે. આશ્ચર્ય તે એ છે કે આજે બેઠણીમાં ફેં દીધં લખાય છે, છતાં ઉચ્ચારણ ઓઈ diphthong-સંધિસ્વરાત્મક છે. કોઈ સંલવતઃ અપ. પ્રશ્નાર્થક કોઈનેા અવશેષ છે, તેમાં પણ ઓઈ diphthong છે, ફેં જુદો દીધં લખાય છે છતાં. એ જ કારણે આની લઘુતાએ કંઈ-કેં એવાં બે રૂપ આપણે સ્વીકાર્યાં છે.

અર્થની દૃષ્ટિએ કોઈ ચેતન બ્યક્તિ-ખાસ કરી નર-નારી માટે પ્રયોજાય છે, બ્યારે કોઈ-કંઈ-કેં અચેતન પદાર્થો માટે-સામાન્ય રીતે નાન્યતર જાતિએ-બ્યાપક છે. કિમપિતું કોઈ ‘બુધ્ધાવબોધ બ્યોક્તિક’ બેટલું જૂનું છે-નાન્યતર જાતિમાં.

ક અને પક લાગી કોઈક-કોઈપક, કોઈક-કોઈપક, કંઈક-કંઈપક, કેંક-કેંપક આવાં સ્વાર્થે-એટલે કે અનિશ્ચિતાર્થે જ રૂપ સધાયાં છે.

(૫) પ્રકીર્ણ સર્વનામો :

આપ-સં. આત્મા>પ્રા. અપ્પા>અપ. અપ્પ ઉપરથી મળેલા ‘આપ’માં ‘પોતાપણ’ નો જ અર્થ હતો. તજ અને હિંદીમાં આ અર્થે અઘાપિ પર્થત સચવાઈ રહ્યો છે. મધ્ય. શુજ.માં પણ એ જ અર્થ હતો. પરંતુ તજ-હિંદી વગેરેમાં માનાર્થે ‘તમે’ ને માટે પણ અર્થ પ્રચલિત થયેલો-એના અતુકરણથી શુજ-રાતીમાં પણ માનાર્થે ‘તમે’ ને માટે ‘આપ’ પ્રચલિત બન્યો. છેક દયારામ

સુધી આ પ્રયોગ બહુવામાં નથી. 'આપ' ને સ્વતંત્ર શબ્દ ગણી આપને-આપે-આપથી-આપનું-આપમાં રૂપ થાય છે. થી-માં અને નામયોગીઓ પહેલાં 'ના' પણ મધ્યગ ઉમેરાય છે.

આપણે-આ સામાન્ય રીતે અર્વાચીન ગુજ.નો વ્યાપક પ્રયોગ છે; મધ્ય. ગુજ.માં પ્રથમ-દ્વિતીય બંનેને માટે-તેમજ પ્રથમ માટે પણ આ પ્રયોગ ક્વચિત્ મળે છે.^{૧૭} બાકી સામાન્ય રીતે તે બધાં બધાં સં. આત્મનઃ > પ્રા. અપ્પણો > અપ. અપ્પણુ અને અંતે સ્વરભાર સાથે અપ્પણડં દ્વારા આપણું-આપણું પ્રયો-જાયેલ છે-તેમાં 'પોતા'નો જ અર્થ છે. આ 'આપણું' ઉપરથી પુરુષવાચક સર્વનામનો પ્રથમ-દ્વિતીય સંયુક્ત પુરુષે પ્રયોગ જિલ્લો થયો છે. પ્રથમા-તૃતીયામાં આપણે, વધીમાં આપણું, બાકી આપણ અંગને પ્રત્યય-અનુગ-નામયોગી લાગી રૂપો સાધવામાં આવે છે; આ સંયોગોમાં આપણને સિવાયનાં વિકારક અંગ આપણા-પણુ પ્રચલિત છે-બદ્ધે વધુ વ્યાપક છે. વજ-હિંદીના સંપર્કે માનાથે 'તમે' માટે આપ આપણે અપનાવ્યો, તેો મરાઠીના સંપર્કે આ પ્રથમ-દ્વિતીય પુરુષના સંયુક્તભાવ માટે 'આપણે' અપનાવ્યો હોય એ સંભવિત છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે આપણ અંગ મરાઠીમાં પ્રથમ પુરુષ-દ્વિતીય પુરુષમાં પૃથક્ રીતે પણ છે, તેો તૃતીય પુરુષ તરીકે પણ છે, બ્યારે આપણે ત્યાં પ્રથમ-દ્વિતીય સંયુક્ત પુરુષના અર્થમાં જ છે.^{૧૮}

મજ-હિંદીમાં અપના 'પોતે'ના જ અર્થમાં છે.

પોતે-આ પણ મધ્ય. ગુજ.માંથી આવેલો વિકાસ છે. જાતે પટે એ તૃતીયા વિભક્તિનાં શબ્દરૂપ પણ આ જ અર્થમાં હાલ આપણે પ્રયુક્ત કરીએ જૂમશ, નૈકૂંડે, કુરી બોલીઓમાં બવે બવે(?) બવે-બવે બવવ(?) બવે(?) બવે 'તમે' ને માટે સામાન્ય છે. કાદંબેલ : ૪૧૯

૧૭. 'કેમ આ તમારાથી બનશે?' 'ના, આપણાથી નહિ બને' - આવાં ગ્રંથોમાં 'આપણે' પ્રથમ પુરુષ - એકવચનના બાવમાં છે - જે સં. આત્મનઃનો જ વિકાસ છે. ભાલજીની 'કાદંબરી'માં—

"શું જાણીશ શું છે તિહાં? આપણ નથી પ્રીછતાં બાહાં" (કડવું ૧૭-૫૫).

"જો જોવા કુનહલ થાક, શું ત્યાંહાં આપણ જઈશ" (કડવું ૧૮-૪૬).

૧૮. નવ્ય ભારત-આર્થ બાષાઓમાં આ પરિસ્થિતિ માત્ર મરાઠી અને ગુજરાતી બાષામાં જ છે. આ જ પરિસ્થિતિ ઘણીખરી દ્રવિડી બાષાઓમાં, મેગિલ બાષામાં, ઉત્તર ચીની બાષામાં પણ છે. અંગ્રેજીમાં તો We એક જ સર્વનામ જરૂર પડતાં 'આપણું'નું કામ સારે છે. દ્રવિડી બાષાઓને તો જુદાં જ રૂપ બેઉ પ્રકારના બહુવચન માટે છે. કાદંબેલ : ૫. ૪૧૪

છિયે. સ્વ. કમળાશંકરે 'સં. સ્વ:-સ્પો-પોને તસ્મિન્ તે યદ્ સ્વતઃ ઉપરથી 'પોતે' થયું' કહ્યું છે.^{૬૯} તસ્મા 'ત્'નું ટકી રહેવું તદ્દન અશક્ય છે એ એમની નજર બહાર જ ગયું છે. એ કરતાં તો ડૉ. ટેસ્લિટોરીએ આપોપની અપ. અપ્પહુઅપ્પમાંથી વ્યુત્પત્તિ સાધી પોત-અંગની પણ એમાંથી જ શક્યતા બતાવી છે, 'આ'ના લોપે અને છેલ્લા પૂનો ત્ થયે,^{૭૦} એ ઠીક છે. પોત-અંગનાં રૂપ સામાન્ય રીતે જૂની શુજરાતીમાં પણ મળે જ છે. એમણે (F. ૪૯૭ માંનું) એક નોંધ્યું છે. આપોપુંની જેમ આફળિયે આ રૂપમાં પણ અપ્પ-અંગ છે, જે દ્વિર્ભાવથી નહિ પણ આત્મનઃ સાથે સંબંધ છે, આપહળી જેવા રૂપ દ્વારા. આફળીય જૂ. શુજ.માં વ્યાપક હતું, પોતાની મેળે એ અર્થમાં. પણ આ રૂપોથી 'પોતે'નું સમાધાન મળતું નથી. ડૉ. ત્ર્યંબકલાલ દવેએ આત્મ-વત્ત્વ મૂલની સંભાવના કરી^{૭૧} છે અને ડૉ. ટનરના 'નેપાળી કોશ'નો હવાલો નોંધ્યો છે. મને એમ લાગે છે કે આમાં આત્મનું કોઈ રૂપ મૂલમાં છે. એ પછી આત્માત્મ- > પ્રા. અપ્પોત્ત > મધ્ય. શુજ. પોત-હોય કે, ડૉ. દવે કહે છે તેમ, સં. આત્મવત્ત્વ- > પ્રા. અપ્પોત્ત > મધ્ય. શુજ. *પડત-દ્વારા સાધિત હોય આશ્ચર્ય એ છે કે ઉપર આપેલાં આ સહિત ચારે મૂલનો એક પણ સંતોષકારક પ્રયોગ જોવામાં નથી. 'પોત પ્રકાશ્યું' એ રૂઢિપ્રયોગમાં તો સં. તત્સમ 'પોત' વસ્તવાચક મૂલ છે અને પછી વસ્તુના આત્મત્વને માટે પ્રયોજાય છે; જેમ કે 'સાડીનું પોત થઈ યા ઝીલું છે.' આ 'પોત' અને 'પોતે'ને કથો સંબંધ હોય એમ જણાતું નથી. 'પોતે' પ્રથમા એકવચનમાં, પછી પોતા-અંગ પ્રયોજાય છે. એના ઉપરથી પોતીકું વિશેષણ વાપીકું જેમ પ્રયોજાય છે.

પેલું-ઓલ્યું-આ જાતે સમાનાર્થક દર્શક સર્વનામ પ્રાંતભેદે પ્રયુક્ત થાય છે. તળ-શુજરાતમાં પેલું તો સૌરાષ્ટ્રમાં ઓલ્યું. ઉત્તરશુજરાતમાં સંબોધને પ્રયોજતું હ્યા એ 'ઓલ્યા'નું જ સંક્ષિપ્ત રૂપ છે, બેલા-અલ્યા-દ્વારા મળેલું. સૌરાષ્ટ્રમાં નાગરામાં મોટા પુત્રને માતા 'ઓલ્યા' કહીને બોલાવે છે. આ અને સર્વનામ પણ મધ્ય. શુજ.માં જાણીતાં નથી. આમાંથી ડૉ. ત્ર્યંબકલાલ દવે પેલુંની વ્યુત્પત્તિ 'ફેંકવા'ના અર્થમાં પ્રાકૃતમાં જાણીતા પેલ્લ ધાતુમાં નુબે છે.

૬૯. ૫ વ્યા. : પ. ૧૭૭. મૂળ ટેકરે આ સ્વતઃ આપેલું અને ખીસે અને વધારી લીધેલું જુઓ ખીસઃ ખંડ ૨ બે, પ. ૩૪૩.

૭૦. ખંડ ૯૨મો. અપ્પપડે ૩૧ મધ્ય. શુજરાતમાં પ્રવૃત્તિ રૂપું તેમાં તો ત્વ પ્રત્યયનો ન થઈ છે આવી રહ્યો છે; અપ્પહુ-અપ્પમાં આત્મનઃજન્ય છે, જે ભેદ દ્વયમાં મળ્યો.

૭૧. ડૉ. દવે : A study of the Unj Lang. : પ. ૧૬૨ : તે દેશ તરફ પોત નથી (પ. ૧૦૬-૬. પ્ર પંક્તિ ૪૬૮-). ઓલ્યામાં પણ આ દબ્દ પ્રયોજાયેલો.

‘કાંકરો ફેંકવાના અંતર પૂરતું’ એ પેલ્લમ-એના ઉપરથી પછી ‘એય સામે (Yonder)’ એ અર્થમાં પેલડ=પેલો. ડૉ. ટેક્સિડોરીએ પર અને અવરને ફક્ત લગાડી પરિહ-અવરિહ ઉપરથી ‘ર’ના લોપે પદ્મ-ઓદ્મ દ્વારા પેલું-ઓલ્યુંની શક્યતા આપી છે.^{૭૨} ડૉ. ખીમ્સ પરિલો > પરલા અને ડરલા સાથે સંબંધ બતાવે છે.^{૭૩} પરલા-પેલી બાબુ, ડરલા-આ બાબુ. પરંતુ આપણે ત્યાં તો પેલું અને ઓલ્યુંના અર્થમાં ભેદ નથી. ઓલ્યું માટે તો અપભ્રંશમાં અદસને જે ઓદ થાય છે તે જ મને તો ફક્ત દ્વારા ‘ઓદલિડં થઈ’ ઊતર્યું લાગે છે. શુજશતીમાં પળે-પળે-પેળ ‘ત્યાં’ના અર્થમાં તળશુજશતમાં પ્રયુક્ત થાય છે. આમાં જે ‘પ’ અંગ છે તેનો મને આ ‘પેલું’માં સંબંધ જણાય છે. બંને શબ્દોમાં ‘પ’ અંગનો અર્થ ‘સામે રહેલું એ’ એવો જ છે: એકમાં જ દ્વારા સ્થાનનો અર્થ છે તો બીજામાં ફક્ત દ્વારા ‘સ્થાન ઉપરના પદાર્થને ઉદ્દેશીને રહેલું’નો છે. એક સામ્ય લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે કે દ્રવિડી ભાષા-ઓમાં પંચમી અને સપ્તમીના અનુગો તરીકે ફન્ અને ફલ્ પ્રયુક્ત થાય છે. સંસ્કૃતમાં પણ સર્વનામોમાં તસ્મિન્ વગેરેમાં આવતા સ્મિન્માં ફન્ પ્રત્યયનું અસ્તિત્વ છે.^{૭૪} પણ આપણે ફન્ માટે એટલા જૂના સામ્યમાં જવું પડે એમ નથી. આપણે ત્યારેને બદલે ઉત્તર શુજશતમાં પ્રાંતીય રૂપ તાળે પ્રયોગનું જોઈએ છિયે-આમાં ‘જે’ ક્યાંથી આવ્યું? પળે અને તાળે બેઉમાં સપ્તમી વિભક્તિનો અર્થ તો છે જ. વસ્તુસ્થિતિએ પળે અને પેલુંમાં પ્રતિ ઉપસર્ગનું પદ-અંગ હોવાની સંભાવના લાગે છે. પ્રતિનાં પડિ અને પદ એ બે પ્રકારનાં રૂપ પ્રાકૃતમાં થતાં હતાં.^{૭૫} સંભવિત *પ્રતીન અને *પ્રતીલ અંગમાંથી આ બેઉ શબ્દોનો વિકાસ તેથી મને શક્ય લાગે છે.^{૭૬} ફન્ પ્રત્યય પ્રાચીન અને પ્રતીચીનમાં છે તેનું મૂલ-સંભવ છે કે દ્રવિડી હોય. આ પ્રત્યયમાં સ્પષ્ટ સાતમી વિભક્તિનો અર્થ છે. પળેમાં સ્વર મહાપ્રાણ છે તે અપ. ના સપ્તમીના દ્વિ પ્રત્યયનો કન્દેમાં જેવો અવશેષ આવી રહ્યો છે તેવો સંભવિત છે.

૭૨. ખંડ ૧૪૪ મો : સુધ્યાવબોધ ઔકિનકમાં પદ્મ-ઓદિત પ્રયોગમાં છે.

૭૩. ડૉ. ખીમ્સ, ખંડ ૨ જો, પૃ. ૩૪૪. સ્વ. કમળાશંકર “ફલ્તનું ફલ્ડ થાય છે તે પરથી અવલ-અવલ-અવલ-ઓલ્-ઓલ્ડ ને અવલ-વેલ-વેલ એમ એ રૂપો” આપ્યાનું કહે છે ને ગ્રિયર્સનનો હવાલો આપે છે. જ. વ્યા. પૃ ૧૭૦

૭૪. ક્રોડવેલ : પૃ ૨૮૫

૭૫. પિયલ : પૃ. ૧૫૮

૭૬. ગ્રિટની : પૃ. ૪૬૪

સૌ-સહુ-સં. સર્વેનું સવ્વ-અંગ દ્વારા મજ-હિંદી વગેરે ઉત્તરની ભાષાઓમાં 'સવ' આવ્યું ગયું; આપણે ત્યાં તે અપભ્રંશમાં આ. હેમચંદ્રે સર્વસ્ય સાહો વા (સિ હે. ૮-૪-૩૬૬) એ સૂત્રથી સર્વ શબ્દને સ્થાને પ્રયુક્ત કહેલા સાહુને અવશેષ સહુ > સહુ > સડ > સૌ આમ સહુ અને સૌ બંનેના રૂપમાં જળવાયેલ છે : એકમાં હશ્વતિ છે-બીજામાં નથી રહી. વસ્તુસ્થિતિએ સહુ પણ સ્ત્રો કે સૌ આ દશામાં મહાપ્રાણિત સ્વરથી છે; મહાપ્રાણ પ્રાંતીય લેખે જતાં સૌ.

તૃતીયા વિભક્તિમાં સૌનું રૂપ સૌંવે એવું લઘુપ્રયત્ન ધ્વાણું લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે. બેથક, હકારાંત નામોની જેમ લઘુપ્રયત્ન ધ્વાણું વૈકલ્પિક સૌંવ રૂપ પણ પ્રચલિત છે.

બ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ ડૉ. પિશલેને^{૭૭} અનુસરી ડૉ. ટેસ્સિટોરી શબ્દત્ત્વાંધી સાહુની ઉત્પત્તિ માને છે. ડૉ. પિશલે રવાળા શબ્દોમાં પૂર્વસવણું થયા બાદ પૂર્વના સ્વરની દીર્ઘતાના ઉદાહરણોમાં આને પણ નોંધ્યો છે. પરંતુ 'શબ્દત્ત્વ'માં 'સર્વ'નો અર્થ નથી, જ્યારે અપભ્રંશમાં તેમજ મધ્ય. શુજ.માં સાહુ-સહુમાં 'સર્વ'નો જ અર્થ છે; ડૉ. ટેસ્સિટોરી માને છે તેમ અવ્યયાત્મક સ્થિતિ નથી. શુજ.માં મળેલા 'સાવ=તાદન' એ શબ્દમાં અવ્યયાત્મક સ્થિતિ છે, પણ એ પછી જુદો જ શબ્દ બની ગયો છે, સાહુ > સાડ દ્વારા આવ્યા છતાં. મને તો તેથી સર્વ : > પ્રા. સવ્વો > અપ. સવ્વુ > સાહુ દ્વારા જ 'વ' નો 'સ' ના સાહચર્યે 'હ' થઈ સાહુ આવ્યો સમગ્રાય છે.

આપણે ત્યાં સૌરાષ્ટ્રમાં-ખાસ કરી સોરઠમાં વાણિયાઓમાં 'સવે જળ' પ્રયોગ છે તેમાં સવે સં. સર્વેના અપ.માં સવ્વે બાદ મધ્ય. શુજ.માં સવિ પછીનું ફરી ફનો ય થયાથી મળેલુ રૂપ સમગ્રાય છે. 'સવે' એકલું વપરાયેલુ બહુવામાં નથી, બેથક, મધ્ય. શુજ.માં એ પ્રયુક્ત છે જ.

અર્વા. શુજ.માં 'સર્વ'ના અર્થનાં 'વણું'-સં. વદ્ધકમ્ > પ્રા. વદ્ધઞ > અપ. વદ્ધઞ > મધ્ય. શુજ. વાઘઞ-વઘઞ દ્વારા-ઉ. શુજ.નું વાણું અને સર્વસામાન્ય વણું; બાલાવાડમાં સન્વણું-સંવણું-સં. સંવદ્ધકમ્ > પ્રા. સંવદ્ધઞ > અપ. સંવદ્ધઞ > મધ્ય. શુજ. સમન્વઞ > સન્વઞ > સન્વણું-સંવણું; સઘણું-સં. સકલકમ્ > શૌ. સગલઞ > અપ. સગલઞ > મધ્ય. શુજ. સઘલઞ દ્વારા-આમ 'વણું' 'સંવણું-સંવણું' અને 'સઘણું' સ્પષ્ટ વિશેષણાત્મક વિકારક રૂપ છે.

મધ્ય. શુજ.માં જિકો-જેકો-જિકાંદ વગેરે પ્રયુક્ત થતાં-આજે એ છૂટાં જ વપરાયાં છે. દરેકોઈ દરેક દરેક પ્રત્યેકમાં 'હર' 'વર' ફારસી દ્વારા મળ્યા

છે-જે પ્રતિ સંસ્કૃત દ્વારા. આજે અનિશ્ચિત સર્વનામ બનાવ્યાં છે. એવી રીતે દરકાંઈ પણ થાય છે.

હતર-અન્ય, અન્યોન્ય, પરસ્પર-અરસપરસ એ વગેરેની સાર્વનામિક કિંમત રહી નથી.

૫. વિશેષણો

શુભરાતી બ્યાકરણોમાં વિશેષણોના શુભવાચક અને સંખ્યાવાચક એવા બે પ્રકાર અર્થાનુસારી છે, બ્યારે રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ પણ બે પ્રકાર છે : એક અવિકારી અંગ અને બીજું વિકારી અંગ. અકારાંત અવિકારી અંગનો અંતનો ભાગ નિર્બળ હોય છે એનું કારણ એ જ છે કે અપભ્રંશ ભૂમિકાથી જ છેલ્લી શ્રુતિ અસ્વરિત થતી રહી છે : સં. કઠિનમ્ > પ્રા. કઠિળ > અપ. કઠિણ > મધ્ય. શુભ. કઠિળ-કઠણ આ પ્રક્રિયા જોવાથી એની સ્પષ્ટતા થશે. સમળ અંગવાળાં પણ વિશેષણ છે-આસ કરીને ફેં ધરાવતાં-તત્સમ તેમજ તદ્ભવ; જેવાં કે સુહી-દહી, ગરબી, છુર્કી, હિંદી, ગુજરાતી વગેરે. આમાં સ્વરભાર અંતે હોય છે; પણ પછી ફેં-ફેંકારાંત નામોની જેવી રૂપસિદ્ધિ આવશ્યકતાનુસાર પામે છે. વિકારી અંગમાં પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન નરભતિના નામ પૂર્વે ઓ, નારીભતિનું ફેં, અને નાન્યતરભતિનું ડં થી બ્યક્ત થાય. છે; બાકીની બધી વિભક્તિઓમાં નર-નાન્યતરમાં અંગને છેડે આ અને, નારીમાં તો સર્વત્ર ફેં જોવામાં આવે છે; માત્ર 'ફયું' પ્રત્યયવાળાં વિશેષણોમાં 'ફયા' અંગાંત નારી-ભતિમાં સર્વત્ર પ્રયુક્ત થાય છે; જેમકે સગવડિયા યુક્તિ, સગવડિયા યુક્તિથી.

વિશેષણોના વિકારક અંગની અપભ્રંશ, જેટલી પ્રાચીનતા છે. આ. હેમચંદ્રે સંખ્યાબંધ વિશેષણ વિકારક અંગનાં પણ નોંધ્યાં છે : કીચિડ કાસુ ન વલ્લહડં (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૫૮)-મગ્ગડં દેવિચિવિ નિમય વલુ વલુ પસરિમડં પરસ્સુ (૩૫૪) વગેરે. પાછલા ઉદાહરણમાં ભૂતકૃદતો વિશેષણાત્મક જ છે : મગ્ગડં-પસરિમડં. વિશેષણોમાં ડંનો પ્રવેશ શા માટે થયો, એનું કારણ આ. હેમચંદ્રે કાન્તસ્પાત ડં સ્પમો : (સિ. હૈ. ૮-૪-૩૫૪) એ સૂચથી આપ્યું છે. શબ્દોને અંતે 'ક' હોય તો ત્યાં ૧ લી-૨ ૭ વિભક્તિ એકવચનમાં રૂપ 'ડં'વાળું થાય : વલ્લહડં < પ્રા. વલ્લહલં < સં.-વલ્લમકમ્. પરંતુ આ 'ક' શા માટે ઉમેરાયો ? માત્ર ઉક્તિ-વૈચિત્ર્ય તો આમાં નથી જ, કેમકે વલ્લહ અને વલ્લહડં બેઉ સરખી રીતે ઉચ્ચારાતાં નથી; કાંઈ ચોક્કસ બળ આમાં મૂર્ત થાય છે. આદિ શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર સમળ જ રહેતાં વલ્લહ રહ્યું છે, પણ સ્વરભાર છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર પણ સાચવવા જતાં વલ્લહડં કરવું અનિવાર્ય બન્યું છે. વલ્લહ માત્ર ઘાઁલ આપી શકે,

વલ્લહરંએ ઘાઁલું આપ્યું છે. અને અર્વા-શુજરાતીને જાને સ્વર ઉપર ભારવાળો આ શબ્દ વારસામાં આવ્યો છે. આ વસ્તુ આજે જોટલી સ્પષ્ટ થઈ ચૂકી છે કે-નવા વિદ્વાનોમાં આવે હવે આ વિશે મતભેદ નથી. હવે ત્યારે પણ બીરસ જેવા માત્ર સ્વરભારને કારણે માનતા, તે નરસિંહરાવ જેવા ‘ક’ પ્રકૃતિને જ મુખ્ય કારણ માનતા. આજે તે ક પ્રકૃતિના પ્રવેશ સ્વરભારને કારણે જ થયો છે એ અતિ સ્પષ્ટ થઈ ચૂક્યું છે.

અંત્ય સ્વરમાં સ્વરભારની પ્રબળતાને કારણે પ્રથમા વિભક્તિનાં રૂપો સિવાય-પ્રત્યયો અનુગો નામયોગીઓની પહેલાં કે એવાં નામોની પહેલાં અંગ તરીકે આ વિકારક વિશેષણોમાં અનંતનો આ થઈ આવી રહ્યો છે. ઘાઁલા છોકરાને, ઘાઁલા માટે. આમાં વલ્લહર-ને વિકાસ છે. વિકારી વિશેષણોના વિષયમાં ખાસ લક્ષ્ય રાખવા જેવું તે જોટલું જ છે કે નાન્યતર જાતિમાં બ્યારે એ બહુવચનનાં નામ સાથે પ્રયુક્ત થયાં હોય છે-વાક્યમાં એ દૂર રહીને પણ બહુવચનનાં નામોની સાથે સંબંધ હોય છે-ત્યારે બહુવચનનો આ પ્રથમાથી લઈ બધી જ વિભક્તિઓના પ્રયોગમાં ફરજિયાત લે છે. ઘાઁલાં છોકરાં, ઘાઁલાં છોકરાંને, ઘાઁલાંનો વિયોગ.

સામાન્ય રીતે વિશેષણ નામોના સંબંધમાં જ વાક્યમાં પ્રયુક્ત હોય છે; છતાં કવચિત્ જોકલાં પણ પ્રયોજાય છે ત્યારે વિકારક અંગનાં નામોની જેમ જ એનાં રૂપાખ્યાન થાય છે.

અવિકારી અંગનાં વિશેષણો શુજરાતી તદ્દલવ સ્વરૂપમાં અંતમાં ‘અ’ સાથવી રાખે છે; એના અંગમાં કોઈ પણ પ્રકાશની વિકૃતિ નથી થતી.

શુલ્બાચક કે સંખ્યાવાચક હોય, વિશેષણોની ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણેની પ્રસ્થિતિ છે.

સંખ્યાક્રમવાચક વિશેષણો—

સંખ્યાવાચક વિશેષણોમાં સંખ્યાક્રમવાચક વિશેષણોમાંનું એક પણ વિશેષણ શુજરાતીમાં વિકારક અંગવાળું નથી આવ્યું. પક, વે, વ્રજ-તણ (વ્રજ-તણ્ય), ચાર, પાંચ, છ, સાત, આઠ, નવ (તત્સમ), દશ (તત્સમ)-દસ, અગિયાર, બાર, તેર, ચૌદ, પંદર, સોઠ, સત્તર, અઠાર-અરાઠ, ઓગણીસ-શ, વીસ-શ, પચવીસ-શ, વાવીસ-શ, ત્રેવીસ-શ, ચોવીસ-શ, પચીસ-શ-પચ્વીસ-શ, છવીસ-શ-છવીસ-શ, સતાવીસ-શ-સત્તાવીસ-શ, અઠાવીસ-શ-અઠાવીસ-શ, ઓગણત્રી(ત્રી)સ-શ, ત્રી(ત્રી)સ-શ, પચત્રીસ-શ, ઘત્રીસ-શ, તેત્રીસ-શ, ચોત્રીસ-શ, પાંત્રીસ-શ, છત્રીસ-શ, સઢત્રીસ-શ-સાઢત્રીસ-શ, (-આં)ઢત્રીસ-શ, ઓગણત્રાલીસ-શ, ચાલીસ-શ, પચત્રાલીસ-શ, ચેત્રાલીસ-શ, ત્રેત્રાલીસ-શ—

તેતાલીસ-શ, ચુમાલીસ-શ—ચુંમાલીસ-શ—ચુંવાલીસ-શ, પિસ્તાલીસ-શ,
 હેતાલીસ-શ, સડતાલીસ-શ—સુડતાલીસ-શ, અડતાલીસ-શ—અડતાલીસ
 -શ, ઓગળપચાસ-શ, પચાસ-શ, પકાવન, ઘાવન, વેપન-તેપન, ચોપન,
 પંચાવન, છપન-છપ્પન, સતાવન-સત્તાવન, અઠાવન-અઠાવન, ઓગળસાઠ(-ઠય),
 સાઠ(-ઠય), પકસઠ(-ઠય), વાસઠ(-ઠય), વેસઠ(-ઠય)—તેસઠ(-ઠય), ચોસઠ -ઠય),
 પાંસઠ(-ઠય), છાસઠ(-ઠય), સડસઠ(-ઠય), અડસઠ(-ઠય), ઓગળોતેર-ઓગળો-
 સિત્તેર, સિત્તેર, પકોતેર, ઘોતેર-ઘોતેર-ઘોતેર, તોતેર-તોતેર-તોતેર, ચુમોતેર-
 ચુંમોતેર-ચુંમોતેર, પંચોતેર, છોતેર-છોતેર, સત્તોતેર-સત્તોતેર, અઠોતેર-અઠોતેર-
 અ(-ઠ)ઓતેર, ઓગળાપંસી શી—ઓગળ્યાપંસી-શી—અગળ્યાસી-શી, પંસી-શી,
 પકાસી-શી—પક્યાસી-શી, વ્યાસી-શી, વ્રાસી-શી વ્યાસી-શી—ત્યાસી-શી,
 ચોરાસી-શી—ચોર્યાસી-શી, પંચાસી-શી—પંચ્યાસી-શી, છાસી-શી—છ્યાસી-શી,
 સતાસી-શી,—સત્તાસી-શી—સત્યાસી-શી—સત્યાસી-શી, અઠાસી-શી—
 અઠ્યાસી-શી—અઠ્યાસી-શી—અઠ્યાસી-શી, નવાસી-શી—નવ્યાસી-શી—
 નવ્યાસી-શી, નેવુ-નેવું, પકાણુ-ણું, ઘાણુ-ણું, વ્રાણું—તાણુ-ણું, ચોરાણુ-ણું,
 પંચાણુ-ણું, છણુ-ણું—છણુ-છણું, સતાણુ-ણું—સત્તાણુ-ણું, અઠાણુ-ણું—અઠાણુ-
 ણું, નવાણુ-ણું—નવ્યાણુ-ણું, અને સો આ પ્રમાણે સો સુધીની સંખ્યા, અને
 હાપ, ફરોડ, અષ્ટ સુધીની સંખ્યા સંસ્કૃત પરંપરાની મળી છે. વચ્ચે
 ‘હજાર’ શ્રીશ્રી દ્વારા મળેલા શબ્દ છે.

સોલ અને ઓગળવાલીસથી અડતાલીસ સુધીનામાં જ ન બોલનારા
 ‘લ’ બોલે છે. ઉપર ખીખં વિભિન્ન ઉચ્ચારણ નોંધ્યાં છે. જ્યાં કયાંય વ્યંજન
 બેવડાય છે, તે બધી પ્રાકૃતકાલીન અસર છે; જ્યાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે તે
 સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ છે; સ-શનો ઉચ્ચારણેદ પ્રાંતીય છે. નેવુથી નવાણુ
 સુધીમાં અંતે સાનુનાસિકતા પણ છે. પણ આની એ ખૂબી છે કે એ આમ
 છતાં વિકારક અંગ નથી. સં. નવતિઃ > પ્રા. નવદ > અપ. નવદ દ્વારા અંતે
 સ્વરમારથી નેવું-વુ વગેરે રૂપ સાનુનાસિક-નિરનુનાસિક બેઉ પ્રકારનાં છતાં સ્વરૂપે
 અવિકારક છે.

‘સો’નો થોડા વસ્તો-વ્રણસો-ચારસો-પાંચસો-સાતસો-આઠસો-નવસોમાં
 તદ્દન અર્વાચીન પ્રયોગ છે; સ્વાભાવિક તો સો-ના બહુવચનમાં સં. શતાન્તિ >
 પ્રા. સપાદં > અપ. સપદં દ્વારા સૌ રૂપમાં વસ્તે-વ્રણસે વગેરેના રૂપમાં છે.

આ પ્રત્યેક શબ્દ-સંખ્યાક્રમવાચક કેવી રીતે શુજરાતીને મળ્યો છે. એ
 સ્વરવ્યંજનપ્રક્રિયાનો વિષય હોઈ અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી.

સંખ્યાશવાચક—પા અડધું-અરધું-મરધું પોણું સવા થોડ અને અઢી
 સામાન્ય છે. ત્રણ પછીથી અર્ધા સાથે ‘સાઢા’-સં સાર્ધક > પ્રા. સઢ્ઢમ
 અપ. સઢ્ઢમ મધ્ય. શુજ. સાઢમ પછી સાઢમ દ્વારા પ્રયુક્ત થાય છે.

સંખ્યાવાચકનાં સંખ્યાપૂરક-સંખ્યાવૃત્તિવાચક-સંખ્યાસમૂહવાચક એ વગેરે સ્વરૂપોની ચર્ચા વિશેષણોના પ્રત્યયોમાં આ પૂર્વે થઈ ચૂકી છે.

વિશેષણનું તુલનાત્મક રૂપ-ઘણું-ઘણેલું વગેરેમાં પરં તુલનાત્મકરૂપ બનાવે છે-આ વિશે પણ આ પૂર્વે સ્પષ્ટતા થઈ ચૂકી છે. આ પ્રકારે તુલના બતાવવાનું ઘસાતું ભય છે; હવે તો વધુ કે વધારે શબ્દ વિશેષણની પૂર્વે બનાવી-યા તો કરતાં પણ બતાવી તુલનાત્મકરૂપ અર્થ સાધવામાં આવે છે, ન્યારે શ્રેષ્ઠતાદર્શક રૂપ તો 'સૌથી' એ શબ્દ વિશેષણની પૂર્વે મૂકી સાધવામાં આવે છે.

૬. નામ

વિભક્તિઓ કેવી રીતે સાધવામાં આવી છે એ આ પૂર્વે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યયોની દૃષ્ટિએ તો માત્ર પ્રથમા-દ્વિતીયા એક, તૃતીયા-સપ્તમી બે, આમાં પ્રથમા-દ્વિતીયામાં કોઈ પ્રત્યય નથી બચ્યો અને તૃતીયા-સપ્તમીમાં ૯ બચ્યો છે-આમ નામિકી વિભક્તિનાં રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ બે જ રૂપ બચ્યાં છે. પાછળથી જરૂર પડતાં પાંચમી વિભક્તિમાં યૌ, છઠ્ઠીમાં તું (વિકારક), ચોથીમાં જ્ઞે, અને સાતમીમાં માં આ અનુગ ઉમેરાયા. એથી પણ પૂરું ન પડવાથી પછી નામયોગીઓ પ્રયુક્ત થવા લાગ્યાં. આ વિશે પણ આ પૂર્વે સૂચન આવી ગયું છે.

સ્વરભાર અંત્યસ્વર ઉપર ટકી ન રહેવાને કારણે-અર્વાચીન શુજ.માં જે નામોને છેડે અ છે તે આવી રહ્યાં છે. મોટા ભાગના શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી અકારાંત હતા તે આવ્યા છે ઉપરાંત અંત્ય ફ-હ-આ-ઈ-ઝવાળા પણ મળ્યા છે. સં. અસ્તિ > અપ. અવિસ્ત > મધ્ય. શુજ. આંસ્તિ > આંત્ય, મધુ > મધ, સં. વિદ્યુત્ > પ્રા. વિજ્ઞૂ > અપ. વિજ્ઞુ > મધ્ય. શુજ. વીજ, સં. વદ્વા > પ્રા. વદ્વા > અપ. વદ્ > મધ્ય. શુજ. જાદ, સં. જિદ્વા > પ્રા. જિદ્વા > અપ. જિદ્મ > મધ્ય. શુજ. જીમ, સં. સંજ્ઞા > પ્રા. સજ્ઞા > અપ. સજ્ઞ > મધ્ય. શુજ. સ્તાન, સં. સંખ્યા > પ્રા. સંજ્ઞા > અપ. સંજ્ઞ > મધ્ય. શુજ. સોંજ, સં. રણ્ઢા > પ્રા. રંઢા > અપ. રંઢ > મધ્ય. શુજ. રાંઢ, સં. ઘમની > પ્રા. ઘમની > અપ. ઘમણિ > મધ્ય. શુજ. ઘમણિ-ઘમણ્ય, એ જ પ્રમાણે આગ્ય-આંચ વગેરે જૂના અનેક શબ્દો અને પ્રીત્ય-ગત્ય જેવા અનેક શબ્દો આવી રહ્યા છે.

૧. નિર્ગળ અંગ

નામિકી રૂપરચનાનો વિચાર કરતાં-પ્રત્યયવાળાં તૈયાર વિભક્તિ-રૂપો અને અનુગો તથા નામયોગીઓની પૂર્વે આ પ્રમાણે આવતું વિભક્તિ-અંગ આપણી

નજર સામે ખડા થાય છે. આપણે નમૂના તરીકે નરભતિનો માણસ શબ્દ લઈએ. એનાં સ્વાભાવિક શુદ્ધ રૂપ નીચે મુજબનાં મળ્યાં છે :

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા-દ્વિતીયા	માણસ	માણસ, માણસો
તૃતીયા-સપ્તમી	માણસે	માણસે, માણસોપ
વિભક્તિ-અંગ	માણસ	માણસ, માણસો

રૂપાખ્યાનમાં સ્વરભાર અપ્રત્યય દશામાં શબ્દમાં હોય એ રીતે જ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં હોય છે માણસમાં પ્રાથમિક ભાર માના ‘આ’ ઉપર અને દ્વિતીયિક ભાર ણના અ ઉપર છે; વિભક્તિ-અંગમાં પણ આ જ પરિસ્થિતિ છે. પણ સ્વરાદિ પ્રત્યય લાગતાં જ દ્વિતીયિક કે જે પ્રમાણે આવતો હોય તે તાર્તીયિક વગેરે પણ વિચલિત થઈ પ્રત્યયના સ્વરમાં આવી રહે છે. માણસો, માણસે આમાં જમાંના ‘અ’નો સ્વરભાર ખસી પ્રત્યય ઉપર જતાં અ હસ્વતા પણ શુભાવી લઘુપ્રયત્ન થઈ જાય છે. માણસોપમાં મા-સો-પના સ્વરોમાં ભાર છે.

વિભક્તિ-અંગને પછી થી, જું, ને, માંથી પાંચમી, છઠ્ઠી, ચોથી અને સાતમીનું વધારાનું રૂપ સાધવામાં આવે છે; તેા નામયોગીઓ પણ એ વિભક્તિ-અંગને જ લગાડવામાં આવે છે.

તૃતીયા-સપ્તમીના ઘમાં અપભ્રંશથી મળેલો સાનુનાસિક ઉચ્ચાર સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત થાય છે; તળ-શુજરાત ને દક્ષિણ શુજરાતમાં ત્યાં સાનુનાસિકતા નથી. આવી જ સૌરાષ્ટ્રની લાક્ષણિકતા સ્વર પછી જુદા આવતા સ્વરાદિ પ્રત્યયની છે, ત્યાં વચ્ચે વધુતિ ઉમેરાય છે : માણસોયે આલું ઉચ્ચારણ સૌરાષ્ટ્રમાં શિષ્ટ ગણામાં પણ સ્વાભાવિક છે.

વિભક્તિરૂપોમાં પછીના જુને સપ્તમીના અને તૃતીયાના નામની પહેલાં પ લગાડવાનું રૂઢ લાખામાં સામાન્ય છે : મગનને ઘોડે. પરંતુ વિકારક અંગવાળા શબ્દોમાં પ જુદો હોય તો ‘જું’નું વિભક્તિ-અંગ ‘ના’ જ થાય. મગનના ઘોડાપ. હાલ જો કે પ્રથમના દાખલામાં પણ મગનના ઘોડે એવો પ્રયોગ વધતો જાય છે.

એક જૂની પ્રક્રિયા આ વિષયમાં ચાલુ છે તે તો ‘જું’ને જૂનો ‘હ’ લાગી ની થવાની કે જેમાં નારી ભતિનો અંશ માત્ર પણ નથી, ખાસ કરી નામયોગીઓના પ્રયોગમાં : ઘોડાની ઉપર-અંદર-માથે. ઘહેલી સવારે, પહેલી વચ્ચે, આવતી કાલે વગેરે વિશેષણવાળા પ્રયોગમાં પણ આ સાતમીનો જ જ પડ્યો છે; ત્યાં કયાંય પણ ઉત્તર શબ્દ નારીભતિનો નથી.

અહીં 'દ' પ્રત્યયનો લઘુપ્રયત્ન ય થવાની પ્રક્રિયાને પણ આપણે વિચારી ન શકીએ. ઘેર ગયો અને ગામ ગયો આ બેઉ ઉદાહરણોમાં ઉચ્ચારણ-સ્વાભાવિક રીતે ઘેરવ અને ગામ્ય છે. મધ્ય. શુજ.માં ઘઠરદ > ઘિરિ અને ગામિ જ સહમ્યંત રૂપ હતાં. 'દ'નો ય લઘુપ્રયત્ન થતાં છેલ્લાં ત્રણસોં વર્ષોમાં ઘેરવ જ વ્યાપક હતું. તૃતીયા વિભક્તિમાં પણ પેરવ આવું જ વ્યાપક હતું.

સ્વ. કમળાશંકર ત્રિવેદીએ ગામ જવુંમાં સં. ગતિવાચક ક્રિયાપદની રીત સ્વીકારી ખીલુ વિભક્તિ ગણી છે એ માત્ર ભ્રમ છે.

૨. સખળ અંગ

જેમ આપણી પાસે અકારાંત માળસ શબ્દ છે-જેનું સ્વરૂપ અંત્યસ્વરની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ અવિકારી છે-તેથી બિલટા, શબ્દાંતે ઓ નરભતિમાં અને હં નાન્યતરભતિમાં ધરાવતા શબ્દો છે. આપણાં શુજરાતી વ્યાકરણોમાં આને ઓકારાંત અને હંકારાંત નામે તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ આ તેા અનુક્રમે નર અને નાન્યતર ભતિના એ શબ્દોની પ્રથમા વિભક્તિનાં એકવચનનાં રૂપ જ છે :

નરભતિ : સં. ઘોટકઃ > પ્રા. ઘોઢઓ > અપ. ઘોઢહ > મધ્ય. શુજ. ઘોઢહ-ઘોઢ દ્વારા ઘોહો (અંતે અર્ધવિવૃત ઓ)

નાન્યતરભતિ : સં. પર્ણકમ્ > પ્રા. પન્નઅં > અપ. પન્નહં > મધ્ય. શુજ. પાનહં દ્વારા પાનૂં થઈ પાનું

દ્વૈતીયિક કે જે પ્રમાણે આવતો હોય તે સ્વરભાર સ્પષ્ટ રીતે અંત્યસ્વર ઉપર આવી રહ્યો છે.

બહુવચનનાં રૂપ અપભ્રંશમાં જ નરભતિમાં ઘોહા અને નાન્યતર ભતિમાં પન્નહં-પન્નાઈ છે. અપભ્રંશમાં જ અંતે સ્વરભાર ન હોય તેવાં રૂપ નરભતિમાં પ્રયુક્ત છે; જેમકે નિસિયા સ્વગમાં સ્વગ. સં. ઘોટકઃ > પ્રા. ઘોહઆ દ્વારા અપ. ઘોહા, તેા સં. રઘ્ઘાઃ > પ્રા. રઘ્ઘા દ્વારા અપ. સ્વગ.

શુજ. વ્યાકરણોમાં ઘોહોનું બહુવચન ઘોહા-ઘોહાઓ છે; પણ પહેલી વિભક્તિમાં બહુવચનમાં સ્વાભાવિક ભાષામાં નવી શુજરાતીમાં ઘોહા અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઘોહાહ છે. અપ. પન્નાઈનો વિકાસ શુજ.માં પાનાં છે. તેથી જ, તળ-શુજરાતમાં બહુવચનનો જુદો ઓ પ્રયુક્ત થતો નથી; બેથક, સૌરાષ્ટ્રમાં ત્યાં પાનાંહં પ્રયોજાયે.

આ પ્રકારના શબ્દોમાં અંત્યસ્વર ઉપર સ્વરભાર એટલો પ્રબળ છે કે

નજર સામે ખડાં થાય છે. આપણે નમૂના તરીકે નરભતિને માણસ શબ્દ લઈએ. એનાં સ્વાભાવિક શુદ્ધ રૂપ નીચે મુજબનાં મળ્યાં છે :

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા-દ્વિતીયા	માણસ	માણસ, માણસો
તૃતીયા-સપ્તમી	માણસે	માણસે, માણસોપ
વિભક્તિ-અંગ	માણસ	માણસ, માણસો

રૂપાખ્યાનમાં સ્વરભાર અપ્રત્યય દશામાં શબ્દમાં હોય એ રીતે જ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં હોય છે માણસમાં પ્રાથમિક ભાર માના ‘આ’ ઉપર અને દ્વૈતીયિક ભાર ણના અ ઉપર છે; વિભક્તિ-અંગમાં પણ આ જ પરિસ્થિતિ છે. પણ સ્વરાદિ પ્રત્યય લાગતાં જ દ્વૈતીયિક કે જે પ્રમાણે આવતો હોય તે તાર્તીયિક વગેરે પણ વિચલિત થઈ પ્રત્યયના સ્વરમાં આવી રહે છે. માણસો, માણસે આમાં ણમાંના ‘અ’નો સ્વરભાર ખસી પ્રત્યય ઉપર જતાં અ હસ્વતાં પણ શુભાવી લઘુપ્રયત્ન થઈ જાય છે. માણસોપમાં મા-સો-પના સ્વરમાં ભાર છે.

વિભક્તિ-અંગને પછી થી, જું, ને, માંથી પાંચમી, છઠ્ઠી, ચોથી અને સાતમીનું વધારાનું રૂપ સાધવામાં આવે છે; તે નામયોગીઓ પણ એ વિભક્તિ-અંગને જ લગાડવામાં આવે છે.

તૃતીયા-સપ્તમીના પમાં અપભ્રંશથી મળેલો સાનુનાસિક ઉચ્ચાર સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચુકત થાય છે; તળ-શુજરાત ને દક્ષિણ શુજરાતમાં ત્યાં સાનુનાસિકતા નથી. આવી જ સૌરાષ્ટ્રની લાક્ષણિકતા સ્વર પછી જુદા આવતા સ્વરાદિ પ્રત્યયની છે, ત્યાં વચ્ચે યશ્રુતિ ઉમેરાય છે : માણસોયેં આવું ઉચ્ચારણ સૌરાષ્ટ્રમાં શિષ્ટ ગળામાં પણ સ્વાભાવિક છે.

વિભક્તિરૂપોમાં પછીના જુને સપ્તમીના અને તૃતીયાના નામની પહેલાં પ લગાડવાનું રૂઢ ભાષામાં સામાન્ય છે : મગનને ઘોડે. પરંતુ વિકારક અંગવાળા શબ્દોમાં પ જુદો હોય તો ‘જું’નું વિભક્તિ-અંગ ‘ના’ જ થાય. મગનના ઘોડાપ. હાલ જો કે પ્રથમના દાખલામાં પણ મગનના ઘોડે એવો પ્રયોગ વધતો જાય છે.

એક જૂની પ્રક્રિયા આ વિષયમાં ચાલુ છે તે તો ‘જું’ને જૂનો ‘દ’ લાગી ની થવાની કે જેમાં નારી ભતિને અંશ માત્ર પણ નથી, ખાસ કરી નામયોગીઓના પ્રયોગમાં : ઘોડાની ઉપર-અંદર-માથે. વહેલી સવારે, પહેલી ઘડતે, આવતી કાલે વગેરે વિશેષણવાળા પ્રયોગમાં પણ આ સાતમીનો દ જ પડ્યો છે; ત્યાં કયાંય પણ ઉત્તર શબ્દ નારીભતિને નથી.

અહીં 'હ' પ્રત્યયનો લઘુપ્રયત્ન ય થવાની પ્રક્રિયાને પણ આપણે વિસારી ન શકીયે. ઘેર ગયો અને ગામ ગયો આ બેઉ ઉદાહરણોમાં ઉચ્ચારણ-સ્વાભાવિક રીતે ઘેર્ય અને ગામ્ય છે. મધ્ય શુજ માં ઘરદ > ઘિરિ અને ગામિ જ સમસ્યંત રૂપ હતાં. 'હ'નો ય લઘુપ્રયત્ન થતાં છેલ્લાં ત્રણસેં વર્ષોમાં ઘેર્ય જ વ્યાપક હતું. તૃતીયા વિલંકિતમાં પણ પેર્ય આવું જ વ્યાપક હતું.

સ્વ. કમળાશંકર ત્રિવેદીએ ગામ જવુંમાં સં. ગતિવાચક ક્રિયાપદની રીત સ્વીકારી બીજી વિલંકિત ગણી છે એ માત્ર ભ્રમ છે.

૨. સખળ અંગ

જેમ આપણી પાસે અકારાંત માળસ શબ્દ છે-જેનું સ્વરૂપ અંત્યસ્વરની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ અવિકારી છે-તેથી બિલટ, શબ્દાંતે ઓ નરભતિમાં અને હં નાન્ય-તરભતિમાં ધરાવતા શબ્દો છે. આપણાં શુજરાતી બ્યાકરણોમાં આને ઓકારાંત અને હંકારાંત નામે તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. વસ્તુસ્થિતિએ આ તેા અનુક્રમે નર અને નાન્યતર ભતિના એ શબ્દોની પ્રથમા વિલંકિતનાં એકવચનનાં રૂપ જ છે :

નરભતિ : સં. ઘોટકઃ > પ્રા. ઘોઢઑ > અપ ઘોઢ > મધ્ય. શુજ. ઘોઢ-
ઘોઢ દ્વારા ઘોઢો (અંતે અર્ધવિવૃત ઓ)

નાન્યતરભતિ : સં. પર્ણકમ્ > પ્રા. પન્નવં > અપ. પન્નવં > મધ્ય શુજ. પાનવં
દ્વારા પાનૂ થઈ પાનું

દ્વૈતીયિક કે જે પ્રમાણે આવતો હોય તે સ્વરભાર સ્પષ્ટ રીતે અંત્યસ્વર ઉપર આવી રહ્યો છે.

બહુવચનનાં રૂપ અપભ્રંશમાં જ નરભતિમાં ઘોઢા અને નાન્યતર ભતિમાં પન્નવં-પન્નવં છે. અપભ્રંશમાં જ અંતે સ્વરભાર ન હોય તેવાં રૂપ નરભતિમાં પ્રયુક્ત છે; જેમકે નિસિયા खगમાં खग. સં. ઘોટકાઃ > પ્રા. ઘોઢઑ દ્વારા અપ ઘોઢા, તેા સં. चङ्गाः > પ્રા. ચગ્ગા દ્વારા અપ. ચગ્ગ.

શુજ. બ્યાકરણોમાં ઘોઢોનું બહુવચન ઘોઢા-ઘોઢાજો છે; પણ પહેલી વિલંકિતમાં બહુવચનમાં સ્વાભાવિક ભાષામાં નવી શુજરાતીમાં ઘોઢા અને સૌરાષ્ટ્રમાં ઘોઢાડ છે. અપ. પન્નવંનો વિકાસ શુજ.માં પાનાં છે. તેથી જ તળ-શુજરાતમાં બહુવચનને જુદો ઓ પ્રયુક્ત થતો નથી; બેશક, સૌરાષ્ટ્રમાં ત્યાં પાનાવં પ્રયોજાયે.

આ પ્રકારના શબ્દોમાં અંત્યસ્વર ઉપર સ્વરભાર એટલી પ્રબળ છે કે

સૌરાષ્ટ્રમાં બહુવચનમાં ત્યાં ત્યાં વપરાતો ૩ સ્વરભારવિહીન છે, એટલું જ નહિ, પૂર્વના સ્વર સાથે સંધિસ્વરાત્મકતા જ અનુભવે છે. આજે દૃષ્ટિમ રીતે તળ-શુદ્ધરાત્રીમાં જ્યાં જ્યાં ઓ ઉમેરવામાં આવે છે ત્યાં પણ પૂર્વના આ અને આંની બલિષ્ઠતાને કારણે હ્રસ્વ વિવૃત્ત એ ઓકાર તદ્દન લઘુપ્રયત્ન ઉચ્ચરિત થતાં પૂર્વના સ્વર સાથે સંધિ-સ્વરાત્મક-બુદ્ધિ રીતે કહિયે તો લઘુપ્રયત્ન બવાળા લઘુપ્રયત્ન ઘની સ્થિતિમાં છે. છોકરાઓ અને માઓના ઉચ્ચાર સરખાવવાથી આની સ્પષ્ટતા થશે. નર અને નાન્યતરભતિનાં રૂપાખ્યાન હવે જુઓ :

નરભતિ ઘોડા-અંગ

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા-દ્વિતીયા	ઘોડો	ઘોડા
તૃતીયા-સપ્તમી	ઘોડે-ઘોડાપ	ઘોડે-ઘોડાપ-ઘોડાઓપ
વિભક્તિ-અંગ	ઘોડા-	ઘોડા-, ઘોડાઓ-

નાન્યતરભતિ પાના-અંગ

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા-દ્વિતીયા	પાનું	પાનાં
તૃતીયા-સપ્તમી	પાને-પાનાપ	પાને-પાનાંપ
વિભક્તિ-અંગ	પાના-	પાનાં-

એકવચનમાં પણ સાનુનાસિકતા-આસ કરી સૌરાષ્ટ્રના આહીરોમાં સાનુ-નાસિકતાનું બધાં ઉચ્ચારણોમાં જોર હોઈ-એના આલાસસામ્યે-ધૃષ્ટ માનવામાં આવે છે. ગ્રે. ડોલરરાય માંકડને આ-એમના હાલારી ઉચ્ચારણને કારણે-ધૃષ્ટ છે. વસ્તુસ્થિતિએ એકવચનમાં નિરનુનાસિકતા અને બહુવચનમાં સાનુનાસિકતા એ જ ઉચ્ચારણ-તારતમ્ય છે.

સ્વરભારની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં શબ્દાંગને છેડે દ્વિતીયિક સ્વરભાર આ બેઉ શબ્દોમાં છે. ઘોડાપ-ઘોડાઓપ એમ શ્રુતિઓ વધે છે ત્યારે અંત્યસ્વર સાથે પ્રત્યયો પણ સ્વરિત જ રહે છે, તેથી ઘોડાપમાં ત્રણે સ્વર સ્વરિત, તો ઘોડાઓપમાં ચારે સ્વર સ્વરિત છે. એ જ સ્થિતિ પાનાંપમાં-અને શિષ્ટો પાનાંઓપ પ્રયોજે તો એમાં પણ-છે.

આ જાતના સમગ્ર અંગવાળા શબ્દોમાં તૃતીયા સપ્તમીનાં રૂપોનાં બળે રૂપ થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ બે રૂપો વચ્ચે લાક્ષણિક ઉચ્ચાર-લેદ સ્ફુટ છે : ઘોડે-પાને એમાં અંત્યસ્વરમાં સાનુનાસિકતા નથી, બ્યારે ઘોડાયે-પાનાયે એમાં

લઘુપ્રયત્ન ય્ અને સાનુનાસિકતા બને છે સળળ અંગમાં 'ય' સંમીલિત થાય ત્યારે એમાં સાનુનાસિકતા સર્વથા નથી હોતી : ઘોઢે, પાને.

નિર્ગળ અંગવાળા માળસ શબ્દમાં અને સળળ અંગવાળા ઘોઢા તથા પાના શબ્દનાં રૂપ એવા પછી હવે શબ્દાંગમાં અતે ણીન્ન ણીન્ન સ્વર ધરાવતા શબ્દોનાં રૂપ તપાસિયે.

સળળ અંગવાળા ઉપરના જ શબ્દોના પ્રકારનું નારીભતિનું અંગ આપણને ફેં લાગવાથી મળે છે; જેમકે ઘોઢી. એની પ્રક્રિયા આ પૂર્વે 'ફેં' પ્રત્યયવાળા વિકાસમાં સ્પષ્ટ કરી જ છે : સ. ઘોઢિકા > પ્રા. ઘોઢિઆ > અપ. ઘોઢિઅ > મધ્ય. શુજ. ઘોઢી, એ જ અર્વા શુજ.માં જિતરી આવ્યું છે. આમ 'ઘોઢી' એ પ્રથમા વિભક્તિનું એકવચન છે પ્રાથમિક ભાર 'ઘો'ના 'ઓ'માં ને દ્વિતીયિક ભાર 'હી'ના 'ફેં'માં છે. ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ એ સ્વર હ્રસ્વ છે, છતાં પણ દ્વિતીયિક સ્વરભાર પોતામાં રાખી રહે છે. પણ બ્યારે સ્વરાદિ પ્રત્યય લાગે છે ત્યારે સ્વરભાર શુભાવી બેસે છે. જુઓ નીચેનાં રૂપ :

વિભક્તિ	, એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા-દ્વિતીયા	ઘોઢી	ઘોઢિઓ
તૃતીયા-સપ્તમી	ઘોઢિપ	ઘોઢિપ-ઘોઢિઓપ
વિભક્તિ-અંગ	ઘાઢી-	ઘોઢી-, ઘોઢિઓ-

'ઓ' અને 'ય' લાગતાં શબ્દાંગનો ફેં સ્વરિતતા તો ઠીક, પણ હ્રસ્વતા પણ શુભાવી લઘુપ્રયત્ન થઈ રહે છે ને પછીના સ્વરમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્ચુતિ ઉમેરી આપે છે. સૌરાષ્ટ્રમાં તો તેથી જ ઘોઢિયુ-ઘોઢિયું અને ઘોઢિયે ઉચ્ચારણ પણ વ્યાપક છે. શુજરાતમાં પણ લઘુપ્રયત્ન યશ્ચુતિવાળું ઘોઢિયો-ઘોઢિયે ઉચ્ચારણ સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં સંભળાય છે, ભેડણીમાં ભસે ઘોઢીઓ-ઘોઢીપ લખાય.^{૭૮}

ફ-ફેં અંતવાળા શબ્દ

ફક અને ફકા પ્રત્યયો દ્વારા જિતરી આવેલા દીર્ઘ ફેંકારાંત શબ્દો બધા તદ્દભવ છે, બ્યારે હ્રસ્વ ફકારાંત તત્સમશબ્દો આપણે શુજ.માં પ્રયોજિયે છિયે-નર-નારી નાન્યતર જાતિનાં હ્રસ્વ ફ દીર્ઘ ફેં ધરાવતાં આ બધાં જ નામોનાં રૂપા-ખ્યાન ઉપર પ્રમાણે જ પ્રયુક્ત થાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું કે વિભક્તિઓનો અર્થ આપનારા અનુગો અને નામયોગીઓની પૂર્વે પ્રયોજાતાં શબ્દાંગને અતેનો

૭૮. પો જેવા એક ફરી બધા શબ્દોની સ્થિતિ પણ આવી છે. ધિવે કહેવું હોય તો ધિમિતો 'ફેં' સ્વરભાર શુભાવી હ્રસ્વતા પણ શુભાવે છે ને લઘુપ્રયત્ન બની રહે છે

સ્વરભાર જળવાઈ રહે છે; એ હ્રસ્વ નથી થતો. બેશક, પોતાનામાં સ્વરભાર ન હોય તેવા શબ્દો-માઈ જમાઈ જનોઈ જેવા શબ્દોમાં સંધિસ્વરાત્મક જ પરિસ્થિતિ હોઈ અંતે લખાતા ફોને કોઈ સ્વતંત્ર ઉચ્ચારણ છે જ નહિ.

૩-૩ અંતરાળા શબ્દ

નરભતિનાં લાહસોયાં નામો-સં. કૃષ્ણકા>પ્રા. કન્દુમો>અપ. કન્દુહ > કાંનુ, એ પ્રમાણે પાનુ, લામુ, નારીભતિનાં એવાં સ્ત્રીઓનાં નામ હસુ, જસુ, લીહુ; ઉપરાંત સં. શ્વશૂકા>પ્રા. સસ્સુઆ >અપ સસ્સુમ >મધ્ય. શુજ. સાસુ-સાસુ, સં. વાલુકા>પ્રા. વાલુમા>અપ. વાલુમ >અર્વા. શુજ. વેલુ; તો સં. ચૂકા>પ્રા. જૂમા>અપ જુમ >મધ્ય શુજ. જૂ આ રીતે આ પ્રકારના શબ્દ ઊતરી આવ્યા છે

ગુજરાતી બેઠણીમાં એકાક્ષરી નિરનુનાસિક ઉવાળા શબ્દોમાં અંત્ય ઉ દીર્ઘ સ્વીકારાયો છે. વસ્તુસ્થિતિએ સાનુનાસિક કે નિરનુનાસિક આવા એકાક્ષરી શબ્દોના કે વધુ અક્ષરવાળા શબ્દોના ઉ હ્રસ્વ જ ઉચ્ચારિત થાય છે, એના ઉપર સ્વરભાર હોય તોયે. સ્વરભાર સાથવતા નથી તેવા. ગાડ વગેરે શબ્દોમાં તો માડનું સંધિસ્વરાત્મક જ ઉચ્ચારણ હોઈ અને કોઈ અલગ અસ્તિત્વ જ નથી. સંસ્કૃત કે અરબી-ફારસી પ્રકૃતિના દીર્ઘાંત શબ્દ મળ્યા છે-આપણે વધુ યાજૂ જેવા પ્રયોજિયે છિયે-તે બધાનાં પણ રૂપાખ્યાન અહીં આપવામાં આવે છે તેવાં જ થશે

લાહ શબ્દ (બંને સ્વર ઉપર બારવાળો)

વિભક્તિ	એકવચન	બહુવચન
પ્રથમા-દ્વિતીયા	લાહ	લાહ, લાહમો
તૃતીયા-સપ્તમી	લાહપ	લાહપ, લાહમોપ
વિભક્તિ-અંગ	લાહ-૭૯	લાહ-, લાહમો-

અહીં મો અને પ પ્રત્યય પૂર્વે અંત્ય ઉ સ્વરભાર ગુમાવી છેક લઘુપ્રયત્ન ઠાટિમાં આવી પહોંચે છે. આમાં ‘મો’ પૂર્વે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપમાં ઘટ્ટુતિ આવી રહે છે; જ્યારે પમાં ઘટ્ટુતિ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં લાહુયેં બોલું જ ઉચ્ચારણ બ્યાપક છે. ઉકારાંત શબ્દોને બહુવચનમાં સૌરાષ્ટ્રમાં ઉ હે ઉં પ્રત્યય નથી જ લાગતો, તેથી એવાં કોઈ રૂપ કોઈપણ વિભક્તિમાં ત્યાં નથી.

સંખ્યાક્રમવાચક નેતુ-લું, પકાણુ-ણું થી નવાણુ-ણું સુધીના શબ્દોમાં જરૂર

૭૯. જૂ જેવા એકાક્ષરી શબ્દોને મો-પ લાગતાં ક હ્રસ્વના ગુમાવી સ્વરભારવિહીન થઈ જાય છે.

પડતાં રૂપાખ્યાન થાય ત્યાં અંતે સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ હોય કે ન હોય, રૂપ ઉપર પ્રમાણે થાય છે.

ઘઠારાંત શબ્દ

ઘલે-તાલે જેવા અરણી ઉછીકા શબ્દ ૨ મળ્યા છે તેમાં અંતે ષ સ્વર છે. આ શબ્દોનાં બહુવચનનાં રૂપ નથી, તેમ તૃતીયા-સપ્તમીના ષવાળાં રૂપ પણ નથી; અનુગો અને નામયોગીઓથી જ રૂપો સિદ્ધ થાય છે.

ઝોકારાંત શબ્દો

શુદ્ધ ઝોકારાંત શબ્દોનું પ્રમાણ આપણે ત્યાં ખૂબ ઓછું છે સં. ગોઘા > પ્રા. ગોહા > અપ. ગોહ > અર્વાચીન-ગુજ. ઘો, સં. જલોંકા > પ્રા. જલોંમા > અપ. જલોમ > અર્વાચીન-ગુજ. જલો. આમ ઘો જલો જેવા ઝોકારાંત શબ્દ આપણે ત્યાં રૂપસિદ્ધિ પામે છે. આવા શબ્દોનાં બહુવચનનાં રૂપોમાં પ્રત્યય ‘ઝો’ પ્રયુક્ત થતો નથી; સૌરાષ્ટ્રમાં ‘ઝ’ કે ‘ઝં’ પ્રયુક્ત થતો નથી. તૃતીયા-સપ્તમીના ષ લાગે છે; ઘોષ જલોષ જેમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્ચુતિ છે. બાકી અનુગો અને નામ-યોગીઓ સાથે રૂપસિદ્ધિ છે.

સાર્વનામિક સૌનાં રૂપ તેમજ દશ્રુતિવાળા ઘડુ જેવા શબ્દો ઉચ્ચારણ ઘોઃ જ હોઈ ઘો જેમ રૂપાખ્યાન પામે છે; આમાંથી ઘડુનું તો બહુવચન શિષ્ટ ઉચ્ચારમાં ઘોઃઝો (ઘશ્ચુતિ સાથે) થાય છે. તૃતીયા-સપ્તમીમાં સૌષ-ઘોષ (ઘશ્ચુતિ સાથે); ઉચ્ચારણમાં યશ્ચુતિ સર્વત્ર નથી આ ઝો-ઝોકારાંત શબ્દો પોતામાંને અંત્ય સ્વરભાર નથી શુભાવતા.

રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે સર્વનામો વિશેષણો અને નામોની અર્વા. ગુજ.માં ઉચ્ચારણગત સ્વાભાવિકતા સાથે સ્થિતિ છે. આપણે ત્યાં અત્યારે અવ્યયોની સ્થિતિમાં આવી રહેલાં સંખ્યાબંધ રૂપ ઝેવાં પણ છે કે જે તે તેના મૂલ સ્વરૂપમાં કોઈ અને કોઈ વિભક્તિના રૂપમાં પણ હતાં. આવાં તેમજ શુદ્ધ અવ્યયાત્મક દશાનાં અવ્યયોને અહીં જોઈ જવાથી ક્રિયાપદો જ પછી બાકી રહેશે.

૭. અવ્યયો

અંગ્રેજી વ્યાકરણને અનુસરીને આપણે અવ્યયોને ચાર વિભાગમાં વિભક્ત કરી નાખ્યાં છે : ૧. કેવળપ્રયોગી, ૨. ક્રિયાવિશેષણ, ૩. નામયોગી, અને ૪. ઉલ્લાખવચી. અર્થને તેમજ વાક્યગત પ્રયોગને અનુસરીને થતું આ વિભાગીકરણ આદરણીય અવશ્ય છે.

(૧) કેવળપ્રયોગી અવ્યયો

કેવળપ્રયોગી અવ્યયો વસ્તુસ્થિતિએ વાક્યનો ભાગ નથી હોતાં; સામાન્ય રીતે વાક્યારંભે, યા ક્વચિત્ વચ્ચે એકલાં, કેટલીક વાર સંબોધનની સાથે પણ પ્રયુક્ત થાય છે, જ્યાં સર્વત્ર જલકમલવત્ એ વાક્યથી અલિપ્ત જ હોય છે. આપણે ત્યાં પ્રયોજાતાં આવાં અવ્યયોમાંનું કેઈ તદ્દન અર્વાચીન છે તેા કેઈ છેક વેદકાળ જોટલાં જૂનાં છે.

જૂનામાં જૂનાં વેદકાલીન હયે (ઋગ્વેદ) અને હૈ (અથર્વ.) આ બે છે—જેના અવશેષ તરીકે સંસ્કૃત કાળમાં જ હે બિહું થયું. આ ત્રણે સંબોધનમાં વપરાતાં; તેા વચ્ચેનું ખાલી ઉદ્ગાર તરીકે પણ. આ રૂપો રવાતુકારી કરતાં ધ્વનિરૂપ જ છે. અહહ અહો એ આપણે ત્યાં આજે પણ આદુ છે. જોના વિકાસમાં અહાહા, ઓહો—અને ધૃણાદર્શક અઘઘઘ,^{૮૦} હુઃખદર્શક હાય, સંભતિ-દર્શક આહા—જેનો વધુ વિકાસ હંકારાત્મક હા—આજે આપણે પ્રયોજિયે છિયે—નાના બિલટા અથેં.

શોક અને આશ્ચર્ય માટે પ્રયોજાતો અરે પણ સંસ્કૃત કાળનો છે—જેણે રે આપ્યો છે. મૂલમાં યત્રુવાચક અરિ યત્તદનું આ સંબોધન છે,^{૮૧} પણ પછી એ સામાન્ય રીતે જ પ્રયોજાતો રહ્યો છે. આની સાથે સ્વતંત્ર સરખામણી કરવી હોય તેા સમુદ્રમાં ખારવાઓ ‘હેલિયો’ અવાજ કાર્યારંભે કરે છે તેની સાથે થઈ શકે. સં. હેન્ઝરચાનું હેરચો થઈ હેલચો. પતંજલિએ મહાભાષ્યમાં હૈચોને હેલચો હેલચો इति कुर्याणाः બતાવ્યા છે. આ જ હેલચોનું પછી હેલિયો પણ થયું અને આરિયાં પણ થયું. ‘આરિયાં’ થવું એટલે નાશ પામવું.

સં. ના અચિ-અચેએ આપણને યચ અને ય આપ્યાં છે—નિર્દેશાત્મક, તેા અહોએ ઓ આપ્યું છે. હુઃખવાચક ઓચ પણ આનો વિકાસ લાગે છે. આશ્ચર્યદર્શક વાહ—વાહ વાહ એ નવી વસ્તુ જણાય છે.

અણુગમે દર્શાવનાર ઘિક્ જૂનો સં. છે, તેા ફદ્-ફિદ્-છદ્-છિદ્-હી-હિઃ—ચૂંકવાની વૃત્તિ બતાવતો થૂ આ નવા છે. એવો જ ચૂપ પણ નવો છે—અરબીએ આપેલો ઝાવાઝ પણ નવો છે—આનંદ ને અભિનંદનદર્શક.

મલે—સં. મદ્રકમ્ > પ્રા. મહ્લવં > અપ. મહ્લર્વનું તૃતીયા વિશક્તિનું અવ્યયાત્મક રૂપ. આ લાક્ષણિકતા ગુજર પ્રભાની ખૂબ જૂની છે. ‘મહ્લર્વ’

૮૦. આ રૂપમાં જાણે કે વેદકાલ પૂર્વેની ઉચ્ચાચ્છ્રિક્રિયા ન હોય એવું લાગે છે,

૮૧. ગિદટની : પૃ. ૪૧૭

શબ્દથી આ પ્રજા વાક્યારંભ કરતી એવું ઉદોત્તનસૂત્રિએ-‘કુવલયમાતા’ (સં. ૮૩૫) નામક ગ્રંથમાં ગુજર દેશની ભાષા વિશે ખ્યાલ આપતાં સૂચવ્યું છે.

ઘાસ-સં. વરમ્નો જ વિકાસ છે. ક્રિયાવિશેષણ તરીકે આનો પ્રયોગ પ્રમાણમાં જૂનો છે

વિવેકદશકે જી નબ્ય ભારત આર્ય ભાષાઓમાં વ્યાપક છે. આનું મૂલ સં. નાટકોમાં છાશવારે પ્રયોજતા જયતુમાં છે. જયતુ મહારાજ, જયતુ રાણી, જયતુ મર્ત્તા વગેરેમાંના જયતુનેા શૌ. જેદુ > પ્રા. જેડ > અપ જિડ દ્વારા જી આવી રહ્યો છે. સં. જીવ આજ્ઞાથં ખીજ પુરુષના એકવચનમાંથી લાવવાનું મન થાય, પણ સં. નાટકોમાં એ વ્યાપક નથી જ, બ્યારે જયતુ અત્યંત વ્યાપક છે.

કેમ, કાં આ બે અવ્યયો પ્રશ્નાર્થ-આશ્ચર્ય વગેરે બતાવવા પ્રયોજાય છે. કેમ વિશે આ પૂર્વે સ્પષ્ટતા થઈ ચૂકી છે. કાં રૂપ સં. યાવત્-તાવત્નાં અપ માં જામ તામ થાય છે તેના આભાસસાથે શક્ય *કામમાંથી આવ્યું છે, જેવું ‘હું તાં જઈશ’માં ‘તાં’ મળ્યું છે.

સંમતિદશકે હા અને નિષેધદશકે નાનો તે તે અર્થે વાક્યારંભે સ્વતંત્ર પ્રયોગ છે જ. આમાંના નાનું મૂળ તો નિષેધવાચક ક્રિયાવિશેષણ સં. નમાં છે, બ્યારે હાનું મૂળ સં. અહામાંથી સંભવે છે. આવાં જ સંમતિદશકે હો-હૈં-હૈં અને નિષેધદશકે જૈહૈં રૂપ છે-જે માત્ર ઉદ્ઘાસાત્મક જ છે.

હાને સ્થાને તળશુજરાતમાં દોવે [બંને સ્વર ઉપર ભાર] અને સૌરાષ્ટ્રમાં હા ઉપરાંત દોવ પણ પ્રયોજાય છે; આ માત્ર હાનેા વિકાસ છે.

હા, હોદા, હોદો, ના આ નારીબતિનાં નામ તરીકે પણ પ્રયોજાય છે.

(૧) ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો

વાક્યમાં ગમે ત્યાં હોય, પણ જેનો સંબંધ ક્રિયાપદ સાથે જ હોય તે ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયો છે. આમાં કાળ સ્થળ રીતિ હેતુ નિષેધ પરિણામ વગેરે બતાવવાનું બળ રહેલું છે.

(૧) કાલવાચક-જ્યારે ત્યારે^૨ ક્યારે અને આના ઉપરથી થયેલાં જ્યારથી ત્યારથી^૨ ક્યારથી બળ્ણિતાં છે. આના ભિન્ન વિશે આ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. સં. તત્સમ ‘કદા’ ક્વચિત્ પ્રયોજાય છે; પણ આપણે ત્યાં બહુ થયેલું તો અનિશ્ચિતાર્થ કદી છે, જેમાં ક્યારેકનો અર્થ છે. હિંદીમાં કમી

આ અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે. સ્વ. અંબાલાલ બની એની દ્વિરુદ્ધિથી કદીમદી એવો પ્રયોગ કરતા.

સૌરાષ્ટ્રમાં 'અત્યારે'ના અર્થમાં અટાળે પ્રયોજાય છે-જે આ ટાળું સંભળીનું રૂપ છે. અટાળ-અંજથી અટાળમાં-અટાળામાં-અટાળાથી એવાં રૂપ પણ ત્યાં પ્રયોજાય છે.

કાલવાચક બીજાં નીચેનાં પણ પ્રયોજાય છે :

આજ-[અંતે લઘુપ્રયત્ન અકાર, સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર] સં. અઙ > અપ. અઙ્ઙુ; પણ સ્વરભાર અંતે પણ રહેતાં આજે.

કાલ-[કાલ્ય લઘુપ્રયત્ન 'ય' સાથે-સ્વરભાર આદિશ્રુતિ પર] સં. કલ્યે -કલ્યમ્ ઉપરથી અપ. કલે દ્વારા મધ્ય. શુજ. કાલિ ઉપરથી. અંતે પણ સ્વરભાર સાચવવા પછી કાલે રૂપ પ્રયોજાય છે.

હજી-[હેલ્લા સ્વર ઉપર ભાર]-સં. અઙાપિ > પ્રા. અઙ્ઙિ > અપ. અઙ્ઙુ વિનું *અઙ્ઙુહ-અઙ્ઙહ દ્વારા 'હ'ના પ્રક્ષેપે હજી રૂપ. અપભ્રંશકાલીન ઉકારને કારણે 'હજુ' રૂપ પણ પ્રયોજાય છે. આમાં 'હ' નીચે આવતા 'હવે'ના આભાસસાચે પ્રવેશ્યો છે.

અગાડ-[વચ્ચેના સ્વર ઉપર ભાર; આડ સંધિસ્વરાત્મક ઉચ્ચારણુ] સં. અગ્રતઃ > પ્રા. અગગ્ગો > અપ. અગગડ > હિંદીમાં આગૂ, પણ શુજ. માં અગાડ આજે સ્વીકારાયો છે, જે અગડનું શિષ્ટ રૂપ સંભવે છે; જેમકે તળશુજ-શતમાં આવા સંયોગોમાં અહ અડ એવાં સંધિસ્વરાત્મક ઉચ્ચારણુ છે. સરખાવો મઈ > માર્ઈ, ગડ > ગાડ, કમડ > કમાડ વગેરે.

હટ-[અંતે લઘુપ્રયત્ન અકાર; સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર] સં. હટિતિમાંના હટ અંગને જ આપણે પકડી રાખ્યું છે એના દ્વિભાવથી હટપટ.

તરત-તુરત-તૂર્ત-[પ્રથમના બેઉમાં વચ્ચેના 'ર'ના 'અ'માં ભાર, છેલ્લો સ્વર લઘુપ્રયત્ન, છેલ્લામાં આદિશ્રુતિ ઉપર ભાર-પણ બેડાક્ષરને બળે છેલ્લો સ્વર અ પૂર્ણ.] સં. ત્વર ધાતુનું ભૂતકૃદંત તૂર્ણ થાય છે; એનું સંભવિત *તૂર્ત તત્સમ જણાય છે. એના અર્વાચીન તદ્ભવે-રૂપે તુરત અને તરત વિકાસ શક્ય છે. હિંદીમાં તુરંત છે.

હમણાં-હવણાં-હવડે-[આદિ અને અંત્યશ્રુતિ ઉપર ભાર; વચ્ચેની શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર] સં. અધુના > પ્રા. અહુણામાં જ સંભળીનાં આંધી અને હની ઉપર તરફની ગતિથી હડણાં-અંત્યસ્વર ઉપરના સાતુનાસિક ઉચ્ચારણુના બળ

ઉપર ડના સંપ્રસારણથી હવળાં-હવડાં, વ્ની સાનુનાસિકતાથી હમળાં; હવડે એ નવો સમયતં વિકાસ પ પ્રત્યયથી છે. મધ્ય ગુજ. માં હવડાં ખૂબ મળે છે. અહીં ડનો જ થવાનું વલણ ડના મૂર્ધન્યતર ઉચ્ચારણને કારણે છે : મૂર્ધન્યતર ડ સાનુનાસિક બોલાતાં જમાં જ પરિણમે.

હવે-હાવાં—[સ્વરભાર પહેલા શબ્દમાં અંતે, બીજામાં બેઉ ઉપર] હાવાં અત્યારે પ્રયોજાતું નથી. સ્વ નરસિંહરાવે એમની કવિતામાં ખૂબ પ્રયોગ કર્યો છે. હવેનું જૂની ગુજરાતીમાં વ્યાપક રૂપ હાવે છે, હાવિ રૂપ દ્વારા. સં. અથવા > પ્રા. અહવાનું અપ. માં અહવહ દ્વારા આ રૂપનો વિકાસ થયો છે.^{૮૩} મેરની બોલીમાં હેવ રૂપ પ્રયોજાય છે, જે જૂ. ગુજ. ના દિવનો વિકાસ છે.

ઓળ-હોળ—[ઓ વિવૃત અને સ્વરભારયુક્ત-અંતે લઘુપ્રયત્ન અ હ્રસ્વ માત્ર સ્વરિત ઉચ્ચારણ જ.] સં. અહુના > પ્રા. અહુળા > અપ. અહુળ=હમણાં-માંથી 'આ વર્ષે' એવો વિકસિત અર્થ.

પોર—[સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર; અંત્ય લઘુપ્રયત્ન અ] સં. પઠ્વ- 'ગતવર્ષ'—પ્રા. પઠ દ્વારા સ્વરબ્યત્પયથી *પુર થઈ પોર.

પરાર—[સ્વરભાર વચ્ચેની શ્રુતિના 'આ' ઉપર] સં. પરારિ 'ગત બીજા વર્ષ' માટે છે તેનો વિકાસ.

આસ્તે—[બંને સ્વર ઉપર ભાર] આ રૂપ કા. આહિસ્તહમાંથી છે.

આ છેલે-ઓલી-છેલે—સૌરાષ્ટ્રમાં-ખાસ કરી સોરઠના દક્ષિણ ભાગમાં આ સમયે-પેલે સમયે એ અર્થમાં આ પ્રયોજાય છે. અહીં છેલ=તમારો-એ જ શબ્દ 'સમય'ના અર્થમાં લાક્ષણિકતાથી પ્રયોજાયો છે. ઓલીમાં ઓલ+હ સમગ્રી પ્રત્યયનો 'ફે'માં સંકેત થયો છે.

અરબી જલ્દ અને હાલાંનાં જલ્દી અને હાલ રૂપ અપણે ત્યાં 'તરત' અને 'હમણાંના સમયે' એ અર્થમાં અતુલકે પ્રયોજાય છે.

(૨) રથલવાચક-જ્યાં ત્યાં અહીં અહીંયાં (=અહિંયાં), ક્યાં અને 'શ્રી'

—લગાડી વપરાતાં રૂપ-આ વિશે આ પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે. ઉપરાંત નીચેનાં અન્ય વ્યાપક છે :

૮૩. આ હેમયદ્રે વિભાવવા-દિવા-સહ-નહેઃ કિર-અહવહ-દિવે-સહું-નાહિ (સિ દે. ૮-૪-૧૧૯) એ સૂત્રમાં સીધો આદેશ જ અવવાનો અહવહ નોંધ્યો છે, જેમાં સંપત્તિનો જ ઉમેરોયો જ છે. પરંતુઃ અવવાનો એ સીધો વિકાસ છે. ટેરિસ્ટોરી વગેરેએ જુદી જુદી કલ્પના કરી છે તે નિરર્થક છે.

પહેલાં—[પે:લાં; હશ્તિ માત્ર-ખંને શ્રુતિ ઉપર સાર] આ પૂર્વે ૨૫૪ થઈ ચૂકેલા પહેલું અવ્યયાત્મક સમ્ભવંત રૂપ ‘આં’ પ્રત્યયથી. આ અર્થમાં સં. તત્સમ ‘પ્રથમ’ પણ પ્રયોજવામાં આવે છે.

પછી-પછે-પછે [સ્વરભાર અંત્યસ્વર ઉપર. અંત્ય ધં અર્ધવિવૃત] સં. પશ્ચાત્ના પ્રા. પચ્છ અંગને અપ. નો ફ લાગી^{૮૪} પચ્છદ્ દ્વારા પાછદ્-પાછદ્ થઈ પછદ્-દંમાંથી પછે-પછે રૂપ છેક દ્વારામ સુધી પ્રયોજાયેલ છે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ જ રૂપ છે; પછી શિષ્ટોએ સર્વત્ર પછી રૂપ સ્વીકાર્યું. ^{૮૫}

આગલ(-લ્ય)—[અંતે લઘુપ્રયત્ન અવાળો લઘુપ્રયત્ન ચ; સ્વરભાર પ્રથમની બે શ્રુતિ ઉપર] એક બાજુ વિશેષણ આગલું-લ્યું અને બીજી બાજુ અવ્યયાત્મક આગલ (-લ્ય) આમ બેઉ રૂપે આ શબ્દ ગુજ. ભાષાને મળ્યો છે એકમાં લ્ સચવાયો છે, બીજામાં લ્ થયો છે. ખંને શબ્દો વચ્ચે તેથી સેકડો વર્ષનું દૂરપણું ૨૫૪ છે. ખંનેના મૂળમાં દ્રવિડી મૂળનો ફલ્ છે. ફલ્ દ્વારા અગ્નિલક્ષ્મ અને ફલ્ દ્વારા અગ્નિલક્ષ્મ. એકે પ્રા. અગ્નિલક્ષ્-અગ્નિલ્લિં દ્વારા અપ.માં અગ્નિલ્લિંથી મધ્ય. ગુજ. માં આગલિંથી આગલું-લ્યું આપ્યું, તો બીજાએ સમ્ભવંત પ્રા. અગલ્લદ્ દ્વારા અપ.માંથી મધ્ય. ગુજ. આગલદ્-આગલિ દ્વારા આગલ્ય-આગલ્ય થી આગલ આપ્યું. એકવડો લ્ હોઈ-આ પાછલા કિસ્સામાં લ્ થયો, પહેલામાં બેવડો ફ્ હોવાથી આપણને લ્ જ આવી રહ્યો.^{૮૫}

૮૪. આ હેમચંદ્રે પદ્યાર્થમેવેવેદાનો-પ્રયુત્તેષઃ પચ્છદ્-અન્વદ્-જિ-અન્વદ્-પચ્ચલિ-પચ્ચલિ-પચ્ચલિ (સિ. દે. ૮-૪-૪૨૦)માં પદ્યાર્થનો પચ્છદ્ આદેશ જ નોંધ્યો છે મૂળ રૂપ પદ્યાર્થ ઉપરથી પ્રા. પચ્છદ્ દ્વારા અપ.ને પચ્છદ્ રૂપ મળ્યું છે પદ્યાર્થ રૂપ જ પદ્યાર્થ પાંચમી વિભક્તિ એકવચનનું રૂપ સં.માં છે પદ્યાર્થમાં પણ ‘પદ્ય’ અંગ જ છે અગ્નિમાં આ ‘દમ’ પ્રત્યય જ છે, જેમાં અંગ ‘અમ’ છે.

૮૫. મને એમ લાગ્યા ક્યું છે કે જિહ્વામૂલીય લ્ નું ઉચ્ચારણ અપભ્રંશ-યુગમાં પ્રચલિત હતું: જ્યાં જ્યાં એકવડો લ્ લેખનમાં દ્વિશ્રુતિપ્રધાન (intervocalic) હતો ત્યાં એનું ઉચ્ચારણ લ્ થતું અને બેવડો લ્ હોય ત્યાં ફલ્ લ્. નીચેના ઉદાહરણમાં અંત્યાનુપ્રાસ જોવાથી આનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકશે:

સાચક ઉપરિ તણુ ઘરડ તલિ ઘણદ રચનાઈ ।

સામિ સુમિચ્ચુ વિ પરિહરદ સમાનેદ રણાઈ ॥

(સિ. દે. ૮-૪-૩૩૪)

આમાં રચનાઈ-ચણાઈ કરતાં રચનાઈ-ચણાઈ વધુ સ્વાભાવિક છે, તેથી જ તલિ અને ઘણદ વચ્ચેના ઉચ્ચારણમાં તલિ-ચણદ વધુ સ્વાભાવિક જણાય છે. હાથપ્રતોમાં લેખનમાં તો છેક દ્વારામના સમય સુધી લ્ને ખંને સર્વત્ર લ્ જ લખાયા કર્યો છે એ તફાવત જાણીની વાત છે.

મોર્ય-[પહેલી શ્રુતિ ઉપર ભાર]-સૌરાષ્ટ્રમાં બ્યાપક આ શબ્દ મુહરે > મુહરે > મુહર > મુર > મોરિ > મોર્ય 'આગળ'ના અર્થમાં.

પાછલ(લ)-[અતે લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ સાથે લઘુપ્રયત્ન અકાર; સ્વરભાર પ્રથમની બે શ્રુતિ ઉપર.] એક બાજુ વિશેષણાત્મક પાછલું-લ્યું અને ખીણ બાજુ અભ્યયાત્મક પાછલ(-લ્ય) આમ બે રૂપે આ શબ્દ આપણને મળ્યો છે. સં. મૂલના 'પછ' અંગને ફલ અને ફલ દ્વારા માળેલાં પચ્છિલમ અને પચ્છિલમ અંગોનો આ અનુક્રમે વિકાસ આગલું-લ્યું અને આગલ(-લ્ય) જેવો જ છે.

ઉપરનો ભેદ રો. ટેરિસટોરીને લક્ષ્યમાં હોય એમ લાગે છે, કેમકે એમણે આગલિતું મૂળ અપ. અગિલે < સં. અગિલેમાં અને પાછલિતું મૂળ અપ. પચ્છિલે < સં. પચ્છિલેમાં ભેદ છે. જેવડા લ્માંથી એકવડો લ્ આવતો હોય. એશક, આગિલડ હેદિલડ ધુરિલડ પૂર્વિલડ વહિરિલડ માંદિલડ વિચિલડનાં મૂળ આપતાં પણ અપ. નો જેવડો જ નોંધ્યો છે, જે વસ્તુસ્થિતિએ અપખંશમાં પણ એકવડા લ્ રૂપે પણ શક્ય છે. ઉક સં. ભૂમિકામાં ફલ એકવડા લ્થી સ્વીકારાયો જ હતો. આ. હેમચંદે અગલર્ડ (સિ. હે. ૮-૪-૩૪૧) નોંધ્યું જ છે, એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે.

પછવાડે-'પાછલ'ના અર્થમાં 'પછવાડે' પણ પ્રાંતીયતાથી પ્રયોજાય છે. સં. *પછ+પાટક > પ્રા. પચ્છવાહમ- > અપ. પચ્છવાહમ-માંથી સમસીના પ્રત્યયથી આ રૂપ આવ્યું છે વસ્તુસ્થિતિએ શુભ માં આવેલા 'પછવાડું' શબ્દનું આ સમસીનું રૂપ છે.

✓ **હેઠે-હેઠલ(-લ્ય)**-[પ્રથમની ૨ શ્રુતિ ઉપર સ્વરભાર; પાછલા શબ્દમાં છેડે લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ સાથે લઘુપ્રયત્ન અકાર] સં. અધસ્તાલ્તું પ્રા. રૂપ હેઠ છે તેનું અપ.માં સમસીનું રૂપ હેઠદ દ્વારા આપણને હેઠે રૂપ મળ્યું છે. હેઠવં વિશેષણાત્મક હતું-તેનું આ રૂપ આપણે ત્યાં કંચે-નીચે જેમ અભ્યયાત્મક બન્યું છે. હેઠ અંગને ફલ દ્વારા હેદિલથી હેઠલ(-લ્ય) આવ્યું છે; ન્યારે હેઠલું(-લ્યું) જેવડા ફલનો-અપ. હેદિલમનો વિકાસ છે. એકવડો લ્ અહીં પણ ે. ટેરિસટોરીની નજર બહાર છે. ૮૭

✓ **કંચે**-[બંને સ્વર ઉપર ભાર] સં. **उच्च** વિશેષણનું સાનુનાસિક સ્વરના

૮૬. ડો. ટેરિસટોરીના આ અને નવેના પ્રકાર માટે જુઓ અનુક્રમે ખડ ૧૦૧-(૩) અને ૧૪૪. એમને અનુસરી ડો. દવેની નજરમાંથી પણ આ ભેદ સરી મયો છે. જુઓ પ. ૧૧૮ અને ૧૫૯ ઉપર આગલા અને પાછલા શબ્દ

૮૭. ડો. ટેરિસટોરી : ખડ ૧૦૧-(૧)

ઉમેરણે 'સપ્તમીનું' આ રૂપ છે. અપભ્રંશ ભૂમિકા બાદ સાનુનાસિકતા ઉમેરાઈ છે.

નીચે-[બંને સ્વર ઉપર બાર] સં. ઉચ્ચના આભાસસામ્યે નિચ્ચ થયા પછી જ આપણને સપ્તમીનું આ રૂપ મળ્યું છે; જે ઘેવડો જ ન કરવામાં આવે તો દ્વિશ્રુતિમધ્યગત જુ ટકી શકે નહિ. સં. ઉચ્ચેસ અને નીચેસ અવ્યયાત્મક રૂપ પણ, વસ્તુસ્થિતિએ, તૃતીયા બહુવચનનાં રૂપ છે, કે જેવું રાનેસ. અર્વા. ગુજ.માં ઝંઘું-નીચું વિશેષણાત્મક છે જ. પ્રક્રિયા ઉપર મુજબની જ છે. પ્રાકૃતમાં નીચ શબ્દનાં નીચ-નીચ અને નિચ્ચ બંને રૂપ પ્રયોજાયાં છે.^{૮૮}

માંહ્ય-[આદિશ્રુતિ ઉપર બાર; છેડે લઘુપ્રયતન યશ્રુતિ સાથે લઘુપ્રયતન અ] આ પૂર્વે માં અનુગનો જે વિકાસ છે તે આનો. આમાં મહાપ્રાણ સ્વર સચવાયો છે, સૌરાષ્ટ્રમાં માંયજ ઉચ્ચારણ છે. શિષ્ટોમાં માંહે-બંને સ્વર-ઉપર બારથી પણ ક્વચિત્ પ્રયુક્ત થાય છે.

ચહાર[રખ]-[ચહારય કે ચારય દ્વિશ્રુત્યાત્મક ઉચ્ચાર મહાપ્રાણ સ્વરથી; ને છેડે લઘુપ્રયતન યશ્રુતિ સાથે લઘુપ્રયતન અકાર] સં. ચહિસ અવ્યય રૂપને સ્થાને પ્રાકૃતમાં ચાહિરં રૂપ પ્રયુક્ત થતું હતું.^{૮૯} આને સપ્તમી વિભક્તિનો પ્રત્યય લાગી મધ્ય. ગુજ.માં ચાહિરિ રૂપ પ્રયુક્ત થતું હતું તેમાંથી ચાહારિ થઈ આ રૂપ મળી આવ્યું છે.

આઘે-[બંને સ્વર ઉપર બાર]-ગુ.માં આણું વિશેષણ છે તેની સાતમીનું આ રૂપ છે. આનું જૂનું રૂપ પ્રાકૃતમાં ઠાઈ બાણવામાં નથી આવ્યું. એનું સંભવિત રૂપ સં. "અગ્ર+હિત=આગળના ભાગમાં મૂકેલું" ઠાઈ શકે, તો પ્રા. *અગ્રહિં > અપ. *અગ્રહિવં > મધ્ય. ગુજ. *આઘિવં-આઘવં દ્વારા આ રૂપ મળે.

છેટે-[બંને સ્વર ઉપર બાર] ગુજ.માં છેટું વિશેષણ છે તેની સાતમીનું રૂપ છે. પ્રાકૃત દેશ્ય છેઝ શબ્દ 'પ્રાંત-છેટો' એ અર્થમાં છે (દે. ના. ૩-૩૮). આણે આપણને 'છેટો' નામ અને 'છેઝ=તદન' એ બે શબ્દ આપ્યા છે, જેમાં આગલામાં સ્વાથે 'ઢ' પ્રત્યય છે, તો પાછલામાં પણ 'સ્વાથે' જ પ્રત્યય છે. છેવાડં-છેવાડું-છેલું આ વિશેષણો પણ આ 'છેઝ'નો વિસ્તાર છે; એવો જ છેટું પણ. 'વૃત્ત'-રહેલું-એ સં. શબ્દના ઉદ્ભવ વિકાસે છેટું અને છેવાડું બંને શબ્દ આપ્યા છે. છેવાડું એ છેવાડુંનો વધુ વિકાસ છે. આ રૂપોમાંથી છેટે-છેવાટે-છેવાઢે અને છેલ્લે રૂપ અવ્યયાત્મક મળ્યાં છે. પ્રા. દે. છેઝ-સં. છેદ-માંથી શક્ય છે.

અંદર-[પ્રથમની બે શ્રુતિ ઉપર બાર; અનુસ્વાર 'ઞ'ના રૂપમાં પૂર્ણ ઉચ્ચરિત

૮૮. પાઈઅ-સદ્મહપણવો : પૃ. ૪૮૮

૮૯. ચહિયો ચાહિ-ચાહિરો (સિ. હે. ૮-૨-૧૪૦) . .

થાય છે, અંતે લઘુપ્રયત્ન અકાર] આ રૂપ તદ્દન અર્વાચીન છે. સં. મન્તરની સાથે સંબંધ ધરાવતું આ કારસી તત્સમ રૂપ છે.

વચ્ચે—[બેઉ શ્રુતિ ઉપર ભાર] સં. વર્ત્મ—> પ્રા. વચ્ચ—> અપ. વચ્ચ—> સાતમીનુ રૂપ વચ્ચઈ^{૯૦} દ્વારા.

પાસે નજીક-નજદીક વિશે વિભક્તિના નામયોગીઓમાં સૂચન થઈ ચૂક્યું છે. દૂર એ સં. દૂરેનો અર્વાચીન વિકાસ માત્ર છે.

(૩) રીતિવાચક—જેમ જેમ કેમ પમ આમ વિશે આ પૂર્વે કહેવાયું છે. એ સિવાયનાં નીચેનાં છે :

અચાનક—‘ચાનક’—‘સાવચેતી’નું નકારાત્મક રૂપ અવ્યયરૂપે છે.

ઓચિતાં—સં. અચિન્તિત—ના ‘અ’નો ‘ઓ’ થયે વિકાસ પામેલું વિશેષણ ઓચિત—એતું સમમીતું અવ્યયાત્મક ‘આં’ પ્રત્યયવાળું રૂપ, જેમાં સતિ સમમીતો અર્થ છે. અર્ચિતાં પણ પ્રયોજ્ય છે, ઓચિતાં પણ. [ઓચિતાં—અર્ચિતાંમાં છેલ્લી ૨ શ્રુતિ ઉપર ભાર છે, તે ઓચિતાંમાં પહેલી અને છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર].

મલે-વાર વિશે આ પૂર્વે સૂચવાયું છે. આમાં ક્રિયાવિશેષણ તરીકે ‘મલે’નો અર્થ ‘છો’ અને ‘વાર’નો અર્થ ‘સારુ’ છે.

ઠીક^{૯૧}—[આદિશ્રુતિ ઉપર ભાર; છેડે લઘુપ્રયત્ન અકાર] ઠીકાઠીક પણ વધુ ભાર આપવા પ્રયોજ્ય છે. અર્થ અતુલ્કમી ‘સારુ’ અને ‘ખૂબ સારુ’. સં. સ્થિતમ્> પ્રા. ઠિમ> અપ. ઠિઉંના ઠિમ અંગનો સ્વાથે ‘ક’ દ્વારા આ વિકાસ સંભવે છે. સં. ‘સ્થિતમ્’—ઠીકના અર્થમાં પ્રયોજ્ય છે.

યકદમ—કારસી યકદમ—એક દમે—એક શ્વાસે.

યકાપક—કારસી યક—આ—યક્નો જ પ્રયોગ છે.

કદાચ—[સ્વરભાર મધ્યશ્રુતિ ઉપર; છેલ્લી શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર]. સં. કદાચિત્તું મધ્ય. શુશ્.મ કદાચિ^{૯૨} પ્રયોજ્ય તે જ આ છે.

નહી-નહી—[પહેલામાં બેઉ સ્વર ઉપર ભાર; બીજામાં છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર ભાર] પ્રાકૃત-અપભ્રંશમાં કોઈ મૂલ રૂપ આ અર્થમાં પ્રયોજ્ય લાણવામાં નથી.

૯૦. વચ્ચટ, વચ્છ એમાં આ જ મૂન છે અપમાં વિચિ-વિચ્ચ પણ છે

૯૧. ટેકો, ટેકણ, આ ચખ્ખોનો પણ આની સાથે જ સંબંધ છે

૯૨ શુઓ ભાવણ નળાખ્યાન—‘કદાચિ વગસિ નૈપથને’ (૯-૨૧).

સંભવિત શબ્દ ન્યક્ત છે; જેના ઉપરથી પ્રા. નક્ષિત્ર દ્વારા શક્ય સંભાવના છે. મૂળમાં ‘અપમાન’ ‘અનાદર’નો અર્થ હોતો તે પલટાઈ ‘નિશ્ચયાર્થ’ થયો છે.

અવદ્ય-સં. અવદ્યમ્ ઉપરથી સીધો, તો જરૂર વેશક અલયત્ત આ અરણી મૂળના શબ્દો મળ્યા છે.

માયેજ-સં. માયની તૃતીયા શુજ. વિભક્તિનું રૂપ બેકતું તેમજ ‘જ’ અવ્યય નોડાધને પણ પ્રયોજ્ય છે. આ નવો વિકાસ છે.

જવલે—[છેલ્લી બે શ્રુતિ ઉપર લાર] મૂળ અજ્ઞાત છે.

મેલે-મેલે—‘જાતે’ના અર્થમાં આ અવ્યયો પ્રયોજ્ય છે. મેલે સર્વત્ર વ્યાપક છે, જ્યારે મેલે વિશેષતઃ ચરોતરમાં—થોડે અંશે ઉ. શુજરાતમાં વ્યાપક છે. મેલે ‘મેલ’ની તૃતીયાનું અને મેલે સંભવતઃ માર્ગનો વિકાસ છે.

ઉપ્રેક્ષા બતાવવાને જાણે શકે અને નિષેધવાચક રલ્લે આપણે ત્યાં ખૂબ વ્યાપક છે. સં. જાને^{૯૩} (હું જાણું), સં. શરૂ (મને શંકા છે)—આ બે શબ્દોએ અનુક્રમે જાણે અને શકે રૂપ આપ્યાં છે. મધ્ય. શુજ.માં જાણે તો ખૂબ જ વ્યાપક છે. બાલણે ‘જાણે’ તરીકે આ શબ્દનો સવિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે. ‘રલ્લે’ શબ્દનો સંબંધ સં. રલ્લયતે > પ્રા. રલ્લય > અપ રલ્લય > મધ્ય. શુજ. રલ્લય છે; મધ્ય. શુજ.માં રલ્લે > રલ્લે એ સ્વરૂપમાં પ્રયુક્ત થયો છે; એ મને આશ્ચર્ય બીજા પુરુષનું અપ. રલ્લેનું જ વિકસિત રૂપ લાગે છે.^{૯૪}

(૩) નિષેધવાચક ન નહિ નો તત્સમ સંસ્કૃત છે; તો ના વિકસિત છે. આશ્ચર્યમાં જ પ્રયોજ્ય તો મા તત્સમ સંસ્કૃત છે, તો માં-મ વિકસિત છે.

આમાંના-નહિનો ઉપ્રેક્ષાવાચક રચનામાં પણ ઉપયોગ સાવંત્રિક છે. ‘ન’ને સ્થળે ઉત્તર શુજરાતમાં ‘ના’ પણ પ્રયુક્ત થાય છે. મધ્ય. શુજ.માં નહિ-નહીં પ્રયોજ્યો છે.

(૪) પરિણામવાચક અતિશય બહુ બે સં. તત્સમ છે, પણ બીજા પણ આપણે ત્યાં પ્રયોજ્ય છે :

૯૩. ડો. ટેરિસ્ટોરીએ ‘જાણે’ને સં. જાનાતિ દ્વારા લાવવા પ્રયાસ કર્યો છે—મને તો એ તત્સમ પ્રયોગ ન ના જ થી જ મેળવેલા જ લાગે છે. ‘જાણે’ કોઈનીમાં સર્વત્ર જાણે જ પ્રયુક્ત એવી દાખાઓ મળે છે—જે પ્રતના સમય પ્રમાણે તો જાણિ રૂપમાં બોધાયે છે. જાણિ રૂપ પ્રયોજ્યું નથી. ક્વચિત્ જાણી પ્રયોજ્યું છે—‘જાણે’ના અર્થમાં તે કર્મણિ પ્રયોગ છે.

૯૪. ડો. ટેરિસ્ટોરી પણ એ જ માન્યતા ધરાવે છે : ખંડ ૧૧૧

લગાર—[મધ્યશ્રુતિ ઉપર ભાર] મધ્ય. શુજ.માં આ બહુ સામાન્ય છે. અપભ્રંશના સમય પછી આ શબ્દ પ્રવેશ પામ્યો છે સં. *લગ્નાકાર > પ્રા. *લગ્નાકાર-લગ્નાર- અપ *લગ્નાર > મધ્ય શુજ. લગાર એવો શક્ય વિકાસ છે. લગારેક લગારીક લગીર લગીરેક રૂપો પણ પ્રચારમાં છે, જેમાં સ્વાથે' પક-ફક-પ્રવેશ પામ્યા છે.

જરા—[છેલ્લા સ્વર ઉપર ભાર]—‘અલ્પાંશ’ અર્થનો આ શબ્દ પણ અર્વાચીન શુજરાતીનો જ છે. અને એ અરણી તત્સમ છે, જેના ઉપરથી વિકસીને જરાક જરી જરીક જિરીક આવાં રૂપ પણ પ્રચલિત છે.

માંડ, માંડ માંડ—[આદિશ્રુતિમાં ભાર] ‘ધીમે ધીમે મુશ્કેલીભરી સ્થિતિથી’ આ અર્થમાં વપરાતો આ અવ્યય લિખિત ભાષામાં જોવામાં નથી આવ્યો. અર્વાચીન શુજરાતીમાં તો એ સર્વત્ર વ્યાપક છે, લેખન અને ભાષામાં. માંડવું= મૂકવું, ઊભું કરવું વગેરે અર્થનો ધાતુ સં. મણ્ડ ઉપરથી મણ્ડયતિ = શણગારે છે > પ્રા. મંડેદ > અપ. મંડદ > શુજ. માંડે એ રીતે મળ્યો છે, એનો અવ્ય-યાત્મક અર્થવિકાસ આ જણાય છે.

(૪) સંમતિદર્શક—

મલે—આ પૂર્વે જતાવ્યા પ્રમાણે સં. મલ્ > પ્રા. મલ્લ દ્વારા મળ્યું છે અને સામાન્ય રીતે સર્વત્ર વ્યાપક છે. ઉપરાત હો તળ શુજરાતમાં વ્યાપક છે. અપ. અછ્છડ—‘હો-થાઓ’ એ અર્થનું મૂળ અલ્પ ધાતુનું પાલિરૂપ અછ્છ—તેનો વિકાસ, તેમાંથી મધ્ય. શુજ.માં વ્યાપક નથી છતાં છડ દ્વારા મળ્યું છે.

સોરઠમાં ‘મલે’ કે ‘હો’ને ત્યાં ‘મરણ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે. શુજરાતમાં ‘મેરણ મુઆ’ ઉક્તિમાં ધૃણવાચક ભાવ છે. આ બેઉ મરણ-મેરણનું મૂળ ‘મર’ ધાત્વંગના આશયે ખીજા પુરુષ એકવચનના મધ્ય શુજ. મરિ= ‘તું મર’ રૂપમાં છે.

(૩) નામયોગી અવ્યયો—

આ પૂર્વે વિભક્તિના અર્થની પૂરણી કરનારાં મહત્વનાં નામયોગીઓ વિશે સૂચન થઈ ગયું છે; તો ઉપરનાં કેટલાંક ક્રિયાવિશેષણ પણ નામયોગીની ગરજ સારે એવાં છે; જેવાં કે પહેલાં પછી આગલ પાછલ હેઠે-હેઠલ નીચે ઘઘાર અંદર ઘઘ્ચે વગેરે. બાકીનાં નીચેનાં છે :

(૧) ‘વિના’ના અર્થનાં—સં. વિનામાંથી અપ. વિણુ દ્વારા મળેલ વણ (સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર).

સંભવિત શબ્દ ન્યક્ત છે; જેના ઉપરથી પ્રા. નક્ષિત્ર દ્વારા શક્ય સંભાવના છે. મૂળમાં 'અપમાન' 'અનાદર'નો અર્થ હોતો તે પલટાઈ 'નિશ્ચયાર્થ' થયો છે.

અવશ્ય-સં. અવશ્યમ્ ઉપરથી સીધો, તો જરૂર વેશક અલવચ્ચ આ અરથી મૂળના શબ્દો મળ્યા છે.

માગ્યેજ-સં. માગ્યની તૃતીયા શુજ. વિભક્તિનું રૂપ એકલુ તેમજ 'જ' અવ્યય નોડાઈને પણ પ્રયોજાય છે. આ નવો વિકાસ છે.

જવહે - [છેલ્લી જે શ્રુતિ ઉપર ભાર] મૂળ અજ્ઞાત છે.

મેલે-મેલે - 'જાતે'ના અર્થમાં આ અવ્યયો પ્રયોજાય છે. મેલે સર્વત્ર વ્યાપક છે, બ્યારે મેલે વિશેષતઃ ચરોતરમાં-ઘોડે અંશે ઉ. શુજરાતમાં વ્યાપક છે. મેલે 'મેલ'ની તૃતીયાનું અને મેલે સંભવતઃ માર્ગનો વિકાસ છે.

ઉત્પ્રેક્ષાં બતાવવાને જાણે શકે અને નિષેધવાચક રહે આપણે ત્યાં ખૂબ વ્યાપક છે. સં. જાને^{૬૩} (હું જાણું), સં. શકે (મને શંકા છે)-આ બે શબ્દોએ અતુલ્ય જાણે અને શકે રૂપ આપ્યાં છે. મધ્ય. શુજ.માં જાણે તો ખૂબ જ વ્યાપક છે. બાલણે 'જાણે' તરીકે આ શબ્દનો સવિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે. 'રહે' શબ્દનો સંબંધ સં. રક્ષતે > પ્રા. રક્ષદ > અપ રક્ષદ > મધ્ય. શુજ. રાક્ષદ છે; મધ્ય. શુજ.માં રાણે > રહે એ સ્વરૂપમાં પ્રયુક્ત થયો છે; એ મને આજ્ઞાર્થે બીજા પુરુષનું અપ. રક્ષેનું જ વિકસિત રૂપ લાગે છે.^{૬૪}

(૩) નિષેધવાચક ન નહિ નો તત્સમ સંસ્કૃત છે; તો ના વિકસિત છે. આજ્ઞાર્થમાં જ પ્રયોજાતો મા તત્સમ સંસ્કૃત છે, તો માં-મ વિકસિત છે.

આમાંના-નહિનો ઉત્પ્રેક્ષાવાચક રચનામાં પણ ઉપયોગ સાવત્રિક છે. 'ન'ને સ્થળે ઉત્તર શુજરાતમાં 'ના' પણ પ્રયુક્ત થાય છે. મધ્ય. શુજ.માં નહિ-નહીં પ્રયોજાયો છે.

(૪) પરિણામવાચક અતિશય ઘટ્ટ એ સં. તત્સમ છે, પણ બીજા પણ આપણે ત્યાં પ્રયોજાય છે :

૬૩. ડો. ટેરિસટોરીએ 'જાણે'ને સ. જાનાતિ દ્વારા લાવવા પ્રયાસ કર્યો છે - મને તો એ તત્સમ પ્રયોગ નૂ ના નૂ થી જ મેળવેલો જ લાગે છે. 'બાલણે કાઢંબરી'માં સર્વત્ર જાણે જ પ્રયુક્ત એની હાથપ્રતમાં મળે છે-જે પ્રતના સમય પ્રમાણે તો જાણિ રૂપમાં જોઈયે છે. જાણિ રૂપ પ્રયોજાયું નથી. કવચિત્ જાણીદ પ્રયોજાયું છે - 'જાણે'ના અર્થમાં તે કર્મણિ પ્રયોગ છે.

૬૪. ડો. ટેરિસટોરી પણ એ જ માન્યતા ધરાવે છે : પાંડ ૧૧૧

(૪) ઉભયાન્વયી અવ્યયો

વાક્યો તેમજ શબ્દોને બેઠનારાં અવ્યયોને આગળ અને પાછળ બેઠે આનું અન્વય હોય છે.

(૧) સમુચ્ચયવાચક—

અને-ને [સ્વરભાર અંત્યશ્રુતિ ઉપર; અર્ધવિવૃત્ત વકારમાં સાનુનાસિકતા પેલું છે.] સં. અન્યત્ > પ્રા અઘં > અપ અન્નુ-પણ પછીથી બહુવચનનો 'ફ' લાગી અઘઠ > મધ્ય શુજ. અઠઠ દ્વારા અને, અને અસ્વરિત આદિશ્રુતિના લોપે ને. 'ફ' પ્રત્યયમાંની વૈકલ્પિક સાનુનાસિકતા સચવાઈ રહી છે.

તથા-શુદ્ધ સં. તત્સમ; છે એણે 'તેમ' આપ્યો છે. જુઓ આ પૂર્વે 'તેમ'.

તેમજ-જ્યારે બેઠે વાક્યો તેમજ બેઠે શબ્દોની સ્વતંત્ર કિંમત વાક્યો કે વાક્યમાં ભતાવવાની હોય છે ત્યારે આ તેમ કે તેમજનું રૂપ 'પ્રયોજ્ય છે.' લેખનની દૃષ્ટિએ જોક વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે કે જ્યારે 'તેથી રીતે જ' એવો અર્થ હોય ત્યારે 'જ' અભ્યય 'તેમ જ' જોમ છટે આવે, પણ જે અનેનો અર્થ હોય તો 'તેમજ' સાથે લખાય; બેશક, બંનેમાં 'તેમ' જોક જ પ્રકારના વિકાસમાંથી આવ્યો છે.

(૨) વિપથવાચક—

અથવા અને વા સં. તત્સમ છે. આમાંનો 'વા' બહુ પ્રયોજ્યો નથી; વા ક્ષરસી છે. 'વા'નું ચાર્તો રૂપ પણ શુજ. 'તો'ના વધારાથી પ્રયુક્ત થાય છે.

કાં-કાંતો-ક્યાં-ક્યાં તો-સં. યદ્ અને તદ્નાં યત્વાણાં યાવત્-તાવત્નાં અપ માં જામ-તામ રૂપ થાય છે, જેમાંના તામનું તાં રૂપ પ્રચારમાં છે-તેના આભાસસાથે કિમ્ના વિકાસમાં કાં રૂપ આવ્યું છે. 'તો' વધારાનું છે. ક્યાં-ક્યાં તોમાં ઘૂસેલો ય્ તો વ્યઘ્ઠાં-સ્થળવાચક ક્રિયાવિશેષણની સાથેના સામ્યની સંભાવનામાંથી બેલો થયેલો ઉચ્ચારજેઠ માત્ર છે.

શુજરાતીમાં જે જે વાક્યો કે શબ્દો વચ્ચે આ કાં કે કાં તો પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યાં પ્રથમ વાક્ય અને પ્રથમ શબ્દના આરંભમાં પણ વધારામાં પ્રયુક્ત કરવાનો પ્રધાન છે; કાં વાલું આવે, કાં છગન આવે.

મગર-[મધ્યશ્રુતિ ઉપર ભાર; છેલ્લે લઘુપ્રયત્ન મકાર] ક્ષરસીએ આપ્યો છે.

કે-પરંતુ છેલ્લાં ૭૦૦ વર્ષથી બહુ વ્યાપક પ્રયોગવાળો તો 'કે' છે. ખૂબ જાણીતો છતાં એનું મૂળ ચોક્કસ રીતે પકડવું હજી પણ મુશ્કેલ જ રહ્યું છે. મધ્ય શુજ.માં કઈ કઈ કિ એવાં રૂપ મળે છે; એનો ખ્યાલ આપનાર પ્રયોગ

પાણે-[ખ'ને શ્રુતિ ઉપર બાર] સં. પક્ષકે > પ્રા. પક્ષદ > અપ. પક્ષદ દ્વારા મધ્ય. શુજ. પાણદ-પાણિ થઈ મળેલો 'વિના'ના અર્થમાં માત્ર કવિતામાં જ એ સચવાયો છે.

વગર-સિવાય આ અરણી મૂલના છે; તો ઉપરાંત-'એનાથી ઉપર' 'વધારામાં' એ અર્થમાં ઉપર-આંત મરાઠી પ્રત્યય-સમ્પ્રીના-એને વિકાસ છે. હુધ્યાં-હુધ્યાંત આ પૂર્વે બતાવાયા છે તેમાં પણ લગભગ આવો જ અર્થ છે.

દીઠ-[સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર; અંતે લઘુપ્રયત્ન અકાર] 'દીઠું' ભૂત-કૃતંતુ અવ્યયીભૂત રૂપ.

ઘોઢયે-[ખ'ને સ્વર ઉપર બાર] ખાસ કરી સૌરાષ્ટ્રમાં પેઠેના અર્થમાં પ્રયોજાય છે. સં. ઘોટકા=ઘોડો-એના ઉપરથી સામ્યના અર્થમાં ઘોઢ > ઘોઢિ થઈ સમ્પ્રીના પ લાગ્યો છે.

પેઠે-[ખ'ને સ્વર ઉપર બાર] ક્વચિત્ પેઠમ પણ પ્રયોજાય છે. સં. પૃષ્ઠકે - પ્રા. પિઠ્ઠ > અપ પિઠ્ઠ > મધ્ય શુજ. પિઠદ > પેઠે અર્થ 'ની જેમ' થયો-'ને અનુસરીને'ના ભાવમાંથી.

વેંત-ઘાંત-[સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર; અંતે લઘુપ્રયત્ન અકાર] અવ્યયાત્મક બનેલા વત'માનકૃત સાથે-ઝઠતાં વેંત-કરતાં વેંત વગેરે. સં. માત્રના પ્રા. વિકાસ મત્તને અર્વાચીન અવ્યયાત્મક પ્રયોગ આપણે વેંત-ઘાંતના પ્રયોગની જેમ સં. માત્રનો પણ પ્રયોગ કરિયે છિયે. 'સ્મરત માત્ર જન-તરુણ-તાપ હરતી કરુણાધી'-માં 'સ્મરતાં વેંત'નો જ અર્થ છે. સંભવ છે કે સં. માત્રના આ પ્રયોગની પડછે મત્ત > મેત્ત થઈ ઘેંત દ્વારા વેંત અને મત્ત > માત દ્વારા ઘાંત મળ્યા છે. આ લૌકિક પ્રયોગ અંતસ્થ જૂના સમયમાં થયો જાણવામાં નથી આવ્યો.

પ્રત્યે-[ખ'ને સ્વર ઉપર બાર] સં. પ્રતિ ઉપસર્ગ 'મધ્ય. શુજ. માં પ્રયોજાયો છે. એમાં પ્રતિદે જેલું રૂપ પણ યોજાયું છે. આ છેલ્લા દેનો વ થયે અર્વાચીન પૂર્ણ ચવાળું પ્રત્યે રૂપ મળ્યું છે. મધ્ય. શુજ.માં પરતિ તરીકે પણ આ પ્રયુક્ત છે.

તરફ ઘાજૂ-વાજૂએ પણ અરણી-ફારસી મૂલના છે; તો મારફત અરણી મૂળનો છે.

સ્થળવાચક ક્રિયાવિશેષણોનાં મોટા ભાગનાં નામયોગી તરીકે પણ પ્રયોજાય છે.

(૪) ઉભયાન્વયી અવ્યયો

વાક્યો તેમજ શબ્દોને જોડનારાં અવ્યયોનો આગળ અને પાછળ બેઉ બાજુ અન્વય હોય છે.

(૧) મધુઅવ્યયવાચક—

અને-ને [સ્વરભાર અંત્યશ્રુતિ ઉપર; અર્ધવિવૃત્ત પકારમાં સાનુનાસિકતા પણ છે] સં. અન્વય > પ્રા. અન્ન > અપ અન્નુ-પણ પછીથી બહુવચનનો 'દ' લાગી અદ્દ > મધ્ય શુજ. અદ્દ દ્વારા અને, અને અસ્વરિત આદિશ્રુતિના હોપે ને. 'દ' પ્રત્યયમાંની વૈકલ્પિક સાનુનાસિકતા સચવાઈ રહી છે.

તથા-શુદ્ધ સં. તત્સમ; છે એણે 'તેમ' આપ્યો છે. જુઓ આ પૂર્વે 'તેમ'.

તેમજ-બ્યારે બેઉ વાક્યો તેમજ બેઉ શબ્દોની સ્વતંત્ર ક્રિમત વાક્યો કે વાક્યમાં બતાવવાની હોય છે ત્યારે આ તેમ કે તેમજનું રૂપ પ્રયોજાય છે. લેખનની દૃષ્ટિએ એક વસ્તુ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે કે બ્યારે 'તેવી રીતે જ' એવો અર્થ હોય ત્યારે 'જ' અવ્યય 'તેમ જ' એમ છૂટો આવે, પણ જો અનેનો અર્થ હોય તો 'તેમજ' સાથે લખાય; બેથક, બનેમાં 'તેમ' એક જ પ્રકારના વિકાસમાંથી આવ્યો છે.

(૨) વિપથવાચક—

અથવા અને યા સં. તત્સમ છે. આમાનો 'યા' બહુ પ્રયોજાતો નથી; યા ક્ષરણી છે. 'યા'નું યાન્તો રૂપ પણ શુજ. 'તો'ના વધારાથી પ્રયુક્ત થાય છે.

કાં-કાંતો-ક્યાં-ક્યાં તો-સં. યદ અને તદનાં યત્વાળાં યાવત્-તાવત્નાં અપ માં જામ-તામ રૂપ થાય છે, જેમાંના તામનું તાં રૂપ પ્રચારમાં છે-તેના આભાસસાથે કિમ્ના વિકાસમાં કાં રૂપ આવ્યું છે. 'તો' વધારાનું છે. ક્યાં-ક્યાં તોમાં ધૂસેલો ચ તો વદ્દાં-સ્થગવાચક ક્રિયાવિશેષણની સાથેના સામ્યની સંભાવનામાંથી ઊભો થયેલો ઉચ્ચારલેહ માત્ર છે.

શુજરાતીમાં જે બે વાક્યો કે શબ્દો વચ્ચે આ કાં કે કાં તો પ્રયુક્ત કરવામાં આવે છે ત્યાં પ્રથમ વાક્ય અને પ્રથમ શબ્દના આરંભમાં પણ વધારામાં પ્રયુક્ત કરવાનો પ્રધાન છે: કાં યાલુ આવે, કાં હગન આવે.

અગર-[મધ્યશ્રુતિ ઉપર ભાર; છેલ્લે લઘુપ્રયત્ન અક્ષર] ક્ષરણીએ આપ્યો છે.

કે-પરંતુ છેલ્લાં ૭૦૦ વર્ષથી બહુ બ્યાપક પ્રયોજવાળો તો 'કે' છે. ખૂબ બહીષીતો છતાં એનું મૂળ ચોક્કસ રીતે પકડવું હજી પણ મુશ્કેલ જ રહ્યું છે. મધ્ય શુજ.માં કદં કદ કિ એવાં રૂપ મળે છે; એનો ખ્યાલ આપનાર પ્રયોગ

સીધો અપભ્રંશમાં નથી મળતો. આચાર્ય હેમચંદ્રે કિમ્નો કિ પ્રયોગ નોંધ્યો છે,^{૬૫} પણ એ પ્રાકૃતનો છે. અપભ્રંશમાં કિમ્ના કાંઈ અને વચળા એ બે આદેશ નોંધવામાં આવ્યા છે.^{૬૬} આ હેમચંદ્રને ઉદાહરણમાં કાંઈનો અર્થ 'શા માટે' ઈષ્ટ છે : જહ ન સુ આવહ દૂહ ઘર કાંઈ અહો-મુહુ તુજ્ઞુ. અવ્ય-યાત્મક આ અર્થ પછીથી વિકલ્પવાચક અર્થમાં પરિણમ્યો સંભવે છે. સીધા કિમ્ના કિ પ્રાકૃત રૂપથી તો આનો વિકાસ સુદૂર જણાય છે. આજનું પકારનું અર્ધવિવૃત ઉચ્ચારણ એના મૂળમાં અંદ (આનંદના સંક્ષિપ્ત) રૂપાંગની અપેક્ષા રાખે જ છે. સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ રહ્યું નથી.

અપેક્ષાપૂરક જેના અર્થનો કે જુદી જ વસ્તુ છે—એ નીચે યથાસ્થાને ખતાવવામાં આવશે.

(૩) વિરોધવાચક—

સં. તત્સમ પરંતુ કિંતુ તથાપિ આપણે ત્યાં વ્યાપકતાથી પ્રયોજાય છે. આ ઉપરાંત ગુજ.ના આગવા નીચેના છે :

પણ—[આદિશ્રુતિમાં ભાર] સં. પુનર > પ્રા. પુળં > અપ. પુણ દ્વારા ફકારવાળાં પુણિ > પણિ દ્વારા પણ્ય-પણ આવ્યો છે. છેક અપભ્રંશ સુધી તો એ શબ્દ પછી જ આવતો; પાછળથી એ વાક્યારંભે પણ પ્રયુક્ત થાય છે; ભેદ પહેલો પ્રયોગ પણ ચાલુ જ છે, જે વિશે વધુ સૂચન નીચે આવશે.

તોપણ-તોપણનું સંયુક્ત રૂપ. 'તો' માટે વિશેષ નીચે 'તો'માં જુઓ. તોય-તોહે-તોછ આ ત્રણે રૂપ પ્રયોજાય છે. સં. તતો દિતું *તઙહિ દ્વારા તોહિ > તોહે > તોછ -તોય રૂપ શક્ય છે.

છતાં-છતાં—[પ્રથમ શબ્દમાં છેલ્લે શ્રુતિ ઉપર ભાર, બીજા શબ્દમાં બંને શ્રુતિ ઉપર ભાર]—'છે' ક્રિયાપદના મૂળમાં આવી રહેલા 'છ' ધાતુના વર્તમાન કૃદંતનું આ અવ્યયાત્મક સાતમીનું 'આં' પ્રત્યયવાળું રૂપ છે. ત્ત બેવડો પાછળથી યઙ્કારને કારણે થયો છે. જૂની ગુજરાતીમાં સતિ સમ્પત્તીના પ્રયોગની પડછે 'સત્તે'નો ભટ્ટ-ભાષામાં પ્રયોગ હોતો. એને સ્થાને અનાદરે પછીના પ્રયોગ જેવો આ પ્રયોગ હશે તે આજે 'વિરોધવાચક' અર્થમાં પરિણત થયો છે.

(૪) સંકેત-શરત-પરિણામવાચક—

શિષ્ટ પ્રયોગે કૃત્રિમ રીતે યદિ પ્રયોજાય છે; પણ વ્યાપક તો ભેડિયા જો તો છે; આમાંનો.

૬૫. માતાદેર્વા (સિ હે ૮-૧-૨૯)માં આનું વિધાન છે.

૬૬. સ્ત્ર ૮-૪-૩૬૭

જો-સં. યતઃ > પ્રા. જઓ > અપ. જડ દ્વારા આ રૂપ મળેલું છે. સં. યદાનું પલ્લુ અપ. લાક્ષણિકતામાં જડ રૂપ થાય; પરંતુ શરતનો અર્થ યતઃમાં છે તેથી વધુ સ્વાભાવિક વિકાસ યતઃમાંથી છે.

તો-‘જો’નો ભેડિયો તો એ જ રીતે સં. તતઃ > પ્રા. તઓ > અપ. તડ દ્વારા મધ્ય. શુજ.માંથી આવ્યો છે.

નહિતો-સં. ન+હિ + શુજ. તો નો સંયુક્ત પ્રયોગ. નહિતુ અપ.માં નહિ રૂપ પ્રયુક્ત થતું-તો મધ્ય. શુજ.માં નહિ-નહીં પલ્લુ પ્રયોજાતું. આને જેમ તો લાગી રૂપ થાય છે તેમ તર (< સં. તુહિ) લાગી પલ્લુ રૂપ થાય છે, અને નહિતર નહીંતર-એના ઉપરથી નીકર અને નકર પલ્લુ પ્રયુક્ત થાય છે. પાછલાં બેડ સૌરાષ્ટ્રમાં જ વ્યાપક છે.

અગર જો કે અગર જો કે-અગર ફારસી ‘અથવા’ના અર્થનો છે તેને જો અથવા જો કે લગાવી પ્રયોગ.

જો કે-‘જો’ની સાથે ફારસી કેતું બેડાણ.

કારણ કે-કેમકે-શાથી જે-આ બધાં બેડાણ રૂપ છે, જેમાં પહેલામાં ‘કારણ’ એકલુ પલ્લુ પ્રયોજાય છે, નહિ તો ફારસી કે સાથે કે આમાં જુદો લખાય છે. ‘કેમકે’ અથવા કેમજે પલ્લુ; કે આમાં ફારસી અને ‘જે’ સં. યત્ નો જિ દ્વારા અવશેષ. શાથી જે માં ‘જે’ એ જુદો લખાય છે.

તે-‘તેથી’ ‘પટલે’ આ ત્રણ સમાનાર્થ સરખી રીતે પ્રયુક્ત થાય છે, જેમાં ‘પટલે’ પૂર્વવાક્ય કે વિચારની મતલબ કે પરિણામ બતાવવામાં આવે છે.

અર્થાત્-સં. તત્સમ પંચમ્યંત રૂપ ‘પટલે’ના અર્થમાં પ્રયુક્ત થાય છે.

(૫) અપેક્ષાપૂરક શુદ્ધ વાક્યયોગી

માત્ર મુખ્ય વાક્યનો ગોણ વાક્ય સાથે અપેક્ષાપૂરક અર્થે જ પ્રયોગ આપનાર વાક્યયોગી જે અને કે છે. આમાંનો :-

જે-સં. યત્ > પ્રા. જં > અપ. જુ-પરંતુ પછીથી જિ ધર્થ જે થયો છે. છેક દયારામ સુધી આ જે જ પ્રયોજાયો છે. ૯૭

કે-સંસ્કૃત કિમ્ ઉપરથી ઘડીલાર આ ‘કે’ને ઉપભવવાનું દિલ ધર્થ બય; પરંતુ દયારામ સુધીના એનો અપ્રયોગ જ સ્પષ્ટતા કરી આપે છે કે એ નવી

૯૭. જૂની પદ્ધતિના પત્રોમાં “જત સમાચાર જણજો” જેવી રચનામાં આ યત પડ્યો છે.

આયાત છે. સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવે આ વિશે પ્રામાણિક ચર્ચા-એમના વિવેચન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ભાષણોમાં પ્રથમ ભાષણના આરંભમાં કરી છે. એ ફારસીમાંથી મોડેથી મળ્યો છે, જે ઉત્તરની ભાષાઓ તેમજ મરાઠી અને શુજરાતીમાં આને પ્રભુત્વ જમાવી બેઠો છે. ફારસી કેનો મજ અને હિંદીમાં ફિ અને મરાઠીમાં ફી થયો છે, બ્યારે શુજરાતીએ ‘કે’ તત્સમ રાખ્યો છે.

(૬) પ્રકીર્ણ વાક્યારંભક વાક્યયોગીઓ—

માટે^{૮૮} તેથી પછી જેથી જેવાં પ્રયોજાય છે—જે વિશે આ પૂર્વે સ્પષ્ટતા થઈ ચૂકી છે.

ઘણી—[સ્વરભાર અંત્યસ્વર ઉપર] મધ્ય. શુજ.માં ચલતું અને ઘલી બેઉ પ્રયોજતા હતા. ઘલ્ ધાતુના સ. *વલ્ય દ્વારા પ્રા. ચલિજ ઉપરથી ઘલી આંચો છે.

(૭) શુદ્ધ ભાગદર્શક અવ્યયો—

આને આપણે ઉપરની કોઇ કોટિમાં મૂકી શકતા નથી. જ ય-પ-પય તો તાં તે પળ ને કે આ અવ્યયોનો આ પ્રકારનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. સં. માં અપિ તુ કિમ્ પય તાવત્નો આ ભાવનો પ્રયોગ છે.

જ—[સ્વરભાર આ અવ્યયમાં નથી જ—એ જેના પછી આવે તે શબ્દના અંત્યસ્વરને ભાર આપી દીધે ઉચ્ચારાવે છે, તો લઘુપ્રયત્ન જ હોય તો એને પૂર્ણપ્રયત્ન કરે છે, ભારવાળો બનાવે છે. રામ પછુ રામ જ, હરિ પછુ હરી જ] સં. પચ > પ્રા. જેઘ-જેઘ > અપ. *જેઝ-જિ-જિ > મધ્ય. શુજ. જિ દ્વારા આ અવ્યય આંચો છે. અપભ્રંશમાં જિ પૂર્ણ જ પ્રચલિત હતો; આને પછુ સં. પવના અર્થમાં જ એ પ્રયુક્ત થાય છે.

જૂ—[સ્વરભારના વિષયમાં ‘જ’ જેવી જ પ્રક્રિયા]—જૂ—[સ્વરભાર પોતાનામાં]—પૂ—[સ્વરભાર પ ઉપર] હો. ટેસ્સિટોરી શુજરાતીમાં બે પ્રકારનો અવતાર માને છે: ૧ સં. અપિ > પ્રા. અપિ > અપ. વિ અને ઇ દ્વારા; ૨. સર્વનામોમાં કાંઈ-કોઈ વગેરેમાં કહે છે તે ચિદ્ > પ્રા. ‘ઈ’ દ્વારા. સર્વનામોમાં આવેલા ‘ઈ’નો અને ઉપરના ‘ય’નો કશો સંબંધ નથી. બેથક, સર્વનામોમાં અપિ અને ચિદ્ બંનેની સરખી જ શક્યતા છે, જેમાં વચ્ચે બેઠાક્ષરની આપત્તિ હોઈ ‘અપિ’ના વિ દ્વારા સિદ્ધિ વધુ સ્વાભાવિક છે.

૮૮. વાક્યારંભે ‘માટે’નો પ્રયોગ પણ ખૂબ મોડાનો છે પહેલાં તો માટે પૂર્વે તે કે એવું કોઈ સર્વનામ આવતું જ. છેક દ્વારામના સમય સુધી આવો પ્રયોગ હતો; ને કે વચ્ચે ક્વચિત્ સર્વનામ ન મુકાયાના દાષપ્રતોમાં દાખવા મળે છે; પણ બહુ જ ઓછા.

એ ગમે તે હો, પણ યની સ્થિતિ જુદી છે. એ ખરું કે સંસ્કૃત અપિનો અપ. વિ થયો છે તે અપભ્રંશમાં પુકળ પ્રમાણમાં પ્રયુક્ત થયો છે. પરંતુ અપભ્રંશમાં ‘હ’ પણ પ્રયોજાયો છે : લઘ્વ ન પઘ્વ ઘાર (સિ. હે. ૮-૪-૩૮૩) ‘એકે ધાર ન લે, એકય ધાર ન લે.’ શુજરાતીમાં આવી મળેલા ‘ય’અર્થના યનો ‘પઘ્વ’માં પ્રયોગ જોવા મળે છે. આ. હેમચંદ્રે સોઈ અને કોઈ આખ્યાં છે તે તો સ્પષ્ટ સોડપિ અને કોડપિનાં પ્રા. સોવિ અને કોવિ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થઈ શકે, કેમકે એમાં શુજરાતીમાં આવેલા સોયનું મૂળ છે-જેમાં અપિ છે, ત્યારે કોઈમાં તો અનિશ્ચિતાર્થ આપવા પૂરતો જ અપિ છે

આમ અપભ્રંશમાં જેમ એક બાજુ વિ પ્રયોજાયો છે-જેણે સુરતી બોલીમાં ‘વી’ આપ્યો છે-મજ-હિંદીમાં ‘મી’ આપ્યો છે, તો બીજી બાજુ હ પણ પ્રયોજાયો છે-જેણે શુજરાતીને ય ય પય આપ્યા છે-તો મજ-હિંદીને હી આપ્યો છે. અપભ્રંશમાં સં. ચના પ્રા. ય દ્વારા ય પણ પ્રયોજાયો છે, પણ એ વ્યાપક નથી. આ યનો સં. ચના પ્રકારનો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં જ નષ્ટ થવામાં હતો અને વાકચાર્યજને બદલે બીજા વાક્યના આરંભના શબ્દ પછી એ પ્રયુક્ત થતો હતો, જેણે સમુચ્ચયવાચક અર્થ સાથેસાથ ‘અપિ’નો અર્થ પણ અપનાવ્યો; અપભ્રંશમાં એ ‘હ’ના સ્વરૂપમાં પ્રચલિત થયો ને ‘વિ’ના પર્યાય તરીકે નામોમાં જોડાવા લાગ્યો. આમ હોતાં સં. ચના પ્રાકૃત ય દ્વારા અપ.માં હ થઈ-પછીથી મધ્ય. શુજ.માં હ દ્વારા ય અને યના રૂપમાં, એવડાઈ યયના રૂપે એ સ્વીકારાયો. શુજ.માં અકારાંત શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે ય પ્રયોજાય છે-યય પણ, બાકીના શબ્દોમાં ય વધુ સ્વાભાવિક રીતે પ્રયુક્ત થાય છે.

સં. ચના અર્થવિકાસ જોવો જ અર્થવિકાસ ‘તો’નો છે, જે નીચે અંપાયો છે :

તો-[સ્વરભાર પોતા ઉપર] સં. તતઃ > પ્રા. તઓ > અપ તડ-તુ દ્વારા મધ્ય. શુજ.માં તડ થઈ અર્ધવિવૃત ઓવાળો તો મળ્યો છે સંસ્કૃતમાં તો આ અર્થમાં તુ જ પ્રયોજાતો હતો પ્રાકૃતમાં એનું ‘ડ’ રૂપ જ પ્રયુક્ત થતું હોય થઈ ગયું ને તતઃના તઓ દ્વારા મળેલા અપ. તડ દ્વારા આપણને મળ્યું.

તાં[સ્વરભાર પોતા ઉપર]-સં. યાવત્-તાવત્ના અપ.માં જામ-તામ થાય છે-જાવે-તાવે પણ; એમાંથી આપણને જાં નથી મળ્યો, તાં માત્ર રહ્યો છે. અહં તાવત્ આગમિપ્યામિ > હું તાં આવીશ બેઉ સરખા પ્રયોગ છે.

તે-[સ્વરભાર પોતા ઉપર] વધુ ભાર બતાવવા ‘હુંય તે આવીશ’ એમ ‘ય’ સાથે આ ‘તે’નો પ્રયોગ થાય છે. વાઘ્યારંભે ‘તે’ પ્રયોજાય છે-તેમીના

આયાત છે. સ્વર્ગસ્થ નરસિંહરાવે આ વિશે પ્રામાણિક ચર્ચા-એમના વિત્સન ભાષાશાસ્ત્રવિષયક ભાષણોમાં પ્રથમ ભાષણના આરંભમાં કરી છે. એ ક્ષાત્રસીમાંથી મારેથી મળ્યો છે, જે ઉત્તરની ભાષાઓ તેમજ મરાઠી અને શુજરાતીમાં આજે પ્રભુત્વ જમાવી બેઠો છે. ક્ષાત્રસી કેનો વ્રજ અને હિંદીમાં કિ અને મરાઠીમાં કી થયો છે, બ્યારે શુજરાતીએ ‘કે’ તત્સમ રાખ્યો છે.

(૬) પ્રકીર્ણ વાક્યારંભક વાક્યયોગીઓ—

માટે^{૬૮} તેથી યથી જેથી જેવાં પ્રયોજાય છે-જે વિશે આ પૂર્વે સ્પષ્ટતા થઈ ચૂકી છે.

ઘણી-[સ્વરભાર અંત્યસ્વર ઉપર] મધ્ય. શુજ.માં ઘલતું અને ઘલી બેઉ પ્રયોજાતા હતા. ઘલ્ ધાતુના સ. *ચલ્ય દ્વારા પ્રા. ઘલિમ ઉપરથી ઘલી આવ્યો છે.

(૭) શુદ્ધ ભારદર્શક અવ્યયો—

આને આપણે ઉપરની કોઇ કોટિમાં મૂકી શકતા નથી. જ ય-પ-પય તો તાં તે પળ ને કે આ અવ્યયોનો આ પ્રકારનો પ્રયોગ ધ્યાન ખેંચે છે. સં. માં અપિ તુ કિમ્ પય તાવત્નો આ ભાતનો પ્રયોગ છે.

જ-[સ્વરભાર આ અવ્યયમાં નથી જ-એ જેના પછી આવે તે શબ્દના અંત્યસ્વરને ભાર આપી દીધું ઉચ્ચારાવે છે, તો લઘુપ્રયત્ન જ હોય તો એને પૂર્ણપ્રયત્ન કરે છે, ભારવાળો બનાવે છે. રામ પછુ રામ જ, હરિ પછુ હરી જ] સં. પય > પ્રા. જેવ-જેઘ્વ > અપ *જેઝ-જિ-જિ > મધ્ય. શુજ. જિ દ્વારા આ અવ્યય આવ્યો છે. અપભ્રંશમાં જિ ખૂબ જ પ્રચલિત હતો; આજે પછુ સં. પયના અર્થમાં જ એ પ્રયુક્ત થાય છે.

ય-[સ્વરભારના વિષયમાં ‘જ’ જેવી જ પ્રક્રિયા]-પ્[સ્વરભાર પોતાનામાં]-પ્પય-[સ્વરભાર પ ઉપર] ડો. ટેક્સિટોરી શુજરાતીમાં બે પ્રકારનો અવતાર માને છે: ૧ સં. અપિ > પ્રા. અપિ > અપ. ચિ અને ઈ દ્વારા; ૨. સર્વનામોમાં કોઈ-કોઈ વગેરેમાં કહે છે તે ચિદ્ > પ્રા. ‘ઈ’ દ્વારા. સર્વનામોમાં આવેલા ‘ઈ’નો અને ઉપરના ‘ય’નો કથો સંબંધ નથી. બેચક, સર્વનામોમાં અપિ અને ચિદ્ બંનેની સરખી જ શક્યતા છે, જેમાં વચ્ચે ભેદાક્ષરની આપત્તિ હોઈ ‘અપિ’ના ચિ દ્વારા સિદ્ધિ વધુ સ્વાભાવિક છે.

૬૮. વાક્યારંભે ‘માટે’નો પ્રયોગ પછુ ખૂબ મોડાનો છે પહેલાં તો માટે પૂર્વે તે કે એવું કોઈ સર્વનામ આવતું જ. છેક દ્વારામના સમય સુધી આવો પ્રયોગ હતો; ને કે વચ્ચે ક્વચિત્ સર્વનામ ન મુકાવાના હાથપ્રતોમાં દાખવા મળે છે, પછુ બહુ જ ઓછા

એ ગમે તે હો, પણ ચંની સ્થિતિ ગુઢી છે. એ ખરું કે સંસ્કૃત અપિનો અપ. વિ થયો છે તે અપભ્રંશમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં પ્રયુક્ત થયો છે. પરંતુ અપભ્રંશમાં ‘હ’ પણ પ્રયોજાયો છે : લઢ્હ ન પઢ્હ ધાર (સિ. હે. ૮-૪-૩૮૩) ‘એકે ધાર ન લે, એકય ધાર ન લે,’ શુજરાતીમાં આવી મળેલા ‘ય’ અર્થના ધારો ‘પઢ્હ’માં પ્રયોગ જોવા મળે છે. આ. હેમથંદ્રે સોહ અને કોહ આખ્યાં છે તે તો સ્પષ્ટ સોડપિ અને કોડપિનાં પ્રા. સોચિ અને કોચિ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થઈ શકે, કેમકે એમાં શુજરાતીમાં આવેલા સોચનું મૂળ છે-જેમાં અપિ છે, ત્યારે કોહમાં તો અનિશ્ચિતાર્થ આપવા પૂરતો જ અપિ છે.

આમ અપભ્રંશમાં જેમ એક બાજુ વિ પ્રયોજાયો છે-જેણે સુરતી બોલીમાં ‘વી’ આપ્યો છે-મજ-હિંદીમાં ‘મી’ આપ્યો છે; તે બીજી બાજુ હ પણ પ્રયોજાયો છે-જેણે શુજરાતીને ય ય આપ્યા છે-તો મજ-હિંદીને હી આપ્યો છે. અપભ્રંશમાં સં. ચના પ્રા. ય દ્વારા ય પણ પ્રયોજાયો છે, પણ એ વ્યાપક નથી, આ યનો સં. ચના પ્રકારનો પ્રયોગ પ્રાકૃતમાં જ નહિ થવામાં હતો અને વાક્યારંભને બદલે બીજા વાક્યના આરંભના શબ્દ પછી એ પ્રયુક્ત થતો હતો, જેણે સમુચ્ચયવાચક અર્થ સાથેસાથ ‘અપિ’નો અર્થ પણ અપનાવ્યો; અપભ્રંશમાં એ ‘હ’ના સ્વરૂપમાં પ્રચલિત થયો ને ‘વિ’ના પર્યાય તરીકે નામોમાં જોડાવા લાગ્યો. આમ હોતાં સં. ચના પ્રાકૃત ય દ્વારા અપ.માં હ થઈ-પછીથી મધ્ય. શુજ.માં હ દ્વારા ય અને યના રૂપમાં, બેવડાઈ ધ્વનના રૂપે એ સ્વીકારાયો. શુજ.માં અકારાંત શબ્દોમાં સામાન્ય રીતે ય પ્રયોજાય છે-ધ્વન પણ, બાદીના શબ્દોમાં ય વધુ સ્વાભાવિક રીતે પ્રયુક્ત થાય છે.

સં. ચના અર્થવિકાસ જોવો જ અર્થવિકાસ ‘તો’નો છે, જે નીચે આપ્યો છે :

તો-[સ્વરભાર પોતા ઉપર] સં. તતઃ > પ્રા. તમો > અપ. તડ-તુ દ્વારા મધ્ય. શુજ.માં તડ થઈ અર્ધવિવૃત ઓવાળો તો મળ્યો છે. સંસ્કૃતમાં તો આ અર્થમાં તુ જ પ્રયોજાતો હતો. પ્રાકૃતમાં એનું ‘ડ’ રૂપ જ પ્રયુક્ત થતું હોય થઈ ગયું ને તતઃના તમો દ્વારા મળેલા અપ. તડ દ્વારા આપણને મળ્યું.

તાં-[સ્વરભાર પોતા ઉપર]-સં. યાવત્-તાવત્ના અપ.માં જામ-તામ થાય છે-જાવે-તાવે પણ; એમાંથી આપણને જાં નથી મળ્યો, તાં માત્ર રહ્યો છે. અહં તાવત્ આગમિષ્યામિ > હું તાં આવીશ બેડ સરખા પ્રયોગ છે.

તે-[સ્વરભાર પોતા ઉપર] વધુ ભાર બતાવવા ‘હુંય તે આવીશ’ જેમ ‘ય’ સાથે આ ‘તે’નો પ્રયોગ થાય છે. વાક્યારંભે ‘તે’ પ્રયોજાય છે-તેવીના

અર્થમાં-એ જેમ વિભક્તિરહિત રૂપ છે તેવા જ પ્રકારનું આ પણ 'થી' રહિત રૂપ છે. 'તેથી'નો અર્થ શુભાવી 'ય'નો પોષક માત્ર એ બની રહ્યો છે

પણ-[સ્વરભાર આદિશ્રુતિ ઉપર; અંત્યસ્વર લઘુપ્રયતન સ્થાને છે તેમાં પ્રાંતિકભેદે લઘુપ્રયતન યશ્રુતિ પણ] સં. પુનર્નું પ્રા. પુણો દ્વારા અપ.માં પુણ; પણ મધ્ય. શુજ.માં પુણિ દ્વારા પણિ > માંથી પણ્ય દ્વારા 'પણ' મળ્યું છે. આપણે સર્વિ શુભાંયો છે-અને એને બદલે 'ય' અને 'પણ' અપનાવ્યા છે.

ને-પ્રશ્નાર્થગ્રહણ સારદશક ને-નાં અવ્યય પ્રાંતીય ભેદે વ્યાપક છે, ને સાર્વાંગિક છે, નાં ત્રજ-હિંદીમાં વ્યાપક છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં માત્ર ગોહિલવાડ અને સોરઠની સરહદના પ્રદેશોમાં ભેવામાં આવ્યો છે. આ નેને અને-ને સાથે કથો સંબંધ નથી. સંસ્કૃતમાં ત્ર પ્રયુક્ત થાય છે. પ્રાકૃતમાં એ જ જ-નં તરીકે પ્રયુક્ત થતો. મધ્ય. શુજ.માં એ નિ અને ને તરીકે પ્રયુક્ત થયો છે. અર્વાચીન શુજરાતીમાં આવતાં એનો ને તેમજ નાં એવા પ્રયોગ જાણવામાં આવ્યા છે. (ભાલણે નિ અને લીમે ન પ્રયુક્ત કર્યો છે).

કે-કિમ્નો જ તુના જેવો આ પ્રયોગ છે, જેણે પ્રા. કિં દ્વારા કિ થઈ કે આપ્યો છે. આ પણ અર્વાચીન પ્રયોગ છે, ને 'ને'ની જેમ પ્રશ્નર્થ જ પ્રયુક્ત થાય છે. હિંદીમાં કિ તરીકે જાણીતો છે.

નામિકી વિભક્તિઓનાં સમગ્ર અંગોનો આ પ્રકારનો વિકાસ એવા પછી હવે આપણે આખ્યાતિકી વિભક્તિઓમાં પ્રવેશ કરીએ

ભાષણ ૫ મું

આખ્યાતિકી વિભક્તિઓ

“આખ્યાત” એટલે ક્રિયાપદો. સંસ્કૃતમાં જેમ નામની વિભક્તિઓ થાય છે તે જ પ્રમાણે ક્રિયાપદોની પણ વિભક્તિઓ જ કહેવાય છે. એટલું જ કે ગુદા ગુદા કાળ અને અર્થ પ્રમાણે આખ્યાતિકી વિભક્તિઓની વિવિધતા હતી. કાળ અને અર્થની દૃષ્ટિએ ભારત-યુરોપીય ભાષાપ્રકાર ખૂબ સમૃદ્ધ હતો. વર્તમાન ભૂત અને ભવિષ્યકાળનાં પ્રધાન ત્રણ રૂપો ઉપરાંત તે તે કાળની મર્યાદામાં આવતા અર્થ સાચવતાં રૂપ આપણને વૈદિક ભાષામાં જોવા મળે છે. નામિકી વિભક્તિઓમાં રૂપબાહુલ્ય વિવિધ છે જ; પણ આખ્યાતિકી વિભક્તિઓનું રૂપ-બહુલ્ય તો અસામાન્ય કોટિનું છે. અદ્યતન ભૂતકાળ જેવાની સાત વિભિન્ન પ્રક્રિયામાં રૂપરચના એ આ પ્રકારની અસામાન્યતા છે. રૂપોની આ વિવિધતા ઉત્તરોત્તર ઘસાતી જતી હતી તેના અવશેષ સંસ્કૃત ભાષામાં સચવાયા; પરંતુ યુરોપની, ધરાનની અને ભારતવર્ષની વિકસિત આ યૂથની ભાષાઓમાં તો ઉત્તરોત્તર હાસ જ અનુભવાતો ગયો. અવેસ્તાની ભાષા અને ગ્રીકમાં તેમજ સ્લાવ ભાષાપ્રકારમાંની વિવિધતા પણ ઘસાવા લાગી હતી—આજે તો લગભગ ઘસાર્ધ જવામાં છે—તે જ પરિસ્થિતિ ભારતવર્ષમાં પણ થતી આવતી હતી. સંસ્કૃતમાં વર્તમાનકાળ, આજાય, વિધ્યથ, આશીરથ, ભૂતકાળનાં અદ્યતન દ્વસ્તન અને પદોક્ષ તથા ક્રિયાતિપત્ત્યથ, ભવિષ્યકાળનાં સાદો અને દ્વસ્તન—આ રીતે કાળનાં અને અર્થનાં રૂપ પ્રચલિત હતાં તેમાંથી પાલિમાં પદોક્ષ ભૂતકાળનો સદંતર હોપ થઈ ચૂક્યો હતો. અશોકની ધર્મલિપિમાં તો દ્વસ્તન ભવિષ્યકાળ પણ અદ્દશ્ય થઈ ચૂક્યો હતો, એટલું જ નહિ, પણ ક્રિયાતિપત્ત્યથ પણ જોવામાં આવતો નથી. આશીરથ પણ પાલિ તેમજ અશોકની લિપિમાં જોવામાં નથી આવતો. પાલિમાં જે વિશેષતાનો આરંભ થયો તે તો ભૂતક્રૂદંતનો વિધેય તરીકેનો ઉપયોગ એ.^૧ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવું છે કે આ ભૂતક્રૂદંતના પ્રયોગે જ પ્રાકૃતોમાં ભૂતકાળનું સ્થાન સાચવી લીધું અને નવ્ય ભારતઆર્ય ભાષાઓમાં પણ એ જ પરંપરા રહી. ઇચ્છાદર્શક રૂપો પાલિમાં હતાં, પણ

પછી પ્રાકૃતોમાં જો પણ નષ્ટ થઈ ચૂક્યાં. અર્ધમાગધીમાં દ્વસ્તન ભૂતકાળનું આસી જેવું (સં. આસીત્) રૂપ, તે અદ્યતનનાં થોડાં રૂપ, વળી પરાક્ષભૂતનાં આદ્ય કે આદ્ય=જેવાં રૂપ વપરાયાં છે; બાકી તે ભૂતકાળ પણ ભૂતકૃદંતની મદદથી જ બતાવવાનો પ્રયાત જ જોર ઉપર હતો. પ્રાકૃત ભાષામાં વસ્તુસ્થિતિએ શુદ્ધ વર્તમાનકાળ, આજાર્થ, શુદ્ધ ભવિષ્યકાળ-આટલાં જ રૂપ પ્રયુક્ત થતાં આવતાં હતાં, જે છેક આજ સુધી પરંપરાએ ઊતરી આવ્યાં છે.

સંસ્કૃતમાં દસ ગણ હતા અને એની વિવિધ નિશાનીઓ પણ હતી; આ નિશાનીઓના અવશેષ ગ્રીક-અવેસ્તા અને પાલિ-અશોકની ધર્મલિપિ-તેમજ પ્રાકૃતોમાં જોવામાં આવે છે; પણ એની વિભાગીકરણની પ્રક્રિયા હ્રમ થતી જ રહી હતી. તેથી જ ગ્રીકમાં ત્રીજા ગણના ધાતુઓમાં દિર્ઘાવ પામેલાં પણ કેટલાંક રૂપ હતાં, તે કેટલાંક દિર્ઘાવ વિનાનાં હતાં. પાલિમાં દિર્ઘાવવાળાં રૂપ મળી આવે છે. પણ પ્રાકૃત ભૂમિકામાં દિર્ઘાવનું સ્વરૂપ સ્વતંત્રતા ન સાચવતાં અન્ય ધાતુઓની જેમ દિર્ઘાવયુક્ત ધાતુના રૂપમાં જ આવી રહે છે. જુદા જુદા ગણોની નિશાનીઓ પણ સ્વાતંત્ર્ય શુભાવી અકારાંત અંગરૂપ બની પ્રથમ ગણના ધાતુઓની હરોળમાં જ રૂપરચના પામે છે.

સામાન્ય રીતે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતો દ્વારા આપણા સુધી આવતાં નીચે પ્રમાણે ક્રિયાવાચક રૂપ ‘અંગ’ના રૂપમાં આવી રહ્યાં છે :

૧. જુદા જુદા વિકરણ પ્રત્યય નીકળી જવા પછી અકારાંત અંગરૂપ;
૨. કોઈક વાર વિકરણ પ્રત્યય બચ્યો હોય તેવા રૂપમાં અકારાંત અંગરૂપ;
૩. મૂળ સંસ્કૃત ધાતુને પ્રેરકના એક આપ-પ્રત્યયમાંથી અથ યઈ મળેલાં રૂપ;
૪. કેટલાંક ભૂતકૃદંતો ઉપરથી શુજ. ભૂતકૃદંત દ્વારા નવાં ઊભાં થયેલાં અંગરૂપ;
૫. અકારાંત અંગ નથી તેવાં સીધાં આવેલાં;
૬. કેટલાંક નામ-વિશેષણ ઉપરથી માત્ર ક્રિયાવાચક અંગ-રૂપ; અને
૭. અનુકરણવાચક સ્વતંત્ર ધાતુઓ.

ગુજરાતી ક્રિયાપદોની જે કાંઈ સમૃદ્ધિ છે તે ઉપરના સાત પ્રકારમાં સમાવિષ્ટ થઈ જાય છે. આ સાતેનો વિકાસ આપણે અહીં જોઈ જઈએ.

૧. વિકરણ પ્રત્યયના લેખે અકારાંત અંગ

ગુજરાતી ભાષામાં સેંકડોની સંખ્યામાં ક્રિયાપદનાં મૂળ અંગ મળી આવે છે તેમાંના મોટા ભાગનાં આ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે. સંસ્કૃતમાં જમે તે વિકરણ પ્રત્યય લાગ્યો હોય-કવચિત્ નથી પણ લાગ્યો હોતો-તેવાં મોટા ભાગનાં

ક્રિયારૂપોનું અંગ ગુજરાતીમાં અકારાંત આવી રહે છે. આનો આરંભ તો છેક પ્રાકૃત ભૂમિકામાંથી થઈ ચૂક્યો હતો. ગણવાર દૂકમાં એનો નીચે ખ્યાલ મેળવિયે.

૧લા ગણના ધાતુ

સંસ્કૃતમાં ૧લા ગણના ધાતુઓમાં ૪ નિશાની યા વિકરણ હતો તે જ અંગ મોટા ભાગના અંગનું આવી રહ્યું છે. સંસ્કૃતમાં પહેલા ગણના ધાતુઓની સંખ્યા વધુમાં વધુ છે—એટલી એ પ્રત્યયની લાક્ષણિકતા છે. સારથ્ય પણ એમાં વિશેષ છે—તેથી જ એની વ્યાપકતા રહી છે.

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
ઉચ્ચરતિ	ઉચ્ચરહ	ઉચ્ચરહ	ઝુચરે
અચલહતે	*અડલંઘહ	*અડલંઘહ	ઓઢંગે
અપસરતિ	*અડસરહ	*અડસરહ	ઓસરે
કપતિ	કસહ	કસહ	કસે
કર્તતિ	કટ્ટહ	કટ્ટહ	કાટે
કમ્પતે	કંપહ	કંપહ	કાંપે
ક્ષમતે	ક્ષમહ	ક્ષમહ	ક્ષમે
ગલતિ	ગલહ	ગલહ	ગલે
દશતિ	*દંસહ	*દંસહ	દંસે-દંસે-હસે
સ્તમ્ભતે	થંમહ	થંમહ	થંમે
નિરીક્ષતે	નિરિપ્સહ	નિરિપ્સહ	નીરપે
પતતિ	પઢહ	પઢહ	પહે
પરીક્ષતે	પરિપ્સહ	પરિપ્સહ	પરપે-પારપે
જ્વલતિ	જલહ-જલહ	જલહ-જલહ	જલે-જલે
મિક્ષતે	મિષ્પહ	મિષ્પહ	મીપે
રક્ષતિ	રક્ષહ	રક્ષહ	રાપે
રિદ્ધતિ	રિપ્સહ	રિપ્સહ	રીપે
વર્ધતે	વદ્ધહ	વદ્ધહ	વધે
*વિધમતિ	વિસ્સમહ	વિસમહ	ઘીસમે
વિશ્વરતિ	વિષ્વરહ	વિષ્વરહ	ઘીરપે
શિક્ષતે	સિષ્પહ	સિમ્પહ	શીપે
સંસ્મરતિ	સંમરહ	સંમરહ	સાંમરે
શોભતે	સોહહ	સોહહ	સોહે

૪થો ગણ

સંસ્કૃતમાં ૪ યા ગણમાં નિશાની ય છે. પ્રાકૃતમાં પૂર્વસવર્ણ યયે નોંડિયા

વ્યંજનના રૂપમાં એ આવીને અંગ અકારાત જ આવે છે :

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
ઉત્પચતે	ઉપ્પજાઈ	ઉપ્પજાઈ	ઝપજે
ચિચતિ	ચિજાઈ	ચિજાઈ	ચીજે
જુષ્યતે	જુજ્જાઈ	જુજ્જાઈ	જૂજે
જુઠ્યતિ	જુઠ્ઠાઈ	જુઠ્ઠાઈ	તૂટે-ટૂટે
નૃત્યતિ	નચ્ચાઈ	નચ્ચાઈ	નાચે
નિપ્પચતે	નિપ્પજાઈ	નિપ્પજાઈ	નીપજે
મન્યતે	મજાઈ	મજાઈ	માને
યિમૃદ્યતિ	ચિમસ્તાઈ	ચિમસ્તાઈ	ચિમાલે
સંયુષ્યતે	સંયુજ્જાઈ	સંયુજ્જાઈ	સમજે
જુષ્યતિ	જુજ્જાઈ	જુજ્જાઈ	સૂજે

સંસ્કૃતમાં ઠમઃશ્ચિ અને બાવે પ્રયોગ કરવા એક જ ઉમેરાતો હતો તે લાગ્યા પછી પણ આપણને કેટલાંક ક્રિયારૂપ ઊતરી આવ્યાં છે તેઓને આ પ્રકારમાં મૂકી શકાય :

જ્ઞપ્યતે	જાપ્પાઈ	જાપ્પાઈ	જાપે
વજ્યતે	વજ્જાઈ	વજ્જાઈ	વાજે
વાચતે	વાજાઈ	વાજાઈ	વાજે-વાજે
વાષ્યતે	વાઝ્ઝાઈ	વાઝ્ઝાઈ	વાઝે

માત્રામાનને સિદ્ધાંતે દ્વિશ્રુતિગત એકવડા વ્યંજન હ્રસ્વ ન થતો. પ્રાકૃતમાં જેવડો થતો-યા જ્ જેવો વ્યંજન જેવડો થતો-જેતું પરિણામ અર્વાચીન ભૂમિકામાં પણ એકવડા હ્રસ્વ રૂપમાં આવ્યું, જ્ ન થઈ શક્યો; આના સમાધાનમાં ત્યાં હ્રસ્વ પ્રક્ષેપની સંભાવના કરવામાં આવી છે; જેમકે

*જ્યજ્યતિ	તિજ્જાઈ	તિજ્જાઈ	તજે
*ફત્ત્યતિ	ફટ્ટાઈ	ફટ્ટાઈ	ફાટે
*ફુજ્યતિ	ફુટ્ટાઈ	ફુટ્ટાઈ	ફૂટે
*લિપ્યતિ	લિપ્પજાઈ	લિપ્પજાઈ	લણે
*ચલ્યતિ	ચણાઈ	ચણાઈ	ચાલે
*હલ્યતિ	હેણાઈ	હેણાઈ	હેલે

આવા ધાતુ ૧ લા ગણના પણ હોઈ શકે, તો છઠ્ઠા ગણના પણ હોઈ શકે.

૬ઠ્ઠો ગણ

છઠ્ઠા ગણમાં પણ ૪ પ્રત્યય વિકરણ છે :

ઇચ્છતિ	ઇચ્છહ	ઇચ્છહ	ઈછે-ઈછે
પૃચ્છતિ	પુચ્છહ	પુચ્છહ	પૂછે
પ્રવિશતિ	પદ્સહ	પદ્સહ	પેંસે
ઉપવિશતિ	વદ્સહ	વદ્સહ	વેંસે

૧૦ મો ગણ

દસમા ગણમાં અય વિકરણ પ્રત્યય લાગતો-તેનો પ્રાકૃતમાં પ થયેલો-
જે પ્રાકૃત ભૂમિકામાં વિકલ્પે અ તરીકે વ્યાપક થઈ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં અના
સ્વરૂપમાં આવી રહેલો :

અર્પયતિ	અપ્પેહ	અપ્પહ	આપે
અણ્ઢયતિ	અંઢેહ	અંઢહ	આંઢે
ઘટયતિ	ઘઢેહ	ઘઢહ	ઘઢે
ઘણ્ઢયતિ	ઘંઢેહ	ઘંઢહ	ઘંઢે-ઘંઢે
તર્કયતિ	તર્કેહ	તર્કહ	તાર્કે/
નિમાલયતિ	નિહાલેહ	નિહાલહ	નિહાલે ।
પ્રક્ષાલયતિ	પક્ષાલેહ	પક્ષાલહ	પક્ષાલે
માર્ગયતિ	મર્ગેહ	મર્ગહ	માર્ગે
મણ્ઢયતિ	મંઢેહ	મંઢહ	માંઢે
ઘરયતિ	ઘરેહ	ઘરહ	ઘરે
સમર્પયતિ	સમપ્પેહ	સમપ્પહ	સોંપે-સાંપે

૨. વિકરણ પ્રત્યયના બચી જવા સાથે અકારાંત અંગ

પાંચમા સાતમા અને નવમા ગણના ધાતુઓને અનુક્રમે હુ ન અને
ના-ની પ્રત્યય વિકરણ તરીકે લાગે છે, તેો આઠમા ગણમાં ઉ પ્રત્યય લાગે છે.
આ પ્રત્યયોનો અંશ પાંચમા સાતમા નવમા ગણમાં સચવાઈ-અંગ તો અકારાંત જ
કરી આપે છે; આઠમા ગણનો ઉ તેો અકારના રૂપમાં જ આવી રહે છે. આ
ગણોનાં આપણે ત્યાં મળેલાં ક્રિયારૂપોમાંનાં કેટલાંક આ છે :

૫ મો ગણ

કૃણોતિ	કુણહ	કૂળે
ચિનોતિ	ચિણહ	ચળે
શૃણોતિ	સુણહ	સુળે
ધુનોતિ	ધુણહ	ધૂળે

સં. *કૃણતિ, *ચિનતિ, *શૃણતિ, *ધુનતિ એવાં બાણે કે રૂપ હોય એમ
વિકાસ થયે છે.

૭ મા ગણ

અનન્તિ	અંજદ	આંજે
ક્ષુણ્ણત્તિ	સ્તુદદ	તુંદે
રુણદ્ધિ	રુંઘદ	રુંઘે

પિપ્ અને મિદ્ ધાતુનાં નિરુનાસિક રૂપ જ પીસ અને મેદ સ્વીકારાયાં છે; આમાં શિથિલ રૂપોમાંના ન ટકી શક્યો નથી. સળળ રૂપોમાં ન આપો છે તે પણ ટકી શક્યો નથી બેઉ પ્રકારમાં.

૮ મા ગણ

આઠમા ગણના ધાતુ એક રીતે પાંચમા ગણના ધાતુના જેવા જ છે. જે છે તે બધા ન અંતવાળા છે અને ગુજરાતીમાં સીધા કેઈ જિતરી આવ્યા નથી. શુદ્ધ આઠમા ગણનો એક માત્ર છે, જેનું સં.માં કરોતિ રૂપ છે. પણ પાલિ પ્રાકૃતમાં *કરતિ હોય એવી રીતે સ્વીકારાઈ પ્રાકૃતમાં કરદ અકારાંત અંગથી જ વ્યાપક છે, જેનું આપણે ત્યાં ત્રીજા પુરુષ એકવચને કરે રૂપ સ્વીકારાયું છે.

૯ મા ગણ

૯મા ગણના ધાતુઓમાં સળળ અંગમાં ના અને બ્યજનાદિ પ્રત્યયવાળા નિર્મળ અંગમાં ની થાય છે, ત્યારે સ્વરાદિ પ્રત્યયવાળા નિર્મળ અંગમાં ન જ રહે છે. આપણે ત્યાં તે ન તરીકે જમાં જિતરી આવ્યો છે :

જાનાતિ	જાળદ	જાળે
પુનાતિ	પુળદ	પૂળે
હુનાતિ	હુળદ	હૂળે

૩. પ્રેરકના એક-આપ-માંથી અકારાંત અંગ

સંસ્કૃતમાં હસમા ગણના ધાતુઓને તેમજ ધાતુનાં પ્રેરક રૂપ કરવા સામાન્ય રીતે અય લાગતો હતો. પણ અંગ આકારાંત હોય કે આકારાંત થતું હોય તેવા ધાતુઓને અયની પૂર્વે પ્ ઉમેરાતો; જેમકે સ્થાનુ સ્થાપયતિ, દાનુ દાપયતિ, શ્લેનુ ગ્લાપયતિ-ગ્લપયતિ વગેરે. આ પ્રક્રિયાને પરિણામે-ગુજરાતીમાં આવ-અવ પ્રત્યયના રૂપમાં પ્રેરક રૂપો વ્યાપક રૂપે થાય છે; પણ મૂલ પ્રેરકનાં રૂપ ગુજ.માં સામાન્ય ક્રિયારૂપ જેવા સ્વરૂપમાં પણ આવી રહ્યાં છે. થોડા જ દાખલા છે, પણ મહત્વના છે. આભાસસામ્યથી પણ આ વ્યાપક થયેલ છે :

*વિદ્વપયતિ	વિદ્વવેદ	વિદ્વવદ	વીનવે
*સંચિપયતિ	સંચિવેદ	સંચિવદ	સાંચવે-સાચવે
*સુચપયતિ	સુચવે

આભાસસાથે ઝજવ ઓરવ કચવ-કોચવ ગોઠવ પટવ મજવ મોગવ વર્ણવ સાલવ ઓઠવ કેલવ દોરવ વગેરે ધાતુ-અંગ મળ્યાં છે.

૪. ભૂતકૃદંતનાં સં. રૂપોમાંથી ક્રિયા-અંગ

આ અંગ પણ અકારાંત જ છે; પણ એની વિશેષતા એ છે કે કેાઈપણ કાળનાં રૂપને બદલે ભૂતકૃદંત ઉપરથી આ રૂપ ચિતરી આવી ક્રિયા-અંગ—ધાતુ-અંગ બન્યાં છે :

સં.	પ્રા.	અપ.	ગુજ.
ક્ષત-	પહ-	ચહ-	ચહ
ઉક્ષત-	ઉપ્પહ-	ઉપ્પહ-	ઉપ્પહ-
ઉદ્ગત-	ઉગ્ગમ-	ઉગ્ગમ-	ઉગ-
ઉત્થિત-	ઉદ્ધિમ-	ઉદ્ધિમ-	ઉઠ-
ઉર્ધ્ધિત-	ઉર્ધ્ધિમ-	ઉર્ધ્ધિમ-	ઉમ-(સીરાપૂર્માં)
ફટ-	ફહ-	ફહ-	ફાઢ-
તુટ-	તુહ-	તુહ-	તૂઠ-, તૂઠ-
પપ્પવ-	પપ્પ-	પપ્પ-	પાક-
ફુલ્લ-	ફુલ્લ-	ફુલ્લ-	ફૂલ-
લગ્ન-	લગ્ન-	લગ્ન-	લાગ-
મગ્ન-	મગ્ન-	મગ્ન-	માગ-, માંગ-
અવલગ્ન-	અલગ્ન-	અલગ્ન-	અલગ-
ધીત-	*વિત્ત-	*વિત્ત-	ધીત-
જિત-	*જિત્ત-	*જિત્ત-	જીત-
છિન્ન-	છિન્ન-	છિન્ન-	છીન-
મુન્ત-	મુક્ક-	મુક્ક-	મૂક-
પ્રાપ્ત-	પત્ત-	પત્ત-	પોક-, પોત-, પહોંચ
વગ્ધ-	*ધગ્ધ-	*ધગ્ધ-	ધગ-

શુદ્ધ ઉપરથી મુક્ક દ્વારા મુક્ક સાધોસાથ મુક્ક અંગ બાપક છે, જે અકારાંત નથી તેવા અંગમાં મૂળ કર્મણિના રૂપમાંથી વ્યુત્પન્ન થાય છે.

૫. અકારાંત નથી તેવાં અંગ

સંસ્કૃતમાં બીજા અને ત્રીજા ગણના ધાતુઓને કોઈ નિશાની લાગતી નથી. આ ધાતુરૂપોમાંથી છેક ગુજરાતી સુધી રૂપ ચિતરી આવ્યાં છે. ઉપરાંત થોડા એવા પણ ધાતુઓ આ સિવાયના ગણના છે જેઓએ અંગમાંથી અક્ષર ગુમાવ્યો છે :

૨ જો ગણુ

યાતિ	જાઈ	જાઈ	જાય
માતિ	માઈ	માઈ	માય
સ્નાતિ	*ન્હાઈ	*ન્હાઈ	ન્હાય ^૨
સ્વપિતિ	સુઝાઈ	...	સુઝ

૩ જો ગણુ

ધિમેતિ	ધિઘેઈ	ધિઘઈ	ધીઘે-ધીપ+
વદાતિ	*વઘઈ	*વઘઈ-વીઈ દ્વારા	દિયે-ઘે-વે

બીજા બીજા ધાતુઓ

લમતે	લહઈ	લહઈ	લહે-લે
પિયતિ	પિઝઈ	પિઝઈ-પીઈ દ્વારા	પીય
ઘોતયતિ	જોપઈ	જોઝઈ	જોપ-જુપ
ચાવતિ	ચાઝઈ	...	ચાપ
ભવતિ	હોઈ	...	હોય
કથયતિ	કહેઈ	કહઈ	કહે+
રહતિ	રહઈ	રહઈ	રહે+

સં. સ્થા ધાતુ ઉપરથી સીધું *સ્થાતિ હોય તેમ થાઈ દ્વારા થાય રૂપ આવી મળ્યું છે.

કર્મણિના આ પ્રત્યય દ્વારા મળેલાં સીધાં રૂપ જૂંગા-મૂંઝા-નોંગા-કણા-ગંધા-પંકા-ઓલા-ઘરા-પોસા-કટા-સંચા-કમા-ચિહા-દુમા-ફુલા-વગેરે આકારાંત અંગનાં રૂપ આપણે ત્યાં વ્યાપક છે; મૂળ ધાત્વર્થ જ હોય એ રીતે આ ક્રિયારૂપો પ્રયુક્ત થાય છે. જા સિવાયના આ અંતવાળાં આ ક્રિયારૂપોનું ભૂતકૃદંત યું અને સૌરાષ્ટ્રમાં જુંધી થાય છે-કર્મણિ નથી જ.

૬. નામ-વિશેષણ ઉપરથી સકારાંત અંગ

સંસ્કૃતમાં તેા નામધાતુઓ ખૂબ વ્યાપક હતા; પણ એ આપણે ત્યાં પરંપરિત રીતે જોવામાં નથી આવતા. પણ આપણે ક્વચિત્ ઊભા કર્યા છે : શાપ ઉપરથી શાપે, પ્રકટ ઉપરથી પ્રગટે; જૂનાં રૂપોની પરંપરામાં ગણવા હોય તેા અજવાળ-, ઘોલ-, નાંગર-, સાંકલ-, ઘગલ-વગેરે ગણાવી શકાય. અરણી-દારસીમાંથી એવા સ્તરીલ-વગેરે આપણે અપનાવ્યા છે.

૨. આજે લેખનમાં નાહે રૂપ સ્વીકાર્ય છે; પણ ઉચ્ચારણ મહાપ્રાણ સ્વરવાળું ના વ છે. નાહ છાહ પાહ દોહ લોહ મોહ તેમજ કહે વહે રહે અને હે-લહે વી-વીહ આ ધાત્વંગોમાં સર્વન મહાપ્રણ રતર છે, એની હાલની જોડણી બ્રામક છે.

ઘોલું ઉપરથી ઘોલું છે તો આ પહેલાંના પ્રકારનું ઘોલકાય-ધોળા જેવું દેખાય-એ રૂપ છે. પણ આ પ્રક્રિયા બ્યાપક નથી.

૭. અનુકરણવાચક સ્વતંત્ર ક્રિયારૂપો-અકારાંત અંગ

અનુકરણવાચક કે સ્વાનુકારી ધાત્વંગ ઊભાં થયાં છે તે શુન્નરાતીની આગવી મૂકી જેવાં છે : કઢકઢ-કકઢ, કઠકઠ-કકઠ, ઘઢઘઢ-ઘઘઢ, ધરધર-થયર, ઘઢઘઢ-ઘઘઢ, પટપટ, સડસડ-સસડ, જઠજઠ, જઠમઠ-જમઠ, જઠજઠ-જઘજઠ, ગઢગઢ-ગગઢ, ટઠટઠ-ટવઠ, ડગડગ, ડગમગ, તટતટ-તતટ, કઢકઢ-કકઢ, ઘઢઘઢ-ઘઘઢ, મઢમઢ-મમઢ, મચમચ, ઘલઘલ, હરહર-હયર, ચરપટ, ઘઢઘઢ, કચકચ, કચપચ, ગટપટ, ચમચમ, ઘમઘમ આ વગેરે આ પ્રકારમાં સમાવેશ પામે છે. આ જાતની પ્રક્રિયા નવ્ય ભારત-આર્યભાષાઓમાં છે-પણ આપણે ત્યાં તો અંગ અકારાંત થઈ ચૂક્યું છે-એટલે તક્ષાવત યા વિશેષ છે.

અર્થાંત સ્વરૂપ અપવાદે મૂળ-આ પ્રમાણે ઊભાં થયેલાં ક્રિયા-અંગોને કાળના અને અર્થના જુદા જુદા પુરુષના પ્રત્યયો, કર્મણિરૂપો-પ્રેરંકરૂપો અને ક્રિયાવાચક કૃદંતોના પ્રત્યય લાગી શુન્નરાતીની સ્વતંત્ર ક્રિયાપ્રક્રિયા સધાય છે. એ કેવી રીતે ઊતરી આવી છે એ અહીં હવે જોઈએ.

પદ અને વચન

સંસ્કૃતમાં પરસ્મૈષદ અને આત્મનેષદ-તેમજ બેઉ પદનાં ધાત્વંગ હતાં; પાલિમાં એ નષ્ટ થયાં-અને ત્યારથી બેઉ પ્રકારને બદલે પરસ્મૈ પ્રકારનાં જ રૂપ બ્યાપક બન્યાં. અતિ પ્રાચીન કાળમાં અર્થાનુસારી લેદ હતો, અને એ પ્રમાણે સાંગ્રીતિક સ્વરભારથી બેઠતો તક્ષાવત પણ હતો; પણ સંસ્કૃત ભૂમિકામાં આવે કોઈ લેદ રહ્યો નહિ, અને બલાત્મક સ્વરભારને વથ થઈ પાલિમાં સંસ્કૃતાનુસારી રૂપ રહ્યાં, પણ પછી પ્રાકૃત ભૂમિકામાં સરખી પરિસ્થિતિમાં ધાત્વંગ મુકાઈ ગયાં. આદિમ ભારત-યુરોપીય અને ભારત-આર્ય કાળનાં ત્રણ વચન ઘસાઈ બે જ થઈ રહ્યાં : એકવચન અને બહુવચન. આ હાસ નામિકી વિલક્ષિતોમાં તો વૈદિક ભૂમિકામાં જ ચડે થઈ ચૂક્યો હતો : ખાસ કરીને રૂપાખ્યાનની દૃષ્ટિએ ૧લી-૨લી, ૩લી-૪થી-૫મી, ૬થી-૭મી આમ ત્રણ જ રૂપ બન્યાં હતાં....ક્રિયારૂપોમાં તો છેક સંસ્કૃત ભૂમિકા સુધી. ત્રણે વચનોનો રૂપોની દૃષ્ટિએ લેદ રહ્યો હતો, પણ પ્રાકૃત ભૂમિકાઓમાં તો એ એ પૂર્વે જ ઘસાઈ

૩. છોડું, પીડું, રીડું, નાડું, પેડું, વિકલ્પે દાડું વગેરે અહીં ધષ્ટ અપવાદ છે.

૨ જો ગણ

યાતિ	જાદ	જાદ	જાય
માતિ	માદ	માદ	માય
સ્નાતિ	*ન્દાદ	*ન્દાદ	ન્દાય ^૨
સ્વપિતિ	સુઅદ	.	સુપ

૩ જો ગણ

વિમેતિ	વિહેદ	વિહદ	વીહે-વીપ+
વદાતિ	*વયદ	*વયદ-વીદ દાગ	દિયે-દે-દે

બીજા બીજા ધાતુઓ

લભતે	લહદ	લહદ	લહે-લે
પિષતિ	પિઅદ	પિઅદ-પીદ દારા	પીપ
છોતયતિ	જોપદ	જોઅદ	જોય-જુપ
ચાવતિ	ચાઅદ	...	ચાય
ભવતિ	હોદ	...	હોય
કથયતિ	કહેદ	કહદ	કહે+
રહતિ	રહદ	રહદ	રહે+

સં. સ્થા ધાતુ ઉપરથી સીધું *સ્થાતિ હોય તેમ થાદ દ્વારા થાય રૂપ આવી મળ્યું છે.

કર્મણિના આ પ્રત્યય દ્વારા મળેલાં સીધાં રૂપ ફૂંગા-સૂંઝા-નોગા-કણા-ગધા-પંકા-બોલા-ઘરા-પોસા-કટા-ઘંચા-ફમા-ચિઢા-દુમા-ફુલા-વગેરે આકારાંત અંગનાં રૂપ આપણે ત્યાં વ્યાપક છે; મૂળ ધાત્વર્થ જ હોય એ રીતે આ ક્રિયારૂપો પ્રયુક્ત થાય છે. જા સિવાયના આં આંતવાળાં આ ક્રિયારૂપોનું ભૂતકૃદાંત યું અને સૌરાષ્ટ્રમાં જુંથી થાય છે-કર્મણિ નથી જ.

૬. નામ-વિશેષણ ઉપરથી અકારાંત અંગ

સંસ્કૃતમાં તો નામધાતુઓ ખૂબ વ્યાપક હતા; પણ એ આપણે ત્યાં પરંપરિત રીતે જોવામાં નથી આવતા. પણ આપણે કવચિત્ જોવા કર્યા છે : શાપ ઉપરથી શાપે, પ્રકટ ઉપરથી પ્રગટે; જૂનાં રૂપોની પરંપરામાં ગણવા હોય તો અજવાલ-, ઘોલ-, નાંગર-, સાંકલ-, ઘગડ-વગેરે ગણાવી શકાય. અરણી-ફારસીમાંથી એવા સરીવ-વગેરે આપણે અપનાવ્યા છે.

૨ આજે લેખનમાં નાદે રૂપ સ્વીકાર્યું છે, પણ ઉચ્ચારણ મહાપ્રાણ સ્વરવાળું છે નાદ ઘાદ ઘાદ દોહ લોહ મોહ કોહ તેમજ કહે વહે રહે અને લે-લહે વી-વીહ ધાત્વગોમાં સર્વત્ર મહાપ્રણ સ્વર છે, એની હાલની જોડણી બામક છે.

મૂનો હું થયા પછી સંપ્રસારણથી અપ. કરડું રૂપ આપ્યું છે બલ્લાત્મક સ્વરભારની પ્રક્રિયાએ કરામિનું કરમિ કરી સ્વરભાર છેલ્લી શ્રુતિ તરફ મૂક્યો, અને પરિણામે અપભ્રંશ અને મધ્ય. શુભ.ના કરડમાંથી કરડું રૂપ દીર્ઘાંત મળ્યું-એ આને ઉચ્ચારણુદાઘવથી હ્રસ્વાંત બન્યું છે-છતાં અસ્વરિત ધાતુ-અંગને લાગતાં પોતામાં પ્રાથમિક સ્વરભાર તે સ્વરિત ધાતુ-અંગને લાગતાં દ્વિતીયિક કે તાર્તીયિક ને પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે પોતામાં સ્વરભાર સાચવી રાખે છે. અપવાદે માત્ર આ-ઈ-ઝ-ઓ અંતમાં છે તેવાં ધાતુ-અંગોને લાગતું હું સ્વરભાર શુભાવી લઘુ-પ્રયત્ન બંની પૂર્વ સ્વરની સાથે સંધિસ્વરાત્મક દશામાં વિલીન થઈ જાય છે; જેમકે જાડં પીડં સૂડં જોડં વગેરે.

અહીં એક વસ્તુ અવશ્ય નોંધવી જોઈએ કે સુરતી ભાષામાં તેમજ સૌરાષ્ટ્રની મેરની બોલીમાં પહેલા પુરુષ એકવચનમાં કરાં એમ ‘આં’વાળું રૂપ છે. આ રૂપ પ્રાકૃત કરામિ દ્વારા, મૂની હું અને સંપ્રસારણની પ્રક્રિયાને વશ ન થતાં, મૂનો માત્ર સાતુનાસિક ઉચ્ચાર જ અવશિષ્ટ રહેતાં-નાન્યતર જાતિના રૂપમાં જાનિનો આઈ થઈ ઘર-ઘરાં જેમ, *કરાઈ મધ્યવર્તી રૂપ ઉચ્ચરિત થઈ કરાંમાં પરિણત થયું છે. મધ્યવર્તી *કરાઈ રૂપ કયાંય પણ પ્રયુક્ત નથી થયું, પરંતુ મારવાડીમાં પણ એનો વિકાસ જોવા મળે છે : મૂં કરાં એ રૂપ શુભો.

૨ જો પુરુષ એકવચન

‘કરે-’કરું’ની જેમ જ પ્રત્યય સ્વરભારને પોતામાં લાવી રહે છે. બાકી છેક ભારત-યુરોપીય ભાષાભૂમિકામાં પણ આ સમજ પ્રત્યય હોઈ પોતામાં સ્વરભાર સાચવતો નથી. ‘સિ’ પ્રત્યય સામાન્ય હતો; બેકે ગાથા-અવેસ્તામાં સિ નો હિ થઈ ચૂક્યો હતો; અવેસ્તાનો હિ આત્મર્થ બીજા પુરુષ એકવચનના ભારત-યુરોપીય ધિનો વેદમાં ધિ સાથેસાથ પ્રયુક્ત થયેલા એના જ પ્રાકૃત વિકાર હિ સાથે જ હિ થયો છે તે છે કે સિનો જ હિ થયો છે એ કહેવું જરૂર મુશ્કેલ છે. બાકી લેટિન-ગ્રીક પણ, હોમર જેવાના અપવાદે, સિ શુભાળો જ છે. માત્ર લિથુઆનિયન ભાષામાં એ આ જ સુધી પડ્યો છે. પાલિ પ્રાકૃતોમાં સિ હતો, પ્રાકૃતોમાં હિ પણ થવા લાગ્યો હતો, પણ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં તે એ હિના જ

લિહમિ સહમિ હમમિ કહ્દમિ પાવમિ મામમિ રૂપ નોંધ્યાં છે, તેમાં કહ્દમિ અપભ્રંશમાં બ્યક્ત થયેલું છે (સિ. હે. ૮-૪-૩૮૫) એમ પિશલ કહે છે. એ વૈકલ્પિક રૂપ, બાકી, કહ્દમિના રૂપમાં નોંધાયેલું છે (વૈલ : પ. ૧૫૮).

ચૂક્યાં હતાં. ‘સ્વરભાર’ના પ્રકરણમાં બતાવ્યા પ્રમાણે વૈદિકી ભૂમિકાથી જ હ્રાસપ્રક્રિયા પોતાનું કામ કરે જતી હતી. અને તે બાપાઓના વિકાસ (evolution) કહેવો કે હ્રાસ (decay) ? નીચે માલુમ પડશે જ કે ક્રિયા-રૂપોના વિષયમાં તો હ્રાસપ્રક્રિયાએ ગજબજ કરી નાખ્યો છે.

૧. વર્તમાનકાળ

રૂપાખ્યાનની દૃષ્ટિએ આપણી પાસે વર્તમાનકાળનાં નીચે પ્રમાણે રૂપ આવી રહ્યાં છે; ઉદા. તરીકે કર અંગ લઈએ :

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧	(હું) કરું, [કરાં]	(અમે) કરીએ ।
૨	(તું) કરે, [કરં]	(તમે) કરો ।
૩	(તે) કરે	(તેઓ) કરે ।

૧ લા પુરુષ એકવચનનું રૂપ

કરં : પોતામાં સ્વરભારને અવિચ્છિન્ન સાચવી રાખતો ં પ્રત્યય પહેલા પુરુષ એકવચનમાં આપણને આવી મળ્યો છે. પરોક્ષ ભૂતકાળને અપવાદે બધા જ કાળ અને અર્થોમાં પરસ્મૈપદ પ્રત્યય પહેલા પુરુષ એકવચનમાં મ્ ધરાવતો હતો : વર્તમાનકાળમાં મિ, આજાર્થમાં મ્ને બદલે નથી આતિ, ભૂતકાળનાં રૂપોમાં અમ્-વિધ્યથ-આશીરર્થમાં પણ અમ્ (ઈયમ્ તેમજ યામ્માં), કવિધ્ય-કાળમાં તો-હ્યામિ અને તાસ્મિમાં એકમાં સ્ય મધ્યગથી વર્તમાનના પ્રત્યયો તો બીજામાં છ મધ્યગથી અચ્છ ધાતુનાં રૂપ (ત્રીજા પુરુષમાં માત્ર નથી લાગતાં). ભારત-યુરોપીય પ્રકારમાં પરસ્મૈપદમાં મિ અને આત્મનેપદમાં ઓ પહેલા પુરુષ એકવચનમાં વર્તમાનકાળમાં હતા, જેની હયાતી ગ્રીક અને લેટિન વગેરેમાં સચવાઈ રહી છે, જ્યારે વૈદિકી અને ગાથા-અવેસ્તામાં પરસ્મૈપદમાં છે, પણ આત્મનેપદમાં ‘હ’ રૂપ ત્યાં કોઈ અને કોઈ રીતે આવી રહ્યું છે.^૪ ગાથા-અવેસ્તામાં પના રૂપમાં; પણ ત્યાં ઓહ રૂપ પણ વિકલ્પે મળે છે, જે વૈદિકીમાં નથી જ મળતું. અકારાંત અંગનાં રૂપો માટે મિ પૂર્વે આ ચવાનું વૈદિકી તેમજ ગાથા-અવેસ્તાની બાપામાં સામાન્ય છે. પાલિ પ્રાકૃતોમાં આ જ પ્રકાર વ્યાપક હતો, પણ પ્રાકૃતોમાં આનું અ ચવાનું વલણ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું : એમ કરામિ અને કરમિ બંને પ્રચારમાં હતાં.^૫ આકારની અ ચવાની પ્રક્રિયાએ જ કરમિના

૪. જેક્સન : Avesta Gram. : પૃ. ૧૨૬

૫. પિશ્તે પ્રાકૃત પિંગલ સૂત્રોમાંનું મળમિ રૂપ નોંધ્યું છે : પૃ. ૩૨૨. ત્યાં જ જાળમિ

મનો હું થયા પછી સંપ્રસારણથી અપ. કરડં રૂપ આપ્યું છે. બહાત્મક સ્વરભારની પ્રક્રિયાએ કરામિતું કરમિ કરી સ્વરભાર છેલ્લી શ્રુતિ તરફ મૂક્યો, અને પરિણામે અપભ્રંશ અને મધ્ય. શુજ.ના કરડંમાંથી ફરં રૂપ દીર્ઘાંત મળ્યું-જે આજે ઉચ્ચારણલાઘવથી હ્રસ્વાંત બન્યું છે-છતાં અસ્વરિત ધાતુ-અંગને લાગતાં પોતામાં પ્રાથમિક સ્વરભાર તો સ્વરિત ધાતુ-અંગને લાગતાં દ્વિતીયિક કે તાર્તીયિક જે પ્રમાણે હોય તે પ્રમાણે પોતામાં સ્વરભાર સાચવી રાખે છે. અપવાદે માત્ર આ-ઈ-ઝ-ઓ અંતમાં છે તેવાં ધાતુ-અંગોને લાગતું હં સ્વરભાર શુભાવી લઘુ-પ્રયત્ન બની પૂર્વ સ્વરની સાથે સંધિસ્વરાત્મક દશામાં વિલીન થઈ જાય છે; જેમકે જાડં પીડં સૂડં જોડં વગેરે.

અહીં એક વસ્તુ અવશ્ય નોંધવી જોઈએ કે સુરતી ભાષામાં તેમજ સૌરાષ્ટ્રની મેરની બોલીમાં પહેલા પુરુષ એકવચનમાં કરાં એમ ‘આ’વાળું રૂપ છે. આ રૂપ પ્રાકૃત કરામિ દ્વારા, મૂની હું અને સંપ્રસારણની પ્રક્રિયાને વશ ન થતાં, મનો માત્ર સાનુનાસિક ઉચ્ચાર જ અવશિષ્ટ રહેતાં-નાન્યતર જાતિના રૂપમાં આનિને. આઈ થઈ ઘર-ઘરાં જેમ, *કરાઈ મધ્યવર્તી રૂપ ઉચ્ચરિત થઈ કરાંમાં પરિણત થયું છે. મધ્યવર્તી *કરાઈ રૂપ કયાંય પણ પ્રયુક્ત નથી થયું, પરંતુ મારવાડીમાં પણ એનો વિકાસ જોવા મળે છે : મૂં કરાં એ રૂપ જુઓ.

૨ જો પુરુષ એકવચન

કરે-‘કરં’ની જેમ જ પ્રત્યય સ્વરભારને પોતામાં લાવી રહે છે. બાકી છેક ભારત-યુરોપીય ભાષાભૂમિકામાં પણ આ સમગ્ર પ્રત્યય હોઈ પોતામાં સ્વરભાર સાચવતો નથી. ‘સિ’ પ્રત્યય સામાન્ય હતો; એકે ગાથા-અવેસ્તામાં સિ નો હિ થઈ ચૂક્યો હતો;^૧ અવેસ્તાનો હિ આજાર્થે બીજા પુરુષ એકવચનના ભારત-યુરોપીય ઘિનેા વેદમાં ઘિ સાથેસાથ પ્રયુક્ત થયેલા એના જ પ્રાકૃત વિકાર હિ સાથે જ હિ થયો છે તે છે કે સિનેા જ હિ થયો છે એ કહેવું જરૂર મુશ્કેલ છે. બાકી લેટિન-ગ્રીકે પણ, હોમર જેવાના અપવાદે, સિ શુભાળ્યો જ છે. માત્ર લિથુઆનિયન ભાષામાં એ આ જ સુધી પડ્યો છે. પાલિ પ્રાકૃતોમાં સિ હતો, પ્રાકૃતોમાં હિ પણ થવા લાગ્યો હતો, પણ અપભ્રંશ ભૂમિકામાં તો એ હિના જ

લિહમિ સહમિ હસમિ કઙ્કમિ પાવમિ મામમિ રૂપ નોંધ્યાં છે, તેમાં કઙ્કમિ અપભ્રંશમાં વ્યક્ત થયેલું છે (સિ. હે. ૮-૪-૩૮૫) એમ પિચલ કહે છે. એ વૈકલ્પિક રૂપ, બાકી, કઙ્કમિના રૂપમાં નોંધાયેલું છે (વૈદ : ૫. ૧૫૮).

રૂપમાં મળે છે.^૭ દંત્ય અઘોષ સ્વનો-હું સમજું છું કે-કંઠ્ય અઘોષ સ્ થયા બાદ કંઠ્ય ઘોષ હ થયો છે, જે મધ્ય. શુજ.માં નષ્ટ થતાં માત્ર ફના રૂપમાં જ રહ્યો-જેણે કરદમાંથી અંતે સ્વરભારવાળું-અર્ધવિવૃત્ત પકારથી કરે રૂપ આપ્યું.^૮

વિલિન પ્રાંતીયતા લેખે બીજા પુરુષ એકવચનમાં કવં રૂપ નોંધવું જોઈયે.^૯ આલાવાડ, ઉત્તર શુજરાત, અને મધ્ય શુજરાતની બોલીઓમાં બીજા પુરુષ એકવચનમાં કવં વગેરે ઝંવાળાં રૂપ પ્રયુક્ત થાય છે. જોકે સુરતી બોલીમાં, તેમજ સૌરાષ્ટ્રના બાકીના ભાગમાં છ સાથે વપરાતાં કરે છે વગેરે રૂપ કર છ એમાં ‘ર’માંના ‘ઝ’ ઉપર સ્વરભાર સાથે વ્યાપક છે. સ્વ. ગ્રો. બળવંતરાય ઠાકોરે કવિતામાં પણ આ પ્રયોગ કર્યો જ છે. જૂની શુજરાતીમાં નરસિંહ મહેતા વગેરેની બોલીમાં કરાં છાં વગેરે રૂપ મળે છે. આ કવં અને કરાં-મને એમ લાગે છે કે-પહેલા પુરુષના રૂપના આભાસસામ્યે ઊભાં થયેલાં રૂપ છે.

૩ બે પુરુષ એકવચન

કરે-ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ બીજા પુરુષનું અને ત્રીજા પુરુષનું એકવચન એક-સરખાં છે. ભારત-યુરોપીય પ્રાચીન ત્રિ પ્રત્યય ગ્રીક અને લિથુઆનિયનમાં સચ-વાઈ રહેલો છે.^{૧૦} ગાથા-અવેસ્તામાં દન્તિ તરીકે જો જોવામાં આવે છે, જ્યારે પાલિમાં અને અથોકની ધર્મલિપિમાં સચવાયેલો જો પ્રાકૃત ભૂમિકામાં હ્રસ્વ થાય છે. શૌરસેનીમાં હ્રસ્વ જો ઘોષ તરીકે જાણે વગેરેમાં સચવાયો હતો-પણ મહા-રાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં જો સદંતર ગયો. કરદ રૂપ આજે બે હબર વપ જેટલું જૂનું છે.^{૧૧} અપભ્રંશમાં જ નહિ, મધ્ય. શુજરાતીમાં પણ જો હતું. જે એક બાનું કરિ

૭. અપભ્રંશમાં જ્યાં કયાંય પ્રયોગયો છે ત્યાં પ્રાકૃત તત્સમ લેખે છે; સિ. દે. ૮-૪-૩૮૩માં હમહિના વિકલ્પમાં હમહિ નોંધ્યું છે.

૮. ટેરિસ્ટોરીએ બીજા પુરુષ એકવચનમાં મધ્ય. શુજ.માં કરદ જોવાં રૂપ નોંધ્યાં છે. એ ત્રીજા પુરુષ બહુવચનના આભાસસામ્યનો અને તો લેખકદોષ લાગે છે. જુઓ એમના અંધનો ખંડ ૧૧૭

૯. ડૉ. ટેરિસ્ટોરીને હાથપ્રતોમાં પણ આવાં રૂપ મળ્યાં છે. જુઓ ખંડ ૧૧૭ મો. સાથોસાથ તારજે છે જોવાં રૂપ પણ મળ્યાં છે. કરાં જોવાં રૂપમાં આ તારજેનું સામ્ય રપષ્ટ છે. એમણે નોંધેલાં રૂપ દેર્જે છે, ચદ્સજે છે, નીગમજે છે વગેરે. સંતવિલાસમાં પણ કરે વર્સે જોવાં રૂપ છે જ.

૧૦. રાઈટ : પૃ. ૩૫૩

૧૧. આ રૂપમાં પણ સાનુનાસિકતા મધ્ય. શુજ.માં મળે છે. જુઓ ટેરિસ્ટોરી ખંડ ૧૧૧ મો. પણ અને આ બહુવચનના આભાસસામ્યે થયેલો લિપિ-દોષ લાગે છે.

અને ખીજી બાજુ કરે તરીકે મધ્ય. ગુજ. દ્વારા આને અતે સ્વરભાર અને હ્રસ્વવિવૃત્ત વ સાથે આવી મળ્યું છે. સાળરકાંઠામાં અને ઉત્તર ગુજરાતમાં હજી કરિ રૂપ પ્રયુક્ત થાય છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ખીજી પુરુષ એકવચનમાં કર છ થતું હતું, પણ ત્યાં ત્રીજા પુરુષ-એકવચને કરે છ જ રહે છે. 'છ' પ્રકૃતિનાં રૂપાખ્યાન વિશે યથાસ્થાને ચર્ચા આવશે તેથી અહીં એના રૂપલાઘવની ચર્ચા નથી કરી.

મારવાડી-મેવાડી-માળવી-જૈપુરી અને મજ-હિંદીમાં કરૈ-કરે રૂપમાં સર્વત્ર અંત્ય ઇકાર વિવૃત્ત રૂપમાં જ ઉચ્ચરિત થાય છે, લેખનમાં ભલે ભેદ ખતાવવામાં આવતો હોય.

૧ લો. પુરુષ બહુવચન

કરિયે પ્રાથમિક સ્વરભાર આદિ શ્રુતિમાં, દ્વૈતીયિક સ્વરભાર અંત્ય ઇકાર ઉપર; વચ્ચેનાં રૂપો ગુમાવી લઘુપ્રયત્ન થઈ ચૂકયો છે. આને લેખનમાં કરીય એમ સ્વીકારવામાં આવે છે એ કેવળ બ્રામક છે. ઇમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ નિરપવાદ સર્વત્ર સ્પષ્ટ છે હિંદીમાં પણ આ રૂપમાં આજ ઉચ્ચારણ છે.^{૧૨}

આ રૂપનો ઇતિહાસ આશ્ચર્ય કરાવે એવો છે. આને કર્તાર અર્થમાં વપરાતું પહેલા પુરુષ બહુવચનના રૂપ તરીકે સ્વીકારાયેલું આ રૂપ તો ત્રીજા પુરુષ એકવચનનું કર્મણિ-ભાવે રૂપ હતું. મધ્ય. ગુજ.માં એની કરીદ એ સ્થિતિમાં એનો દ્વિવિધ પ્રયોગ હતો; ને અપભ્રંશ ભૂમિકામાં તો કરિજ્ઞમાં માત્ર કર્મણિ અર્થ જ હતો. સંસ્કૃત કર્મણિના ય પ્રત્યયનું સ્વરભક્તિ દ્વારા હ્ય અને પછી માત્રામાનના સિદ્ધાંત (Law of Mora) પ્રમાણે રજ્ઞ થયે પ્રાકૃત ભૂમિકામાં કરિજ્ઞ જેવાં રૂપ જ વ્યાપક હતાં. રજ્ઞ અંગ લાવવા પિશ્યે ર્હ્ય સૂચ્યો છે તે મને તો માત્રામાન-સિદ્ધાંતનું જ પરિણામ સમજાય છે. એ 'ખરું' કે હ્રસ્વ રજ્ઞાંત અને આકારાંત ધાતુઓનાં રૂપ કરતાં કર્મણિના ય પહેલાં દીધે ર્હ્ય થતો, જીયતે-વીયતે-સ્થીયતે વગેરેના રૂપમાં; એટલે આના આભાસસામ્યને વિચાર કરિયે તો ર્હ્ય-રજ્ઞ લાવવામાં પણ ખાધ નથી. બેઉ પરિસ્થિતિમાં માત્રામાન-સિદ્ધાંત નિયામક છે એ વસ્તુ સમજાય એવી છે. પાલિમાં ર્હ્ય અને હ્ય બંનેની પ્રક્રિયા નોંધાયેલી છે, જ્યાં ઘીયતિ અને આદિયતિ બેઉ પ્રકારનાં રૂપ મળે

૧૨. સૌરાષ્ટ્રમાં હેલા ઇકારમાં સાનુનાસિકતા છે. મધ્ય. ગુજ.માં કરીદ-કરીદ એવો વિકલ્પ હતો જ — એ પ્રાનિક લેખે સૌરાષ્ટ્રમાં સાનુનાસિકતાથી તો અન્યત્ર નિરનુનાસિકતાથી છે. સૌરાષ્ટ્રમાં — આમ છતાં પશ્ચિમ વિભાગમાં — ખાસ કરી બરડા-પંચકમાં સાનુનાસિકતા નથી એ ખાસ નોંધપાત્ર વસ્તુ છે : 'ઘાલો, ઘાયો' (=ઘાલો, આધ્યો) એવી લાક્ષણિકતા લક્ષ્યમાં લેવા જેવી છે મધ્ય સૌરાષ્ટ્રમાં ઇકારનાં હ્રસ્વ રજ્ઞમાં ઉચ્ચારણ વ્યાપક છે : કરિયિ જેમ.

છે;^{૧૩} પણ ત્યાં પહિચ્ચતિ (< સં. પ્રહીયતે) રૂપ દ્રવ્યથી પણ મળે છે. અપ-
ભ્રંશમાં 'હજ'વાળું રૂપ જ વ્યાપક હતું, પણ સં. ૧૨૪૧ના "ભરતેશ્વર બાહુ-
બલિરાસ"માં ફરીજદ-ફોજદ-મેટીજદ-સુળીજદ સાથેસાથ સેવીદ રૂપ પણ
પ્રયોજાયું છે; એટલે કરિજદમાંથી ફરીજદ > કરિજદ > કરિઅદ > ફરીદ આ
ભાતની રૂપપ્રક્રિયા આવી રહી હતી જ.

ત્યાં જનો લોપ નથી થયો તેવાં ફરીજે દીજે લીજે વગેરે રૂપ આજ
દિવસ સુધી ઉત્તર શુજરાતમાં, હિંદી લીજિયે-દીજિયે-આદ્યે-જાદ્યેની
જેમ, ઠમ્ભણિ, રચનામાં જ પ્રયુક્ત થાય છે. આજે પણ ઉત્તર શુજરાતમાં પીજિયે
લીજિયે રૂપ આ રીતે જ પ્રયોજાય છે.

પણ સામાન્ય રૂપોમાં મધ્ય. શુજ.માંથી જ કર્તારિ-ઠમ્ભણિ બંને ભાવ
શરૂ થયા હતા. આમ છતાં પ્રા. કરામુ-કરમુ દ્વારા મળેલું^{૧૪} અપભ્રંશમાં-કરહું >
મધ્ય. શુજ. કરહું-કરહું એ સ્વાભાવિક-પહેલા પુરુષ બહુવચનનું રૂપ છેક પ્રેમા-
નંદના સમય સુધી 'અમ્યો કરહું' ના રૂપમાં વપરાયેલું છે જ. અર્વાચીન શુજ-
રાતીમાં ઉત્તરોત્તર એ 'કરહું' રૂપ ઘસાર્ધ ગયું અને કરિયે જ વ્યાપક થઈ ચૂક્યું.

અર્થસંક્રમણ કેવી રીતે થયું હશે એ નીચેની રીતે સ્પષ્ટ થશે : અસ્મામિઃ
ક્રિયતે > અપ અમ્હેહિં કરિજદ > મધ્ય. શુજ. અમ્હદ ફરીદ > અમે કરિયે.
અપભ્રંશમાં પહેલી વિભક્તિમાં અમ્હે-અમ્હદ અને ત્રીજી વિભક્તિમાં અમ્હેહિં
રૂપ હતાં-મધ્ય. શુજ.માં અમ્હેહિંનું અમ્હદ થઈ ચૂક્યું હતું-આ સામ્યે આ પ્રયોગ
* ઠમ્ભણિ-ભાવેમાંથી કર્તારિમાં પલટો ખાઈ ગયો સમજાય છે.

૨ બે પુરુષ બહુવચન

કરો-સ્વરભાર અંત્ય અર્ધવિવૃત ઓ ઉપર]-પ્રત્યયમાં મૂળમાં સ્વરભાર
નહોતો તે અપભ્રંશ દ્વારા આવી રહ્યો છે. ભારત-યુરોપીય મૂળ ભાષામાં
પ્રત્યય હતો-સંસ્કૃતમાં થ અને ત તરીકે યથાસ્થાન આવ્યો; યુરોપમાં તે તરીકે જ
વિકસ્યો; છતાં ગ્રાયા-અવેસ્તામાં તો સર્વત્ર થ હતો; સંસ્કૃતમાં જેમ બીજા
કાળોમાં ને અર્થોમાં 'ત' થયો તેવો ત ગ્રાયા-અવેસ્તામાં પણ પ્રાચીન ભૂત

૧૩. ગાદગર : પૃ. ૨૦૪-૫

૧૪. અપભ્રંશમાં કરમુમાંથી કરહુંની શક્યતા જરા વિચારમાં નાખી દે એમ છે.
સમાધાન માત્ર એટલું જ છે કે એકવચનના કરહ રૂપથી શુદ્ધ પાડવા એમાં 'હ'નો પ્રસેપ
થયો છે આત્મનેપદના મહે જેવા રૂપમાંથી આ હ્ને જેવાની કાંઈ જરૂર નથી.

ડો. ટેરિસ્ટોરીએ 'વસંતવિલાસ'માંના કરા પ્રકારના રૂપ વિશે પણ નોંધ કરી છે :
જુઓ ખંડ ૧૧૭.

વગેરેમાં થયો હતો, આજ્ઞાઈમાં નહિ.^{૧૫} પાલિમાં અને અશોકની ધર્મલિપિમાં વર્તમાનકાળમાં થ જ હતો, પણ પ્રાકૃતોમાં પછી દ્વિત્વમિધ્યગત વર્ણિયતા જતાં હ પ્રયુક્ત થતો હતો; જેમકે કરહ. અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા પ્રમાણે છેલ્લા અનેા ઉ થયે અપભ્રંશમાં કરહુ રૂપ પ્રયુક્ત થયું. અને મધ્ય. શુજ.ના કરહ દ્વારા આપણું કરો રૂપ આવી રહ્યું છે.

૩ તો પુરુષ બહુવચન

કરે-ઉચ્ચારણ સ્વરભાર વગેરે એકવચનના રૂપ જેવાં જ છે. વિકાસની દૃષ્ટિએ મધ્ય. શુજ.માં એકવચનમાં કરહ અને બહુવચનમાં કરહં રૂપ હતું. વ્રજ-હિંદીમાં આવે પણ એકવચન અને બહુવચન વચ્ચે એ જ લેહ છે : વહ કરે, પણ વે કરે. એકવચનમાં તો અપભ્રંશમાં પ્રાકૃત કરહ રૂપ જ પ્રયોગ્ય હતું, પણ બહુવચનમાં કરહિં રૂપ હતું. આ. હેમચંદ્રે કરહિં અને પ્રા. કરન્તિ એમ વિકલ્પ જોયો છે.^{૧૬} આપણે ‘અન્તિ’ પ્રત્યય તો શુભાવ્યો; પરંતુ હિં પ્રત્યય ઠેવી રીતે આવ્યો એનું સમાધાન મેળવી શકતા નથી. પહેલા પુરુષ એકવચનમાં કરહં રૂપ હતું તેનાથી લેહ બતાવવા અપભ્રંશમાં કરહં રૂપ બહુવચનમાં હતું; તેમ ૩ જા પુરુષમાં પણ થયું હોય; તો કરહ અને કરહિં વચ્ચેના લેહનો પુલાસો મળી રહે. મહાપ્રાણતા જતાં કરહં થયું.^{૧૭} શુજરાતી વિકાસમાં પછી સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ સદાને માટે હ્રસ્વ થઈ ગયું

‘છ’ ધાતવંગ

અર્વાચીન શુજરાતીને મળેલાં વર્તમાનકાળનાં રૂપ સંપૂર્ણ પ્રયોગમાં ‘છ’ ધાતવંગનાં રૂપાખ્યાનની અપેક્ષા રાખે છે; જેમકે

૧	(હું) કરું છું	(અમે) કરિયે છિયે
૨	(તું) કરે છે [કરું છું]	(તમે) કરો છો
૩	(તે) કરે છે	(તેઓ) કરે છે

૧૫ જેઠસન : ૫ ૧૪૪ વગેરે

૧૬. સિ હે ૮-૪-૩૮૨ ત્યાં કરહિં કરહિં સહિં અને હેહન્તિ રૂપ એમણે આપ્યા છે મધ્ય.શુજ.માં પણ ‘અન્તિ’ વાળાં પ્રાકૃત તત્સમરૂપે પ્રયોગ્યેનાં છે જુઓ ડો. ટેક્સિસ્ટરી - ખંડ ૧૧૭ મો. વ્રજ-હિંદી વગેરેમાં તો બહુવચનમાં સાનુનાસિકતા છે : કરે, એથી જ જાય વગેરેમાં પણ

૧૭. મધ્ય.શુજ.માં એકવચનમાં પણ કરહ એમ સાનુનાસિકતા લખાતી, પણ એ લેખનદોષ હોય એમ જણાય છે.

મધ્ય. ગુજ.નાં ખાસ લક્ષણોમાં આ 'છ'નો વર્તમાનકાળનાં રૂપો સાથે પ્રયોગ પણ ગુજરાતીની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા તરીકે સ્વીકારાયેલ છે.^{૧૮}

'છ' ધાત્વંગનો વિકાસ મધ્ય. ગુજ.ના છહ<અષ. અચ્છહ<પાલિ અચ્છત્તિમાં છે: સંસ્કૃતમાં આને મળતું રૂપ તો ઋ ધાતુનું ઋચ્છતિ-'એ બાય છે' છે. પણ ઋ ધાતુ તો ગતિવાચક છે, બ્યારે પાલિમાં અચ્છત્તિનો અર્થ 'એસે છે' 'રહે છે' એવો છે.^{૧૯} પાલિમાં 'અસ' (૨ જો ગણ) ધાતુનાં રૂપ વર્તમાનકાળે તેવાં જ ગણકાર્યસહિત કાળ ને અર્થમાં થાય છે: તો આત્મનેપદી આસ- 'એસવું'-(૨ જો ગણ)નાં રૂપ આત્મનેપદી તરીકે પણ મળે છે.^{૨૦} આસતિ જેવું વર્તમાનકાળનું પરસ્મૈપદી લાક્ષણિકતા ધરાવતું રૂપ પણ નોંધાયું છે.^{૨૧} ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ અચ્છ-અંગના મૂળમાં ઋચ્છ-ધાત્વંગ લીધું છે,xx જેમાં એમણે ડૉ. પિથલનું અનુસરણ કર્યું છે.^{૨૨} ડૉ. પિથલે હપ્ ગમ્ યમ્નાં પ્રાકૃત રૂપ હચ્છહ ગચ્છહ જચ્છહની અર્થ સાથે અચ્છહની પણ અર્થ આપી છે; જુદા જુદા વિદ્વાનોનો મત નોંધતાં આસ અસ અને ઋ ધાતુ પણ નોંધ્યા છે. ચાઇલ્ડસ^{૨૩} અને પિથલનું વલણ આસ ધાતુ તરફ, કુફ અને જોહનસનું અસનાં ભવિષ્યકાળના *અસ્યતિ સંભવિત રૂપ તરફ, અને ત્યાં સ્વતંત્ર ઋચ્છ-અંગ ઋનું થાય એ પણ બતાવાયું છે.

ચ્છના મૂળમાં સ્ક ભારત-યુરોપીય મૂળમાં હોવાની સંભાવના છે. ડૉ. પિથલે ચ્છ વિકાર સ્કનો હોવાનું નોંધી *આસ્કદિ રૂપની સંભાવના કરી છે; બ્યારે ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી ભારત-યુરોપીય સંભવિત મૂળ *પ્રસ્સ્કોતિ હોવાનું સૂચવે છે.^{૨૪} આવા કોઈ *સ્ક ઉપરથી ચ્છ વિકરણ સંસ્કૃતમાં બચી ગયેલો-હચ્છતિ ગચ્છતિ યચ્છતિ ઋચ્છતિમાં, તેવો પાલિમાં અચ્છતિમાં પણ ચ્છ

૧૮. ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ આવા પ્રયોગ નોંધ્યા છે : ખંડ ૧૧૮ મો

૧૯. ગાઠગર : પૃ. ૧૭૦

૨૦. એઝન, પૃ. ૧૬૬

૨૧. એઝન, પૃ. ૧૧૭

xx ડૉ. ટેરિસ્ટોરી : ખંડ ૧૧૪ મો

૨૨. ડૉ. પિથલ ; પૃ. ૫૪ અને ૩૪૦

૨૩. ડૉ. ચેટરજી : પૃ. ૮૭૩ અને પૃ. ૪૭૨

ડૉ. હવેએ પ્રો. ટર્નરને અનુસરી સંભવિત જાણેતિ બતાવ્યું છે. જુઓ પૃ. ૧૩૮.

ગ્રીક અને લેટિનમાં સ્ક વિકરણવાળાં રૂપોની જર્મનિક અને સંસ્કૃત ભાષાઓની તુલના-એ વિપુલતા હતી; જુઓ રાઈટ : પૃ. ૨૮૯. ઋચ્છતિ રૂપ પણ આ જ પ્રકારનું ત્યાં અપાયું છે. એકવચનમાં આદિભ ભારત-યુરોપીય જૂમિકામાં સ્ક અને બહુવચનમાં સ્કો પ્રત્યયાંગ બંનતું હતું.

છે. આમાં ક્ર સાથે કોઈ સંબંધ નથી જણાતો. પસંદગી આસ અને અસ વચ્ચે જ છે, કેમકે બંને ધાતુનાં સ્વતંત્ર રૂપ પણ પાલિમાં વપરાયેલાં છે. 'એસવા'નો અર્થ પણ હોઈ ગાઈગર 'આસ' ધાતુમાં મૂળ બુદ્ધે છે; ચાઇલ્ડર્સ અને પિશલ પણ એ બાબુ પહેલેથી જ દબેલા છે. વસ્તુસ્થિતિએ જૂનામાં જૂનો ધાતુ અસ છે—અને એમાંથી વિકસિત થયેલા દ્વૈતીયિક ધાતુ આસ છે. આત્મનેપદી ધાતુઓ સામાન્ય રીતે અનુદાત્ત હોઈ સાંગીતિક સ્વરભાર પ્રત્યયો ઉપર જ રહેતો, એને બદલે દ્વિર્ધાદિ-સ્વરાદિ ધાતુઓની જેમ આસ ધાતુમાં પરસ્મૈપદી ધાતુઓની માર્કક સ્વરભાર ધાતુમાં રહેલો છે; અસ અને આસનો તેથી જનક-જન્ય ભાવ હોય તો સ્વરભારની એકરૂપતાને કારણે અસંભવિત નહિ હોય. ભારત-યુરોપીય મૂળ રૂપ *eskoti-વેસ્કોતિ સૂચવાયું છે. અસ્તિતું પણ એવું રૂપ *વસ્તિ છે. *વસ્તિ વિકરણ રહિત અને *વસ્કોતિ વિકરણવાળું. આણે વૈદિક અસ્તિ અને પાલિ અચ્છતિ રૂપ પરંપરાએ આખ્યાં. આમ મૂળ અસ ધાતુનાં જ આ વિભિન્ન એ રૂપ હોય એમ અને લાગે છે. પ્રાકૃતમાં અચ્છ અંગ 'આસ' ધાતુના અર્થમાં વ્યાપક જણાય છે. આ. હેમચંદ્રની સામે એ જ અર્થ હોય એમ ગમિષ્યમાસાં છઃ (સિ. હે. ૮-૪-૨૧૫) એ સૂત્રમાં ગમ્ ઇપ્ યમ્ અને આસને થના છ મધ્યગના સૂચનથી સમજાય છે. અપભ્રંશમાં 'હોણું' અને 'એસણું' બેઉ અર્થ જણાય છે; જેમકે "જં અચ્છદ તં માણિબદ્ધ (સિ. હે. ૮-૪-૩૮૮)—જે છે તેને સ્વીકારવું" અને—

જામહિં વિસ્તમી કજગઈં જીવહં મગ્ગે વક ।

તામહિં અચ્છવ હ્યરુ જણુ, સુ-અણુ યિ અન્તરુ દેહ ॥

(૪૦૬)

'ન્યારે હવેને વિશે વિષય કાર્યગતિ આવે છે, ત્યારે ખીલ જણુની વાત બાબુએ રહે, સુજન પણ છેટો કાઢે છે.'

પહેલા ઉદાહરણમાં અસનો અર્થ અને ખીલમાં 'આસ'નો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

"ભરતેશ્વરબાહુબલિ રાસ"માં અને ઉત્તરોત્તર પછી તો 'અસ' ધાતુનો જ અર્થ અચ્છ-છદ વગેરે રૂપોમાં છે. મરાઠીમાં આદે અને બંગાળી આદે, તો મારવાડી-મજ-હિંદીમાં હૈમાં 'અસ'—નો જ વંશ છે.

મધ્ય. શુજ.માં વપરાયેલાં રૂપ તો છડં છદ જ છે. બેશક છડંતું છૂં અને છું રૂપ તો છદનું છદં અને વિકસિત છિ રૂપ પણ ઉત્તરોત્તર પ્રયોજનયાં છે. છડં પણ ઠવચિત્ પ્રયોજાયેલ છે—ખીલ પુરુષ એકવચનમાં. ૨૪ છિયે અને છો

મૂળ રૂપ જોવામાં આવ્યાં નથી; એ જીમ્ અકારાંત ધાત્વગોના આભાસસામ્યે આવ્યાં છે.

પ્રાંતિક લેખે સુરતી બોલીમાં વ્યાપક છદ્યે રૂપ નોંધવું જોઈયે. એ જદ્યે યદ્યેની જેમ અલગ પણ મળે છે. છિયેમાં સ્વરભાર છેલ્લી શ્રુતિમાં છે, ન્યારે આ રૂપોમાં આદિ શ્રુતિ ઉપર રહી ૧લી-૨જી શ્રુતિ સંધિસ્વરના રૂપમાં ઉચ્ચરિત થાય છે : જ્યે વગેરે.

જેમ આ રૂપો સહાયકારક તરીકે પ્રયોજાય છે તેમ સ્વતંત્ર “હોવું” અર્થમાં પણ પ્રયોજાય છે જ.

આ ધાત્વંગને બીજાં કોઈ પણ રૂપ નથી; માત્ર વર્તમાન કૃદંતરું છતું રૂપ ‘ખુદલું પડેલું’ એ અર્થમાં અને વિરોધવાચક ઉભયાન્વયીના રૂપમાં ‘છતાં’-‘છત્તાં’ તરીકે એમ વપરાય છે. ભૂતકાળે અને ભવિષ્યકાળે તેમજ આસાર્થમાં આને બદલે મૂ. ધાતુમાંથી વિકસેલા ‘હો’ ધાત્વંગનાં અન્યાન્ય રૂપ પ્રયોજાય છે. મિશ્રકાળોની રચના કરવામાં પણ એ કાળોમાં-તેમજ સંશયાર્થે વર્તમાનકાળમાં પણ ‘હો’ ધાત્વંગ જ પ્રયોજાય છે.

‘છત’ નારીભતિનો લઘુપ્રયત્ન ચ-અવાળો ચળદ ‘છ’ ધાત્વંગમાંથી પ્રાપ્ત થયેલો છે.

વર્તમાનકાળનાં કેટલાંક અનિયમિત રૂપ

ઉપર અકારાંત અંગે ઊતરી આવેલા ધાત્વંગનાં જે રીતે વર્તમાનકાળે રૂપ સધાય છે તે બતાવવામાં આવ્યું. અહીં અકારાંત નથી તેવાં ધાત્વંગ જોઈ જઈયે :

જા

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧	જાઉં	જાયે-જદ્યે
૨	જાય-જાઉં	જાઓ-જાવ
૩	જાય	જાય

જાયે સિવાય બાકીનાં બધાં રૂપોમાં સ્વરભાર માત્ર આદિશ્રુતિ ઉપર છે એ આ ભતનાં રૂપાખ્યાનોની વિશેષતા છે. જાઉંમાં અનુનાસિકતા ઝંમાં આપણે લેખનમાં બતાવિયે છિયે, પણ ઉચ્ચારણ સંધિસ્વરાત્મક હોઈ સંપૂર્ણ સ્વર જ સાનુનાસિક ઉચ્ચરિત થાય છે. લેખનમાં પ્રયોજાતું જઈયે રૂપ કયાંય પણ કદી ઉચ્ચરિત થતું નથી. સ્વરભારની દૃષ્ટિએ જઈ-જૈ-રૂપે સંધિસ્વરાત્મક છે અને હને કારણે ધમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ છે. આ રૂપનું સૌરાષ્ટ્રનું પ્રાંતીય ઉચ્ચારણ જાઈયે છે. જા થા

એ આકારાંત ધાત્વ'ગોમાં સૌરાષ્ટ્ર જહું-જાહું થવું થાહુંમાંનાં પાછલાં રૂપ જ સ્વીકારે છે.

ગા મા સમા વગેરે આકારાંત ધાત્વ'ગોનાં તો ગાદ્યે માદ્યે સમાદ્યે એવાં રૂપ છે, જેમાં આદ સંધિસ્વરાત્મક ઉચ્ચરિત થાય છે.

૨ નો પુરુષ એકવચન-૩ નો પુરુષ-એકવચન-બહુવચન આ ત્રણેનું જાય રૂપ અનુક્રમે સં. યાસિ-અપ. જાહિ >મધ્ય. શુજ. જાહ, સં. યાતિ >પ્રા. અપ. જાયહ-જાહ >મધ્ય. શુજ. જાહ; સં. યાન્તિ >અપ. જાહિ >મધ્ય. શુજ. જાઈ-જાહ દ્વારા એક જ સ્વરૂપનું ઊતરી આવ્યું છે : આય, એ જ પ્રમાણે ધાય, માય, સમાય, આ પૂર્વે બતાવવામાં આવેલાં અનેક આકારાંત અંગનાં ધાત્વ'ગોનાં રૂપ પણ આ જ રીતે ઊતરી આવ્યાં છે.

૨ ના પુરુષનાં રૂપ સં. યાથ >અપ. જાહુ >મધ્ય. શુજ. જાહ દ્વારા ડોનો ઓ થવા છતાં ઓ હ્રસ્વ જ નહિ પણ લઘુપ્રયત્ન-ને જામો સંધિસ્વરાત્મક, તેથી જ સંપ્રસારણવાળાં જાવ-યાવ-ગાવ-સમાવ જેવાં રૂપ પણ લોકમાં ઉચ્ચરિત થાય છે. સુરતી બોલીમાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં લઘુપ્રયત્ન અકારમાં લઘુપ્રયત્ન ષષ્ટુતિ સ્પષ્ટ ઉચ્ચરિત થાય છે.

વચલા ગાળામાં જાયે-જાણ વગેરે રૂપ લેખનમાં પ્રયોજતાં હતાં તેની સાથે આ જામો વગેરે રૂપ સરખાવવાથી બંને વચ્ચેના સામ્યનો સાચો ખ્યાલ આવતાં જાય-જાણ વગેરે રૂપોની ઉચ્ચારણ-સ્વાભાવિકતા સ્પષ્ટ થશે ૨૫

આ આકારાંત ધાત્વ'ગોનાં રૂપો સાથે ઓકારાંત ધાત્વ'ગોનાં રૂપોનું સામ્ય છે-એટલે અહીં જ એઓને ભેધ લઈએ :

હો

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧	હોહં	હોહ્યે
૨	હોય-હોહં	હો-હોવ
૩	હોય	હોય

છેક પાલિમાં મૂ ધાતુનું મો અંગ વ્યાપક હતું જે મવ્ અંગ સાથોસાથ

૨૫. નાહ ચાહ સાહનાં રૂપ 'નેઃણીકથ' પ્રમાણે નહાય પણ ચાહે-સાહે આટલા ભેદ સિવાય સરખાં છે. નાહવાનું-નાવાનું આટલો માત્ર ભેદ બીજો છે. આ બધાં રૂપોમાં ન્યાં મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ તે સ્વરમાં છે, તેથી ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ તો આકારાંત ધાત્વ'ગોની જેની જ રિપતિ છે નેઃણીમાં કેવળ અસ્વાભાવિક રૂપ જ સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે-જે કદી એ સ્વરૂપમાં ઉચ્ચરિત થતાં નથી.

પ્રાકૃતીકરણ પામી હોમિ-હોમ-હોસિ-હોય-હોતિ-હોન્તિ રૂપ^{૨૬} પણ પ્રયોજતાં હતાં. ગ્રીસેની દોદિ વગેરે દ્વારા પ્રાકૃતમાં યઈ છેક મધ્ય. શુ. સુધી હોદ રૂપ પ્રચલિત હતું, જ્યાં હુદ વિકલ્પ પણ હતો. બીજાં ઈમિક વિકાસ સાધતાં આવી રહ્યાં હતાં જે અર્વાચીન ગુજ. માં ઉપર મુજબ વ્યાપક થયાં. આમાં બીજા પુરુષના એકવચનમાં મધ્ય. શુ.માં હોડ રૂપ હતું; પરંતુ ગુજ.માં ઓ ન થતાં કાં લોપ થયો યા તો ડનું સંપ્રસારણ થઈ લઘુપ્રયત્ન વશ્વતિ લઘુપ્રયત્ન જમાં આવી રહી.

હોયને સ્થાને વચગાળામાં હોયે-હોય રૂપ પ્રયોજવાં છે તેમાં અંત્ય અસ્વરિત હિસ્વતા જ હતી.

‘હા’ કહેવાને માટે હોવે રૂપ તળગુજરાતમાં પ્રયોજાય છે તો સૌરાષ્ટ્રમાં હોવ પણ પ્રયોજાય છે—આને હો ધાત્વંગ સાથે કશે સંબંધ નથી.

‘હો’ ‘હોય’ અર્થનું ધાત્વંગ હો પ્રમાણે રૂપ પામે છે; પણ જો હો હો હો રો આ ધાત્વંગનાં રૂપોમાં થોડી વિશેષતા છે; જેમકે

૧	જોડ	જોદ્યે
૨	જુપ-જોય-જો, જોડ	જુમો-જોય
૩	જુપ-જોય	જુપ-જોય

સં. દોતયતિ ઉપરથી જોપદ દ્વારા અપ. જોયદ > મધ્ય. શુ. જોદ-જૂદ આવાં રૂપ જાણવામાં આવ્યાં છે તેણે સૌરાષ્ટ્રનું જોય તો તળગુજરાતનું જુપ રૂપ આપેલ છે. આ પાછલા ઉચ્ચારણમાં વશ્વતિ છે. જૂની ગુજ.માં જૂપ રૂપ પણ હતું. જુમો-જોય એ બે રૂપ પણ અપ. જોહ > મધ્ય ગુજ. જૂડ-જોડમાંથી નિષ્પન્ન થયેલ છે. જૂની ગુજ.માં જૂમો-જૂયો રૂપ પણ પ્રયોજાયેલ છે. જુમોમાં પણ લઘુપ્રયત્ન વશ્વતિ છે. અંત્ય ય-ઓ બેઉ સ્વરભારયુક્ત અને અધ/વિવૃત છે, જ્યારે જોય-જોવ રૂપમાં સ્વરભાર આદિશ્વતિ ઉપર છે.

૨ જા પુરુષ એકવચનમાં સામાન્ય વાતચીતમાં ‘હું જો છ’ ઉચ્ચારાય છે ત્યાં ‘જો’ રૂપ પ્રયોજાય છે. શિષ્ટોમાં એ વ્યાપક નથી.

આમાંના હો ધાત્વંગનું હોવું-હોવું એવાં બે સામાન્ય કૃદંત જાણીતાં છે; તેા હોવુંમાં મહાપ્રાણ સ્વર પણ છે; તેથી જ હુહે-હુહો રૂપ લેખનમાં પ્રચલિત છે; ઉપરાંત હોવાનું-હોહવાનું એવો વિકલ્પ રાખી, બાકી સર્વત્ર મોહહુંની જેમ રૂપાખ્યાન સાધવામાં આવે છે.

લોની જેમ જ વો ધાત્વંગનાં રૂપ સધાય છે, જ્યારે કોઢનાં રૂપ મોઢ જેવાં જ સ્વીકારાયાં છે; (એમાં સંધિત રૂપોમાં હશ્તુતિ નથી એ યથાપ્રસંગે કહેવાશે.)

ઈકારાંત ધાતુઓમાં પી અને વી અને ઝકારાંત ધાતુમાં સૂનાં વર્તમાન-કાળનાં રૂપ નીચે પ્રમાણે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે :

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧	પીડં ચીડં સૂડં	પીપ વીપ સૂઈપ
૨	પીપ-પીડં વીપ-વીડં સૂપ-સૂડં	પીઓ વીઓ સૂઓ
૩	પીપ વીપ સૂપ	પીપ વીપ સૂપ

ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ આ ધાત્વંગોમાં આદિસ્વરમાં કયાંય પણ દીર્ઘતા નથી; સ્વરો સંધિસ્વરાત્મક સ્થિતિમાં ઉચ્ચરિત થાય છે. પીપ-વીપ-સૂપનાં ઉચ્ચારણ પિયે-વિયે-સુવે એવાં યશ્તુતિ-વશ્તુતિવાળાં યથાર્થાન છે; જ્યેટ્ઠું જ નહિ, આદિ શ્રુતિના ઇ અને ઊ પણ લઘુપ્રયત્ન અસ્વરિત ઉચ્ચરિત થાય છે. એ જ પ્રમાણે પિયો-વિયો-સુવો રૂપો પણ.

આમાંના વી ધાત્વંગમાં રહેલું મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ આજે કયાંય પણ લેખનમાં બતાવવામાં આવતું નથી. સં. વિમેતિ > પ્રા. વિહેદ > અપ. વિહદ > મધ્ય. શુજ. વિહદ > વીહે દ્વારા વિયે રૂપ વિયે સ્વરૂપમાં છે.

સ્વ. નરસિંહરાવ જેને લઘુપ્રયત્ન હશ્તુતિ કહેતા, જે વસ્તુસ્થિતિએ શુન્-રાતીમાં સ્વરાત્મક ઉચ્ચારણ જ છે-જેને કહેલું હોય તો “સ્વરાત્મક મહાપ્રાણ” કહેલું જોઈએ, તે બતાવવાનું શુન્-રાતી ભાષાની જોડણીમાં કેઈ પણ પ્રામાણિક સાધન કે સંકેત નથી. સ્વ કવિ નર્મદાશંકરને સૌથી પ્રથમ જોડણીમાં આ ઉચ્ચારણ ટેવી રીતે બતાવ્યું જોની ચિંતા થયેલી. દયારામ સુધીના સમયમાં તો સ્વરમાંતું એ ઉચ્ચારણ બતાવવા હથી એ સ્વર જુદો જ સ્વતંત્ર લખવામાં આવતો— ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ એ પૂર્વ સ્વરમાં જ હતું; જેમકે માહાવં તેહેનું નાદાય. વિહે જેવાંમાં હ જુદા સ્વરથી ચતો; પણ કેહે રેહે લેહે જેમાં પૂર્વવત સ્થિતિ હતી. આમાં સ્વતંત્ર માર્ગ તેનું નામ કે: રે: લે: વે: જેવી જ સ્થિતિ છે. નર્મદાશંકરે સ્વર નીચે નુકતો સૂચવ્યો તો નવલરામ પંડ્યાએ વ્યંજનવૈપચિન્નની હિમાયત કરી; સ્વ. ગોવર્ધનરામે આગલો સ્વર કે વ્યંજન અડધો લખી ■ જોડવાની તો સ્વ. નરસિંહરાવે સ્વર જ હોય તો હમાં ઉમેરીને, પણ વ્યંજન હોય તો વ્યંજન અડધો લખી હ જોડવાની ને સ્વર એમાં ઉમેરવાની, આવી પદ્ધતિએ અપનાવેલી. મુદ્રણની મુશ્કેલીએ આ બધું અનુકૂળ ન પડવાથી જોડણીકાંચે તો વ્યંજનમાં અ લખી જુદો મૂકી મૂળ સ્વરને હ સહિત લખવાની, તો કેટલાકમાં સદંતર આ

ઉચ્ચારણ ન જ બતાવવાની વ્યવસ્થા કરી. અમે અમારું જેવામાં સર્વથા આ ઉચ્ચારણ ન બતાવવાની જ વ્યવસ્થા થઈ. સૌરાષ્ટ્રમાં અને સુરતી બોલીમાં મહાપ્રાણ તત્વ નથી, બાકી બીજે છે જ, તેથી આ ઉચ્ચારણ વ્યક્ત કરવાને સરળ માર્ગ-લેખનમાં તેમજ મુદ્રણમાં સ્વીકારતાં જરાયે મુશ્કેલી ન પડે તેવા-યોજવાની અનિવાર્યતા છે. આ માટે મારા તરફથી આ પૂર્વે વિસર્ગચિહ્નને અપનાવવાની હિમાયત કરવામાં આવી છે વિસર્ગનાં આ રીતે આપણે ત્યાં બે ઉચ્ચારણ આવશે : ૧ પૂર્ણ; જેવું કે દુઃખ, અંત કરણ, નિઃસ્પૃહ, નિઃશંક જેવા ગણ્યાગાંઠ્યા સં. તત્સમ શબ્દોમાં જ; ૨. સ્વરાત્મક-ઉપર સૂચિત થયેલાં તદ્દભવ રૂપોમાં હ્રસ્વ-મહાપ્રાણ ઉચ્ચારણ રજૂ કરવાના પ્રતિનિધિ તરીકે; મારું સૈનું કે: રે: વગેરે.

આની યથાર્થતા અને સ્વાભાવિકતા ભાષાતત્ત્વમાં રસ ધરાવતી વ્યક્તિ જ સમઝી શકશે જોડણીમાં યશુતિ અને હ્રસ્વ-તિની કાયમી મૂંઝવણ ટાળવાની આવશ્યકતા ઉપર વહેલામાં વહેલી તકે ધ્યાન દેવાની જરૂર છે

નથી

સં. ન+અસ્તિ=નાસ્તિ > પ્રા. નત્થિ > અપ નત્થિમાંથી અંતે સ્વરભાર-વાળું નથી રૂપ આપણે ત્યાં ત્રણે પુરુષનાં બધાં વચનોમાં વ્યાપક છે. સૌરાષ્ટ્રમાં જ્યાં બે શબ્દમાં સ્વરભાર સં.ને અનુસરી આદિ શ્રુતિ ઉપર જ છે અને તેથી 'જ નય્ય એવું ઉચ્ચારણ ત્યાં વ્યાપક છે; પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્રમાં-ખાસ કરીને બરકા પથકમાં નેય્ય ઉચ્ચારાય છે; તો તળશુજરાતમાં નહિ એવું જ્ઞેના હ થયે-બેઉ સ્વર ઉપર સરખા ભારવાળું રૂપ ઉચ્ચારિત થાય છે.

અસ્તિ અને નાસ્તિનાં અત્થિ અને નત્થિ એ પ્રાકૃત રૂપો બધા પુરુષમાં પ્રાકૃતમાં પ્રયોજાતાં હતાં.^{૨૭} એમાંના નત્થિ દ્વારા નથી રૂપ શુજરાતીમાં જ જીતરી આવ્યું છે અને તદ્દત્ પ્રયુક્ત થાય છે નથી બીજા ક્રિયાપદને સહાય કરવા પ્રયોજાય છે ત્યારે વર્તમાનકૃદંત સાથે જ આવે છે : હું કરતો-તી-તું નથી વગેરે. અંગ્રેજી પ્રકારનો 'પૂર્ણ' ભૂતકાળ બ્યારે બતાવવાનો હોય છે ત્યારે ક્રિયાપદનું ભૂતકૃદંત પ્રયોજાય છે : મેં કર્યું નથી, હું આવ્યો નથી વગેરે.

અકારાંત અંગ, અને અકારાંત સિવાયનાં અંગ-આ બેઉ પ્રકારનાં વર્તમાન-કાળનાં રૂપાખ્યાન પછી આપણે ત્યાં આજ્ઞાર્થનાં 'જે કાંઈ રૂપ આવ્યાં છે તે જોઈ જઈયે

૨. આજ્ઞાર્થ

સંસ્કૃતમાં આજ્ઞાર્થનાં ત્રણે પુરુષે રૂપાખ્યાન થતાં હતાં; અવેસ્તામાં ૨૯-૩૯માં થતાં; ગુજરાતીમાં બીજા પુરુષમાં જ મુખ્યત્વે રૂપાખ્યાન થાય છે. ત્રીજા પુરુષે રૂપાખ્યાન થાય છે, પણ એ વ્યાપક તો ન જ કહી શકાય. આ બેઉ પુરુષની રૂપરચના બેધયે :

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૨	કરવ	કરો
૩	કરો	કરો

બીજા પુરુષ એકવચનમાં અકારાંત ધાત્વંગનાં રૂપોમાં અંતે લઘુપ્રયત્ન અકારમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિ વ્યાપક છે; પણ લેખનમાં એ બતાવવામાં નથી આવતી. જે ધાત્વંગો અકારાંત નથી તેઓમાં તો ધાત્વંગ જ આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષ એકવચન તરીકે પ્રયુક્ત થાય છે : જા થા સમા જો ઘો લો કહે રહે સહે વગેરે.

ભારતચુરોપીય મૂળમાં ધિ પ્રત્યય હતો, જે સં. માં માત્ર ધધિ શાધિ ચકાધિ-ચકાધિ ને જુહુધિ જેવાં રૂપોમાં જ બચત રહ્યો હતો; બાકી એનું પ્રાકૃતીકરણ અવેસ્તાની જેમ જ થઈ ચૂક્યું હતું ને અંગ અકારાંત ન હોય ત્યાં અંગમાં વિકરણમાં બેડાક્ષર ન હોય તેવાં સ્થાનો સિવાય હિ પ્રયોજાતો; જેમકે આન્નુહિ^{૨૮}, પણ ગચ્છ અને ચિત્ર-કુરુ; જહિ યાહિ વગેરે. પાલિમાં લમ-લમાહિ અને લમહિ આમ વિકલ્પ હતો.^{૨૯} અથોકની ધર્મલિપિમાં કેઈ રૂપ પ્રયોજાયેલું બેવામાં નથી આવ્યું, પરંતુ પ્રાકૃતમાં તો એનો વૈકલ્પિક પ્રયોગ ખૂબ વ્યાપક હતો, જ્યાં યાહિ યહિ એવું પ્રત્યયરૂપ પણ બેવામાં આવે છે.^{૩૦} લેહભાવ વિના આવાં વૈકલ્પિક રૂપ પ્રયુક્ત થતાં; તેથી જ મળતું હોઈ પણ પ્રયોજાતું. અપભ્રંશમાં આવતાં આ હેમચંદ્રે બીજા પુરુષ એકવચનમાં ત્રણ રૂપ સૂચવ્યાં છે : હિસ્વયોરિદુદેત્ (સિ. હે. ૮-૪-૩૮૭)-પરમૈપદી અને આત્મને-પદી-બેઉ હિ અને સ્વને સ્થાને અપભ્રંશમાં હસ્વ હ, હસ્વ ઊ અને ષ થાય : કરિ કર કરે. આમાંનું કર રૂપ મધ્ય. શુ માં પ્રયોજાયું નથી; કરિ અને કરે પ્રકારનાં રૂપ મધ્ય. શુજ.ની છેલ્લી ભૂમિકા સુધી વ્યાપક હતાં. કરિ રૂપ કરદિના

૨૮. આવા સંજોગોમાં માયા-અવેસ્તામાં ધિ પ્રત્યય છે : બેક્સન : પ. ૧૫૨. ત્યાં અકારાંત અંગમાં એ લુપ્ત થઈ જતો.

૨૯. ગાઇડર : પ. ૧૬૧-૨

૩૦. પિણય : પ. ૩૩૧-૩૨

‘હ’ના લોપ પછી મળેલ છે; એ જ મધ્ય. શુજ.માં કરિ દ્વારા આપણને કરચના રૂપમાં આવી રહ્યું છે. ‘કરે’ આપણે શુભાંચું છે.

બીજા પુરુષ બહુવચનમાં તે વર્તમાનકાળની જેમ પરસ્મૈપદે પાલિ અને અશોકની ધર્મલિપિમાં થ પ્રત્યય આલ્યો છે;^{૩૧} બ્યારે પ્રાકૃતોમાં જ છે-જે અપભ્રંશમાં હુ દ્વારા મધ્ય. શુજ.માં ડ થઈ કરોમાં આપણને મળ્યો.

ત્રીજા પુરુષ એકવચન અને બહુવચનનું રૂપ-સં. એકવચનના તુ પ્રત્યયને ડ થઈ કરડ દ્વારા પ્રચારમાં રહ્યું છે; મુઘાવબોધ ઔદિતકમાં ઘડ રાજ્ય કરડ, પદ્મતા ઘડી મરડ એમ એકવચન અને બહુવચને પ્રયોગ મળે જ છે.

૩ વિધ્યર્થ

સામાન્ય રીતે વર્તમાનકાળનાં ચાલુ રૂપ સહાયકારક ‘હ’ના રૂપ વિના જ બેઠાં ને બેઠાં વિધ્યર્થને માટે પ્રયુક્ત થાય છે; એટલે સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં શુજરાતીને વિધ્યર્થનાં સ્વતંત્ર રૂપ નથી. પણ નીચેનાં રૂપ આપણે ત્યાં ઠાઈ અને ઠાઈ સ્વરૂપમાં સચવાઈ રહ્યાં છે :

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૨	કરજે-કરજ્યે	કરજો-કરજ્યો
૩	કરજો-કરજ્યો	કરજો-કરજ્યો

આ રૂપોમાં છેલ્લી શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન યથુતિ પરંપરાથી આપણને આવી મળી છે. જૂની શુજ.માં કરજ્યો રૂપ ખૂબ સામાન્ય હતું ચાર રૂપોમાંનાં ત્રણ તે ઉચ્ચારણે સરખાં છે, બ્યારે બીજા પુરુષ એકવચનનું રૂપ જ જુદું પડે છે. આ રૂપોનો વિકાસ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવો છે. સંસ્કૃત વિધ્યર્થના શુજરાતીને મળેલો આ સ્વરૂપ વારસો છે. અકારાંત અંગોને પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં વષ્ ઉમેરાઈ વયમ્ રૂપ થતું-જેનું પાલિની ભૂમિકામાં પરસ્મૈપદનાં ૧લો પુ. એ. વ. લમેચ્ચમ્-લમેચ્ચામિ, ૨લો પુ. એ. વ. લમેચ્ચ-લમેચ્ચાસિ, ૩લો પુ. એ. વ. લમેચ્ચ-લમેચ્ચાતિ-બહુવચનમાં લમેચ્ચામ લમેચ્ચાથ-લમેચ્ચું-ચ્યુ રૂપે વૈકલ્પિક સ્વરૂપે હતાં. આત્મનેપદમાં પણ વચ્ચ બ્યાપક હતું જ. એમ આ બધામાં વચ્ચ પ્રત્યયરૂપ વિકાસ પામ્યું હતું.^{૩૨} પ્રાકૃત ભૂમિકામાં આવતાં વચ્ચનું પદ્મ થયે રૂપાખ્યાન સાધવામાં આવતાં હતાં.^{૩૩} દૉ. ટેસિસટોરીએ બોના મૂળ વિશે ચર્ચા

૩૧. ગાઉગર : પૃ. ૧૬૧ અને પુલ્લર : પૃ. XXXIV

૩૨. ગાઉગર : પૃ. ૧૬૪

૩૩. પિશ્ચ : પૃ. ૩૨૫

કરી છે. લેસનના મત પ્રમાણે તો આ વિધ્યર્થ રૂપ જ હતાં; પણ હોનલે આનો વિરોધ કરી એને કર્મણિના ચ દ્વારા મળેલા ફક્તમાંથી જ કર્તારિ રચનામાં પરિણત થયેલાં ગણાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હોન ટેક્સિટોરી આ સામે સ્પષ્ટ વાંધો સૂચવે જ છે; અને પાલિ-પ્રાકૃતનાં રૂપ હોન ટેક્સિટોરીએ નોંધ્યાં નથી, પણ એમના મતને પુષ્ટ કરે જ છે. પાલિ અને પ્રાકૃતોમાં પચ્ચ તેમજ પજ્જને વર્તમાનકાળના પ્રત્યય લાગી રૂપ સધાયાં છે. આપણને મળેલા કરજે રૂપમાં પ્રા. કરેજ્જહિ રૂપનો અપ. કરેજ્જિ દ્વારા સ્વસ્થાર અત્યસ્થર પર જતાં *કરિજ્જે જેવા શક્ય રૂપમાંથી લઘુપ્રયત્ન ચકાર છેલ્લી બે શ્રુતિમાંથી એક સ્થળે યા બેઉ સ્થળે આવી રહ્યો છે. મુઘાવબોધ ઔક્ષિતકમાં કરિજ્જે લેજે વેજે રૂપ પ્રયોજાયાં છે. ત્યાં પહેલા પુરુષનાં કરિજ્જં લેજં વેજં એકવચન તેમજ બહુવચને પ્રયોજાયાં છે; પણ અર્વાચીન શુભાં આપણે આ પ્રયોગ શુભાચ્યો છે. કરજો રૂપ એ જ રીતે કરેજ્જહ > અપ. કરેજ્જહુ દ્વારા કરિજ્જહ મધ્ય. શુજ.માં થઈ છેલ્લી ૨ શ્રુતિમાંથી એક કે બેઉમાં લઘુપ્રયત્ન ચકાર સાથે આવી રહ્યું છે. ત્રીજા પુરુષનાં બેઉ વચનોમાં વપરાતું રૂપ આશ્ચર્યની રીતે શુભાંથી સાધી શકાય.

મુઘાવબોધ ઔક્ષિતકમાં કરિજ્જહ પદિજ્જહ મરિજ્જહ હુજ્જહ^{૩૪} વગેરે રૂપ આશીર્વાદો^{૩૫} નોંધાયાં છે.

૪. ભૂતકાળ

પ્રાકૃતોથી જ ભૂતકાળનાં રૂપ તો આપણે શુભાચ્યો છે; અને ભૂતકૃદંતોથી ભૂતકાળ બતાવવાનો પ્રયત્ન છેક પાલિમાં પણ મૂળ રૂપો સાથે નેવામાં આવે છે. નબ્ધ ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં પછી ભૂતકૃદંતોએ જ આ સેવા બજાવી છે અને બજાવે છે. તેથી જ અકર્મક ક્રિયાપદો અને થોડાં 'ચોલ' 'ચદ' 'જમ' 'જિત' (વિકલ્પે) ન્યાં ક્રિયાપદોમાં કર્તારિ પ્રયોગે ભૂતકૃદંત સકર્મક, બાકીનાં બધાં ક્રિયાપદોનાં કર્મણિ પ્રયોગે થાય છે. અંગ્રેજી પદ્ધતિએ પૂર્ણ ભૂતકાળ બતાવવા હોતું વિશિષ્ટ રૂપે મળેલું હતું ભૂતકૃદંતરૂપ ભૂતકૃદંતો સાથે પ્રયોજાય છે; તો ચાહુ ભૂતકાળ બતાવવા ત્યાં વર્તમાનકૃદંત પ્રયોજાય છે.

અંગ્રેજી પદ્ધતિએ 'પૂર્ણ' વર્તમાનકાળ બતાવવા 'હ'નાં રૂપની પૂર્વે પણ ઉપર પ્રમાણે ભૂતકૃદંતો જ પ્રયોજાય છે.

૩૪. ગુજરાતીમાં આજે લગભગ આશ્ચર્યની જ અર્થ આ રૂપોમાં બ્યક્ત થાય છે, જેમાં ભવિષ્યકાળનો અર્થ અભિપ્રેત છે. કષ્ણ હમણાં, પણ કરજ્યે થોડી વાર રહિ. એ જ પ્રમાણે કરો અને કરજ્યો વચ્ચે પણ આ અર્થબદ્ધ.

હિંદી-ત્રજમાં કરિયો-વેઢિયો-આદ્યો વગેરે રૂપો આ હજ્જ અંગનો જ વિકાસ છે; ન્યારે કરિયે-વેઢિયે-આદ્યે એ તો કર્મણિના ફજ્જનો વિકાસ છે.

આપણે ત્યાં નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓમાં ભૂતકાળની સ્વતંત્ર રૂપરચના રહી જ નથી.

(૨) દ્વિતીય ભૂતકાળ—જરા જૂનો અર્થ બતાવવા પહોંચાણું દ્વિતીય ભૂતકૃદંત પ્રયોજાય છે, તેનો પણ ઉપર મુજબ જ-પ્રથમ ભૂતકૃદંત પ્રમાણે ઉપયોગ થાય છે. મિશ્રકાળોના વિષયમાં પણ એવી જ સ્થિતિ છે.

(૩) નિયમિત ભૂતકાળ—વર્તમાનકૃદંતના રૂપનો જ ક્રિયાપદને સ્થાને ઉપયોગ કરવાથી આ પ્રકારનો અર્થ સધાય છે : હું કરતો^{૩૫}

(૪) ક્રિયાતિપત્યર્થ—આ પણ નવી રીતે વહેતો મુકાયેલો પ્રયોગ છે; સામાન્ય ભાષામાં અકારાંત વર્તમાનકૃદંત બધા શબ્દોમાં પ્રયુક્ત થાય છે : હું કરત; પણ દક્ષિણ ગુજરાતમાં કરતે એવું રૂપ સ્વીકારાયુ છે. કરતમાં વચ્ચેના રમાંના ‘અ’માં સ્વરભાર હોતો, ત્યારે કરતે રૂપમાં આદિશ્રુતિ અને અંત્યશ્રુતિ બેઉમાં સ્વરભાર આવી રહ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રના પશ્ચિમ ભાગમાં બરડા પંથકમાં કરતે એવું રૂપ મધ્યના અને વઠરી પ્રયુક્ત થાય છે. પાછલાં બેઉ રૂપોમાં જ ત્યાં ત્યાંની લાક્ષણિકતાથી પેઠા છે.

મુખાવબોધ ઔક્ષિપ્તમાં અમુક કરત, લિંગત-દિવત, હુયત એવા ક્રિયાતિપત્યર્થના પ્રયોગ નોંધાયેલા છે.

૫. ભવિષ્યકાળ

સંસ્કૃત અને વૈદિક ભાષામાં બે ભવિષ્યકાળ હતા તેમાંના સ્વવાળા સાદા ભવિષ્યકાળનું જ મધ્યગ સાથે રૂપ પ્રત્યયરૂપ થતું હતું તેનો જ વિકાસ પાલિ-પ્રાકૃતો દ્વારા ગુજરાતીને મળ્યો છે. ભારત-યુરોપીય પ્રાચીન ભૂમિકામાં પણ ભવિષ્યકાળનાં સ્વાભાવિક રૂપ જણાતાં નથી સ્વને વર્તમાનકાળના પ્રત્યય જ લગાડવામાં આવતા; દવાળાં રૂપોમાં અસ્ ધાતુનાં રૂપ-ત્રીણ પુરુષને અપવાદે લગાડવામાં આવતાં. આ પાછલાં રૂપ વૈદિકી ભાષામાં, વાજસનેયી સંહિતામાંના એકાદ પ્રયોગને અપવાદે, પ્રયોજાયેલ મળતાં નથી. બ્રાહ્મણમાં ઉત્તરોત્તર વિકાસ મળે છે અને પછી પાણિનિના સમયમાં બને પદનાં રૂપ સ્થાપિત થાય છે. ગાથા-અવેસ્તામાં પણ આ બીજો ભવિષ્યકાળ નથી. વૈદિકી સંહિતામાં જ અંત-વાળાં વિશેષણોમાં કર્મની રજુ પિલક્ષિત પણ પ્રયોજાવી-તેમાંથી પાછળથી આ બીજા ભવિષ્યકાળનો વિકાસ સમજાય છે. આમ બંને ભવિષ્યકાળોનાં પ્રાચીન સ્વાભાવિક રૂપ નથી મળતાં.

૩૫. મુખાવબોધ ઔક્ષિપ્તમાં આગદ કરતડ સ્તેતડ, આગદ કરતા વગેરે રૂપ પ્રયોજવાં છે-એટલે આ જૂનો પ્રયોગ છે.

અર્વા.શુજ.માં સાદા ભવિષ્યકાળનાં રૂપ-વર્તમાનકાળને માટે તૈયાર થયેલા ધાત્વંગને જરૂર પડતાં નીચેના પ્રત્યય લાગતાં સધાય છે :

પુરુષ	એકવચન	બહુવચન
૧	ઈશ-ઈશ	ઈશું-ઈશું-શું
૨	ઈશ-ઈશ, શે	શે
૩	શે	શે

મૂળમાં હસ્ત પ્રત્યયરૂપ ફંચ દ્વારા પાલિ-પ્રાકૃતોમાં વ્યાપક થયું. અપ-બ્રંશમાં સ્વરાંત ધાતુઓમાં સ તરીકે પણ મળ્યું, પણ તાલવ્ય સ્વરતું સાહચર્ય એટલું પ્રબળ હતું કે મધ્ય. શુજ.માં ફંચ છતાં અર્વાચીન શુજરાતીમાં તાલવ્ય ઉચ્ચારણ શિષ્ટ ભાષામાં આવી રહ્યું. સામાન્ય યોલચાલની ભાષામાં તો ફંચ સ અને પ્રાંતીય લેખે સર્વત્ર ઠંઠ્ય સના રૂપમાં વ્યાપક છે. આ પ્રાંતીયતામાં સૌરાષ્ટ્રમાં કરવ્યસે-કરવ્યસો રૂપ મધ્યવર્તી હના અવશેષરૂપે લઘુપ્રયત્ન ઘટ્ટિતના રૂપમાં સૌરાષ્ટ્રમાં સચવાઈ રહ્યું છે. હવે નમૂનાનાં રૂપ જોઈએ :

૧	(હુ) કરીશ-કરિશ	(અમે) કરીશું-કરિશું-કરશું
૨	(તું) કરીશ-કરિશ, કરશે	(તમે) કરશે
૩	(તે) કરશે	(તેઓ) કરશે

કરીશ-કરિશ-[સ્વરભાર મધ્યશ્રુતિ ઉપર છે. અંતે લઘુપ્રયત્ન અકાર]-સં. કરિષ્યમિ>પ્રા. કરિસ્તામિ-કરિસ્સમિ>અપ. કરિસ્સડં-કરિસડં^{૩૬}> મધ્ય. શુજ. કરિસુ-કરિસિ-કરિસિડં-કરિસ્યું^{૩૭}માંથી કરિશ અને પછી લેખનમાં ફેં દીધું પણ સ્વીકારાયો. સ્વરાંત ધાત્વંગોમાં તો જાહલ-સૌરાષ્ટ્રમાં જાહલ, હોહલ-જોહલ વગેરેમાં પ્રથમની બે શ્રુતિ એક સંધિસ્વરાત્મક સ્થિતિમાં હોઈ હતું કેઈ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ પણ નથી, તેથી સ્વરભાર સંધિસ્વરાત્મક શ્રુતિમાં આવી રહે છે. મધ્ય. શુજ.માં કરવ્યસ વગેરે રૂપ પણ પ્રયોજાયાં છે; આમાં હ કેવી રીતે પ્રવેશ પામ્યો એ પકડી શકાતું નથી. મીરાંની ભાષામાં મારવાડી કરવ્યાં પણ મળે છે, જે સ્વાભાવિક ક્રમમાં છે.

કરીશ-કરિશ-કરશે-ખીજા પુરુષના એકવચનમાં કરીશ પડેલા પુરુષ એકવચન જેલુજ રૂપ છે; સ્વરભાર પણ એ પ્રમાણે; બ્યારે કરશેમાં આદિ અને અંતશ્રુતિમાં ભાર છે ને મધ્યશ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર છે. આ રૂપ ત્રીજા પુરુષના આભાસસામ્યે દાખલ થયું છે. સં. કરિષ્યસિ>પ્રા. કરિસ્સહિ>અપ.

૩૬. અપબ્રંશમાં કરિસડ-કરિહડ રૂપ પણ પ્રયોજાય છે.

૩૭. ડો. ટેરિસ્ટોરી : ખંડ ૧૨૧ મો. 'ભરવેશ્વરનાહજાલિ રાસ'માં હેમુ પળમેલો લેલો જેવાં રૂપ પણ છે.

કરિસ્સહિ-કરિસહિ > મધ્ય. ગુજ. કરિસિ^{૩૮} સાથેસાથ ત્રીજા પુરુષનાં કરિસિદ્-કરિસ્યદ-કરિસદ-કરિસી રૂપ પણ ત્રીજા પુરુષમાં પ્રયોજ્યાં છે. કરિસિમાંથી કરિશ-કરીશ, અને બાકીનાં રૂપોમાંથી કરશે. બુઓ નીચે.

કરશે—[સ્વરભાર આદિ અને અંતની શ્રુતિ ઉપર; મધ્યશ્રુતિમાં લઘુ-પ્રયત્ન અકાર,] સં. કરિષ્યતિ > પ્રા. કમિસ્સદ > અપ. કરિસ્સદ-કરિસદ > મધ્ય. ગુજ. કરિસિ-કરિસ્યદ-કરિસદ-કરિસી વગેરે, જેણે કરવ્યસે એવું વચ્ચેની શ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન યશ્રુતિવાળું રૂપ આપ્યું.

બહુવચનમાં પણ એ જ રૂપ પ્રયોજાયું છે; એટલું જ કે મધ્ય. ગુજ.માં ત્યાં અંત્ય ઈ સામુનાસિક હતી. કરિસિ-કરિસિદ્-કરિસ્યદ-કરિસદ એવાં રૂપ મળે જ છે.

કરીશું-કરિશું-કરવશું-દીધું ઈ ઉચ્ચરિત થતો નથી, માત્ર લેખનમાં જ પ્રયુક્ત થાય છે. સ્વરભાર આદિ અને અંત્યશ્રુતિ ઉપર જ રહે છે; મધ્ય. શ્રુતિમાં ઈ હ્રસ્વ જ માત્ર નહિ લઘુપ્રયત્ન પણ છે, જેને લીધે જ કરવશું એવું રૂપ ઉચ્ચરિત થાય છે. સં. કરિષ્યામઃ > પ્રા. કરિસ્સામ-મુ-મો > અપ. કરિસ્સહું-કરિસહું > મધ્ય. ગુજ. કરિસિડં-કરિસ્યડં-કરિસ્યાં. આમાંનું કરિસ્યાં પાછળથી નષ્ટ થયું, ત્યારે કરિસિડંમાંથી જ કરિસ્યડં દ્વારા કરિશું-કરવશું રૂપ આવ્યાં; કરીશની લેખનપ્રાંતિએ કરીશું પછી લેખનમાં સ્વીકારાયું.

કરશે—[સ્વરભાર આદિ અને અંત્ય શ્રુતિ ઉપર; મધ્યશ્રુતિમાં લઘુપ્રયત્ન અકાર; યશ્રુતિ સાથે પણ] સં. કરિષ્યથ > પ્રા. કરિસ્સહ > અપ. કરિસ્સહું-કરિસહું > મધ્ય. ગુજ. કરિસિડ-કરિસ્યડ-જેણે કરશે-કરવસો રૂપ આપ્યું.^{૩૯}

સ્વરંત ધાત્વંગોમાં ઈ બધે ટકી શકતો નથી; છતાં જૂને તાલબ્યતા અર્પો બાય છે જ. જશે-જાશે, જશે-જાશે; પણ જઈશ-જાઈશ, જઈશું-જશું, જાશું. (સૌરાષ્ટ્રમાં બહુવચનમાં ઈ નથી ટકી શકતો, સ્વ પણ હંત્ય જ છે).

હો ધાત્વંગનાં રૂપ હોઈશ, હોઈશું-હઈશું-હશું, હોઈશ-હશે, હશે, હશે-

૩૮. 'ભરતેશ્વરનાટ્યલિસાસ'માં સહેસિ-વહેસિ જેવાં એવાળાં રૂપ પણ છે, જે ઈ નો જ વિકાસ છે. ત્રીજા પુરુષમાં પણ કરેસિદ્ ધરેસિદ્ જેવાં રૂપ ત્યાં પ્રયોજ્યાં છે. જાહસિ જંતિસિ મિલસિદ્ એ વગેરે રૂપો છે જ.

૩૯. આ રૂપનો આસાર્થ-અવિખ્યકાળના જેવો પ્રયોગ ગુજરાતીમાં બહુલ છે; વિખ્યર્થ કે સકેતાર્થ પણ સમગ્ર અવિખ્યકાળનાં રૂપ પ્રયોજ્ય છે. એમાં અર્થ અવિખ્યનો હોય છે. કરજે-કરજોમાં પણ એવો જ અર્થ રપદ છે.

આવાં આવી રહ્યાં છે; હો સાથે હ અંગ પણ ચોક્કસ રૂપોમાં સ્થાન પામી ગયું છે હોશું-હોશો રૂપ થતાં નથી.

ભવિષ્યકાળે મિત્રકાળનું રૂપ ચાલુ પદ્ધતિએ જ અત્યારે થાય છે. હું જયારો છું, હું જાનાર-જનારો છું આવાં ભવિષ્યકાળનાં નવાં રૂપ પણ સાધવામાં આવે છે. એ માત્ર કૃદંતોની મદદથી જ સાધવામાં આવે છે; એને સ્વતંત્ર કાળના રૂપ ગણવાની જરૂર નથી

આ પ્રમાણે વર્તમાનકાળ-આશાઈ-વિધ્યઈ, ભૂતકાળ અને ભૂતકાળના લેક -ક્રિયાતિપર્યય સાથે, અને ભવિષ્યકાળનાં રૂપ આપણે ત્યાં સાધવામાં આવ્યાં છે, જેમાં ભૂતકાળે તો કૃદંતો જ પ્રયોજાય છે; વિધ્યઈ માત્ર વર્તમાનકાળનો જ પ્રયોગલેક છે. એટલે ખરું જોતાં (૧) વર્તમાન, (૨) આશાઈ અને (૩) સાદો ભવિષ્યકાળ આ ત્રણ જ કાળ અને અર્થ બચ્યા છે.

આ આપણો ક્રિયાવાચક રૂપોનો સૌંદરિક વારસો. આ કર્તારિ રૂપોનો વારસો છે. અહીં હવે એનાં કર્મણિ તેમજ ભાવે રૂપ જે રીતે સિદ્ધ મળે છે તે જોઈએ.

કર્મણિ ઉપરચના

વૈદિકી ભૂમિકામાં ગણકાર્યસંહિત કાળ અને અર્થોમાં સામાન્ય રીતે મૂળ ધાતુને ચ લગાવી કર્મણિરૂપ સાધવામાં આવતાં હતાં. આ યનો હય વૈદિક સંહિતામાં ઉચ્ચરિત થતો નહોતો; સળખ કે ચ ઉપર સાગીતિક સ્વરભાર હતો. પરંતુ આ પરિસ્થિતિ ગાથા અવેસ્તાની ભાષામાં સચવાયા છતાં ભારતઆઈ ભૂમિકામાં વિકાસ સાધતી ભાષાઓમાં ન રહી અને પાલિમાં ચ હય હૈય એ ત્રણે ભતતની પ્રક્રિયા પ્રચારમાં આવી ચૂકી. પળ્ળાયતિ, દીયતિ-દિય્યતિ, ધીયતિ-ધિય્યતિ, આદિયતિ, જીયતિ-જિય્યતિ આ પ્રમાણે પાલિમાં વિવિધ રૂપો મળે છે.^{૪૦} અશોકની ધર્મલિપિમાં યાદિયતિ નીલપિયતિ, તો યુચ્ચતિ જેવું સંસ્કૃત તાત્સમજન્ય રૂપ પણ સીધું ઉચ્ચતેમાંથી પાલિ યુચ્ચતિ જેમ છે. આમ ચ હય હૈય ત્રણે પ્રકાર મળે છે. પ્રાકૃત ભૂમિકામાં તાત્સમ ઉપરાંત હૈયના વિકાસમાં રજ્જ પ્રત્યય સાધિત થાય છે અને છેક અપભ્રંશ ભૂમિકા સુધી એ જ વ્યાપક છે.^{૪૧} અપ.માં રજ્જની જ વ્યાપકતા છતાં “ભરનેશ્વરનાહુબલિ રાસ” (સં. ૧૨૪૧)માં કીજહ કરીજહ મેટીજહ સુળીજહ વગેરે રજ્જમાંથી થયેલાં રૂપો ઉપરાંત સરળતા પામેલાં સેવીહ વગેરે રૂપો પણ મળે છે સુધાવબોધ ઔદિતક

ની ભૂમિકામાં પૂછીદ-પૂછીયદ રૂપ સાથેસાથ પૂછાદ જેના 'આ' પ્રત્યય ધરાવતાં રૂપ જાણવામાં આવે છે.

આ રીતે અર્વા.શુજ. સુધીમાં આવતાં એક બાબુ કીજે દીજે લીજે-કીજીયે દીજીયે લીજીયે એવાં ઉત્તર શુજ.માં જાણીતાં રૂપ લગભગ મર્યાદિત જ થઈ ચૂક્યાં-એ કે મારવાડી-મજ-હિંદી વગેરેમાં એ ઠીક ઠીક વ્યાપક ગણાય.

આપણે ત્યાં હજારનો. ફંજદ > ફંજદ > ફંજદ દ્વારા ફંજે એવો વિકાસ તો કર્મણિમાંથી પસંદો ખાઈ મધ્ય.શુજ.ના અંત સાથે વર્તમાન-પહેલા પુરુષ બહુ-વચનના રૂપ તરીકે પ્રચલિત બન્યો અને કર્મણિ માટે 'આ' એવો પ્રત્યય-જે સુધાવબોધ ઔદ્ધિકમાં પ્રયોજાયો હતો તે જ-સાર્વાત્રિક સ્વરૂપ ધારણ કરી રહ્યો. આ આ શુજ. વ્યંજનાંત ધાતુઓને તો સીધો જ લાગી નામ છે, પણ સ્વરાંત ધાતુઓને વચ્ચે જ ઉમેરાય છે; જેમકે પૂછતું પૂછાય, પણ જ-જો-પી-સુ-સમા આવાં અંગમાં જવાય જોવાય પિવાય સુવાય સમાય વગેરે. ૨૦ જુલુસ પ્લોકે આ પ્રક્રિયા લા દ્વો આર્યોમાં નોંધી છે. હિંદી-મજ વગેરેમાં આ લાગે છે. ત્યાં સ્વરાંત ધાત્વંગોના કોઈ પ્રસંગ જાણવામાં આવતા નથી. પ્લોક -આવૃત્તિ એવું સંસ્કૃત પ્રત્યયસ્વરૂપ નોંધે છે. નામધાતુઓમાં વ્યાપક-કૃષ્ણાયત્તે વગેરે રૂપો એમની સામે હોય એમ લાગે છે. બીએ માત્ર-કોઈ લોકો જાણતે= પ્રા. જ્ઞાઈઅદિ (=જ્ઞાઈઅદ)માંના ફંજો અય યયા પછી આ માને છે-તેણે સૂચવી-એની પ્રામાણિક કોઈ પરંપરા મળતી ન હોઈ નામધાતુનાં પ્રેરકરૂપમાંથી સં-ભાવના આપી-નિશ્ચયાત્મક ન કહેતાં ભવિષ્યની શોધ ઉપર મૂકી દીધું છે.^{૪૨} મધ્ય. શુજ.માં શંકયતાનો અર્થ ધરાવતાં આ રૂપ અર્વા.શુજ.માં સામાન્ય કર્મણિ કે ભાવે અર્થમાં જ હોવાનું સૂચવી ૨૦ ટેક્સિટોરી પણ આ વિશે વિશેષ કંઈ કહેતા નથી.^{૪૩} ૨૦ અંગકલાલ દવે આ પ્રકારનાં રૂપોનો શક્ય સંબંધ કર્મણિ વર્તમાનકૃદંતના આણ-માણ સાથે સ્વીકારી આભાસસાચે આ પ્રત્યય આજની અર્થપરંપરામાં આવ્યાનું કહે છે. એમણે આપેલાં મુંકાણડ મરાણડ એ બે ઉદાહરણ કર્મણિ વર્તમાનકૃદંતનાં નથી, પરંતુ એ તો શુદ્ધ કર્મણિ ભૂતકૃદંતનાં રૂપ છે. મધ્ય. શુજ.થી દયારામ સુધીના સમયમાં કર્મણિ ભૂતકૃદંત તરીકે જ આ રૂપ વપરાયાં છે-એમાં કર્મણિ વર્તમાનકૃદંતનો સર્વથા અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. સં. શાકારાંત અંગ પ્રાપ્ત કરતા ધાતુઓને ભૂતકૃદંતના તને જાહે ન લાગતો એવાં ઉદાહરણ છેક વૈદિક ભૂમિકાથી જાણીતાં છે. અપભ્રંશ પછીના વિકાસમાં

કર્મણિનો આ સ્વીકારવાની સાથે આવું પુંવાળું કૃદંત વ્યાપક થયું હતું-જેનું સ્થાન આજે શુજરાતમાં ‘યું’એ લીધું છે : મુકાણુંને બદલે મુકાયું. એટલે આ જાનો સંબંધ ‘યું’ એમાં ઉમેરાયો તે પહેલાંનો જૂનો કેાઈ અન્ય મૂળનો છે. આને માટે ૩૦ બુદ્ધિસ પ્લોક સૂચવે છે તે પ્રમાણે નામધાતુને લાગતો આય પ્રત્યય વધુ સ્વાભાવિક છે. ઘોઠું ઉપરથી “ઘોઠકાય=ધોળા જેવું લાગે” એ રૂપ અહીં સરખામણી માટે મૂકી શકાય. સામાન્ય રીતે નામધાતુ પ્રકારનાં ઊતરી આવ્યાં જણાતાં તેવાં કણાં ગંધાં પંકાં ફૂંગાં મંદાં સુકાં ચોલાં ઘરાં પોસાં કડાં ચંચાં કમાં ચિડાં દુમાં વગેરે સોએક ધાત્વંગ આવણે ત્યાં જણવામાં છે-જે બધાં અકર્મક છે. આને બાવેરૂપ તરીકે સ્વીકારવા લાલચ થાય. પણ એના કેાઈ અકર્મક મૂળ ધાતુ મળતા નથી. તેથી જ પરંપરાએ આ નામધાતુઓ હોવાની પૂરી શક્યતા છે. આ અને કર્મણિના જાની પ્રક્રિયામાં પ્રયોગની દૃષ્ટિએ-રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ—એકતા છે તેથી જ સંસ્કૃત પરંપરાના નામધાતુને લાગતા આય પ્રત્યયનો આ વિકાસ અશક્ય નથી લાગતો. પછી તો શુજરાતીમાં બધાં સકર્મક ક્રિયારૂપોમાં કર્મણિ પ્રયોગે અને અકર્મક ક્રિયાપદોમાં બાવે પ્રયોગે આ લાગે છે. જૂના પ્રકારે કર્મણિ ભૂતકૃદંતનાં કે અકર્મક કર્તારિ ભૂતકૃદંતોનાં અનુક્રમે ભૂતકાળે કર્મણિ અને બાવે પ્રયોગ સાધવાને આ આવાળાં રૂપ સાધવામાં આવે છે. મેં કરાવું-મારાથી કરાવું-કરાવું, હું આવ્યો-મારાથી અવાવું-અવાળું. આ જ રીતે લવિધ્યકાળનાં તેમજ કર્મણિ બધા પ્રકારનાં કૃદંતોનાં રૂપ પણ સાધવામાં આવે છે. કર્મણિ કે બાવે રચનામાં સ્વત્ર ઘટે નામયોગી કે થી અનુગ યા થકી નામયોગી જ કર્તાને તૃતીયા વિભક્તિમાં લાગે છે. ત્યાં યવાળું રૂપ કેાઈ પણ રીતે ન જ આવી શકે; યવાળું રૂપ તો માત્ર સં. પરંપરાએ મળેલા ભૂતકૃદંતના યોગમાં જ કર્તાને આવી શકે. ત્યાં ઘટે થી થકી કેાઈ પણ રીતે પ્રયોગ ન શકાય. મજ-હિંદી વગેરેમાં પણ તૃતીયા વિભક્તિમાં મેં પ્રત્યયવાળાં રૂપ થાય છે : મેંને ક્રિયા અને મેંને શોચા! પણ સાધિત પ્રયોગમાં મુદ્દસે ક્રિયા ગયા, મુદ્દસે શોચા ગયા એમ સે અનુગ લાગે છે.

જોડયે

‘ની જરૂર છે’ એ અર્થમાં અર્વાચીન શુજરાતીમાં જોડયે રૂપ જાણીતું છે. બેડણીકોશ પ્રમાણે જોડયે એવી અસ્વાભાવિક બેડણી કરવામાં આવે છે. ઉચ્ચારણથી આદિ બેડ યુતિ એક-સધિસ્વરાત્મક છે, તેથી પ્રાથમિક સ્વરભાર આ સંધિસ્વર ઉપર અને દ્વિતીયિક સ્વરભાર અર્ધવિવૃત પ ઉપર છે—એમાં યદ્યુતિ પણ છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં સાનુનાસિકતા—બરડા પંથકને અપવાદે—છે; સૌરાષ્ટ્રમાં

ઉચ્ચાર જોયે છે : ઉચ્ચારણુમાંથી વિદ્યુત છે. ચરોતરમાં જોઈશું રૂપ પણ પ્રયોજ્ય છે. આમાં ભવિષ્યકાળનો અર્થ છે-જેનું સમાંતર રૂપ જોઈશે પણ પ્રયોજ્ય છે. વર્તમાન કૃદંતનું રૂપ જોઈતું પણ છે-જે સૌરાષ્ટ્રમાં જોતું-છે તે જોઈશેને બદલે જોસે છે.

આ રૂપોમાં સ્પષ્ટ કર્મણિ-અર્થ છે; અને ધાત્વંગ જો છે. પરંપરામાંથી આ છટકી કર્મણિ અર્થમાં પડ્યું છે-જ્યારે ક્રિયાપદોનાં બાકીનાં બધાં રૂપ વર્તમાનકાળે પહેલા પુરુષ બહુવચનના કર્તારિરૂપ અર્થથી બની ચૂક્યાં છે.

સં. માં આ ભાવ આપનાર રૂપ “યોજ્યતે છે, શક્ય જેનું પ્રા. જોઈજ્ઞ અને અપ. પણ જોઈજ્ઞ જ થાય. મધ્ય. ગુજ.ના જોઈઈ દ્વારા જોઈયે સધાય. આ સ્વાભાવિક કેમ છે. મધ્ય. ગુજ.માં જોઈઈ<જોઈજ્ઞ રૂપ હોવાનું ડૉ. ટેરિસ-ટોરીએ નોંધ્યું છે,^{૪૪} પરંતુ એઓ એનો વિકાસ અપ જોઈજ્ઞ<સં. ઘોત્યતે-માંથી સાથે છે^{૪૫}મને લાગે છે : જોવું એ ક્રિયાપદના રૂપ સાથે આમ એમને બ્રાંતિ થઈ ગઈ જણાય છે. ડૉ. ટ્ર્યંબકલાલ દવેએ સંભવતઃ પ્રો. ટર્નરને અતુ-સરી જોવું અને આ જોઈતું-જોઈયેનું મૂળ એક જ કર્તારિ યોજ્યતિમાંથી >પાલિ. યોજેતિ >પ્રા. જોષ્ઠ-જોષ્ઠ — જોઈ એમ સાધ્યું છે ‘દેખવા’ના અર્થના છૂટ ધાતુનો વિકાસ એ જોય-જુષ છે. આ. હેમચંદ્રે નોંધેલાં ઉદાહરણોમાં “પક્ષમેક્કં જહ ધિ જોષ્ઠિ હરિ સુટ્ટુ સઘ્વાયરેણ (સિ. હે. ૮-૪-૪૨૨)-હરિ સારી રીતે આદરપૂર્વક બીજી બીજીઓને જો કે જુએ છે.” આમ જોષ્ઠિ રૂપ મળે છે. ડૉ. પિશલ આને છૂટ ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન માને છે. પણ પેણ જોઈયે આનાથી જુદું જ રૂપ છે-જેમાં તે “આવશ્યકતા-જરૂરિયાત”નો અર્થ છે મરાઠીમાં આ જ અર્થમાં પાહિજે શબ્દરૂપ પ્રયોજ્ય છે, જે પણ કર્મણિ અર્થે જ છે. ડૉ. પ્લોક ‘હા શબ્દ પ્રા. પાસ્-સં. પદ્યતિ હ્યાપાસૂન મિશ્ર આદે’ એવી નોંધ કરે છે.^{૪૬} પ્રાકૃતમાં ઘોત્યનું પણ જોષ અંગ છે અને યોજ્યનું પણ જોષ અંગ છે; જેવાં ઘદનનું પણ ઘમળ અને ઘચનનું પણ ઘમળ, એવું જ ઘપનનું ઘમળ થાય-એ વચ્ચે ભેદ સ્પષ્ટ છે. આમ જોઈયેનો સંબંધ “યોજ્યતે >પ્રા. જોઈજ્ઞ >અપ. જોઈજ્ઞ-જોઈજ્ઞ-જોઈઈ દ્વારા સ્પષ્ટ છે. આમાં જોઈ અંગ મળ્યા પછી જોઈતું કર્મણિ વર્તમાન કૃદંત અને જોઈશું ચરોતરનો જોઈયે અર્થનો પ્રયોગ પ્રચારમાં આવ્યા છે.

૪૪. ખંડ ૧૩૬ મો

૪૫. ખંડ ૧૩૭ મો

૪૬. અનુવાદ — મરાઠી માટે વા વિકાસ : ૫ ૧૩૩

પ્રેરક રૂપરચના

(૧) અકર્મક ક્રિયાપદોમાંથી સકર્મક બનાવવાની અને અકર્મક સકર્મક બંને પ્રકારના ધાતુઓનાં પ્રેરણાવાચક રૂપ બનાવવાની પ્રક્રિયા સંસ્કૃતમાં એક-સરખી પ્રક્રિયાથી થાય છે; જેમકે પતતિ-પાતયતિ, ગચ્છતિ-ગમયતિ, ઘોષતિ-યોષયતિ, દદાતિ-દાપયતિ. સંસ્કૃતમાં હસમા ગણના ધાતુઓ પણ વસ્તુસ્થિતિએ આવી પ્રેરક કે કર્મક રચનાનું જ પરિણામ છે. ગુજરાતીમાં અકર્મક ક્રિયારૂપોનાં સકર્મક બને છે. આને જુદી કર્મક રૂપરચના કહેવી હોય તો કહી શકાય; માત્ર સં. પ્રેરક રચનાનો જ આ પ્રકાર છે એટલું જુલું ન લેઈયે. ચરતિ-ચારયતિ, તરતિ-તારયતિ, તપતિ-તાપયતિ, પતતિ-પાતયતિ, સ્ફટતિ-સ્ફાટયતિ, જ્વલતિ-જ્વાલયતિ, સ્વરતિ-સારયતિ, ગુટતિ-ગ્રોટયતિ, સ્ફુટતિ-સ્ફોટયતિ. આમ ચરે-ચારે, તરે-તારે, તપે-તાપે, પટે-પાટે, ફાટે-ફાટે, ઘટે-ઘાટે, સરે-સારે, તુંડે-તોડે, ફૂટે-ફોડે વગેરે કર્મક રૂપરચનાના દાખલા છે. મરતું માર પણ આ જ પ્રકારનું છે.^{૪૭}

આપણે ત્યાં ઝકલ-ઝકાલ, ઝગર-ઝગાર, ઝછલ-ઝછાલ, ઢલ-ઢાલ, ઠર-ઠાર, ઢય-ઢાય, પલ-પાલ, ઘલ-ઘાલ, જર-જેર, જર-જાર-જેર, મલ-મેલ, મલ-મેલ, ઢલ-ઢાલ-ઢોલ, ઝકલ-ઝકેલ, જૂત-જોડ, જૂત-જોડ, છૂટ-છોડ, ફીટ-ફેડ, રૂલ-રોલ, પી-પા, વૂડ-ચોલ આ બધાંજ રૂપ ઉપરની ઉપાંત્ય સ્વરની શુણ્વૃદ્ધિ કે કવચિત્ અનેા પ થયે મળ્યાં છે. આમાંના બધા સં. ધાતુ પણ નથી, દેશ્ય પણ છે. જૂત-જૂત બેવામાં છુત (છુણનું વૈ. રૂપ) - ગુક્ત ભૂતકૃદંત દ્વારા ધાત્વંગ બન્યાં છે અને પાતના પાડની જેમ તનો ડ થયો છે ધવાળાં શુજ. લાક્ષણિકતાનાં છે. ફાડ-ફોડ-તોડમાં ટનો ડ થયો છે, તો એનાં મૂળ રૂપોમાં માત્રામાનના સિદ્ધાંતે બેવડા ઢ થવાને કારણે આપણે ઢ ગેળવી શક્યા છીએ.

સં. પા ધાતુનું પિવતિ વર્તમાનરૂપ હોઈ પિયે રૂપ થાય, પણ પ્રેરકમાં પાયયતિ > પ્રા. પાપહ > અપ. પાહ ઉપરથી પાય રૂપ. આ પછી સ્વતંત્ર ધાત્વંગ બન્યાં ને એના જુદા જુદા કાળ-અર્થ અને કૃદંતોનાં રૂપ પ્રચારમાં પણ આવ્યાં.

^{૪૭} ડો. ટેન્ડિસેટરીએ આને ઝગકનો પહેલો પ્રકાર કહ્યો છે-ને આ સકર્મક કરવાની જ પ્રક્રિયા છે એવો પણ નિર્દેશ કર્યો છે : ખંડ ૧૪૧-(૧).

આની સ્વતંત્ર ચર્ચા માગ તમ્મથી " ગુજરાતી વ્યાકરણનું દિગ્દશન " એ નામનો એક નિબંધ આશી સાહિત્ય પત્રિકામાં મોકલેલો તેમાં થઈ છે. જુઓ " અક્ષર અને યન્દ " પૃ ૨૩-૨૬.

(૨) ખીલે પ્રકાર સ્વાભાવિક પ્રેરકનો છે; પણ એમાં સં. આવ માત્ર ન લાગતાં સં. માં આકાશાંત ધાતુઓમાં ઉમેરાતો પ અંતર્ગત થઈ દાપયતિ સ્થાપયતિ માપયતિ^{૪૮} વગેરે રૂપ થતાં હતાં તેમાંથી આપ > આવ અને સાથો-સાથ અવ આપું પ્રત્યયરૂપ આપણને આવી મળ્યું છે. સંસ્કૃતમાંનો આનો મર્યાદિત પ્રયોગ પાલિમાં ખૂબ વ્યાપક બની. ચૂકયો હતો, એ રીતે : (૧) બધાં વર્તમાન-કાળનાં અંગને લગાડીને, (૨) જૂનાં પ્રેરકરૂપોને લગાડી કર્મપ્રેરકરૂપ કરવામાં : પા. ઘસાપેતિ > ઘસાવે, પચાપેતિ > પચાવે, રમાપેતિ > રમાવે, હરાપેતિ > હરાવે, ઉદ્ધરાપેતિ > ઉધરાવે, સરાપેતિ > સરાવે, ડસાપેતિ > ડસાવે, જિપાપેતિ > જપાવે, પુચ્છાપેતિ > પુછાવે, મુચ્ચાપેતિ > મુકાવે (મુક્ત ભૂતકૃદંત-દ્વારા આપણને મળ્યું છે), નિપજાપેતિ > નિપજાવે.^{૪૯} પ્રાકૃતમાં અને અપ બ્રંશમાં પણ આ પ્રક્રિયા પ્રધાનતા લોગવતી હતી.

સામાન્ય રીતે બધાં ધાતુરૂપોને—નીચે ૩ ના પ્રકારમાંના અપવાદ સિવાયનાં—આ આવ સામાન્ય છે. એના થોડા વિશેષ નિયમ પણ છે એ લક્ષ્યમાં રાખવા જેવા છે :

અ. ઉપર સુકાવું ફુંગાવું વગેરે આકાશાંત ધાત્વગોમાં અને ઓરવું ચગવું ટગવું થાકવું ફૂલવું મૂલવું ઘસવું આ ક્રિયારૂપોને આવ લાગતાં વિકલ્પે અવ થઈ શકે. આ આવ કે અવમાં સ્વરભાર આ કે અ ઉપર રહેતો હોઈ ધાતુના સ્વરે બધા હ્રસ્વ ઉચ્ચસ્થિત થાય છે.

આ. ફગવું ફરવું રૂતવું શીરવું દોરવું મલ્લવું મલ્લવું અને સડવુંને આવ લાગતાં આવનો અવશ્ય અવ થઈ જાય છે.

ઇ. ફરવું મલ્લવું અને મલ્લવુંના આદિશ્રુતિના અનેા પ મળ્યો છે; છતાં ઉચ્ચારણુ તો હ્રસ્વ જ છે; સ્વરભાર એ સ્વર ઉપર નથી.

ઉ. કર્મક પ્રકારનાં સિદ્ધ થયેલાં ધાત્વગો, તારવું સેરવું જેરવું શેરવું પછી પણ આવનો અવ થાય છે.

ઊ. ઝઠવું ઝઢવું ઝૂકવું જગવું છૂટવું જાગવું ઠઠવું ઢૂકવું ઢૂઘવું ઢૂકવું ઠેકવું થકવું દુરાવું ઘગવું પેટવું ઘજવું વાણવું રૂંચવું રૂંચવું મમવું રીણવું લગવું લાગવું વઢવું શીરવું હટવું આ ધાત્વગોમાં આવ ઉપરાંત નીચે આવતો આઢ પણ લાગે છે.

^{૪૮}. સ્થાપવું માપવું રોપવું આ વગેરે તત્સમ ક્રૌટિનાં રૂપ આપણે ત્યાં છે

^{૪૯}. ગાદગર : પૃ. ૨૦૯

એ. કરવુંનું કારવું વ્યાપક છે,^{૫૦} છતાં કરાવું પણ પ્રયોજ્ય છે.

એ. મૂળ નથી મળતું પણ વતાવું વતાડવું બેઉ રૂપ થાય છે.

૩૦. ટેન્સિટોરીએ લ્યાવદ રૂપ લિદના પ્રેરક તરીકે નોંધ્યું છે,^{૫૧} પણ મને લાગે છે કે પાઠ ધારવુંનું પધારવું જેમ લેઈ આવવુંનું એ સંક્ષિપ્ત રૂપ છે. જઈ આવવુંનું સૌરાષ્ટ્રમાં જયાવવું આને સ્પષ્ટ રીતે ઉચ્ચરિત થાય છે.

વીનવવું ઘોલાવવું મેલવવું શીંચવવું સોસવવું આ બધાં મધ્ય. શુજ. માં પ્રચલિત રૂપો છે, જેમાં વીનવવુંનું મૂળ રૂપ આપણે સાચવી નથી રાખ્યું--સં. વિન્હા ઉપરથી,^{૫૨} વિજ્ઞપયતિ > પ્રા. વિણ્ણવદ > મધ્ય. શુજ. વીનવદ થતાં.

(૩) ત્રીજો પ્રકાર અપવાદાત્મક છે. ‘આવ’ને સ્થાને ‘આહ’ પ્રત્યય અમુક ધાત્વગોને લાગે છે એ આની લાક્ષણિકતા છે. આ પ્રકારમાં નીચેના વગેરે ધાતુઓ ધ્યાનમાં આંખ્યા છે :

મહવું ઝંઘવું ઝગવું ઝોઢવું રૂંચવું રસવું ઘસવું ઘટવું ઘૂસવું ઘોંટવું ઘાટવું ઘાણવું ઘાવવું ચૂસવું જીવવું જમવું ઢૂકવું ઢાણવું ઢેચવું ધાવવું નાસવું પેસવું વેસવું મંસવું પામવું મટવું રમવું લાગવું વધવું વજવું વાગવું પૂગવું સૂંઘવું પહોંચવું સૂઝવું સૂણવું ઝડવું નાસવું, ને સૂંઘવું વગેરે થોડા સ્વરાંત ધાત્વગો. પણ.

(અ) આ પ્રકારમાં રસવુંનું રસેડવું થાય છે; ઘસવુંનું ઘસડવું થાય છે.

(આ) સૂટવું ને લાગવુંનાં સૂટવવું-સૂટાડવું, લાગવુંનાં લગાવવું-લગાડવું થાય છે. રૂંચવું મમવું ઘટવું ઢૂકવું પામવું વહવું ઝડવુંનાં રૂંચવવું-રૂંચાડવું, મમાવવું-મમાડવું, ઘટાવવું-ઘટાડવું (બંનેમાં અર્થભેદ છે-પ્રથમમાં ઘટના કરાવવી-ખીનમાં એણું કરવું), ઢૂકાવવું-ઢૂકાડવું, પમાવવું-પમાડવું, ઝડવુંનું ઝડાવવું (મશ્કરીમાં), ઝડાડવું-ઉદ્ધન કરાવવું, જાગવુંનું જગાવવું-જગાડવું.

(ઇ) વધવુંનું વધાવવું ને વધારવું થાય છે; આડને બદલે જૂને ‘માર’ મધ્ય. શુજ.નો બચી જવા પામ્યો છે; વેસવુંનું વેસાડવું-વેસારવું બંને.

(ઈ) સ્વરાંત ધાત્વગોમાં વચ્ચે ‘ષ’ ઉમેરાય છે: સુવાડવું, પિવાડવું, ચવાડવું (આ બહુ વ્યાપક નથી.)

૫૦. અશોકની ધર્મસિંધિમાં કારાપેતિ જેવાં રૂપ મળે છે; તેા જૈન મૂર્તિઓની પીઠકમાં કારાપિતા સં. તરીકે પણ વ્યાપક હવું.

૫૧. ખંડ ૧૪૧-(૨)

૫૨. વિણ્ણવદ, મેલવદ સોસવદ આ. હેમચંદ્રે નોંધ્યાં છે. જુઓ અ. ૮-૪-૩૮, ૨૮; ૮-૩-૧૫૦.

મધ્ય. શુજ.માં આઠ અને આર બંને મળે છે : ઝડાઢઢ, જગાઢઢ, નસાઢઢ, ઘેસાઢઢ, વહસાઢઢ, પમાઢઢ, લગાઢઢ, અને ઘટારઢ, દિવારઢ, વહસારઢ, લિવારઢ, સુઆરઢ વગેરે.^{૫૩} આરવાળાં રૂપ આપણે ‘વધારવું’ અને વિકલ્પે વેસારવું સિવાય શુમાબ્યાં છે. આમાંનું આઠ પ્રાકૃતના મમાઢઢ જેટલું જૂનું છે. આ. હેમચંદ્રે નોંધેલાં રૂપોમાં તદ્દ ધાતુનાં માહોઢઢ-વિહોઢઢ, ધ્રમ્ ધાતુનાં મામેઢ-મમાઢઢ-મમાવઢ, નદ્ ધાતુમાં એક વિઢઢઢ, અને યિકોશ્વરનું પપ્પોઢઢ.^{૫૪} અહીં એમણે ઉદ્+વદ્+નું ડગાઢઢ નોંધ્યું છે એ મને લક્ષ્યમાં લેવા જેવું લાગે છે. સંભવ તો એવો છે કે આવા કેઈ આભાસ-સામ્યે કાં તો ત્માંથી કે કાં તો દ્માંથી હ વિકાસ પામ્યો છે. ઉત્પાત્તયતિનું સ્વાભાવિક રૂપ ઉપ્પાઢઢ થાય. આમાં ડગ્ધ અને ઉપ્પ અંગ પ્રાકૃતમાં લાક્ષણિક બનતાં પછી આઢ પ્રત્યયના રૂપમાં બ્યાપક બન્યો હોય. આર તો આ આઢને મધ્ય. શુજ.નો વિકાર જણાય છે. પ્રેરકના ચોથા પ્રકારમાં અઢાવ-અરાવ બંને થાય છે તે શુજરાતી લાક્ષણિકતાનો જ છે.

(૪) મુખ્યત્વે સ્વરાંત ધાત્વગોને અઢાવ અને અરાવ બેઉ લાગે છે. મધ્ય. શુજરાતીમાં કહિવરાવઢ-કહધારઢ યવરાવઢ જોવરાવઢ લિધરાવઢ સહવરાવઢ રૂપો હો. ટેક્સિટોરીએ નોંધ્યાં જ છે. થયું જહું હોયુંનાં રૂપ બદલીતાં નથી, પણ વિવઢાવહું વિવઢાવહું જોવઢાવહું ઘોવઢાવહું સુવઢાવહું યોવઢાવહું લુવઢાવહું નવઢાવહું વગેરે રૂપો આપણે ત્યાં આ પ્રકારમાં છે. મહાપ્રાણ સ્વરવાળા નાહ ચાહ સાહ વોહ મોહ વગેરેમાં મહાપ્રાણતા નષ્ટ થાય છે. આ બધાં રૂપોમાં ધાત્વંગને પ્રત્યય પહેલાં ‘વ્’ ઉમેરાય છે.

આ વિકાસ પણ માત્ર શુજરાતી લાક્ષણિકતાનો છે, અને પ્રેરકનાં મળેલાં ખીજ-ત્રીજ પ્રકારનાં રૂપોનાં પણ પાછાં આવાં રૂપ થાય છે : કરાવહું-કરાવઢાવહું, મરાવહું-મરાવઢાવહું, રસેઢહું-રસેઢાવહું (આમાં હ જૂનો પડ્યો છે.), ઢઢાવરાવહું વગેરે.

આ પ્રત્યય આઢ+આવ તેમ જ આઢના થયેલા આર+આવનું પરિણામ છે; એકસરખા વિકલ્પે અઢાવ-અરાવ લાગે છે.

સંયુક્ત ક્રિયાપદો

નબ્બ ભારત-આર્ય લાપા-શૂંભિકામાં આ એક વિશેષ લાક્ષણિકતા નવી શ્રેણી ‘થયેલી છે : મરા. ટેવૂન ટાંકલા, શુજ. કરી નાણ્યું, હિ. કર ડાલા વગેરેમાં કૃદંતરૂપની

સાથે વધારાનું ક્રિયાપદ-ચેતાનો વિશેષ અર્થ ઊડી માત્ર પૂર્વ ક્રિયારૂપના અર્થનું પોષણ કરવાને તેમજ કાળાદિકનો પણ અર્થ ઉમેરવાને પ્રયોજાય છે. વસ્તુસ્થિતિએ શુંદ્ર વર્તમાનકાળનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવા સહાયકારક તરીકે ‘છ’ ધાત્વંગનાં રૂપ ઉમેરાય છે-તે એક રીતે આ સંયુક્ત ક્રિયાપદના પ્રકારમાં આવી શકે; જો કે એની પૂર્વે કૃદંતને બદલે વર્તમાનકાળનાં જ વિકસિત રૂપ છે, પણ નથી પૂર્વે ચાલુ વર્તમાનકાળમાં વર્તમાન કૃદંત તો પૂર્ણ વર્તમાનકાળ-અંગ્રેજી પદ્ધતિએ બનાવવા પ્રથમ ભૂતકૃદંત કે દ્વિતીય ભૂતકૃદંત સાથે ‘છ’ ધાત્વંગનાં વર્તમાનકાળનાં રૂપમાં કૃદંતો છે જ.

ચાલુ ભૂતકાળ બનાવતાં વર્તમાન કૃદંત સાથે ‘હો’ ધાત્વંગનું ‘હતું’ વર્તમાન કૃદંત; પૂર્ણ ભૂતકાળ બનાવવા પ્રથમ ભૂતકૃદંત કે દ્વિતીય ભૂતકૃદંત સાથે એ જ રીતે ‘હતું’નો ઉપયોગ; ચાલુ ભવિષ્યકાળનાં રૂપોમાં વર્તમાનકૃદંત સાથે ‘હો નાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપ, તો પૂર્ણ ભવિષ્યકાળનાં રૂપોમાં પ્રથમ કે દ્વિતીય ભૂતકૃદંત સાથે ‘હો’ નાં ભવિષ્યકાળનાં રૂપ, આ પણ સંયુક્ત ક્રિયાપદનો જ પ્રકાર છે. અંગ્રેજીને સહારે આપણે આને મિશ્રકાળ ગણી છ અને હોને સહાયકારક કહ્યાં છે.

આપણે ત્યાં આ ઉપરાંત ખીખાં સંયુક્ત ક્રિયાપદ પણ પ્રયોજાય છે અને એ જુદાં જુદાં કૃદંતો સાથે પ્રયુક્ત થઈ વિશિષ્ટ ક્રિયાનો ખ્યાલ આપે છે; જેમકે

(૧) નીચેનાં ધાત્વંગ વર્તમાન કૃદંત સાથે—

આય-કરતો આવે છે-નિયમિત ક્રિયા બતાવે છે.

જા-કરતો જાય-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

ધી-જાતો ધાય-ક્રિયાનો આરંભ બતાવે છે.

રહે-ચોલતો રહે-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

(૨) નીચેનાં ધાત્વંગ પ્રથમ ભૂતકૃદંત સાથે—

જા-ચાલ્યો જાય-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

(૩) નીચેનાં ધાત્વંગ સત્તિસમીના પ્રકારે ભૂતકૃદંતમાં પ્રયોજાય છે—

કર-ચાંચ્યા કરે-ચાંચ્યાં કરે-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

રાવ-ચાંચ્યે રાવે છે-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

જા-કર્યે જાય-ચાલુ ક્રિયા બતાવે છે.

પ્રથમના ઉદાહરણમાં સમીનીના આ કે આં લાગ્યો છે, તો ખીખા ઉદાહરણમાં સમીનીના પ લાગ્યો છે.

(૪) નીચેનાં ધાત્વંગ અવ્યયરૂપ કૃદંત સાથે આવે છે—
ઝટ-કરી ઝટે-સત્વર પૂર્ણક્રિયા બતાવે છે.

કાઢ-કરી કાઢે- પૂર્ણક્રિયાનો ભાવ બતાવે છે.

ચૂક-કરી ચૂકે- " "

જા-રાઈ જાય- " "

દે-કરી દે-આલે- " "

નાચ-કરી નાચે- " "

પડ-પાડ કરી પડે-પાડે " "

મૂક-મેલ-કરી મૂકે મેલે " "

રાખ-મૂકી રાખે- " "

લે-લણી લે- " "

રહે-કરી રહે- " "

શક-કરી શકે- શક્યતાનો અર્થ બતાવે છે.

વેસ-કરી વેસે- પૂર્ણક્રિયાનો ભાવ બતાવે છે.

છૂટ-કરી છૂટે- " "

આમાં રહે ધાત્વંગનો પ્રયોગ હિંદીમાં કર રહ્યા છે માં ચાલુ ક્રિયાનો બોધ કરે છે. શુજરાતીમાં કરી રહ્યો છું નો એક બાળુ પૂર્ણ ક્રિયાવાચક અર્થ રૂઢ છે છતાં, ચાલુ ક્રિયાનો પણ અર્થ, હિંદી પ્રયોગના અનુસરણથી, વ્યાપક થઈ ચૂક્યો છે.

(૫) નીચેનાં ધાત્વંગો કે ક્રિયારૂપો વિધ્યર્થ કૃદંત સાથે—

જોડ્યે-કરવું જોડ્યે-આવશ્યકતાના અર્થમાં (કર્તાની ૩ છ વિભક્તિ)

પડ-કરવું પડે- " " (કર્તાની ૪ થી વિભક્તિ)

વસ્તુસ્થિતિએ સંયુક્ત ક્રિયાપદો પોતાનો વાચ્યાર્થ સર્વથા શુભાવી જેની મદદમાં પ્રયોજાય છે તેના અર્થનું જ પોષણ કરી છૂટે છે. આ મળેલાં ક્રિયા-રૂપોનાં પણ પાછાં મિશ્રકાળની પદ્ધતિએ રૂપો થાય છે જ. સાહ્યકારક ક્રિયા-પદોની કક્ષામાં-અર્થેણ પદ્ધતિએ છ, હોનાં અને જોડ્યે-આ રૂપો પ્રયોજાય છે. સગવડ ખાતર જ આપણાં પ્રચલિત વ્યાકરણોમાં આ લેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે.

ઉપસંહાર

રૂપરચનાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતી ભાષાએ ક્રિયાપદોના વિષયમાં જે કાંઈ સાચવી રાખ્યું છે અને જે કાંઈ નવું પ્રાપ્ત કર્યું છે તે ઉપર, યથાપ્રાપ્ત આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. નામિકી વિલક્ષિતઓની અપેક્ષાએ આખ્યાતિકી વિલક્ષિતઓમાં એક મોટો તફાવત જોવામાં આવે છે તે એ છે કે નામિકી વિલક્ષિતઓમાં પ્રત્યયદશાનો માત્ર તૃતીયા-સપ્તમીના એકવચનનો ફ- અને અપવાદરૂપે વિકારક અંગોમાં પ્રથમા-વિલક્ષિત એકવચનમાં નર.નો ઓ- નાન્યતરનું ડં-નારીની ફ-આટલું જ બચવા પામ્યું છે; જ્યારે આખ્યાતિકી વિલક્ષિતઓનો વિચાર કરતાં એમાં હાસપ્રક્રિયાએ ભારે ઘસારો આપ્યો છે છતાં જે કાંઈ બચ્યાં છે તે રૂપો-વર્તમાન કાળનાં ત્રણે પુરુષનાં-એકવચન-બહુવચનનાં રૂપ, આદ્યાર્થનાં બીજાત્રીજા પુરુષનાં રૂપ, ભવિષ્યકાળનાં ત્રણે પુરુષનાં રૂપ-એમાંનાં કેટલાંક મૂળ જુદાં રૂપોમાંથી જાતરી આવેલાં છતાં સરખા સ્વરૂપનાં થઈ ચૂકેલાં-પરંપરાએ સચવાઈ રહ્યાં છે. આમ નામિકી વિલક્ષિતઓ-બહુવચનના જોથી સમાસબહુલ સ્થિતિમાં આવીને-નામયોગીઓના દાખલ થયેલા પ્રયોગથી પ્રત્યયાત્મિકા દશાનો ત્યાગ કરી અનુગો અને નામયોગીની સહાયથી વ્યસ્ત દશામાં આવી પહોંચી છે, ત્યારે બચેલા કાળ અને અર્થોમાં હજી પ્રત્યયાત્મિકા દશા જ સચવાઈ રહી છે. આવી પરિસ્થિતિ છતાં શબ્દસ્વરૂપો સ્પષ્ટ રૂપઘટનાત્મક જ રહ્યાં છે. કાળ અને અર્થ બતાવનારા કૃતપ્રત્યયો-તેમજ વિભિન્ન ભાવ બતાવનારા કૃતપ્રત્યયો-આ પ્રાથમિક પ્રત્યયો, અને તદ્વિત પ્રત્યયો-દ્વૈતીયિક પ્રત્યયોથી સમગ્ર શબ્દસમૂહ સધાયો છે. આથી વ્યસ્ત દશા તરફ જવાનું એનું વલણ પણ વસ્તુતઃ ઉત્તરોત્તર રૂપઘટનાત્મક સ્થિતિને વળગી રહેવાનું જ છે. બહુવચનના પ્રત્યયનો નામિકી વિલક્ષિતઓમાં અદ્વાદશ પ્રચાર-પ્રભાની રૂપઘટનાત્મક પ્રકૃતિને વળગી રહેવાની સ્વાભાવિક વૃત્તિનો જ મને ધોતક લાગે છે. સરળતા તરફ જવું એ માનવસ્વભાવ છે અને તેથી ભાષાઓમાં રહેલી જટિલતા-નિખિડતા આપોઆપ ઉત્તરોત્તર ઘસારી જ બાકી છે-એ છેક ભારત-યુરોપીય મૂળના સ્વરૂપનો જે રીતે આ કુળની યુરોપ-રશિયા, ઇરાન, અને ભારતવર્ષમાંની અનેકાનેક ભાષાઓમાં અને પેટાખોલીઓમાં વિકાસ કહો કે હાસ કહો-થયો છે એનો ખ્યાલ કરતાં વિના મુરકેલીએ સમગ્રાય છે.

ભારત-યુરોપીય મૂળની ભાષાઓમાં જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ ઋગ્વેદનું મળે છે. એનું ઉત્તરકાલીન રૂપ ગાથાઅવેસ્તાનું છે. પછીનાં મોડેનાં ગ્રીક અને લેટિનનાં મળે છે. પ્રભાઓ જેમ વધુ સંસ્કૃત એમ હાસ-પ્રક્રિયાનો વધુમાં વધુ

પ્રસાર—એ તત્ત્વ ખરેખર આશ્ચર્ય ઉપજાવે એવું છે. યુરોપની સ્લાવ ભાષાઓમાં હાસનું પ્રમાણ પ્રમાણમાં ઓછું છે. ઓછામાં ઓછો તે ન જ કહી શકાય પણ—ઓછેરો ઘસારો લાગ્યો હોય—જૂની ભાષા પ્રકૃતિનો વારસો વધુ પ્રમાણમાં સાચવી રાખ્યો હોય તે એ સ્લાવ કુળની લિથુયાનિયાની ભાષાનો છે. રોમ તારાપોરવાળાએ લેત્તો-સ્લાવિક કે ખાસ્તો-સ્લાવિક ભાષામૂલ્ય કહ્યું છે તે વિભાગમાં જૂની પ્રુશિયન, લિથુયાનિયન અને લેત્તિક ગણાય છે; બ્યારે સ્લાવિકમાં ૧. દક્ષિણસ્લાવિક, ૨. રુશિયન અને ૩. પશ્ચિમસ્લાવિક કહી છે આ સ્લાવિક વિભાગ સંસ્કારને વિકાસે વિકાસ સાધી ગયો છે, બ્યારે લેત્તિક વિભાગમાં જૂનું તત્ત્વ જળવાઈ રહ્યું છે. આમાંની જૂની પ્રુશિયન સર્વથા નષ્ટ થઈ ગઈ છે. રોમ તારાપોરવાળાના શબ્દોમાં કહ્યું તે—

“Of the remaining two, Lithuanian and Lettic, the former is specially important because among the living Indo-European languages, it represents the most archaic type. Among other things it preserves the ancient pitch or musical accent, which was used in Vedic Sanskrit and in ancient Greek”.^{૫૫}

આશ્ચર્ય તે એ છે કે લિથુયાનિયન અને લેત્તિક ભાષાનું સાહિત્ય ઇ. ૧૬ મી સદીથી જ મળે છે; અને છતાં પ્રાચીન અવશેષો—વિભક્તિઓ—વચનો-ક્રિયારૂપો વગેરે સચવાઈ રહ્યાં છે.

ગાથા-અવેસ્તામાંથી પહલવી દ્વારા વિકસી આવેલી ફારસી ભાષા બીજી ભાગિની ભારત-યુરોપીય અને ભારત-આર્ય ભાષાઓની જેમ વિકાસ સાધતી જ રહી છે. પાછળથી સેમેટિક-અરબી ભાષાઓએ રાજદીય કારણે એના ઉપર ભારે આક્રમણ કરી પરવશ બનાવ્યા છતાં ભારત-પારસીક પ્રકારનો વંશ સાચવી રાખવામાં એને સફળતા મળી છે.

વૈદિક ભાષામાંથી ગ્રાહ્યો-આરબ્યકો-ઉપનિષદોની ભાષા દ્વારા હાસ પામતી છતાં મૂળને અણીશુદ્ધ રીતે વળગી રહેવામાં સંસ્કૃત શક્તિમાન થઈ, પરંતુ વૈદિક કાળથી જ આરંભાયેલી હાસપ્રક્રિયાએ પોતાનું પ્રભુત્વ વધાર્યું જ રાખ્યું—એનાં વિકસિત રૂપો લિપિબદ્ધ સ્વરૂપમાં એક બાજુ બૌદ્ધ ધર્મે વિકસાવેલી પાલિ ભાષામાં, તે બીજી બાજુ સ્વલ્પ અંશમાં પણ અશોકની ધર્મલિપિમાં જોવા મળે છે—એનો એટલે કે એમાં સધાયેલા વિકાસોનો વધુ વિકાસ જૈનોની

સૂત્રસાહિત્યમાંની અર્ધભાગધીમાં છે. મધ્યદેશ-શૂરસેનની દ્વિશ્રુતિમધ્યગત અધોપને સ્થાને ઘોષ કરવાની લાક્ષણિકતા ધરાવતી શૌરસેની પ્રાકૃતનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ જળવાઈ રહ્યું નથી, છતાં થોડા અંશ જળવતું રૂપ નાટકોની મધ્યમ પ્રકારનાં પાત્રોની ભાષામાં સચવાયું છે—જે પછી વ્યાકરણોમાં પણ નોંધાયું છે. પણ વિકસિત પ્રાકૃત રૂપ તો મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતમાં છે, ત્યાં શૌરસેનીના ઘોષ વ્યંજનો દ્વિશ્રુતિમધ્યગત સ્થિતિમાં હ્રસ્વ થયેલા સંપૂર્ણ સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે. ગેશક, અર્ધભાગધીમાં આ પ્રક્રિયા સારી રીતે પ્રચારમાં હતી છતાં એમાં પાલિની જેમ લગ્ને વધુ ધસાયેલાં પણ કાળ અને અર્થનાં રૂપાખ્યાન હજી જળવાયાં હતાં. મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત તો હવે કાળ અને અર્થોના વિષયમાં નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓની લાક્ષણિકતાઓનું આરંભસ્થાન યની ચૂકી હતી. ભૂત-કાળના સંપૂર્ણ નાશ-ભૂતપ્રદતોનો વિધેય તરીકેનો પ્રયોગ—જે પાલિમાં શરૂ થયો હતો—અર્ધભાગધીમાં પોસાયેલો હતો તે—સંપૂર્ણ પ્રભુત્વ ધરાવી રહેલી મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત મધ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓનું આ તરફ આવતું સ્વરૂપ રજૂ કરતી હતી. નાટકોમાં મધ્યમ પ્રકારનાં પાત્રોની કવિતામાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત મૂર્ત કરવામાં આવી છે અને વ્યાકરણોમાં તેમજ થોડા કાવ્યગ્રંથોમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત સચવાઈ છે, પણ એ પણ પેલી નાટકીય શૌરસેની જેમ સંપૂર્ણ લાક્ષણિક નથી; સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણ એમાં ખૂટતું જણાય છે. એ પૂર્તિ સંપૂર્ણાંશે જૈન-મહારાષ્ટ્રીથી થાય છે. એમાં શૌરસેનીના સંસ્કાર ક્વચિત જળવાઈ રહ્યા છે. એ ગિરિદયાના સ્વરૂપે પશ્ચિમ ભારતની અપભ્રંશ-ભૂમિકાનો વિકાસ સાધવામાં ભારે સેવા આપી છે. આ હેમચંદ્રે આપેલા અપભ્રંશમાં આ જૈન-મહારાષ્ટ્રીનો વિકાસ મૂર્ત થાય છે. ડૉ. ટેરિસ્ટોરીએ “પશ્ચિમી રાજસ્થાની” એવા કૃત્રિમ નામ નીચે જે મધ્ય, શુજ, ભાષાનો ખ્યાલ આપ્યો છે—તે ભાષાસ્વરૂપ મારવાડી-મેવાડી-શુજરાતીના સીમાસ્તંભ જેવું આ હેમચંદ્રે નિર્દિષ્ટ કરેલા અપભ્રંશનો વિકાસ આપે છે. દ્વિશ્રુતિમધ્યગત ઘોષવ્યંજનોના—(અધોપના ઘોષ થયે તેમ સ્વાભાવિક ઘોષના પણ—) લોપે સામસામા સ્વરોની સંહિતા—સંધિ ટાળવા પ્રયોજતી યશ્રુતિ અથોકની ગિરનારની ધર્મલિપિ બેટલી જૂની છે. એણે પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં જૈન મહારાષ્ટ્રી દ્વારા વિકસિત “ગૌજર અપભ્રંશ”ની પરંપરામાં વિકાસ સાધ્યો. વિકાસપ્રક્રિયામાં ‘ય’નો લોપ થવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થતી, તો વળી નવી જ રીતે યશ્રુતિ પ્રવેશ પામતી. આ વ્યાપક અસરથી યજ્ઞ-હિત્રી વગેરે ભાષાઓ પણ તદ્દન અલિપ્ત નથી રહી. આ બધી પ્રક્રિયાઓ કે વિક્રિયાઓ પાછળ પ્રધાન તત્ત્વ “બલાત્મક સ્વરભાર”નું હતું, જે છેક વેદકાલીન ભાષાથી— “સાંગીતિક સ્વરભાર”થી સ્વતંત્ર રહી પોતાનું કામ વ્યવસ્થિત રીતે કરતું જ

જતું હતું. એ ખરું કે વેદકાલીન ભાષામાં “સાંગીતિક સ્વરભાર” અને “બલ્લાત્મક સ્વરભાર” વચ્ચે સંબંધ પકડવો મુશ્કેલ છે, કેમકે સરખા ઉચ્ચારણકાળનાં દેવઃ અને કામઃમાં સાંગીતિક સ્વરભારનું સ્થાન ભુલું છે; પહેલામાં અતોદાત્ત તો બીજામાં આદ્યદાત્ત. જુહોમિ દધામિ કે વિમર્મિમાં પ્રથમના રૂપમાં મધ્યોદાત્ત, તો છેલ્લા બેઠમાં આદ્યદાત્ત, ભાષાઓના વિકાસમાં તેથી વાક્યગત સાંગીતિક સ્વરભારનું નિયામકપણું બ્યાપક બની શક્યું નથી. બીમ્સ વગેરેએ નબ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓના વિકાસમાં વૈદિક સાંગીતિક સ્વરભારને નિયામક બતાવ્યો છે; જ્યાં રૂપોમાં ભેદ મળે ત્યાં-સાંગીતિક સ્વરભાર યથાસ્વરૂપમાં સાચવી રાખતાં હોય તે રૂપ બૂનાં, અને બદલાયો હોય તે રૂપ મોડેનાં-આવો ખુલાસો આપ્યો છે. બેશક, બીમ્સને થોડુંક સત્યદર્શન થયું હતું-અને તેથી જ આ સિદ્ધાંતને આરંભ કરતાં અને અંત કરતાં-આ પ્રમાણે કહેવું પડ્યું છે—

- (1) Now in Sanskrit there is also a system of accentuation, though not yet, I believe, entirely understood, and consequently an analogous procedure to the above may be traced in the case of Indian Languages also.^{૫૬}
- (2) Although, however, I think sufficient proof is obtainable of the fact of accentual influence, I am far from being in a position to push the theory to its full length. In truth the accent is always a difficult and obscure matter, and it is the more so in the modern languages, because they have passed through a period, a very long period, of their existence without a literature.^{૫૭}

બીમ્સ ખરું જ કહે છે કે વૈદિક-સંસ્કૃતમાં રહેલા સ્વરભારના તત્ત્વને-સાંગીતિક સ્વરભારના તત્ત્વને પૂરેપૂરું સમજી શકાયું નથી, અને તેથી જ વિસ્તારથી એ આ સિદ્ધાંતને બ્યાપક કરી શક્યા નથી. પ્રાકૃતમાં હ્રત્યો અને હ્રત્યજો એકસાથે પ્રયોજાયેલા મળે તો હ્રત્યોને બૂનો તદ્ભવ કહેવો અને હ્રત્યમોને નવો કહેવો; એવો જ ભેદ હસ્તઃ અને હસ્તકઃમાં, બતાવવો, હું નથી ધારતો કે, પ્રામાણિક ગણી શકાય. કયાંક માત્ર સ્વરભાર—વસ્તુસ્થિતિએ બલ્લાત્મક સ્વરભાર—વક્તાની રુચિ પ્રમાણે વિકાસ કે વિસ્તાર પ્રસંગાનુસાર સાધતાં કે—અર્થ-

વિકાસ કે અર્થભેદ બતાવવા પ્રયોજાઈ જતો. કૃષ્ણઃ ઉપરથી કળ્હો-કળ્હુ દ્વારા કાઃન અને કૃષ્ણકઃમાંથી કળ્હઓ >કળ્ણહુ દ્વારા કાઃનો કે કાઃનુ આનુ શુદ્ધ ઉદાહરણ છે, તેા હસ્તઃ >હત્યો >હત્યુ >દાય તેમજ હસ્તકઃ >હત્યઓ >હત્યડ >દાયો અર્થભેદનું દર્શાવ છે.

ક્રિયારૂપમાં વર્તમાનકાળનાં જ રૂપો જુઓ. વૈદિક સાંગીતિક સ્વરભારની કોઈ પણ સ્થિતિને લક્ષમાં લીધા વિના જ શુજરાતીમાં પહેલા પુરુષ એકવચનમાં—સ્વરભાર ઉપાંત્ય હંસ્તશ્રુતિવાળાં ધાત્વગોમાં પ્રાથમિક સ્વરૂપે પ્રત્યયમાં—તેા ઉપાંત્ય આવળાં ધાત્વગોમાં દ્વૈતીયિક સ્વરૂપે પ્રત્યયમાં આવી રહ્યો. એ જ પ્રમાણે ફરે-ફરો રૂપમાં જ. છતાં કર્ત્વિયમાં પ્રાથમિક સ્વરભાર ‘ક’માં તેા દ્વૈતીયિક સ્વરભાર પ્રત્યયની પણ અંતશ્રુતિમાં; આશર્થ’ ણીબ પુરુષ એકવચનમાં કર્ત્વ્ય રૂપમાં તેા આદિશ્રુતિમાં જ. એથી જુદી રીતે આ-ઈ-ऊ-ઓ ધરાવતાં સ્વરાંગ અંગોમાં સામાન્ય રીતે ઉં-વ-ઓ પ્રત્યયમાં સ્વરભાર જ નથી, તેા રૂપે લાગતાં પ્રત્યયના અંતભાગમાં દ્વૈતીયિક સ્વરભાર છે.

શુજરાતી ભાષામાં આમ બલાત્મક સ્વરભાર—મોટે ભાગે દ્વૈતીયિક દશામાં આવી રહ્યો છે ત્યાં અષ્વશ્રમાં અને મધ્ય. શુજરાતીમાં પણ નજીક નજીક આવતા બે સ્વરોમાંથી પહેલા સ્વર ઉપર રહેતો ને બે એકરૂપ થયે અત્યારે એક શ્રુતિના રૂપમાં આવેલા સ્વર ઉપર આવી રહે છે. વહસહ વહસહ વગેરે રૂપો જોવાથી આ સ્પષ્ટ થશે. પેલે-વેલે આદિશ્રુતિમાં અહીં સ્વરભાર નથી આવતો, સખ બે ધર્મના ધરમની જેમ વહસહમાંથી પેસહ દ્વારા પેલે રૂપ થવાથી આદિશ્રુતિની હસ્વતા ‘સ’ના સ્વરિત ઝની નીચે ઢંકાઈ ગઈ, ને પછી પેલે અંત્યશ્રુતિ ઉપર સ્વરભારના રૂપમાં આવી રહ્યું. માત્ર આદિશ્રુતિમાં આ ધરાવતાં રૂપોમાં આ જૂનો હોઈ પ્રાથમિક સ્વરભાર ખસી શકતો નથી : મારયતિ - મારેહ >મારે, પાતયતિ >પાહેહ >પાહડ / પાહે. ૫૮

એટલે બલાત્મક સ્વરભાર વૈદિક સાંગીતિક સ્વરભારથી સ્વતંત્ર રીતે જ પોતાનું કામ પ્રાગ્વૈદિક કાલથી કરતો આવતો હતો. સાંગીતિક સ્વરભાર વાક્ય-ગત હતો અને બલાત્મક સ્વરભાર શબ્દગત હતો. આને પણ ઉચ્ચારણમાં વાક્યગત સ્વરભાર છે જ અને પોતાનું સ્વરૂપ એ વાક્યોચ્ચારણમાં વ્યક્ત કરે જ છે, જે વિશે આ પૂર્વે યથાસ્થાને કહેવામાં આવ્યું જ છે. શબ્દોમાંની

૫૮. છતાં હજાય મરાય વગેરે રૂપ જોવા જેવાં છે. સખ સ્વરભારવ્યુક્ત પ્રત્યયનો આ આવતાં આદિશ્રુતિ અન્વન્તિ હસ્વ ઝની કે છતાં નવા પ્રયોગોમાં કાબજમાં ૯૭ દસ્વના નથી આવી, તેા લાવાય-લ્વાય બેકે પ્રયુક્ત થયે જાય છે.

પ્રાથમિક દ્વૈતીયિક તાર્તીયિક વગેરે શ્રુતિ ઉપર-સામાન્ય રીતે છેલ્લી શ્રુતિ ઉપર જ સાંગીતિક સ્વરભાર આવી રહેતો હોય છે; છતાં બલાત્મક સ્વરભાર ધરાવતી શ્રુતિઓ-સંપૂર્ણ શબ્દ જ સાંગીતિક સ્વરભારથી વિહીન હોય જ; દા. ત. સાદા વાક્યમાં વાક્યાંતે કે વચ્ચે આવતું ક્રિયાપદ, તો મિશ્રવાક્યમાં પ્રધાન વાક્યનું ક્રિયાપદ. બંને સ્વરભાર વચ્ચે એક જ સ્થાનમાં એકરૂપતા છે; વાક્યગત સ્વરભાર જ્યાં આવેલો હોય તે શ્રુતિ પ્રાથમિક દ્વૈતીયિક તાર્તીયિક વગેરે સ્વરભાર ધરાવતી શ્રુતિ ઉપર યથાસ્થાને હોય જ. વાક્યમાં બલાત્મક સ્વરભારવિહીન શ્રુતિ ઉપર સાંગીતિક સ્વરભાર આવી શકતો નથી; તેથી જ જ ય એ અન્યથો ઉમેરાતાં શબ્દના છેડાની અસ્વરિત શ્રુતિ પણ સ્વરિત બની જાય છે : લઘુપ્રયતન અને પૂર્ણપ્રયતનતા તેમજ બીજા સ્વરોનું દીર્ઘપણ સ્થપાઈ ગયું જ હોય છે.

નવ્ય ભારત-આર્થ લાપાઓમાં સાંગીતિક સ્વરભારનું પ્રાધાન્ય હોઈ અંગ્રેજી જેવી ભાષાના જેવો બલાત્મક સ્વરભાર નથી, તેથી સર્વથા અભાવ જ કહી શકાય એમ નથી. એ સખળ નથી, સુકોમળ છે; ગુજરાતીમાં પણ તળ-ગુજરાતમાં એ નિર્બળ છે, છતાં સૌરાષ્ટ્રમાં જતાં એની સખળતાનો પણ અનુભવ થાય છે. બેશક, એ સખળતા અંગ્રેજી ભાષામાં વ્યક્ત થતા સ્વરભારની સખળતાને તો પહોંચી શકતી નથી.

ભાષાના આંતરિક બંધારણમાં બલાત્મક સ્વરભારે ભારે ભાગ ભજવ્યો છે એ વિકાસની વિભિન્ન ભૂમિકાઓમાં પ્રાણરૂપ બનેલી હાસપ્રક્રિયાએ ખેલેલી ક્રીડાઓમાં ભેવામાં આવે જ છે. જીવતી ભાષાઓમાં એ ક્રીડાનાં રૂળ આપણે બોલીને વ્યક્ત કરીએ પણ છિયે. બેશક, ઉચ્ચારણાનુસારી સ્વરૂપવાળી આપણી લિપિમાં પણ રહેલી અપૂર્ણતાને કારણે બોલાય છે તે જ રૂપમાં લેખનમાં ભાષા મૂર્ત કરી શકાતી નથી; વ્યવહારમાં મૂર્ત કરવાની સુરહેલી પણ છે. આમ છતાં વધુ નજીકમાં આવી શકે એવી રીતે શબ્દોની ભેરણી કરવામાં આવતાં-વ્યવહાર સાચવતાં એ-સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણો વ્યક્ત કરી શકાય. વર્તમાન ગુજરાતી ભાષાની ભેરણીમાં ઉચ્ચારણને નજીકની ભેરણી આપવા સુધી લઈ જવાનો પ્રયત્ન થયો છે, છતાં ‘સ્વરભાર’ના તત્ત્વના વિષયમાં ભેરણીના નિયમ ધરનારાઓના અનુભવને અભાવે એકસરખી પ્રક્રિયા ધરાવતા શબ્દોમાં વિસંવાદ ભેવામાં આવે છે : સીમાડો ને ધુમાડો કે હીળવટ ને જીનવટ આ શબ્દયુગ્મે જ જુઓ, કે મુકાય અને મંજાય, પિવાય અને પીડાય, જિવાઈલું ને દીપાઈલું ને સ્વીકારલું, જિવાઈ ગરીવાઈ ને હરીફાઈ આવા સેંકડો સરખા ઉચ્ચારણવાળા શબ્દોમાં ભેદ મળે છે. બેશક, ભેરણી એક માત્ર વ્યવહાર સાચવવા પૂરતી જ છે;

લોકોનાં સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોને એ સ્પર્શે નહિ. પરંતુ શાળાઓમાં લિખિત ભાષાસ્વરૂપ ઉપરથી જ શિક્ષકો અધ્યાપન કરાવતા હોઈ લિખિત ઉચ્ચારણોને અનુકૂળ રહીને બાળકોને ઉચ્ચારણો કૃત્રિમ રીતે કરાવાતાં જતાં હોઈ આજે શુન-રાત્રી નાનાં બાળકોનાં ઉચ્ચારણોમાં અસ્વાભાવિકતા ડગલે અને પગલે અનુભવ-વામાં આવે છે. આ પરિસ્થિતિને કાળમાં નહિ લેવામાં આવે તો કૃત્રિમ ઉચ્ચારણોને પ્રદ્યગોટાળો જ થશે. વક્તાઓનાં ભાષણોમાં આ પ્રદ્યગોટાળો અનુભવાવા પણ લાગ્યો છે, જેમાંથી આપણે કોઈપણ અપવાદમાં રહી શકવાની સ્થિતિમાં નથી.

વ્યાકરણ એ ભાષાને સાચવી રાખવાનું શાસ્ત્ર છે, એ ભાષાને અધીન થઈને વસતે છે. એથી ભિલદું, વ્યાકરણને અધીન ભાષા બની જાય તો ભાષા પોતાની સ્વાભાવિકતા શુભાવી નાખે છે. સંસ્કૃત જેવી વ્યાકરણબદ્ધ ભાષાને પણ વ્યાકરણમાં ન નોંધાયેલા પ્રયોગોને અધીન-ઘણાય સંજોગોમાં બનવું પડ્યું છે. પુરાણોની ભાષા જોતાં આ વસ્તુને અનુભવ થઈ શકે એમ છે. પુરાણોના ટીકા-કારે ત્યાં ત્યાં ‘ઝાપ’ પ્રયોગ છે એમ કહી સમાધાન મેળવી લે છે. ‘ઝાપ’ને ખરે અર્થ તો વૈદિકી ભૂમિકામાં થયેલા પ્રયોગોને માટે જ છે. પાણિનિએ એને ‘છાન્દસ’ કહ્યો છે. એ છાન્દસ કે આપ’ પ્રયોગોથી બિન્ન જ પ્રકારના પ્રયોગ પુરાણોમાં મળે છે. ઉદાહરણ તરીકે આપણે ‘પંચતંત્ર’ની ભાષાને લઈ શકિયે. એ લૌકિક સંસ્કૃતને નમૂના રજૂ કરે છે. પરસ્પૃષ્ઠ અને આત્મનેપદની છટો, વિભક્તિના પ્રયોગોમાં ‘કારકના નિયમો’ના પાલનમાં શિથિલતા-વસ્તુસ્થિતિએ લોકમાં પ્રચલિત પ્રાકૃત પ્રયોગોની છાયામાં સ્વીકારાયેલા સં. પ્રયોગ, સંખ્યા-બંધ દેશ્ય શબ્દોનું સંસ્કૃતીકરણ, તો તદ્દભવ શબ્દોનું ફરી કૃત્રિમ સંસ્કૃતીકરણ-વગેરે પ્રચારમાં આવતાં હતાં. આપણે જૈન સંસ્કૃત ચુર્ણિઓમાં આવું ઘણું જોઈ શકિયે છિયે. ‘ભરતકદાત્રિશિકા’ ‘સિદ્ધાસનદાત્રિશિકા’ ‘શુકસમતિ’ ‘વૈતાલપંથવિશતિ’ જેવા ગદ્યપદ્ય ગ્રંથોમાં આવી રસજાતી લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનો આપણે અનુભવ કરી શકિયે છિયે.

પાણિનિના સમયમાં એમણે સંસ્કૃત ભાષાને જકડી, છતાં એમને સંખ્યા-બંધ વૈયાકરણોના યા અંથકારોના મત પણ નોંધવા પડ્યા. પાણિનિ પોતે અમુક ચોક્કસરૂપાદિ રચના સ્વીકારી, બીજા ઋષિના મત તરીકે વિકલ્પ નોંધે; અને એવું જ બન્યું છે કે એ વિકલ્પને જ સર્વત્ર વ્યાપક પ્રચાર હોય : વ્યોર્લપુપ્રયત્નતરઃ શાકટાયનસ્ય (પા. ૮-૩-૧૮), લોપઃ શાકલ્યસ્ય (પા. ૮-૩-૧૯), ઓત્તો માર્ગ્યસ્ય (પા. ૮-૩-૨૦) આ વિધાનોમાં પાણિનિનો મત બાબુએ જ

રહ્યો છે અને શાકટાયન શાકલ્ય અને ગાગ્યના મત જ પ્રચારમાં રહ્યા છે. પાણિનિની અષ્ટાધ્યાયીનું વાર્તિક લખનાર વરરુચિ કાત્યાયને લોકમાં પ્રચલિત સંખ્યાબંધ પ્રયોગો વાર્તિકોમાં નોંધ્યા છે કે જે રીતે જ એ સ્વીકારવામાં આવતા હતા-પાણિનિના વિધાનથી જુદી રીતે.

કોઇપણ જીવતી ભાષાને માટે આ સ્વાભાવિક વસ્તુ છે. નવ્ય ભારત-આર્ય ભાષાઓ બધી જ વિકાસની ભૂમિકામાં છે અને રહેવાની છે. ન્યારે વિકાસ અટકશે ત્યારે તો એવી ભાષા મરી ચૂકી હશે-એમાંથી નવો જ વિકાસ થયો હશે. ગુજરાતી ભાષા પણ આ જ પરિસ્થિતિમાં વિકાસ સાધતી જાય છે. એના વિકાસને ગૂંગળાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કોઇ પણ દિશામાંથી થાય તો એમાં ભાષાતત્ત્વ નષ્ટ થઇ જતાં એ મૃત ભાષાની જ કોટિમાં આવી જાય. આજનું કવિતાનું સં. છંદોમાંનું બંધન ભાષાને સ્પષ્ટ રીતે ગૂંગળાવી રહ્યું છે એવો અભિપ્રાય હું અહીં સ્પષ્ટ રૂપમાં રજૂ કરવાની ધૃષ્ટતા કરું છું.

એક વસ્તુ મારે અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે અહીં જણાવવી જોઇએ કે ભાષા કે એના વિસ્તારમાં આવેલી પ્રાંતિક કે વિભિન્નજાતીય બોલીઓમાં પ્રધાનતા કે ગૌણતા જેવો કૃત્રિમ સંબંધ બાંધી ન જ શકાય. સંયોગોએ જેને અનુકૂળતા કરી આપી-જેમાં પછી ભાષાનું બહુ પ્રકારે ખેડાણ થયું તે ભાષા થઇ, બાકીની બોલીઓ રહી. સૌ સારી રીતે જાણતું હશે જ કે આજની શિષ્ટોમાં લેખનસ્વરૂપને વશ બનેલી ભાષા તો અમદાવાદમાં સ્વ. કવિ દલપતરામની મુખ્યત્વે ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’માં ખેડાતી આવતી ભાષા હતી. મુરતમાં સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરે વિપુલ ગદ્ય ખેડ્યું, પણ એનું અનુસરણ વસ્તુતઃ થયું જ નહિ. સ્વ. મહીપતરામ અને જુનવાણીઓએ, તેમજ સ્વ. નવલરામ પંડ્યાએ જે સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું તે દલપતરામવાળું હતું. એને કારણે જુદાં જુદાં ઉચ્ચારણ બતાવવાના આગ્રહી નર્મદાશંકરેનું વલણ એની પાસે જ-એના શ્રેયોમાં જ રહ્યું. ગુજરાતી ભાષાની જોડણીને સ્થિર કરવાના અનેકાનેક પ્રયત્ન થયા-એ પ્રયત્નોમાં મત-લેદનાં મોટા ભાગનાં સ્થાન પોતપોતાની આસપાસના પ્રદેશમાં બ્યાપક ઉચ્ચારણોને કારણે હતાં-એ કોઇ પણ ભાષાવિદ તરત જ પકડી શકશે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે સમન્વયાત્મક પ્રયત્ન કર્યો હતો, પણ સરકારના સહકારને અભાવે પરિણામ સાધી ન શકી. ગુજરાત રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠના એ વખતના પ્રૌઢ વિદ્વાનોએ બધા મતબેદોને ગાળવાનો એક પ્રયત્ન પ્રયત્ન કર્યો-ખેશક, એ વખતમાં ગુજરાતમાં જે કાંઈ ભાષાશાસ્ત્રીય અલ્પસ્વલ્પ સમજ હતી કે ન હતી એના બગ ઉપર-અને આપણે માટે ‘જોડણીકોશ’ આપવાનું પુરુષ કાર્ય થયું.

નવા સુધારાઓના અવકાશને ભવિષ્યને માટે જમાખાતે રાખીને એને સરકારનો પાછળથી ટેકો મળ્યો અને આજે આપણે સામાન્ય રીતે લેખનમાં એકધારી નોટણી મેળવવા લાગ્યથાળી થયા છિયે. સંયોગોએ વિદ્યાર્થીક ઉત્તરોત્તર નાની થતી ચાલી, છતાં પણ ‘નોટણીકાશ’ના પ્રકાશનની પ્રવૃત્તિ તો ચાલુ જ રહી છે, તેથી નોટણીને વિસંવાદ એકંદરે શિક્ષિત સમાજમાં કાળૂમાં આંચો છે. વ્યવહારુ નોટણી આમ આપણને મળી ચૂકી છે; ભલે એ આપણાં બધાં જ સ્વાભાવિક ઉચ્ચારણોને યથાવત્ વ્યક્ત ન કરતી હોય.

ગુજરાતમાં ભાષાશાસ્ત્રનો વ્યવસ્થિત અભ્યાસ વિકસતો જાય છે; ભાષા-તત્ત્વના અભ્યાસી વિદ્વાનો પણ ધીમે ધીમે આગળ આવતા જાય છે; ભાષામાં —એના વિકાસમાં કયાં બળ કામ કરી રહ્યાં છે એ વિશે પણ માહિતી હવે સુલભ થવા માંડી છે,—ખૂબ મોડી, ભારતવર્ષના અન્ય પ્રાંતોની જેમ જ; ભાષા-તત્ત્વનો આ અભ્યાસ ભવિષ્યમાં અન્ય વ્યવહારક વિદ્વાનોના સહકારથી આપણને ગુજરાતી ભાષાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપની નોટણીમાં પણ વધુ નજીક લઈ જશે જ એવી શ્રદ્ધા છે. એ શ્રદ્ધાને પોષનારું પ્રધાન બળ તો કેળવણીની સંસ્થાઓ—એમાં પણ વિશ્વવિદ્યાલયો છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટી, વડોદરાની સયાશરાવ યુનિ-વર્સિટી, ગુજરાત યુનિવર્સિટી અને ગુજરાત રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ, ઉપરાંત મુંબઈની ક્વાર્ક્સ સભા, અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાસભા, ગુજરાત સાહિત્ય સભા—આ સંસ્થાઓના સમન્વિત સહકારથી આ દિશા સિદ્ધ કરવી જરા પણ મુશ્કેલ નથી. इति शम् ।

પરિશિષ્ટ ૧ : પ્રત્યયો અને અનુગો

અ (કૃ, યશ્રુતિ) ૯૧
 અક (કૃ, અને યશ્રુતિ) ૯૧
 અકાવ (પ્રે.) ૨૨૨
 અણ (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૮૯, ૯૧-૯૨, ૯૫-૯૬
 અણ (ત., અને યશ્રુતિ) ૧૨૨, (પાદ.) ૧૨૩
 અણા (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૨
 અણી (કૃ., ક્રિયાવાચક) ૯૨
 અણી (ત.) ૧૨૨, (પાદ.) ૧૨૩
 અણ્ (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૨
 અત (કૃ, અને યશ્રુતિ) ૯૩
 અનર કૃ., અને યશ્રુતિ),-રી ૯૬
 અતી (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૩
 અરાવ (પ્રે.) ૨૨૨
 અવ (પ્રે) ૧૮૮, ૧૯૨, ૨૨૦
 આ (કર્મણિ.) ૨૧૬-૧૭
 આ (ત.) ૧૨૧
 આ (સા. વિ.) ૨૨૩
 આ (ખ. વ.) ૧૨૬
 આ (સા. વિ.) ૧૧૯, ૨૨૩
 આઈ (કૃ., ક્રિયાવાચક) ૯૩
 આઈ (ત., ભાવવાચક) ૯૪, ૯૮-૯૯
 આઠિ (કૃ, કર્તૃવાચક) ૯૪, ૯૭-૯૮
 આટ (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૫, ૧૦૪
 આટ (ત.) ૧૦૩
 આટો (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૫
 આટો (ત.) ૧૦૩
 આડ (પ્રે.) ૧૧૧, ૨૨૦-૨૨
 આડો (ત.) ૧૦૪
 આણ (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૫
 આણ (ત.) ૯૯
 આણી (કૃ., ક્રિયાવાચક) ૯૫
 આણી (ત.) ૧૦૫
 આણી (ત., સ્ત્રીપ્રત્યય) ૧૨૩
 આણ્ (બુ. કૃ.) ૭૬-૮૦, ૯૫

આણ્ (ત.) ૧૦૦
 આપ (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૪
 આમણ (કૃ) ૯૪, ૯૬
 આમણી (કૃ., ક્રિયાવાચક) ૯૬
 આમણ્ (કૃ) ૯૬
 અયું (બુ. કૃ.) ૮૦
 આર (પ્રે) ૨૨૧-૨૨
 આરો (ત.) ૧૦૪
 આવ (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૪, ૯૭
 આવ (પ્રે) ૧૦૨, ૨૨૦-૨૧
 આવટ (કૃ., ક્રિયાવાચક) ૯૪, ૧૦૪
 આવો (કૃ., ક્રિયાવાચક) ૯૪, ૯૭
 આસ (ત., અંતે યશ્રુતિ) ૯૯, ૧૦૦
 આણુ (ત.) ૧૦૫
 આણું (ત.) ૧૦૮
 ઇ (ત્રી. વિ.) ૧૨૯-૩૦, ૨૨૫
 ઈ (સા. વિ.) ૧૩૦, ૨૨૫
 ઈયું (ત.) ૧૦૬, ૧૨૧, ૧૬૦; ઇયા (નારી.) ૧૬૦
 ઈયું જુઓ 'ઈયું' ૨૧૩
 ઈ, ઈ (ને) (અવ્યય કૃ.) ૮૪
 ઈ (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૭
 ઈ (ત., અરખી-ફારસી) ૧૦૧
 ઈ (ત., ફ્ર.) ૧૦૫
 ઈ (ત., ફ્રના પ્રકારનો અરખી-ફારસી) ૧૦૬
 ઈ (ત., સ્ત્રીપ્રત્યય) ૧૨૧, ૧૪૩, ૧૬૦, ૨૨૫
 ઈયું (ત.) ૧૦૬
 ઈસ (ભવિષ્યકાળ), ઈયું ૨૧૩
 ઉ (કૃ., કર્તૃવાચક) ૯૭-૯૮
 ઉ (ખ. વ.) ૧૨૬, ૧૬૬
 ઉં (નાન્ય.) ૧૪૩, ૧૬૦, ૨૨૫
 ઉં (ખ. વ.) ૧૨૬
 ઉં (વત. ૧ લો પુ.,-એ વ.) ૧૬૭
 ઊક (કૃ, ક્રિયાવાચક) ૯૭
 ઊત, ઊતી (ત.) ૧૦૪

એ (ત્રી. વિ., સા. વિ.) ૧૨, ૨૫-૨૬, ૧૩૦,
૧૪૩, ૧૬૪, ૨૨૩

એક (ત., સ્વાર્થે) ૧૧૩

એથ (ત., અંતે યશ્રુતિ) ૧૨૨-૨૩

એરું (ત., તુલનાત્મક) ૧૦૯, ૧૬૩

એલ (જૂ. ફ.) ૮૧, ૧૦૭; એલું ૮૧, ૧૦૭, ૨૧૨

એયો (ફ., કર્તૃવાક) ૯૮

એ (નર) ૧૪૩, ૧૬૦, ૨૨૫

એ (બ. વ.) ૨૬, ૧૨૬, ૧૫૩

એડી (ત.) ૧૦૩

ક (ત., અંતે યશ્રુતિ) ૧૦૩

ક (ત., સ્વાર્થે) ૧૦૯

ક (ત., અનિશ્ચિતાર્થે) ૧૧૩

કી (ત.) ૧૦૩

કું, કો (ત.) ૧૦૩

કેરું (બ. વિ.) ૧૩૫, ૧૪૦

ગણું (ત.) ૧૧૪

ક, કું (ત.) ૧૧૨

ટણું (ત.) ૧૧૬

કું (ત., હધુતાવાચક) ૧૧૦, ૧૧૨

તણું (બ. વિ.) ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૪૦

તન (ત.) ૧૦૧

તું (વર્ત. ફ.) ૭૪, ૯૩

યખી (પા. વિ.) ૨૧૭

થકું, -કો, -કો (પા. વિ.) ૧૩૧

થી (પા. વિ.) ૬૮, ૧૩૦, ૨૧૭, ૧૬૩, ૧૮૬

થો, -થી, -થું ૧૩૧

ની (બ. વિ. + સા. વિ.; નું + ધ) ૧૬૪

નું (બ. વિ., વિધારક) ૧૩૦, ૧૩૨-૩૩,

૧૬૩-૬૪

ને (ચે. વિ.) ૬૮, ૧૩૦-૩૧, ૧૪૫, ૧૬૩

નાર, નારું (ફ., કર્તૃવાચક) ૮૯

પ (ત.), પણ ૧૦૧; પણું ૧૦૧-૨

પે (પા. વિ.) ૧૩૫, ૧૩૯

પો (ત.) ૧૦૨

મ (ત.) ૧૦૨

મ (ત., સાર્વનામિક) ૧૨૦

મણું (ત.) ૧૧૪

મન્ત (ત.) ૧૦૮

મા (સા. વિ.) ૧૨, ૬૭, ૧૩૦, ૧૩૪-૩૫, ૧૬૩

મું (ત.) ૧૧૩-૧૪

યા (ત., સાર્વનામિક) ૧૧૭, ૧૨૧

યારે (" ") ૧૨૦-૨૧

યું (જૂ. ફ.) ૭૬, ૨૧૭

યે (ત., સાર્વનામિક) ૧૨૧

લ (ત., સ્વાર્થે) ૧૧૦-૧૧

લું (ત., યશ્રુતિ સાથે) ૧૦૭

લું (ત., સ્વાર્થે) ૧૧૧-૧૨

વટ (ત., અંતે યશ્રુતિ) ૧૦૩

વટો (ત.) ૧૦૪

વકું (ત.) ૧૧૪

વકું (ત., સાર્વનામિક) ૧૧૭

વન્ત (ત.) ૧૦૮

વાઃ (ત., અંતે યશ્રુતિ) ૧૦૩

વાળું (ત.) ૧૦૮; વાળો (પાદ.) ૮૯

વું (ફ. સામાન્ય) ૮૭-૮૮

વું (ત., સાર્વનામિક) ૧૧૫, ૧૨૧

વું, વો (ત. સ્વાર્થે) ૧૧૩

વૈથો (ફ., કર્તૃવાચક) ૯૮

શું (ત., સાર્વનામિક) ૧૧૬

શું (ત્રી. વિ.) ૧૩૫, ૧૩૭

શું, -શે, -શે (ભવિષ્યકાળ) ૨૧૩

હી (ત., સાર્વનામિક) ૧૧૯

પરિશિષ્ટ ૨ : ક્રિયાવાચક ધાતુરૂપો

મજવાળ- ૧૯૪
 મડવું ૨૨૧
 માપે ૧૯૧
 માવ- (સંયુક્ત ક્રિ.) ૨૨૩; આધવા (સુ.)
 ૭૮; આપ્વો ૭૮; આવજિ, -શે ૨૮;
 આવશે ૬૭; આવીશ ૬૮; આન્ય ૨૯;
 આબો ૨૧૭; અવાયું, -યું ૨ ૭
 આળે ૧૯૨
 ઝાઝે ૧૯૧
 ઝાઝે ૧૯૧
 ડેધરાવે ૨૨૦
 ડેકલ- ૬૯, ૨૧૯; ડેકલ- ૨૧૯
 ડેકળ-૭૨, ૨૧૯; -ળે ૬૯; ડેકળ- ૨૧૯
 ડેખા- ૧૯૩
 ડેખ- ૧૯૩, ૨૨૧
 ડેખર-, ડેખાર- ૨૧૯
 ડેખરે ૧૮૯
 ડેખળ-, ડેખાળ- ૨૧૯
 ડેખવ- ૧૯૩
 ડેક-૯૧, ૧૯૩, ૨૨૦, (સંયુક્ત) ૨૨૪; ડેકયું ૭૮
 ડેકવું ૨૨૦-૨૧; ડેકાડવું, ડેકાવું ૨૨૧;
 ડેકાવરાવું ૨૨૨
 ડેકાર- ૬૯, ૭૨; -રે ૬૯; ડેકાર- ૭૨
 ડેપળે ૧૯૦; ડેપડું, -યું ૭૭
 ડેખ- ૧૯૩
 ડેખવું ૨૨૧
 ડેખવ- ૧૯૩
 ડેખવું ૨૨૧
 ડેખવ- ૧૯૩; ડેખવું ૨૨૦
 ડેખા- ૧૯૪; ડેખાવું ૨૧૭
 ડેખારે ૧૮૯
 ડેખાળે ૧૮૯
 ડેક- ૧૯૪
 ડેકળ- ૧૯૪

ડેકલ- ૧૯૪
 ડેકલ- ૧૯૨
 ડેકા- ૧૯૪; ડેકાવું ૨૧૭, ૨૨૦
 ડેકલ- ૧૯૪
 ડેખા- ૧૯૪; ડેખાવું ૨૧૭; ડેખાઓ; ૭૦,
 ડેખાયું ૭૦
 ડેખા- ૧૯૪; ડેખાવું ૨૧૭
 ડેખકળ- ૧૯૪
 ડે-૬૯, ૧૯૭, (સંયુક્ત) ૨૨૩; ડેળે, -ળે
 (પાદ.) ૨૧૦-૨૧; ડેળે ૨૧૦; -ળે
 ૨૧૦, (પાદ.) ૨૧૧; ડેળ ૨૧૨, (પાદ.)
 ૭૬; ડેળે ૨૧૨; ડેળો-તી-તું (પાદ.) ૭૬;
 ડેળું ૬૯; ડેળો (નિ. બ.) ૨૧૨; ડેળાર
 ૬૯; ડેળારો ૭૨; ડેળું ૬૮-૬૯, ૮૮,
 ૨૨૧; ડેળિ (ઉ. ગુ.) ૨૮; ડેળે ૨૮,
 ૨૧૩-૧૪; ડેળું ૨૧૩; ડેળો ૨૧૩-૧૪;
 ડેળા ૬૦, ૬૮; ડેળા, -યું ૨૧૭;
 ડેળાવું ૨૨૧-૨૨; ડેળાવણવું ૨૨૨;
 ડેળાવનાર ૭૨; ડેળા- (સુ. પ. પુ.) ૧૯૬-
 ૯૭; ડેળા ડા (ખી. પુ.) ૧૯૮; ડેળિ ૧૯૬,
 ૧૯૯-૨૦૦, ૨૨૯, (+ ૭૫) ૨૦૧;
 ડેળિ ૧૯૯; ડેળી ૭૧, (+ ૭૬) ૭૨;
 ડેળિ (ઉ. ગુ.) ૨૦૦; ડેળિ ૭૨; ડેળિ-
 ડેળિ ૨૧૩-૧૪; ડેળિ-ડેળિ ૨૧૩-
 ૧૪; ડેળ ૧૯૬, ૧૯૮, (+ ૭૫) ૨૦૧;
 ડેળ ૬૭-૬૮, ૧૯૨, ૧૯૬-૯૯, ૨૦૧,
 ૨૨૯, (+ ૭) ૧૯૮-૯૯, (+ ૭)
 ૧૯૮, ૨૦૧; ડેળ ૧૯૬, ૨૦૦-
 ૦૧, ૨૨૨, ૨૨૯, (આચાર્ય) ૨૯૦,
 ૨૧૦, (+ ૭) ૨૯૧; ડેળ ૨૧૨; ડેળું
 ૬૦; ડેળ (આચાર્ય) ૨૦૯-૧૦, (પાદ.)
 ૨૧૧, ૨૨૯; ડેળા (સૌ.) ૮૮; ડેળવું
 (સૌ.) ૮૮; ડેળલ (સૌ.) ૮૪; ડેળસે
 (સૌ.) ૨૧૪; ડેળથ (સૌ.) ૨૧૪; ડેળસો

- (સૌ.) ૨૧૪; ક્યું-કર્યું ૭૨, ૭૮; કમરું. કમરું ૭૮; કરસો (સૌ) ૫૩; કારવતું ૨૨૧; કાધું ૭૭, ૮૩; કાધેતું ૮૩
 કસો ૧૮૯
 કડો ૧૯૪, (પાદ.) ૧૯૪, ૨૦૯
 કાટો ૧૮૯
 કાદ-૧૯૩, (સંયુક્ત) ૨૨૪
 કાપે ૧૮૯
 કૃષ્ણે ૧૯૧
 કેળવ-૧૯૩
 કે ૭૧, ૨૦૭-૮
 કોચવ-૧૯૩
 કો ૨૦૭, (પાદ.) ૧૯૪; કોઃ ૭૧
 ખખડ-૧૯૫
 ખખળ-૧૯૫
 ખડ-૧૯૩
 ખડખડ-૧૯૫
 ખપે ૧૯૦
 ખમળ-૧૯૫
 ખમે ૧૮૯, -ખાવે ૨૨૦
 ખર-, ખેર- ૨૧૯; ખેરતું ૨૨૦
 ખરીદ-૧૯૪
 ખળખળ-૧૯૫
 ખળખળ-૧૯૫
 ખસતું ૨૨૧; ખસેતું ૨૨૧-૨૨; ખસેલાવતું ૨૨૨
 ખંચા-૧૯૪; ખંચાતું ૨૧૭
 ખાચ ૭૧; ૧૯૪; ખાચે (પાદ.=ખાધયે સૌ.) ૧૯૯; ખવાડતું ૨૨૧; ખવાવે ૨૨૦; ખાતા ૧૧૯
 ખાઉ ૧૯૧
 ખીજો ૧૯૦
 ખૂચતું ૨૨૦
 ખૂટતું ૨૨૦-૨૧; ખૂટવતું, ખુટાડતું ૨૨૧
 ખૂત-૨૧૯; ખૂતતું ૨૨૦
 ખૂલ, ખોલ-૨૧૯
 ખૂચતું ૨૨૦-૨૧; ખૂચવતું, ખૂચાડતું ૨૨૧
 ખૂદે ૧૯૨
 ખેલે ૧૯૦
 ખેચ્યું ૭૧
 ખો-૨૦૬; ખોવાડાતું ૨૨૨
 મગડ-૧૯૫
 મટપટ-૧૯૫
 મડમડ-૧૯૫
 મયું ૭૭, ૮૩, (પાદ.) ૧૯૫; મર્ષ ૭૧; મયમું ૮૪; મયેતું, મયેલો ૮૩; મ્યુ'ત્ય (સૌ = મધઓ હુતીઓ) ૭
 મળે ૧૮૯
 મંધા-૧૯૪; મંધાતું ૨૧૭
 મા-, માવ ૨૦૫; માધયે ૨૦૫; માવાયું-માવા-યેતું ૮૩
 મેગા-૧૯૪
 મોઢવ-૧૯૩
 મધડ-૧૯૫
 મડમડ-૧૯૫
 મટવું, મટાડવું, મટાવતું ૨૨૧
 મડે ૧૯૧
 મસડતું ૨૨૧
 મસતું ૨૨૦-૨૧
 મૂસતું ૨૨૧
 મોટતું ૨૨૧
 મગતું ૨૨૦
 મળે ૧૯૧
 મમમમ-૧૯૫
 મરપટ-૧૯૫
 મરે, મારે ૨૧૯
 માખતું ૨૨૧
 માટતું ૨૨૧
 માલે ૫૪, ૧૯૦; માલ્યો ૭૧
 માવતું ૨૨૧
 માદ- (પાદ.) ૧૯૪, (પાદ.) ૨૦૫, ૨૨૨; માદે (પાદ.) ૨૦૫

ચિડા-૧૯૪; ંપુ' ૨૧૭

ચૂક (સંયુક્ત) ૨૨૪

ચૂસવું ૨૨૧

છ-૧૮૨, ૨૦૧-૨, ૨૦૪, ૨૧૦-૧૧, ૨૨૩-

૨૪; ંતી, ંતી ૧૮૨, ૨૦૪; ંપુ' ૨૦૪;

ંધયે (સ.) ૨૦૪; છિયે ૨૦૩-૪; છે ૬૬,

૬૮, ૧૮૨; છિયે ૨૦૪; છા ૨૯, ૧૭૭,

૧૭૯, ૨૦૩

છીન-૧૯૩

છૂટ-૨૧૯, (સંયુક્ત) ૨૨૪; છાડ-૨૧૯

જ-૨૧૬; જઘયે ૨૦૪; જઘ ૭૧; જઘએ

૨૦૪; જઘયિ, જઘયિં ૨૧૪; જનારો

હું ૨૧૫; જઘાવવું (સૌ.) ૨૨૧; જઘાળ્યો

(=જઘ આળ્યો; સૌ) ૭; જવાનો હું

૨૧૫; જવાય ૨૧૬; જવું ૨૦૫; જથું,

જશે, જશેા ૨૧૪; જા-૨૦૪, ૨૦૯;

જઘયે ૨૦; જઘયિ ૨૧૪; જઘિં ૭૧,

૧૯૭, ૨૦૪; જઘો ૭૦, ૧૬૬, ૨૦૪-૫;

જનાર હું ૨૧૫; જામ ૭૧, ૧૯૪, ૨૦૪-

૫; જાવ ૨૦૪-૫; જાવું ૨૦૫; જાથું,

જશે, જશેા ૨૧૪; જીયે ૨૦૪; જા-

(સંયુક્ત) ૨૨૩-૨૪

જગવું ૨૨૦

જમ-૨૧૧; જમવું ૨૨૧; જમ્યમ ૮૪

જર-, જર-૨૧૯; જરવું ૨૨૦

જળાળ-૧૯૫

જળે ૧૮૯

જાણે ૧૭૮, ૧૯૨

જાગવું ૨૨૦-૨૧; જાગાવું, જાગાવું ૨૨૧

જાત-૧૯૩, ૨૧૧; જાતું ૭૧; જાતે ૫૩, ૭૧

જાવું ૨૨૧; જાવંત ૭૫; જાવું, જાવે ૭૧;

જિવાડવું ૨૩૦

જૂત-, જોડ- ૨૧૯

જો-(=જર હોવી) ૨૧૮; જોધયે ૨૨૪; જોધએ

૨૧૭; જોધિં, જોધયિં, જોધશે, જોધું,

જોસે (સૌ.), જોસે (સૌ.) ૨૧૮

જો-(=જોવું) ૨૦૬, ૨૧૬; જો (આશય)

૨૦૯; જોધયે ૨૦૬; જોધ ૭૦; જોડે

૧૯૭, ૨૦૬; જો છ (સૌ.) ૨૦૬; જોય

૧૯૪, ૨૦૬; જોય(-યે)હું ૭૦; જોયું

૨૧૬; જોવ ૨૦૬; જોવાવું ૨૨૨;

જોવાય ૨૧૬; જુઓ ૭૧, ૧૯૪, ૨૦૬;

જુઓ ૨૦૬

ઝર-, ઝાર-, ઝેર-૨૧૯; ઝેરવું ૨૨૦

ઝૂકવું ૨૨૦

ઝૂએ ૧૯૦

ટમવું ૨૨૦

ટળ-, ટાળ- ૨૧૯

ટળવળ-૧૯૫,

ઠઠવું ૨૨૦

ઠર-, ઠાર- ૨૧૯

ઠેકવું ૨૨૦

ડગડમ- ૧૯૫

ડમડમ- ૧૯૫

ડમાયેહું ૮૫

ડ(-ડ)સે ૧૮૯; ડસાવે ૨૨૦

ડડે ૧૯૧

ડ(-ડ)સે ૧૮૯

ડૂકવું ૨૨૦-૨૧; ડૂકાવવું, ડૂકાવું ૨૨૧

ડૂમવું ૨૨૦

ડળ-, ડાળ- ૨૧૯

ડૂકવું ૨૨૦; ડૂકે ૫૩

ડોળ- ૨૧૯

તાજે ૧૯૦

તાડતાડ- ૧૯૫

તાડ- ૧૯૫

તાપે ૨૧૯

તારે, તારે ૨૧૯; તારવું ૨૨૦

તાકે ૧૯૧

તાવે ૨૧૯

પટે, પૂટે ૧૯૦, ૨૧૯; તોડ-, તોડે ૨૧૯

પૂટ-, પૂઠ- ૧૯૩; પૂઠે ૧૯૦

યાવ, યાવું ૨૦૫

યથર- ૧૯૫

યરયર- ૧૯૫

યંભે ૧૮૯

યર્ધ, યધ્યે ૭૧; યશે ૬૭; યવું ૨૦૫; યા-
(સંયુક્ત) ૨૨૩; યા-૨૦૪-૫; ૨૦૯; યાઈ
૭૧; યાઓ ૭૦; યાથ ૧૯૪, ૨૦૫

યાઝવું ૨૨૦

યૂકવું ૨૨૦

ચાબચું ૭૧

છળ- ૨૧૯

છડે ૧૯૧

છસે ૧૮૯

છાખચું ૭૮

છાઝવું ૨૨૧; છાઝે ૧૯૦; છાધું ૭૭, (પાદ) ૧૯૫

છાખ- ૨૧૯

છીકં ૧૮૦; -હું' ૭૭, ૧૮૦

છીપાવવું ૨૩૦

છીસ્થું ૨૩૦

છુખવું ૨૨૦

છુભા-૧૯૪; ંવું ૨૧૭

ટ ૧૯૪, (સંયુક્ત) ૨૨૪; ટિયે ૧૯૪; ટીજે
(કિ. ય) ૨૦૦; ટીધું ૭૭, ૮૩, (પાદ.)
૧૯૫; ટીધેધું ૮૩; ટેતી ૯૩; ટે ૧૯૪

ટખવું ૨૨૧

ટા- ૨૦૭; ટાહ- (પાદ.) ૧૯૪, ૨૨૨

ટોરવું ૨૨૦; ટોરવ- ૧૯૩

ધગ- ૧૯૩; ંવું ૨૨૦

ધડહડ- ૧૯૫

ધમધમ- ૧૯૫

ધરા- ૧૯૪; ંવું ૨૧૭

ધાવવું ૨૨૧

ધૂણે ૧૯૧

ધો- ૨૦૬, ૨૦૯; ંવડાવવું ૨૨૨; ધુએ ૭૧;
ધોએ(-ય)કું ૭૦

ધોળ- ૧૯૪; ંવું ૧૯૫

ધોળકાચ ૧૯૫, ૨૦૭

નથી ૬૮, ૨૦૮; -ચ (સૌ.) ૨૦૮; નહિ
(=નચ કિ. ય) ૨૦૮

નાખ- (સંયુક્ત) ૨૨૪

નાએ ૧૯૦

નાસ-૯૧; ંવું ૨૨૧; નાહું' ૭૭, (પાદ) ૧૯૫

નાહ- (પાદ.) ૧૯૪, (પાદ.) ૨૦૫, ૨૨૨; નાહે
(પાદ.) ૧૯૪; નાઃય (પાદ.) ૧૯૪, ૨૦૭;

નહાય ૧૯૪; નહાય (પાદ.) ૨૦૫; નાવાનું,
નાહવાનું (પાદ) ૨૦૫; નવડાવવું ૨૨૨

નાંગર- ૧૯૪

નિદાળે ૧૯૧

નીપજે ૧૯૦; નિપજાવે ૨૨૦; નીપનું, -યું' ૭૭

નીરખે ૧૮૯

નોખ્યો ૭૧

પખાળે ૧૯૧

પટપટ- ૧૯૫

પટવ- ૧૯૩

પડ- (સંયુક્ત) ૨૨૪; પડત ૭૫; પડે ૧૮૯,
૨૧૯; પાડ- ૨૧૯, (સંયુક્ત) ૨૨૪; પાડે
૨૧૯, ૨૨૬

પધાર- ૭, ૨૯; ંવું ૨૨૧; -રથ ૩૦

પરખે ૧૮૯

પરીસે ૬૨, ૬૫

પહેચિ- ૧૯૩; ંવું ૨૨૧

પળ-પાળ-૨૧૯

પંકા- ૧૯૪; ંવું ૨૧૭

પાક- ૧૯૩

પામવું, પમાડવું, પમાવવું ૨૨૧

પારખે ૧૮૯

પિઝાણે ૬૫

પી- ૨૦૭, ૨૧૬, ૨૧૯; પિયે ૨૦૭, ૨૧૬;

પિયો ૨૦૭; પીઠું ૧૯૭, ૨૦૭; પીએ
૭૨, ૧૯૪, ૨૦૭; પીઓ ૨૦૭; પીનિયે
૨૦૦; પીતી ૭૨, ૭૬, -૧૧૯; પીતું ૭૨;
પીધું ૮૩, (પાદ.) ૧૯૫; પીધેધું ૮૩;

પા- ૧૫ ૨૧૬; પિવાવવું ૨૨૨; પિવાડું
૨૨૧; પિવાય ૨૧૬, ૨૩૦

પીડાય ૨૩૦

પીરસે ૬૨, ૬૫

પીસ- ૧૬૨; પીસું ૭૮

પૂગવું ૨૨૧

પૂછ- ૨૧૬; પૂછે ૧૬૧; પુછાય ૨૧૭; પુછાવે ૨૨૦

પૂછે ૧૬૨

પેટવું ૨૨૦

પેસવું ૨૨૧; પેસે ૧૬૦, ૨૨૬; પેકું ૭૭, ૮૩,
(પાદ.) ૧૬૫; પેટેકું ૮૩

પોક- ૧૬૩

પોત- ૧૬૩

પોસા- ૧૬૪; ંવું ૨૧૭

પ્રગટે ૧૬૪

ફકફક- ૧૬૫

ફફક- ૧૬૫

ફરવું ૨૨૦

ફાટે ૧૬૦, ૨૧૬; ફાડ- ૧૬૩, ફાડે ૨૧૬

ફીટ-ફેડ- ૨૧૬

ફેટે ૫૩, ૧૬૦, ૨૧૬; ફેડ- ૧૬૩, ફેડે ૨૧૬

ફલ- ૧૬૩; ંવું ૨૨૦; ફુલા- ૧૬૪; ફુલાયું,
ફુલાયેકું ૮૩

ફૂંગા- ૧૬૪; ંવું ૨૧૭, ૨૨૦

બગડ- ૧૬૫

બજે ૧૬૦

બડબડ- ૧૬૫

બતાડ(-વ)વું ૨૨૧

બન- ૭૧; નાબો ૬૮

બબડ- ૧૬૫

બળે ૧૮૬, ૨૧૬; બાળે ૨૧૬

બંધાઈ ૬૪

બાઝવું ૨૨૦

બી- ૧૬૪, ૨૦૭; બિયે, બિઃયે, બિયો ૨૦૭;

બીકિં ૨૦૭; બીએ ૧૬૪; ૨૦૭; બીઓ

૨૦૭; બીહ- (પાદ.), બીહે ૧૬૪; બિવ-

ગવું ૨૨૨

બૂઝ-, બોળ- ૨૧૬

બેસ (સંયુક્ત) ૨૨૪; ંવું ૨૨૧; -શે ૨૮-૨૬;

-સે ૧૬૧, ૨૨૬; -સાડવું ૨૨૧; -સારવું

૨૨૧-૨૨; -કું ૭૭, ૮૩; -રેકું ૮૨; -દોસ

(સો.) ૫૩

બોઘ- ૨૧૧; બોલા-, બોલાયું(-યેકું) ૮૦; બોલશે

૬૮; બોલી (બે) ૭૨; બોલાવવું ૨૨૧

બજવ- ૧૬૩

બડબડ- ૧૬૫

બચુ-, ંવું ૬૬; -ચવા, ૮૮

બબડ- ૧૬૫

બમવું ૨૨૦-૨૧; બમાડવું, બમાવવું ૨૨૧

બળ- ૨૧૬; ંવું ૨૨૦; બેળ- ૨૧૬

બાગ- ૧૬૩

બાગ- ૧૬૩

બીખે ૧૮૬

બૂઝવું ૨૨૦

બૂઝવું ૨૨૧

બેદ- ૧૬૨

બોમવ- ૧૬૩

મયમય- ૧૬૫

મટવું ૨૨૧

મર-, માર- ૨૧૬; મરયું, મરું(સ), મરું(સ)

૭૮; માર માર ૬૧; મારું ૭૧; મારે

૨૨૬; મરાય (પાદ.) ૨૨૬; મરાયો, -ણો

૮૦; મરાવવું, મરાવડવું ૨૨૨

મળ- ૨૧૬; ંવું ૨૨૦; મેળ- ૨૧૬; મેલવું

(મધ્ય ગુળ.) ૨૨૧

મા- ૨૦૫; માઠયે ૨૦૫; માકિં ૭૧; માય

૧૬૪, ૨૦૫

માને ૧૬૧

માને ૧૬૦

માડવું ૧૭૬; માડે ૧૭૬, ૧૬૧; માડયું ૭૮

મૂક- ૬૧, ૧૬૩, (સંયુક્ત) ૨૨૪; મૂકયો ૭૧;

મુઠયું, -યું ૨૧૭; મુઠાય ૨૩૦; મુઠાવે

૨૨૦

મુંઝા- ૧૯૪; ંવું ૨૧૭; ંય ૨૩૦
 મેલ- ૯૧, (સંયુક્ત) ૨૨૪
 મોહ- (પાદ.) ૧૯૪, ૨૦૭, ૨૨૨; ંવું ૨૦૬
 રમવું ૨૨૧
 મહે ૧૯૪- (પાદ.) ૯૫, ૨૦૯, (સંયુક્ત) ૨૨૩-
 ૨૪; રે: ૭૧, ૨૦૭-૯; રો: ૭૧
 રાખ- (સંયુક્ત) ૨૨૩-૨૪; -ખે ૧૮૯
 રીઝવું ૨૨૦
 રીખે ૧૮૯
 રૂધે ૧૯૨
 રો- ૨૦૬; રોઈ ૭૦-૭૧
 લખે ૫૩, ૧૯૦; લખ લખ ૯૧
 લગવું ૨૨૯
 લણે ૧૯૨
 લાગ- ૧૯૩; ંવું ૨૨૦-૨૧; ંશે ૬૭; -ગી
 ૬૮; લગાડવું, લગાવવું ૨૨૧
 લાધું ૭૭
 લે ૧૯૪, (સંયુક્ત) ૨૨૪; લહે ૧૯૪; લે:
 ૨૦૭; લીઝિયે-લીળે (હિ યુ) ૨૦૦; લઈ
 ૨૯; લીધું ૭૭, (પાદ.) ૧૯૫; લાવ ૭,
 ૨૯; લાવ્ય ૨૯-૩૦; લવાવ ૩૦, ૨૨૯;
 લાવ્યા (સૌ) ૨૯; લાવ્યો (સૌ) ૭;
 લાવાય ૨૨૯; લાવ્યા ૨૯
 લો- ૨૦૬-૭, ૨૦૯; ંવુ ૨૦૬; લોવાનું-
 લોહવાનું ૨૦૬; લોહ- (પાદ) ૧૯૪; લવું
 ૨૦૭; લુંહે, લુંહો ૨૦૬; લુવડાવવું ૨૨૨
 વજવું ૨૨૧
 વટે ૧૯૦; -ઢવું ૨૨૦
 વણસ, -સે ૬૯
 વદ- ૨૧૧
 વધે ૧૮૯; -ધવું ૨૨૧; -ધવું ૭૬; -ણું (પાદ.)
 ૭૬; -ધામણી ૯૬; -ધાણું ૨૨૧-૨૨;
 -ધાવવું ૨૨૧
 વરે ૧૯૧
 વણુંવ- ૧૯૩
 વણવલ- ૧૯૫

વલોવ- ૯૨
 વસ-, -સે, -સી ૭૧
 વહવું ૨૨૧; વહે (પાદ.) ૧૯૪; વે: ૭૧, ૨૦૭
 વળ-, વાળ- ૨૧૯
 વળમ- ૧૯૩
 વાઈ ૭૧
 વાગવું ૨૨૧
 વાળે ૧૯૦
 વિમાસે ૧૯૦
 વીખરે ૧૮૯
 વીત- ૧૯૩
 વીનવે ૧૯૨; -વવું ૨૨૧
 વીસમે ૧૮૯
 વેચ્યું ૭૧
 ઝાક- (સંયુક્ત) ૨૨૪; -કે ૧૭૮
 ઝાપે ૧૯૪
 રીખે ૧૮૯; -ખવું ૨૨૦; -ખવવું ૨૨૧
 સડવું ૨૨૦
 સડસડ- ૧૯૫
 સતે (સં. સત્ત્વ સતિસમમી-મહાભાષામાં) ૧૮૨
 સમઝે ૧૯૦; -ઝરો ૬૭
 સમડી (=સમઝ પડી) ૭
 સમા- ૨૦૫, ૩૦૯; ંધયે, ંય, ંવ ૨૦૫
 સરે, સારે ૨૧૯; સરાવે ૨૨૦
 સસડ- ૧૯૫
 સહે ૨૦૯
 સપડી (=સમઝ પડી) ૭
 સા(-સા)યવે ૧૯૨
 સાલવ- ૧૯૩
 સાલો (પાદ. = ચાલો) ૧૯૯; -લો (સૌ, બાડાં
 કુંઝરની ભાષામાં) ૫૩
 સાઈ- (પાદ.) ૧૦૪, (પાદ.) ૨૦૫, ૨૨૨;
 -હે (પાદ.) ૨૦૫
 સાંકળ- ૧૯૪
 સાંપે (=સોંપે) ૧૯૧
 સાંભરે ૧૮૯.

સુણે ૧૯૧

સુક- , સુકા- ૧૯૩; સુકાવું ૨૧૭, ૨૨૦

સુ- ૨૦૭, ૨૧૬; સુઠિએ ૨૦૭; સુઠિ ૧૯૭,
૨૦૭; સુએ ૭૨. ૧૯૪, ૨૦૭; સુઓ, ૨૦૭;
- તા ૭૨; -તું, -તેણું ૮૩; સુવે, -વે
૨૦૭; સુવું ૨૨૧; સુવાય ૨૧૬; સુવાડવું
૨૨૧; સુવડાવવું ૨૨૨

સુચવે ૧૯૨

સુજવું ૨૨૧

સુએ ૧૯૦; -ઝવું ૨૨૧

સુધવું ૨૨૧

સેવિયે ૭૮

સો- ૨૦૬

સોસવવું ૨૨૧

સોહે ૧૮૯

સેવિ ૧૯૧

સ્વીકારવું ૨૩૦

હટવું ૨૨૦

હળાડ-, હરખાડ- ૧૯૫

હરાવે ૨૨૦

હસ- ૭૧; -સાય (પાદ) ૨૨૯; -સે ૭૧; -સો
પડ્યો ૭૨

હાંકયા (=હાંકયા, સો-ખડાં વિભાગમાં) ૫૩

હો- ૨૦૪-૬, ૨૧૧, ૨૧૪, ૨૨૩-૪૦ ધ્યે

૨૦૫; સ ઈશ, સ ઈશું ૨૧૪; સ ઈં ૨૦૫;

સ ત ૭૫-૬; સ તું ૭૬; સ ય ૬૭, ૭૧,

૧૯૪, ૨૦૫-૬; સ વ ૨૦૫; સ શું ૨૧૫;

હઈશું, હશું ૨૧૪; હશે, -શે ૭૧, ૨૧૪;

સ તું ૭૬, ૨૧૧, ૨૨૩

પરિશિષ્ટ ૩ : ઉદાહૃત-શબ્દસૂચિ

[(પાદ.)થી પાદટીપમાંના શબ્દ સમજવાના છે.]

અકરામણ ૯૬

અકળામણ, -ણ, -ણી ૯૬

અક્કર્મી (પાદ.) ૫૩

અક્કારું (પાદ.) ૫૩

અખાડો ૧૦૪

અગણ્યાસી, -શી ૧૬૨

અગર ૧૮૧, ૧૮૩; ંએ (૦૬) ૧૮૩

અગવડ ૬૯

અગાઉ ૧૭૨

અગિયાર ૧૬૧; સમું ૧૧૪; -રા ૧૧૩

અગ્યાનક ૧૧૭

અગિંતા ૧૭૭

અગ્નું ૭૧

અગ્નિર ૭૧

અગ્ન ૬૬

અટકાવ ૯૪

અટારો (અને રૂપો) ૧૭૨

અટા(-ટા, -ટયા)સો, -શી ૧૬૨

અટા(-ટા)ણ, -ણું ૧૬૨

અટા(-ટા)વન ૧૬૨

અટા(-ટા)તીસ, -શ ૧૬૧

અ(-છ)ટા(-ઠયો) તેર ૧૬૨

અટું ૧૧૩

અ(-ઉ)ડતાળીસ, -શ ૧૬૩

અ(-આ)ડતીસ, -શ ૧૬૧

અડ(-ર)ધું ૧૬૨

અડખાઉ ૭૦

અડવાણી ૧૦૫

અડસક, -ઠય ૧૬૨

અદાર ૧૬૧

અણુ ૬૧

અતિશય ૧૭૮

અત્યારે ૧૨૦, ૧૭૨

અથવા ૧૮૧

અદલ ૬૯

અધધધ ૧૭૦

અધર ૭૧

અને ૧૮૧

અનેરું ૧૦૯

અનાડી (પાદ.) ૫૩

અનન ૧૬૨

અમ ૧૪૮, ૧૫૦; એ ૧૩૨, ૧૪૮; અમારું
૧૪૮, ૨૦૮; અમારે ૬૮, ૧૪૮; -મે ૧૪૭,
૧૪૯; ૨૦૮; -મો ૧૪૭, ૧૪૮, ૧૪૯;
-મ્મારું (પાદ.) ૫૩

અર(-ડ)ધું ૧૬૨

અરખી ૧૦૬, ૧૬૦

અરસપરસ ૧૬૧

અરાઠ ૧૬૧

અરે ૧૭૦

અધું ૧૬૨

અલખત ૧૭૮

અલ્યા ૬૮, ૧૦૭; -લ્યુ ૧૦૭

અવસ્થ ૧૭૮

અશું ૧૧૬

અહહ ૧૭૦

અહાહા ૧૭૦

અહિ ૧૧૬; ઓ ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯, ૧૭૩;
-હી ૧૧૬, ૧૭૩; -હીમાં ૧૭૩

અરો ૧૭૦

અંગરખુ ૭૦

અંદર ૧૭૬, ૧૭૯

અધાપો ૧૦૩

અહું ૧૭૧

આ ૧૪૩, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩; એ, એ,
એનું, એમાં ૧૫૨

આ ખેલે ૧૭૩

આગહું, -હું ૮૧, ૮૪, ૧૭૪, ૧૭૫; -હું ૧૦૭

આગળ, -ળ ૧૭૪, ૧૭૫; -ળ ૧૭૬

આખ ૧૬૩

આધું ૭૨, ૧૭૬; -ધે ૧૭૬; -ધેરું ૭૨, ૧૦૯

આજ ૬૦, ૧૭૨; -જે ૧૭૨

આટલું ૧૧૬-૧૭

આઠમું ૧૧૪

આઠસો ૧૬૨

આડત ૯૩

આનંદ ૬૭

આપ ૧૪૩, ૧૫૫, ૧૫૬; એ, (ફો-)
આપને, આપે, આપથી, આપનું,
આપમાં ૧૫૬

આપણે ૧૪૩, ૧૫૬; (ફો-) આપણું (૬૬),
આપણને, આપણા, આપણ ૧૫૬

આમ ૧૨૦, ૧૭૭; એ, ૧૨૦; (ફો-)
આમને, આમણે, આમનું, આમનાથી,
આમનામાં ૧૫૩; આમને ૧૫૪

આરિયા ૧૭૦

આવન્ન ૬૧

આવડત ૯૩

આવડું ૧૧૦, ૧૧૪-૧૫, ૧૧૭

આવું ૨૯, ૬૭

આસ્તે ૧૭૩

આહા ૧૭૦

આખડી ૧૧૧; -ડલી ૧૧૨; આખ્ય ૧૬૩

આમણું ૬૩

આય ૧૬૩

આધળું ૧૧૧, ૧૧૨

આય (સો) ૧૧૬

ધ(-અ) ઠો (-ઠયો)તેર ૧૬૨

ઇમ (સો) ૧૨૦

ઇશની ૧૦૬

ઇસ ૭૧

ઇકું ૬૨, -૬૪

ઇમણું ૭૦

ઇમણું ૬૫

ઇચલ ૮૪

ઉ(-અ)ડતાળીસ, -શ ૧

ઉડાઉ ૬૭

ઉદાણી ૧૦૫

ઉપર ૫૩, ૧૩૦, ૧૩૫, ૧૪૦, ૧૪૧; બહુ
૮૧; -રત ૧૮૦

ઉપરણો ૭૦

ઉપયુ, -ધ્યુ ૮૧, ૮૪

ઉમર ૬૯

ઉર્વા (સૌ નાગરોમાં) ૧૧૯

ઉદર ૬૦

ઉદક ૯૧

ઉણપ ૬૯; -પ ૬૯, ૧૦૧

ઉન ૬૦

ઉચ્ચ ૧૭૬; -ચાઈ, -ચાણ, -ચાપણ; ૯૯;
-ચાપણ ૧૦૨; -એ ૧૭૫

ઉંટડી (પાદ) ૧૨૨

ઉદરડી (પાદ.) ૧૨૨

એ (કે પ્ર) ૧૭૦, ૧૮૪, ૧૮૫

એ ૬૮, ૭૧, ૧૪૩, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩;

એનું ૧૫૨; એનાથી ૬૮; એને ૬૮, ૧૫૨;

એથી ૧૮૪; એમને ૧૫૪, ૧૫૬; એમણે,

એમનું, એમનાથી, એમનામાં ૧૫૬; એવણુ

૧૫૮; એણી ૧૫૬

એક ૧૬૧

એક-ગાળું ૧૧૪

એકતાળીસ, -શ ૧૬૧

એકત્રીસ, -શ ૧૬૧

એકદમ ૧૭૭

એકહું ૧૧૧

એકવક્ર ૧૧૪

એકવીસ, -શ ૧૬૧

એકસઠ, -ઠય ૧૬૨

એકાએક ૧૭૭

એકાણુ, -ણું ૧૬૨, ૧૬૮

એકાવન ૧૬૨

એકા(-કયા)સી, -સી ૧૬૨,

એકું, -ડો ૧૧૩

એકાતેર ૧૬૨

એકકું ૧૧૩; એકો ૧૧૩

એટલું ૫૩, ૧૧૬; એટલે ૧૮૩

એ(-એ)ઠવાડ ૧૦૩

એમ ૧૨૦, ૧૭૭

એથ (કે પ્ર) ૧૭૦, ૧૮૪, ૧૮૫

એવણુ ૧૫૪

એવકું ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૫

એસી, -સી ૧૬૨

એ(-એ)ઠવાડ ૧૦૩

ઓ (કે પ્ર) ૧૭૦

ઓ (સર્વ) ૧૪૩, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩; ઓણે,

ઓને, ઓનું, ઓમાં ૧૫૨

ઓગણ્યગણીસ, -શ ૧૬૧

ઓગણત્રી(-ત્રી)સ, -શ ૧૬૧

ઓમણપચાસ, -શ ૧૬૨

ઓગણસાઠ, -ઠય ૧૬૨

ઓગણા(-પચા)એસી, -સી ૧૬૨

ઓગણીસ, -શ ૧૬૧

ઓમણોતેર, ઓમણોસિતો ૧૬૨

ઓચિંતા, -તું ૧૭૭

ઓણ ૧૭૨

ઓપ ૧૭૦

ઓડું -રડું ૧૦૯

ઓધ્યુ ૧૪૩, ૧૫૭, ૧૫૮; ઓધ્યાહિ (સૌ,

બ વ, ધુ.) ૧૨૮; ઓસિહિ (-ધુ) (સૌ,

બ વ, બી) ૧૨૮; ઓલીએણે ૧૭૨

ઓસડ ૬૦

ઓહો ૧૭૦

ઓળખીલુ ૭૫

ઓ.લાણ ૧૭૨

કઈ ૧૫૪

કડપ ફલ	કડિયો ૭૦
કડહું ૧૧૨	કધારી ૧૦૪
કડવાણુ લલ	કાબળા ૬૦
કડિયા (ઝી) ૧૨૧; કડિયેણુ ૧૨૧	કાજો ૧૩૫, ૧૩૯
કણખી ૬૯	કાન ૬૦
કણે ૧૩૩, ૧૪૧	કાનુ ૯૭, ૧૬૮
કદાચ ૧૧૭	કામ ૬૦, ૬૮, ૭૩
કદી ૧૭૧; કમદી ૧૭૨	કારણ, ૦૬ ૧૮૩
કનકાણી ૧૦૫	કાલ, -લો ૧૭૨
કને ૧૩૩, ૧૩૫, ૧૪૧	કાળાસ ૯૯, ૧૦૦, (૫૫૬) ૨૨૯
કપાસ ૬૦	કાં ૨૯, ૧૭૧, ૦તો ૧૮૧
કપાળ ૬૦	કાંઈ ૬૮, ૭૧, ૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૫, ૧૮૪;
કપૂર ૬૦	કાંઈક ૧૫૫, કાંઈએક ૧૫૫
કમની ૯૩	કા ન, કાનો, કાનું ૨૨૯
કમઠિ ૧૭૨, કમાઠિ ૭૦, ૯૭, ૧૭૨	કિનારો ૭૨
કમાડ ૬૯, ૭૨	કિમ (સૌ) ૧૨૦
કચુ ૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૪, કચો ૧૫૪	કિલકિનાટ, -ટિયુ ૭૨
કચે (સૌ) ૧૨૧	કિયુ ૧૮૨
કચમ ૬૯, ૭૩	કુબાર ૬૫
કરમો ૬૯	કુવાનું ૬૫, ૭૨
કરોડ ૧૬૨	કુટણુ ૯૨
કલ્સાક (પાઠ) ૫૩	કૂતરી ૧૨૨; -ડુ ૭૨
કલ્હુ ૧૧૨, જુઓ કડહું	કૂપાણુ ૧૦૫
કલેજુ ૬૦	કે (=એ) ૧૮૨, ૧૮૩, ૧૮૪
કલ્હી ૯૨	કે (=ને) ૧૮૪, ૧૮૬
કલ્તા ૭૬, ૧૧૦, ૧૧૯, ૧૩૫, ૧૩૯, ૧૬૩	કે (=અથવા) ૬૭, ૭૧, ૧૮૧
કરતુંકને ૧૧૦	કે (સર્વ) ૧૫૪ (એનાં રૂપો સાથે)
કરવાની ૬૮	કેટલુ ૧૧૦, ૧૧૬
કરવાપણુ ૧૦૨	કમ ૨૯, ૧૨૦, ૧૭૧, ૧૭૭, ૦૬ ૧૮૩
કરવૈયો ૯૮	કમણુ ૧૨૦
કરી (=સાથે, થી) ૧૦૫, ૧૩૭	કેવકું ૧૧૦, ૧૧૪, ૧૧૫, ૦૬ ૧૧૦
કશુ, -શો, -શી ૧૧૬, ૧૫૪-૫૫	કેવી ૬૬, (પાઠ) ૬૧
કહિ ૧૧૯, કહી ૧૧૯	કેસુ ૯૭
કહેણી ૯૨	કળવણી ૯૨
કળતળ ૯૬	કે ૧૪૩, ૧૫૫, ૦૬ ૧૫૫
કઈ ૧૪૭, ૧૫૫, કઈક ૧૫૫	કા ૧૫૪, ૦ઈ ૭૦, ૭૧, ૧૪૩, ૧૫૩, ૧૫૫,

૧૮૪; ંધક ૧૧૬, ૧૫૫; ંધઁક ૧૫૫
 ડાણુ ૧૫૧, ૧૫૨; (ઁનાં ૩૫) ૧૫૪
 ડાયલ, ંડી ૬૯
 ડાલસો (પાદ.) ૬૧
 ઢ્યાં ૭૧, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૭૩, ૧૮૧; ંક
 ૧૧૦; ંતો ૧૮૧
 ઢ્યારે ૧૨૦, ૧૭૧; ઢ્યારથી, ઢ્યારેક ૧૭૧;
 ઢ્યારેક ૧૧૦
 ઢ્યાં ૧૧૮, ૧૮૧
 ઢ્યારે ૧૨૦
 ઢ્યાવાના ૬૮
 ઢ્યાનિયત ૬૫
 ઢ્યાનવત ૬૫
 ઢ્યાનૂર ૬૦
 ઢ્યાતલ (પાદ.) ૧૦૭
 ઢ્યાલકાટ, ઢ્યાલકાટ ૬૫
 ઢ્યાલ (ખ્યાલ) ૬૦
 ઢ્યાં ૬૮
 ઢ્યાણી ૬૭
 ઢ્યાહિ, ંધર ૬૭
 ઢ્યાખટી ૧૧૩
 ઢ્યાટ ૧૬૩, ંલો ૧૧૨
 ઢ્યાર ૭૧; ંરાટ ૧૦૩; ંરાસ ૧૦૦
 ઢ્યારા (-રા) ૬ ૧૧૨
 ઢ્યાશી ૧૦૧
 ઢ્યાળ ૧૭, -ળી ૧૦૧
 ઢ્યાં ૬૭
 ઢ્યાતાણી ૧૦૫
 ઢ્યારાં ૧૧૧
 ઢ્યાલકું (પાદ.) ૧૧૦
 ઢ્યાસ-ધાલ ૬૧
 ઢ્યાલો (પાદ.) ૬૧
 ઢ્યાલ (ખ્યાલ) ૬૦
 ઢ્યાહિ (ગાહિ) ૧૭૨
 ઢ્યાકાટ ૬૫
 ઢ્યાકાટ ૬૫

ઢ્યાતરી, ઢ્યાત્રી ૬૬
 ઢ્યાત ૭૧; ઢ્યાત ૭૪
 ઢ્યાધેકું ૭૨, (પાદ.) ૧૧૧; ઢ્યાધી ૧૨૨
 ઢ્યાધાટો ૬૫, ૧૦૩
 ઢ્યાભરાટ ૬૫; ઢ્યાભરામણ, -ણી, -ણ ૬૬
 ઢ્યામત ૬૯, ૬૩
 ઢ્યામા ૧૩૫, ૧૪૨
 ઢ્યામાટ, -ટો ૧૦૩
 ઢ્યામીઆઈ ૨૩૦
 ઢ્યાંદકી ૧૦૩; ઢ્યાંદવાડ, -ડો ૧૦૩
 ઢ્યાહિ ૭૦, ૭૧, ૧૬૮, ૧૭૨
 ઢ્યાહણી ૧૨૨; ઢ્યાહણ ૭૪, ૧૨૨; ઢ્યાહણ ૧૨૨
 ઢ્યામ (ને ઁનાં ૩૫) ૬૬; ઢ્યામ્ય (ગામ તરફ)
 ૧૬૩; ઢ્યામડિયુ, -યો, -યા ૧૦૬; ઢ્યામડિયા
 ૧૨૧; ઢ્યામડિયેણ ૧૨૧
 ઢ્યાંડાપણું ૧૦૨
 ઢ્યાનરાત ૭૦, ૭૨; ઢ્યાનરાતો ૭૨, ૧૦૬, ૧૬૦
 ઢ્યાંજસ ૧૦૦
 ઢ્યા ૭૧
 ઢ્યાળ ૬૦
 ઢ્યારાણી ૧૨૩
 ઢ્યાલણ, ઢ્યાલણ ૧૨૩
 ઢ્યાવાળ ૬૧
 ઢ્યાવૈયો ૬૮; ઢ્યાઈ ૬૪
 ઢ્યાડિયાળ ૭૦
 ઢ્યાડો ૭૨; ઢ્યાલો (પાદ.) ૧૧૨
 ઢ્યાં ૭૨; ઢ્યાં ૧૦૬, ૧૬૩
 ઢ્યાધેકું (ઁધેકું) ૧૧૧
 ઢ્યા ૬૩, ૬૯; ૧૬૭; ઢ્યા-વત ૬૯, ૧૦૩;
 ઢ્યા-કાકું ૬૭; ઢ્યા-રણુ ૬૭; ઢ્યા ૧૬૭;
 ઢ્યા ૬૮; ઢ્યા ૧૬૫
 ઢ્યાલો ૧૧૩
 ઢ્યામિયું ૧૦૬
 ઢ્યાસોટી ૧૦૩, ૧૦૪
 ઢ્યાયણ, ઢ્યાયણ ૧૨૩
 ઢ્યાનું ૩૫ 'ધિયે' (પાદ.) ૧૬૭

ધેટી ૧૨૨	ગૂઠ ૭૧
ધેલું ૮૧, ૮૨, ૧૦૭;—સો (પાદ) ૬૧	ચોક ૧૧૩; ચોકું,—કું ૧૧૩
ધો ૧૬૯, (પાદ.) ૧૬૭	ચોખા (પાદ) ૬૧
ધોડિયું ૭૦	ચો—ગણું ૭૦, ૧૧૪
ધોડો ૭૨. ૧૬૫, (પાદ.) ૬૧, (નાં ૩૫)	ચોઈ ૯૪
૧૬૫; ધોડાઉ (સૌ) ૧૬૫; ધોડામા ૧૨;	ચોત્રીસ,—ચ ૧૬૧
ધોડી ૧૨૨, (નાં ૩૫) ૧૬૭; ધોડાવાળો	ચોથું ૧૧૪; ચોથ ૭૪
૧૦૮; ધોડે ૧૨	ચો—પથું ૭૦
ધોડચે (=ની જેમ) ૧૮૦	ચોપડી ૭૦
ધોર—ધોરિયું ૭૨	ચોપન ૧૬૨
અડતી ૯૩; અડાઈ—૯૪; અડાઉ ૯૭; અડાણ ૯૫;	ચોરટો ૧૧૩; ચોરા(—રાં)ટ ૧૧૨
અડાવ ૯૪; અડાવો ૯૪	ચોરાણુ,—ણું ૧૬૨
અડબાટ ૯૫	ચોરા(—નાં) સી,—સી ૧૬૨
અણુતર ૯૬	ચોસટો ૧૧૩
અબાટ ૯૫	ચોવડું ૧૧૪
અરામણ,—ણી ૯૬	ચોવીસ,—ચ ૧૬૧
અણજુ ૯૨	ચોસઈ,—ઈય ૧૬૨
અલતી ૯૩	ચૌદ ૧૬૧;—ઈ ૧૧૩
અવાણું ૯૩	છ ૧૬૧; ઠક, ઠકું ૧૧૩; ઠકું ૧૧૪
અળવળ ૭૦	છદ ૧૭૦
અળાઈ ૯૪; અળામણુ,—ણી ૯૬	છત ૨૦૪
ચાક ૬૦	છત્રીસ,—ચ ૧૬૧
ચાકરડી (પાદ.) ૧૨૨	છત્ર(—ત્ર),—ત્ર(—ત્રું) ૧૬૨
ચાટવો ૧૧૩	છપ(—પ) ૧૬૨
ચાનક ૧૭૭	છવી(—બી)સ,—ચ ૧૬૧
ચાર ૧૬૧; ંગણું ૭૦, ૧૧૪; ંસો ૧૬૨;	છંમકણું ૭૦
ચારેક ૧૧૦	છાકટો ૧૧૩
ચાસ્ય ૯૧	છાપડું ૬૯
ચાલણી ૯૨	છાવણી ૯૨
ચાળીસ,—ચ ૧૬૧	છસઈ,—ઈય ૧૬૨
ચાલ્લો, ચાલ્લો ૧૧૨	છા(—છવા)સી,—સી ૧૬૨
ચિઠણાટ ૧૦૩	છિ: ૧૭૦
ચુ(—ચુ)માળીસ(—ચ), ચુંવાળીસ(—ચ) ૧૬૨	છિદ ૧૭૦
ચુ(—ચું) મોતેર, ચુંવોતેર ૧૬૨	છી ૧૭૦
ચૂડલો ૧૧૧-૧૨	છ ૧૭૧
ચૂપ ૧૭૦	છક ૧૭૬

છેકું, -ટે ૧૭૬
 છેડા (પાદ) ૬૧, ૧૭૬
 છેતાળીસ, -શ ૧૬૨
 છેલું ૮૧, ૧૦૭; -લું ૧૦૭; ૧૭૬; -લે ૧૭૬
 છેવાડું, -કું, -ટે, -ડે ૧૭૬
 છાકરી ડર; -રિયુ ચુ ત્યુ (=છાકરીઓ ગમઓ
 હનીઓ) ડ; -રોઓ ૧૬૬; -રો ૧૨૬; -
 -રિયુ ૧૨૮
 છાડિઓ (સુ.) ૧૨૮
 છાતે (-તે) ૨ ૧૬૨
 છાબીલું ૧૦૭
 છપા (-છા)સી, -શી ૧૬૨
 જ ૫૬, ૬૭-૬૯, ૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૫, ૨૩૦
 જતન ડર
 જનોઈ ડ૦, ૧૬૮
 જમણુ ૬૨
 જમાઈ ૧૬૮
 જયે (સૌ. = જયારે) ૧૨૧
 જરા ૧૭૬;
 જરાક ૧૧૦, ૧૭૬; જરી ૧૭૬; જરીક ૧૧૦, ૧૭૬
 જરૂર ૧૭૮
 જલણુ ૬૨
 જમદી ૧૭૩
 જવલે ૧૭૮
 જશું ૧૧૬
 જસું ૧૬૮
 જળો ૧૬૯
 જહિં ૧૧૬
 જંતર ૬૯
 જા-આવ ૬૧
 જાણીતું ૭૫
 જાતે ૧૫૬
 જામ (સૌ.) ૧૨૦
 જાનિક ૧૭૯
 જિવાઈ ૨૩૦
 જી ૧૭૧

જસ ૧૬૩
 જવ-રખું ૭૦
 જુનાવટ ૬૯, ૨૩૦
 જૂ ૭૧, ૧૬૮
 જૂઠાણું ૧૦૦
 જે (=કે) ૧૮૨-૮૩
 જે ડ૧, ૧૪૩, ૧૫૧-૫૩; જેણી ૧૫૩; જેથી
 ૧૮૪; જેનું ૧૫૨; જેમણે, જેમનું,
 જેમનાથી, જેમનામાં ૧૫૩; જેમને ૧૫૩-
 ૫૪; જેવણુ ૧૫૪
 જેલણુ ૧૧૬-૧૭
 જેઠાણો ૧૨૩
 જેતાણી ૧૦૫
 જેમ ૧૨૦, ૧૭૭; એણું ૧૨૦
 જેવકું ૧૧૦, ૧૧૪-૧૫
 જેલણું ૧૨૧
 જે ૬૭, ૭૧, ૧૮૨-૮૩; એ ૧૮૩
 જેર ૬૭
 જેની ડ૧, ૧૧૭-૧૮, ૧૭૩
 જેનારે ૧૨૦; ૧૭૧; -રથી ૧૨૧, ૧૭૧;
 -રનું ૧૨૧
 જેદારે ૧૨૦-૨૧
 જેદા ૧૧૮, ૧૨૧
 ઝટ, ૦૫૮ ૧૭૨
 ઝપાટો ૧૦૩
 ઝીણવટ ૬૯, ૨૩૦
 ટકાઉ ૬૭
 ટલું ૧૧૩
 ટાંકણું ૧૧૨
 ટાંક ૧૦૩
 ટોલકું (પાદ.) ૧૧૦
 ઠરાવ ૬૪
 ઠંડક ૧૦૩
 ઠીક, -ઠાઠીક ૧૭૭
 ઠેકાણું (પાદ.), ઠેકા (પાદ.) ૧૭૭
 ધથી ૧૦૬

ડાહ્ય, -૧૫ ૧૦૧

ઢગ ૫૯

ઢોલું ૮૧, ૧૦૭; ઢોલાશ ૧૦૦; ઢોલો ૮૨

ઢૂંકડું ૧૦૯

ઢેરડાં ૧૧૧

તથ્ય, -૯૫ ૧૬૧ જુઓ 'તથ્ય.'

તથ્યખલું ૬૯

તથા ૧૮૧; ૦પિ ૧૮૨

તન ૭૧

તમથ્થું ૧૧૪ જુઓ 'ત્રમથ્થું.'

તમે ૬૭-૬૮, ૧૪૯; તમ ૧૫૧; તમો ૧૪૯,
૧૫૧; તમને ૧૩૨, ૧૪૯, ૧૫૧; તમારું,
તમારે ૧૫૧

તમે' (=ત્યારે સૌ) ૧૨૧

તરત ૧૭૨

તરફ ૧૪૪, ૧૮૦

તરસ ૬૧

તરી ૧૧૩ જુઓ 'તેરી.'

તથું ૧૧૬

તઢિં ૧૧૯

તળપકું ૭૦; -દિયું ૭૨

તાથ્ય-થ્થું ૧૬૨ જુઓ 'ત્રાથ્ય'

તાથ્ય (પાઠ.) ૧૨૦, ૧૫૮

તાસકું (પાઠ.) ૧૧૦

તાલે ૧૬૮

તાં ૧૭૧, ૧૮૧, ૧૮૪-૮૫

તિમ (સૌ.) ૧૨૦

તુરત, તુર્ત ૧૭૨

તુર્તો ૧૦૭, ૧૬૦

તું ૭૧, ૧૪૩, ૧૪૮; તને ૬૮, ૭૨, ૧૩૨,
૧૪૮; તુજે (મેર બાપામા) ૧૪૬; તુને
૧૪૮-૪૯; તારી ૬૬; તારું, તારે ૧૪૯,
૧૫૧; તારાથી, તારામાં ૧૪૯

તુવેર ૬૧

ત્વ(-ત્ત)કું ૭૭

ત્વાણુ ૧૦૫

તે (=પણ) ૧૮૪-૮૫

તે (=તેથી) ૧૮૩

તે ૭૧, ૧૪૩, ૧૫૧-૫૩; તેઓ ૭૨; તેણે ૭૨;

તેથી ૧૮૩-૮૪, ૧૮૬; તેલું, તેને ૧૫૨;

તેલું ૨૦૭-૮; તેમને ૧૫૩-૫૪; તેમણે,

તેમણું, તેમનાથી, તેમનામાં, તેણી ૧૫૩;

તેવણુ ૧૫૪

તેટલું ૧૧૬

તેડું ૭૨

તેતર ૬૦

તે(-ત્રે)તાળીસ, -શ ૧૬૨

તેત્રીસ, -શ ૧૬૧

તે(-ત્રે)પન ૧૬૨

તેમ ૧૨૦, ૧૭૭, ૧૮૧; તેમજ ૧૮૧; તેમણું ૧૨૦

તેર ૧૬૧; તેરાં, તેરી ૧૧૩

તેસ ૬૧

તેવકું ૧૧૦, ૧૧૪-૧૫

તો(-ત્રે)સક, -કપ ૧૬૨

તો (=તેથી) ૧૮૫

તો ૨૯, ૬૭-૬૮, ૭૧, ૧૮૨-૮૪; તોપણ,

તોય, તોણ, તોહે ૧૮૨

તોતે(-ત્રે)ર, તોતિર ૧૬૨

ત્યારે ૧૨૦, ૧૫૮, ૧૭૧; ત્યારથી ૧૭૧;

ત્હારે ૧૨૦

ત્યા(-ત્રા, -ત્રા)સી, -સી ૧૬૨

ત્યાં ૭૧, ૧૧૭-૧૮, ૧૭૩; ત્હાં ૧૧૮

ત્રથ્ય, -૯૫ ૧૬૧; ત્રથ્યથ્થું ૧૧૪; ત્રથ્યસે, -સો
૧૬૨; ત્રથ્યકે ૧૧૦

ત્રમથ્થું ૭૦, ૧૧૪

ત્રા(-ત્રા)લ્લ, -લ્લું ૧૬૨

ત્રા(-ત્રા, -ત્રા)સી, -સી ૧૬૨

ત્રોથ્થું ૧૧૪

ત્રો(-ત્રી)સ, -શ ૧૬૧

ત્રે(-ત્રે)તાળીસ, -શ ૧૬૧

ત્રે(-ત્રે)પન ૧૬૨

ત્રે(-ત્રે)વકું ૧૧૪

ત્રે (-તે) વીસ, -શ ૧૧૧

ત્રે (-તે) સહ, -કથ ૧૧૨

ધૂ ૧૭૦

થોડુંક ૧૧૦

દખી ૧૬૦

દયામણું (પાદ) ૯૬; દયાળુ ૧૦૫

દર, -રેક ૧૫૯

દશ ૧૬૧, -શેક ૧૧૦

દસ ૧૬૧; ંમું ૧૧૪; -સું, -સકો ૧૧૩

દાંદણુ ૯૨

દાન (=દસું) ૧૧૩

દાહોદ ૬૨, ૬૫

દાંડાઈ ૯૯

દાંતાવાળું, દાંતાળુ ૧૦૮

દિલાસો ૭૨

દીકરો ૭૨

કુ (=મે) ૧૧૩

કુખણી, કુખિયણ ૧૨૨

કપ ૬૦, ૬૩, ૬૯; ંવાળો ૬૯

કૂર ૧૭૭

કેખાવ ૭૨

કેખીતું ૭૫

કેરાણી ૧૨૩

કેશવટો ૧૦૪

કેસી, -શી ૧૦૭

કોડચ ૯૧

કોઠ ૧૬૨

કોરવણી ૯૨

કારા ૧૩૫, ૧૩૯

કષ્ટિયાણી ૧૨૩

કમણ, -ણ ૧૬૩

કરમ ૬૯, ૭૩, ૨૨૯

કસારો ૧૦૪

કારાળો ૧૦૮

કિફ ૧૭૦

કીટ ૬૦

કીમંત ૧૦૮

કુમરી, -રો ૧૦૪

કુતારો ૬૫

કુમારો ૬૫, ૧૦૪, ૨૩૦

કોળ (-મે) ૫૫ ૧૨૨

કોળું ૧૯૫, ૨૧૭; -ળાઈ ૯૪; -ળાચ ૧૦૦

ન ૬૭-૬૮, ૧૭૮

નકર (=નીકર) ૧૮૩

નકો, નકી ૧૭૭

નજદીક, નજીક ૧૭૭

નજુદલ ૧૧૨

નમળા-મા ૬૭

નવહું ૧૧૧

નવ ૫૯; ૧૬૧; ંમું ૧૧૪; -હું ૧૧૩; ંસો

૧૬૨

ન (-ને) જા (-બ્યા) સી, -શી ૧૬૨

નવાણુ-ણું ૧૬૨, ૧૬૮

નહિ ૨૯, ૧૭૮; ંનો, ંતર ૧૮૩; -હી

૧૭૮; -હીતર ૧૮૩

ના ૧૭૦-૭૧, ૧૭૮

ના (ખનાથ) ૧૮૬

નાચણી ૧૨૨; નાચણ, નાચેણ ૧૨૩

નાચણ ૯૨

નાચાકીય (પાદ) ૧૦૬

નાદાની ૧૦૧

નાનેકું ૧૦૮; નાનમ ૧૦૨-૩; નાનમ્ય ૧૦૨

નિદાળુ ૧૦૫

નિમણૂક ૯૭

નોકર (=નકર) ૧૮૩

નોચે ૧૭૫-૬૬

રો ૧૦

(=ચને)

ખનાથ)

૧

ને(-ન)યા(-વા)સી, -શી ૧૬૨

નો ૧૭૮

ન્યા (સૌ, =ત્યા) ૧૧૭-૧૮

નહે (=નહિ) ૨૯

પગ ૬૪

પગરખું ૭૦

પચાસ ૬૦, ૧૬૨; -શ ૧૬૨

પગીસ, -શ ૧૬૧

પછવાડું, -ડે ૧૭૫

પછી ૧૭૪, ૧૭૯; -છે, -છે ૧૭૪

પટલાણી ૧૨૩

પટેમ ૧૮૦

પડતી ૯૩

પડાવ ૯૪

પ(-પા)ડોશી ૬૨, ૬૫

પણ ૬૮, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૬; -જથ ૧૮૨

પણે ૧૫૮

પથ્થા ૬૦, ૭૧

પથરામણી ૯૬

પરતુ ૧૮૨

પરાંર ૧૭૩

પરીખ ૬૨, ૬૫

મણી ૯૬

૧, ૮૪, ૧૦૭, ૧૧૪; -સા ૧૭૪, ૧૭૯

૧

પાટ ૬૯, ૭૨; બ્લી ૭૨, ૧૧૨; બ્લીઓ ૭૨;

બ્લી ૬૯, ૧૧૨

પા(-પ)ડોશી ૬૨, ૬૫

પાતળુ ૧૧૧

પાથરણું ૧૧૨

પાતુ ૯૭, ૧૬૮

પાનું, પાનાં, પાનાંકિ ૧૬૫; (-નાં રૂપાખ્યાન)

૧૬૬

પાનોલી ૬૨, ૬૪

પાપડ ૬૦

પાપણી ૧૨૨

પારખ ૬૨, ૬૫

પાવર્ષા ૧૧૧

પાસે ૧૭૭

પાળો (પાદ.) ૬૧

પાંગળું ૧૧૨

પતિ ૧૬૧; બુ, બવડું ૧૧૪; બસો ૧૬૨;

-ચીકા ૧૧૩

પાંજડું ૬૨, ૬૫

પાંત્રીસ, -શ ૧૬૧

પાંસક, -કથ ૧૬૨

પિંછાન ૬૨

પિરંગણીસ, -શ ૧૬૨

પીઠ ૬૦

પીતળ ૭૨

પીંજડું ૬૨, ૬૫

પીળું ૬૧; બાસ ૬૧, ૯૯

પુરુષાતન ૧૦૧

પૂતળી ૧૧૨

પેડે ૧૮૦

પેણ, -ણે ૧૫૮

પેહું ૧૦૭, ૧૪૩, ૧૫૭-૫૮; -નો ૧૫૮

પોણું ૧૬૨; -ણા (પોદ) ૬૧

પોતે ૧૫૬-૫૭; -તીકું ૧૫૭

પોપટી ૧૨૨

પોર ૧૭૩

ત્રે (-તે) વીસ, -શ ૧૬૧

ત્રે (-તે) સહ, -ઠય ૧૬૨

ધૂ ૧૭૦

ચોક્ક ૧૧૦

દખી ૧૬૦

દયામણું (પાદ) ૬૬; દયાળુ ૧૦૫

દર, -રેક ૧૫૯

દશ ૧૬૧, -શેક ૧૧૦

દસ ૧૬૧; ૦મું ૧૧૪; -મું, -સકો ૧૧૩

દાટણુ ૯૨

દાન (=સું) ૧૧૩

દાહોદ ૬૨, ૬૫

દાંડાઈ ૯૯

દાંતાવાળું, દાંતાળુ ૧૦૮

દિલાસો ૭૨

દીકરો ૭૨

દુ (=મે) ૧૧૩

દુખણી, દુખિયણ ૧૨૨

દ્વ ૬૦, ૬૩, ૬૬; ૦વાળો ૬૯

દૂર ૧૭૭

દેખાવ ૭૨

દેખીતું ૭૧

દેરાણી ૧૨૩

દેશવટો ૧૦૪

દેસી, -શી ૧૦૭

દોડય ૯૧

દોઢ ૧૬૨

દોરણી ૯૨

દારા ૧૩૫, ૧૩૯

ધણિયાણી ૧૨૩

ધમણ, -ણ ૧૬૩

ધરમ ૬૯, ૭૩, ૨૨૯

ધસારો ૧૦૪

ધારાળો ૧૦૮

ધિક્ ૧૭૦

ધીટ ૬૦

ધીમંત ૧૦૮

ધુમરી, -રો ૧૦૪

ધુતારો ૬૫

ધુમાડો ૬૫, ૧૦૪, ૨૩૦

ધોળ (-મે) ૯૪ ૧૨૨

ધોળું ૧૯૫, ૨૧૭; -ળાઈ ૯૪; -ળાસ ૧૦૦

ન ૬૭-૬૮, ૧૭૮

નકર (=નીકર) ૧૮૩

નક્કી, નકી ૧૭૭

નજદીક, નજીક ૧૭૭

નણદલ ૧૧૨

નનળા-માં ૬૭

નવલું ૧૧૧

નવ ૫૯; ૧૬૧; ૦મું ૧૧૪; -લું ૧૧૩; -સો

૧૬૨

ન (-ને) ના (-વ્યા) સી, -શી ૧૬૨

નવાણુ-ણું ૧૬૨, ૧૬૮

નહિ ૨૯, ૧૭૮; ૦નો, ૦તર ૧૮૩; -હી

૧૭૮; -હીતર ૧૮૩

ના ૧૭૦-૭૧, ૧૭૮

ના (પ્રનાથ) ૧૮૬

નાગણી ૧૨૨; નાગણ, નાગેણ, ૧૨૩

નાયણુ ૯૨

નાણાકીય (પાદ) ૧૦૬

નાદાની ૧૦૧

નાનેડુ ૧૦૮; નાનમ ૧૦૨-૩; નાનમ્ ૧૦૨

નિદાળુ ૧૦૫

નિમણૂક ૯૭

નીકર (=નકર, નહિતર) ૧૮૩

નીચે ૧૭૫-૭૬, ૧૭૯; -ચાણુ ૯૯

નોળાડો ૧૦૪

ને (=મને) ૧૮૧

ને (પ્રનાથ) ૧૮૪, ૧૮૬

નેજા ૧૦૧

નેમ ૭૧

નેણુ, -લું ૧૬૨, ૧૬૮

ને(-ન)યા(-યા)સી, -થી ૧૬૨

નો ૧૭૮

ન્ના (સૌ, =ત્યા) ૧૧૭-૧૮

ન્દે (=નદિ) ૨૯

પગ ૬૪

પગરખું ૭૦

પચાસ ૬૦, ૧૬૨; -ચ ૧૬૨

પચીસ, -સ ૧૬૧

પછવાડું, -ડે ૧૭૫

પછી ૧૭૪, ૧૭૬; -છે, -છે' ૧૭૪

પટલાણી ૧૨૩

પટ્ટે ૧૮૦

પાતી ૯૩

પડાવ ૯૪

પ(-પા)ડોશી ૬૨, ૬૫

પથ ૬૮, ૧૮૨, ૧૮૪, ૧૮૬; -પથ ૧૮૨

પથે ૧૫૮

પથર ૬૦, ૭૧

પથરામણી ૯૬

પરંતુ ૧૮૨

પરાં ૧૭૩

પરીખ ૬૨, ૬૫

પહેરામણી ૯૬

પહેલું ૮૧, ૮૪, ૧૦૭, ૧૧૪; -હાં ૧૭૪, ૧૭૬

પંચાલ, -લું ૧૬૨

પંચાવન ૧૬૨

પંચા(-પા)સી, -થી ૧૬૨

પંચું ૧૧૩

પંચોતેર ૧૬૨

પંડિતાણી ૧૨૩

પડે ૧૫૬

પંદર ૧૬૧

પા ૧૬૨

પાખે ૧૮૦

પાખગ ૧૭૫, ૧૭૬; -ખ ૧૭૫

પાખડું ૧૦૭, ૧૭૫; -ધું ૧૭૫

પાટ ૬૯, ૭૨; બંધી ૭૨, ૧૧૨; બંધીઓ ૭૨;
બંધો ૬૯, ૧૧૨

પા(-પ)ડોશી ૬૨, ૬૫

પાતળું ૧૧૧

પાથલું ૧૧૨

પાતું ૯૭, ૧૬૮

પાતું, પાનાં, પાનાંહિ ૧૬૫; (-નાં રૂપાખ્યાન)
૧૬૬

પાનોલી ૬૨, ૬૪

પાપડ ૬૦

પાપણી ૧૨૨

પારખ ૬૨, ૬૫

પાવધાં ૧૧૧

પ્રાસે ૧૭૭

પાળો (પાદ.) ૬૧

પાંગળું ૧૧૨

પાંચ ૧૬૧; બધું, બધું ૧૧૪; બંધો ૧૬૨;
-ચીંતિ ૧૧૩

પાંજરું ૬૨, ૬૫

પાંચીસ, -ચ ૧૬૧

પાસક, -કચ ૧૬૨

પિંજાન ૬૨

પિંડાળીસ, -ચ ૧૬૨

પીઠ ૬૦

પીનગ ૭૨

પીંજડું ૬૨, ૬૫

પીંજું ૬૧; -ળાસ ૬૧, ૯૯

પુરુષાતન ૧૦૧

પૂતળા ૧૧૨

પેડે ૧૮૦

પેણ, -ણે ૧૫૮

પેલું ૧૦૭, ૧૪૩, ૧૫૭-૫૮; -યો ૧૫૮

પોલું ૧૬૨; -ણા (પાદ.) ૬૧

પોતે ૧૫૬-૫૭; -તીકું ૧૫૭

પોપટી ૧૨૨

પોર ૧૭૩

પોલાણ ૯૯
 પ્રત્યે ૧૮૦
 પ્રત્યેક ૧૫૯
 ફરે ૧૭૦
 ફોદોદી ૬૧
 ફાગણ ૬૦
 ફાનસ ૭૨
 ફારસી ૧૦૬
 ફાવટ ૯૪
 ફિકર ૬૯
 ફિદે ૧૭૦
 ફુગાવો ૯૪
 ફુલાવો ૯૪
 ફૂલ ૬૦
 ફેલાવો ૯૪
 બકરી ૧૨૨
 બકાઈ ૯૯
 બઢતી ૯૩
 બત્રીસ, -શ ૧૬૧
 બધું ૧૫૯
 બનાવટ ૯૪-૯૫
 બમણું ૭૦, ૧૧૪
 બધાન ૬૦
 બરસે, -સો ૧૬૨
 બહાર, -રૂ ૧૭૬; -રહું (-રહ્યું) ૮૧; -ર
 -વહું ૭૦; બા:રવટિયો ૭૨
 બઢ ૧૭૮
 બહેનસ ૧૧૧
 બહેરાશ ૧૦૦
 બહોળપ ૧૦૧
 બળતલ (પાદ.) ૧૦૭; બળાપો-૯૪
 બાઉ ૭૦-૭૧
 બાગુ ૧૪૨, ૧૮૦; -જૂ ૧૪૨, ૧૬૮, ૧૮૦
 બાણ, -ણું ૧૬૨
 બાણું ૧૫૯
 બાપ ૬૯, ૭૨; ંડો ૬૯; ંલો, ંલિયો ૭૨;
 -પીકું ૧૫૭

બાર ૧૬૧; -રા ૧૧૩
 બાવન ૧૬૨
 બાવીસ, -સ ૧૬૧
 બાસઠ, -ઠચ ૧૬૨
 બાધણી ૯૨
 બિલાકું ૭૨
 બી ૭૧
 બી (સુ) ૧૮૫
 બીજું ૧૧૪
 બીજડી, ંઓ ૬૯; બિજડિયો ૭૦
 બુદાપો, બુદાપણું ૧૦૨
 બુદ્ધિમત ૧૦૮
 બુમરાણ ૯૫; બુમાટો ૯૫, ૧૦૩
 બુર્ગઈ ૯૯
 બે ૧૬૧; ંક, ંએક ૧૧૦; બે ગણું ૧૧૪
 બેઠ ૯૧; ંક ૯૧
 બેવકું ૧૧૪
 બેતાળીસ, -સ ૧૬૧
 બેલક, -ડી, -ડીએ ૬૯
 બેવકૂંડી ૧૦૧
 બેશક ૧૭૮
 બોતે(-તે)ર, બોતેર ૧૬૨
 બોલકું (પાદ.), બોલી, (બોલી) ૯૭
 બ્યાન ૬૦
 બ્યાસી, -સી ૧૬૨
 બઈ (=માઈ) ૧૭૨
 બટાણી ૧૨૩
 બડબડાટ ૯૫
 બણતર ૬૯, ૯૬
 બણી ૧૩૫, ૧૪૧-૪૨
 બબડાટ ૯૫
 બરણું ૯૨; બરતી ૯૩
 બલાઈ ૯૯; બલપણ, બલાપણું ૧૦૨
 બલે ૧૭૦, ૧૭૭, ૧૭૯
 બાઈ ૭૦, ૧૬૮, ૧૭૩
 બાગ ૯૧

ભાગ્યેન ૧૭૮
ભાદાઈ ૬૯
ભાગરો ૧૧૩
ભાગ્યુ ૬૨
ભારી ૧૦૬
ભાસો ૬૨-૬૪
ભાષાકીય (પાદ.) ૧૦૬
ભુપતાણી ૧૦૫
ભુખકું, -શું ૮૧
ભુખ ૭૧
ભોગવટો ૧૦૪
ભોદવો ૧૧૩
મ ૧૭૮
મગ ૬૪
મગન ૬૮
મગ્ધ. ૭૧
મગ્ધ ૧૧૦
મદૂલી (પાદ.) ૧૧૨
મત્ત ૭૪
મધ ૫૬-૬૦, ૧૬૩
મન ૭૧
મરહી ૧૦૩
મરમકું ૧૧૨
મરદાડ ૬૫
મરાહી ૧૦૧; મરમ, -મરમ ૧૨૩
મહેતરાણી ૧૨૩
મંતર ૬૯*
મંદવાડ ૧૦૩
મા, માં ૧૭૮
માટે ૬૮, ૧૩૫, ૧૩૮, ૧૮૪
માણસ ૬૦, ૬૬, ૭૨; -સાં, -સો ૬૦; (-નાં
રૂપાખ્યાન) ૧૬૪
માણસું ૬૯
માથે ૬૭, ૧૩૫, ૧૪૧
માપણી ૬૨
મારફત ૧૮૦

મારવાડી ૧૦૬
મારુ (=મારનાર) ૬૭
મારુ. મારે ૧૪૬, ૧૪૮; મારુ ૨૦૭-૮;
મારાળી, મારામાં ૧૪૬; મારુ - (ઉ. યુ)
૧૪૬; મને ૬૭, ૭૨, ૧૩૨, ૧૪૫-૪૬,
૧૪૮; મણે (પાદ. મેર ભાષા) ૧૪૬;
મુને ૧૪૫
માલવ્ય, માલેવ્ય ૧૨૨
માણિયું ૧૦૬
માળી ૧૦૬
માં, માંડ માંડ ૧૭૯
માંણી ૬૨
માય, માંડે, માંડા ૧૭૬; -શું ૮૧, ૧૦૭;
-હેલું ૮૧
મિલાવદ ૬૪
મીકું ૬૧, ૭૨; મીકપ ૭૨; મીકાઈ ૬૧, ૬૬;
મીકાઈઓ ૭૨; મીકાસ ૬૧, ૭૨, ૬૬,
૧૦૦
મીંદી, મંચો ૬૬; મિંદિયો ૭૦
મુખકું ૧૧૧
મુખ(-ઝ), મળ(-ઝ) ૧૪૬
મુતરાણી ૬૭; -ણું (પાદ.) ૭૯
મૂખાઈ ૬૯
મૂંઝવણ(-વ્ય) ૬૨, ૬૬; -ણી ૬૬; મૂંઝ.રો
૭૨, ૧૦૪
મગલું ૧૧૨
મેડો (પાદ.) ૬૧
મેતે ૧૭૮
મેરમ, મરમ ૧૭૯
મેવાડી ૧૦૬
મેળા (પાદ.) ૬૧; -ળાપ ૬૪
મેળ ૧૭૮; મેળે ૭૨, ૧૭૮
મેંકું (=મેં કહું) ૭
મેકળાસ ૧૦૦
મેગરો (પાદ.) ૬૧
મેઝીકું ૧૦૬-૭

પોલાણ ૯૯

પ્રત્યે ૧૮૦

પ્રત્યેક ૧૫૯

ફેર ૧૭૦

ફોલો ૬૧

ફાગણ ૬૦

ફાનસ ૭૨

ફારસી ૧૦૬

ફાવટ ૯૪

ફિકર ૬૯

ફિર ૧૭૦

ફુગાવો ૯૪

ફુલાવો ૯૪

ફૂલ ૬૦

ફેલાવો ૯૪

ખઠરી ૧૨૨

ખડાઈ ૯૯

ખડતી ૯૩

ખત્રીસ, -સ ૧૬૧

ખડું ૧૫૯

ખનાવટ ૯૪-૯૫

ખમણું ૭૦, ૧૧૪

ખયાન ૬૦

ખરસો, -રસો ૧૬૨

ખહાર, -રચ ૧૭૬; -રહું (-દ્યુ) ૮૧; -૨

-વહું ૭૦; ખારવડિયો ૭૨

ખઠ ૧૭૮

ખડેનલ ૧૧૧

ખહોરાશ ૧૦૦

ખહોળખ ૧૦૧

ખળતલ (પાદ.) ૧૦૭; ખળાચો-૯૪

ખાઉ ૭૦-૭૧

ખાજુ ૧૪૨, ૧૮૦; -જૂ ૧૪૨, ૧૬૮, ૧૮૦

ખાણ, -ણું ૧૬૨

ખાણું ૧૫૯

ખાપ ૬૯, ૭૨; ંડો ૬૯; ંસો, ંલિયો ૭૨;

-પીકું ૧૫૭

ખાર ૧૬૧; -રો ૧૧૩

ખાવન ૧૬૨

ખાત્રીસ, -સ ૧૬૧

ખાસક, -કચ ૧૬૨

ખાધણી ૯૨

ખિલાફ ૭૨

ખી ૭૧

ખી (સુ) ૧૮૫

ખીજું ૧૧૪

ખીમડી. ંઓ ૬૯; મિખડિયો ૭૦

શુદાપો, શુદાપણું ૧૦૨

શુદ્ધિમન્ત ૧૦૮

શુભરાણ ૯૫; શુમારો ૯૫, ૧૦૩

જુગઈ ૯૯

ખે ૧૬૧; ંક, ંએક ૧૧૦; ખે ગણું ૧૧૪

ખેક ૯૧; ંક ૯૧

ખેવકું ૧૧૪

ખેતાળીસ, -સ ૧૬૧

ખેલ, -ડી, -ડીએ ૬૯

ખેવફરી ૧૦૧

ખેસક ૧૭૮

ખેતે(-તે)ર, ખેતિર ૧૬૨

ખેલકું (પાદ.), ખેલી, (ખ્યાલી) ૯૭

ખ્યાન ૬૦

ખ્યાસી, -શી ૧૬૨

ખઈ (=ખાઈ) ૧૭૨

ખટાણી ૧૨૩

ખાખાટ ૯૫

ખાણતર ૬૯, ૯૬

ખણી ૧૩૫, ૧૪૧-૪૨

ખાખાટ ૯૫

ખડણું ૯૨; ખરતી ૯૩

ખલાઈ ૯૯; ખલપણ, ખલ

ખલે ૧૭૦, ૧૭૭, ૧૭૯

ખાઈ ૭૦, ૧૬૮, ૧૭૩

ખાગ ૯૧

મોટપ ૬૯, ૧૦૧, ૧૦૩; -પ ૧૦૧; મોટમ
૬૯, ૧૦૨-૩; મોટમ્ ૧૦૨; મોટું ૧૦૯

મોરસો ૧૧૧

મોરપ (સૌ.) ૧૭૫

મોદન ૬૬

મ્હસાવો ૬૪

મ ૬૮-૬૯, ૧૮૪-૮૬, ૨૩૦

મદિ ૧૮૨

મા, ૦તો ૧૮૧

મુશપીય (પાદ.) ૧૦૬

રખે ૧૭૮

રખૂતાણી ૧૨૩

રતન ૭૨

રમકું ૭૦, ૧૧૧

રમત ૬૯, ૯૩; -ત્ય ૯૩; -તિયાળ ૭૦

રહેણી ૯૨

રંગીલું ૧૦૬-૭

રંગપો ૧૦૨

રાઈ ૭૧

રાજકીય (પાદ.) ૧૦૬

રાગ ૬૮; ૦ઈ ૯૯; ૦પણું ૧૦૨

રાત ૭૧ *

રાત્ર ૬૧; રતાસ ૬૧, ૯૯-૧૦૦

રાન ૨૯

રાડ ૧૬૩

રાંદિયું ૧૧૩

રાંધણ ૯૩

રુકાવટ ૬૫

રુસીય (પાદ.) ૧૦૬

રૂપયો ૭૦

રે ૧૭૦

રોગિયા ૧૨૧

સખસખારો ૧૦૪

સખણું ૯૨; સખાઈ ૯૪; સખાણ ૯૫;

સખામણ, -ણી ૬૬

સમની ૬૮

સમરીક ૧૧૦; સમાર (રીક, -રેક) ૧૭૬;
સમી (રીક) ૧૭૬

સમી ૭૧, ૧૩૫, ૧૪૨

સમ્યક્ (પાદ.) ૬૬

સમયો ૬૮; સમય ૯૭

સપસપાટ ૬૫

સવારો ૧૦૪

સસણ ૬૦

સળણી ૯૨

સાખ ૧૬૨

સાડવો ૧૧૩; સાડુ (પાદ.) ૯૭; 'સાડુ'ની
રૂપ ૧૬૮

સાલુ ૯૭, ૧૬૮

સાલાર્થ ૯૯; -સા ૯૯-૧૦૦

સાંચખાણ ૯૭

સીધે ૧૩૫, ૧૩૯

સીલું ૧૬૮

સુદાર ૬૫ -૨૫૫, -૨૫૫ ૧૨૩

સેતી ૯૩

સોફાએ ૬૮

વખાણ ૬૦

વચર ૧૮૦

વચણું ૮૧, (પાદ.) ૧૭૭; -વચું ૮૧; વચદ
૬૧, ૧૧૨, (પાદ.) ૧૭૭; વચ્ચે ૧૭૭,
૧૭૯

વટ ૬૫

વચાઈ ૬૯

વડે ૭૨, ૧૩૫-૩૬, ૨૧૭

વણ (વિના) ૧૭૯

વળી (વડે) ૧૩૫-૩૬

વણું (પાદ.) ૭૬

વધુ ૧૬૩; -ધારે ૧૦૯, ૧૬૩

વધૂ (વધુ) ૧૬૬

વર્તણુ ૬૭

વલે ૧૬૬

વલોણું ૯૨

વસ્ત્ર ૬૯
 વહાલેરું ૧૦૮; વાઃઃ ૧૬૦; વાહું, વાઃઃ, વાઃઃ
 વાઃઃ ૧૬૧
 વહા, -હા ૧૧૯
 વહીવટ ૧૦૪
 વળી ૧૮૪
 વા ૧૮૧
 વાછરડી (પાઠ.) ૧૨૨
 વાડો ૭૨
 વાણિયો ૬૨, ૬૫; -મણ, -ચેણ, -ચાણી ૧૨૩
 વાત ૬૬, ૬૯, ૭૧
 વાડુ ૭૨, ૧૭૧, ૧૭૭
 વાલોળ ૬૨, ૬૪
 વાસ્તે ૧૩૫, ૧૩૯
 વાહું ૬૬, ૧૭૦; વાહું ૧૭૦
 વા (સૌ.) ૧૧૯
 વાત ૧૮૦
 વાસળી ૧૧૨
 વિડાણી ૬૨
 વિષ્ણુ ૬૦
 વિપત્ત ૭૪
 નિશી ૧૩૫, ૧૪૨-૪૩; -પે ૧૪૩
 વીજ ૬૦, ૧૬૩
 વીનતી ૬૩
 વીસ, -સ ૧૬૧; -સકો ૧૧૩
 વેચાણ ૬૫
 વેર (= સાથે સૌ.) ૧૩૫, ૧૩૭
 વેળુ ૧૬૮
 વેત (= વાત) ૭૧, ૧૮૦
 વ્યાજખાઉ ૬૭
 શક્તિમંત ૧૦૮
 શરીર ૬૦
 શહેરી ૧૦૬
 શાથી ૭૧ ૧૮૩
 શાનાશ ૧૭૦
 શા માટે ૬૮.

શિખાઉ ૬૭; -મણ (-મણ, -ણી) ૬૬
 શિયાળ ૬૧
 શિમ ૬૦
 શુભાચસના ૬૮
 શુભતન ૧૦૧
 શુ ૬૮, ૭૧, ૧૫૪; શી ૧૫૪; ' શા- ' ના
 રૂપાખ્યાન ૧૫૫
 શેડાણી ૧૨૩
 શેવાળ ૬૦
 શેબીલુ ૭૫
 શ્રીમત ૧૦૮
 સમવડ ૬૬; -ડિયા ૧૬૦
 સમવટ, સમાવટ ૧૦૩
 સમણુ ૬૯, ૧૫૯
 સ (- સ) ડાળીસ, -સ ૧૬૨
 સ (- સા) ડીસ -સ ૧૬૧
 સડસડ ૧૬૨
 સમ (- સા) ડુ, -ડુ ૧૬૨
 સતા (- તા) વન ૧૬૨
 સતા (- તા) ડીસ, -સ ૧૬૧
 સતા (- તા, - તા) સી, -સી ૧૬૨
 સતો (- તો) ડેર ૧૬૨
 સપર ૧૬૧
 સપુ ૧૧૩
 સધર ૭૧
 સપાટો ૬૫, ૧૦૩
 સમઝાવટ ૧૦૫; સમઝૂન ૧૦૪; સમઝૂતી
 ૧૦૪-૫
 સરણી ૭૦
 સર્વથા ૬૮
 સવા ૧૬૨
 સવાર (= સ્વાર) ૬૦
 સવે (= સૌ) ૧૫૯
 સ (- સા) સરો ૬૨, ૬૫
 રુદ્ધ ૧૪૩, ૧૫૯
 સહેણુ ૮૧

સંધાડો ૧૦૪
 સંધું ૧૫૯
 સાચું ૬૮; -ચવટ ૧૦૩
 સાદું ૧૩૮
 સાદું, -કથ ૧૬૨
 સાડા - ૧૬૨
 સાણસી ૬૯
 સાત ૧૬૧; ંમું ૧૧૪; ંસો ૧૬૨
 સાથે ૧૩૫-૩૬
 સાન ૧૬૩
 સાપણી ૧૨૨; -ણ, સાપેણ ૧૨૩
 સાડું ૧૩૫, ૧૩૮
 સાડું ૬૭, ૭૨; -રથ ૧૦૧; -રાપણું ૧૦૨;
 -રિયુ (સૌ; બ. વ.) ૧૨૮; -રીઓ (સુ.)
 ૧૨૮
 સાવ ૧૫૯
 સાસુ ૧૬૮; -સરો ૬૨, ૬૫
 સાહી ૧૦૧
 સાજ ૧૬૩
 સાંધાવાળું, સાંધાળું ૧૦૮
 સિતેર ૧૬૨
 સિવાય ૧૮૦
 સિદ્ધાંત ૬૧
 સીમાડો ૬૫, ૨૩૦
 સીવણ ૯૨
 સુખી ૧૬૦; -ખણી, -ખિયણ ૧૨૨
 સુતર ૬૫, ૯૧; સુચાર ૯૧
 સુધારણા ૯૩
 સુધી ૭૧, ૧૩૫, ૧૪૨
 સુખ્યાં ૭૧, ૧૮૦; ંત ૧૮૦
 સુવાળું ૬૫, ૭૨,
 સુતળા ૧૧૨
 સુરજ ૬૯
 સૈકું, -કો ૧૧૩
 સો ૧૬૨
 સોઈ ૭૧

સોળ ૧૬૧-૬૨
 સૌ ૬૭, ૧૪૩, ૧૫૯; ંએ, ંવે ૧૫૯; ંથી
 ૧૬૩; -નાં રૂપાખ્યાન ૧૬૯
 સ્વાર્થ - સાધુ ૯૭
 હમણું ૯૨; હમણી, -ણું ૯૬; -ણું (પાદ.) ૭૯
 હમણી ૧૨૨; હમણમ (પાદ.) ૫૩
 હમર ૧૬૨; હમમર (પાદ.) ૫૩
 હજી, -જી ૧૭૨
 હોઈ ૧૦૬-૭
 હમણાં ૧૭૨-૭૩
 હર-, ંકોઈ, -રેક ૧૫૯; ંકોઈ ૧૬૦
 હરણ, -ણો, -ણાં ૬૦; -ણી ૧૨૨; -ણકું
 (પાદ.) ૧૧૦
 હરિ, હરી જ ૬૯
 હરિશ્ચંદ્ર ૬૮
 હવડાં, -ડે ૧૭૨-૭૩
 હવે ૧૭૨-૭૩; -વાં ૧૭૩
 હસુ ૧૬૮
 હળવું ૧૧૩
 હું હુંએ ૧૭૧
 હસણી ૧૨૨
 હા ૧૭૦-૭૧, ૨૦૬
 હાલિયું ૧૦૬
 હાથ ૬૦, ૨૨૯; -થી ૨૨૯; હથોટી ૧૦૩;
 હાથોટી ૧૦૪
 હાથણી ૧૨૨
 હાય ૧૭૦
 હારયે ૧૩૫, ૧૩૭
 હાલ (=હમણાં) ૧૭૨
 હાંડણું, હાંડણું ૧૧૨
 હાંસી ૯૭
 હિંદી ૧૦૬, ૧૬૦
 હીણ ૬૯
 હું ૨૯, ૭૧, ૧૪૩, ૧૪૫; ંકું (=હું હું) ૭
 હે ૧૭૦
 હેડ ૧૭૫, ૧૭૯; ંલ ૧૭૯; ંહું ૧૦૭, ૧૭૫;
 ંથું ૧૭૫; ંળ (-બ) ૧૭૫

હેલિયો ૧૭૦

હેવ (મેરની બાષામ' = હવે) ૧૭૨

હેવાતન (-બ) ૧૦૧

હો (કે. પ્ર) ૧૭૧

હોણ ૧૭૩

હોવ,-વે ૧૭૧, ૨૦૬

હોહો, હોહો ૧૭૧

હો ૧૧૮

પરિશિષ્ટ ૪ : વિશેષ નામોની સૂચિ

'અક્ષર અને શબ્દ' ૨૧૯

'અથર્વ' વેદ' ૪૬. ૧૭૦

અંતોદાત ૩૬

અનુગ ૧૩૦; ૦પ્રધાન ૬

અનુદાત ૨૮, ૩૦, ૪૩-૪૪.

અપભ્રંશ ૧૮, ૪૩, ૪૫, ૫૫, ૫૬, ૬૨, ૬૪,
૬૬, ૭૪-૭૫, ૭૭, ૮૫-૮૬, ૯૬, ૯૯,
૧૦૧-૨, ૧૦૬-૧૨, ૧૧૪-૨૦, ૧૨૫
-૨૬, ૧૩૩-૩૪, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૫-
-૪૬, ૧૫૧-૫૨, ૧૫૪-૫૫, ૧૫૬-૬૦,
૧૬૪-૬૫, ૧૭૫-૭૬, ૧૮૨, ૧૮૪-૮૫,
૧૯૧, ૧૯૭, ૨૦૧, ૨૦૬-૧૦, ૨૧૩,
૨૨૦

અપભ્રંશકાલીન ૧૨૧, ૧૪૮, ૧૭૨

અપભ્રંશ - કાળ ૧૫

,, - ભૂમિકા ૧૨૯

,, - વ્યાકરણ ૮૫

,, - સમય ૧૨૧

અપરિવર્તિત શબ્દ-સ્વરૂપ ૫

અપશ્રુતિ, માત્રિક અને પ્રાકૃતિક ૪૨

અપશ્રુતિ-પ્રક્રિયા ૪૨

અભંગો ૮૩

અર્ધમાગધી ૫૭, ૭૭-૭૮, ૮૮, ૧૩૫, ૧૫૧,
૧૮૮

અર્ધવિવૃત ૬૪, ૧૯૮, ૨૦૬

અરુખી ૧૨, ૯૮, ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૩૯, ૧૬૮-
-૬૯, ૧૮૦, ૧૯૪

અર્વાચીન ધરાની બાષા ૧૫

,, ભારત-આર્ય બાષાઓ ૨૩, ૨૬-૩૦, ૮૫

,, યુગ્વરાતી ૧૨૩

અસ્તાર્થ ૯

અવેસ્તા ૧૮૮, ૨૦૬

'Avesta Grammar' ૧૬૬

,, ની બાષા ૧૪, ૧૧૮, ૧૮૭

As'oka ૫૬

અશોક ૫૬, ૧૦૧,

'As'oka Text & Glossary-Part I'
૮૫, ૮૮, ૧૧૯, ૧૨૭, ૧૪૫, ૧૫૦

અશોકના ઉત્કીર્ણ લેખો ૫૨

,, શિલાલેખો ૨૧

,, ની ધર્મશિપિ ૫૩, ૭૮, ૮૪-૮૫, ૮૮;
૧૧૯, ૧૨૫-૨૭, ૧૨૯, ૧૪૫, ૧૬૧,
૧૮૭, ૧૯૮, ૨૦૧, ૨૦૬-૧૦, ૨૧૫,
૨૨૧

'અષ્ટાધ્યાયી સૂત્રપાઠ' (પાણિનિ) ૨૮

અંગ્રેજી ૨૦, ૧૨૮, ૧૩૯, ૧૫૬, ૨૦૮, ૨૧૧,
૨૨૪

અત્યંતસ્વરભારવાળા (શબ્દો) ૬૨

અંબાલાલ જાની (સ્વ.) ૧૭૨૦

આધાત ૨૯

આધાતાત્મક સ્વરભાર ૧૮, ૩૦, ૩૮, ૫૮

આકંઠી સાહિત્ય પરિષદ ૨૧૯

આત્મનેપદ ૧૯૫-૯૬, ૨૦૦, ૨૧૦

આત્મનેપદી (ધાતુઓ) ૩૫, ૪૪, ૫૨, ૨૦૩,
૨૦૯આદિમ ભારત-યુરોપીય (બાષા-ભૂમિકા) ૧૯૫,
૨૦૨

આદિમાનવની બાષા ૧૩

આદેશ ૧૮

આણંદાત ૩૬

‘આપણા કવિઓ’ ૮૦

આફ્રિકા ૯, ૧૬

આબીસી ૧૫૧

આખ્યંતર યુદ્ધની ભાષાઓ ૮૨

આરબીક ૨૫

આર્કેડિયન ૨૨

આર્મેનિયન ૨૨

અર્ધભાષા ૪, ૨૨

„ સંસ્કૃતિ ૪

આર્યેતર-ભાષાભાષી લોકો ૪

„ મુક્તના શબ્દો ૪૭

„ શબ્દોનો પ્રવેશ ૫૧

„ સંસ્કાર ૧૦૮

આર્યો ૧૩

આરોહ-અરોહ (-આત્મક સ્વરભાર) ૧૮,

૨૮-૩૦, ૩૬, ૪૧-૪૪, ૫૩-૫૪, ૫૮-

૫૯, ૬૩, ૬૬, ૬૮

આદ્યમેનિયન ૨૨

આસામી ૮૧-૮૨,

આદીશી ૧૬૬

આર્ય (ભાષા) ૪૨

આંતરિક - રૂપવદનાત્મક ૧૨

છટાશિક ૨૨

‘Introduction to the Comparative Philology’ ૨૦

Indo-Germanic (ભારત-જર્મન) ૩

Indo-European (ભારત-યુરોપીય) ૩

Indo-Hittite (ભારત હિતાઈત) ૩

ઈરાન ૧૫, ૧૯, ૧૮૭; -ની ૨૨, (ભાષા) ૪૨

‘ઉચ્ચાદિ સૂત્રો’ ૧૯

ઉત્તર અમેરિકા ૬

„ ગુજરાત ૨૮, ૭૯-૮૦, ૧૩૫, ૧૪૬,

૧૫૭, ૧૭૮, ૧૯૮-૨૦૦, ૨૧૬

„ ચીની ભાષા ૧૫૬

„ યુદ્ધ ૧૩

„ ંની ભાષાઓ ૧૫૬, ૧૮૪

ઉત્કલ ૮૧; -લી ૧૩૭

ઉદ્યોતનસરિ ૧૭૧

ઉદાત ૨૮, ૩૦-૩૧, ૩૪-૩૫, ૩૭-૪૦, ૪૩-

-૪૪

ઉપનિષદો ૨૫

ઉભયપદી (ધાતુઓ) ૩૫

ઉભવાચ્યવી યુદ્ધ ૮૩

‘ઋક્ પ્રાનિશાખ્ય’ ૫૧

‘ઋગ્વેદ’ ૧૩-૧૫, ૨૧, ૨૩, ૪૨, ૪૫-૪૬,

૫૦, ૧૦૧-૨. ૧૭૦

„ ંકાલીન શૃંગિકા ૩

„ ંર્મા સૂક્તો ૨૫

એકાક્ષરી (ભાષા) ૫

એશિયા ૧૨, ૧૭

ઓ-યુદ્ધની ભાષાઓ ૬૨

‘Origin & Development of Bengali Language’ ૮૨, ૯૪, ૯૭, ૧૦૨

એરિયા ભાષા ૮૨, ૮૮

Austic (ભાષા) ૩

એરોટાફ ૩૮

કૃત્વ ૮૦, ૧૫૨

કૃત્વ ૧૦

‘Comparative Gram. of the Greek Language’ ૪૨, ૪૮, ૮૯, ૧૨૪,

૧૪૭-૪૮, ૧૫૦

-of the Dravidian Languages

૮૪, ૧૪૪, ૧૫૧

Comparative Philology, Intro. to (યુજેની) ૮૩

„ Gram of the Mod. Aryan Lang. ૬૨, ૮૨, ૮૯, ૯૮, ૧૦૨, ૧૦૪

કમળાશંકર પ્રા. ત્રિવેદી (સ્ય) ૧, ૧૧, ૨૦,

૮૧, ૮૪, ૧૦૪, ૧૨૨-૨૩, ૧૩૩, ૧૩૬,

૧૩૮, ૧૪૧, ૧૫૪, ૧૫૭, ૧૬૫

કર્મક-રૂપસ્યના ૨૧૯

કૃત પ્રત્યયો ૭૩

‘ક્રમિક વ્યાકરણ, ભા. ઠગે’ ૧
 ‘કાદંબરી’ ૧૭, ૭૫-૭૬, ૧૩૧, ૧૩૮, ૧૭૮
 કાફરી ૧૬
 કાફિર બોલી ૯
 કાલશી ૧૩૬
 કાલ્કેલ ૮૪, ૧૦૧, ૧૪૪, ૧૫૬, ૧૫૮
 કુરી (બોલી) ૧૫૬
 ‘કુવલયમાલા’ ૧૭૧
 કુર્મ ૨૦૨
 કેન્દુમ્ (ધૂધ) ૨૨
 કેલ્દિક ૨૨
 કેથવ હ. ધ્રુવ (૨૫) ૧૩૪, ૨૩૮
 કોલ ૧૫૫
 ખાનદેશ ૪, ૫૧
 ખારવા ૭૮, ૧૭૦
 માકિંગ, પ્રો. ૫૨, ૫૪-૫૬, ૮૮, ૧૧૮-૧૯,
 ૧૨૫, ૧૪૮, ૧૫૦, ૧૮૭, ૨૦૦, ૨૦૨-
 ૩, ૨૦૬, ૨૦૯-૧૦, ૨૧૩, ૨૧૫, ૨૨૦
 માયા (અવેસ્તા) ૧૪-૧૫, ૨૦, ૪૨, ૪૫,
 ૧૬૬-૬૮, ૨૦૦, ૨૦૯, ૨૧૨, ૨૧૫
 મિનીના કિનારા પર બોલાતી ભાષા ૧૧
 મિરનાર ૫૬, ૮૮, ૧૦૧, ૧૨૬; ૦નો લેખ ૮૮
 ‘મીતા’ ૧૩૭
 મુજર પ્રભ ૧૭૦
 મુજરાત ૧૮, ૫૧; ની ૧૫૬
 ‘Gujarati Phonology’ ૧
 મુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર ૧-૨
 ‘મુજરાતી બ્યાક ધ્રુવુ દિગ્દર્શન’ ૧૦૯, ૨૧૯
 ‘મુજરાતી વાગ્વિકાસ’ ૧
 ‘મુજરાતીમાં સ્વરભાર’ ૬૫
 મુશ્વટ્ટિ ૧૫, ૨૭; ૦પ્રક્રિયા ૧૭, ૪૨
 મુલ્લે, ડૉ. (સ્વ.) ૨૦, ૮૧, ૮૩, ૯૬, ૧૧૪
 ગોકુળભાઈ ધ પટેલ ૫૩, ૫૮, ૬૧-૬૨, ૬૪,
 ૬૭
 ગોપાલદાસ ૮૮
 ગોવર્ધનગમ (સ્વ.) ૨૦૭

ગોહિલવાડ ૧૮૬
 ‘Gaudian Grammar’ ૯૩, ૯૯
 ગૌર્ગર અપભ્રંશ ૩
 Grammatik der Prakrit-Sprachen
 ૭૯, ૧૦૨, ૧૦૭, ૧૧૦-૧૧, ૧૧૬
 ગ્રિપર્સન ૮૨-૮૩, ૧૧૩
 ગ્રીક (ભાષા) ૧૫, ૧૮, ૨૨, ૩૬, ૪૮,
 ૧૨૮, ૧૪૪, ૧૮૭-૮૮, ૧૯૬-૯૮,
 ૨૦૨; ૦ની પ્રતિક બોલીઓ ૧૨૫
 ગ્રીનલેન્ડની ભાષા ૬
 ચતુરભાષ યુ. પટેલ (સ્વ) ૧
 ચરોતર ૮૦, ૧૩૫, ૧૭૮, ૨૧૮
 ચાઇલ્ડર્સ ૨૦૩
 ચીની (ભાષા) ૫, ૮, ૧૦, ૧૬-૨૦
 ચૂલિકા વૈશાલી ૫૧
 ચેટરજી, ડૉ સુનીનિકુમાર ૮૨, ૮૬, ૯૩-૯૪,
 ૯૭-૯૯, ૧૦૨, ૧૦૪, ૧૨૨, ૧૩૪,
 ૨૦૨
 જર્મનિક (ભાષા) ૨૦૨
 જાપાનીઝ (ભાષા) ૧૧
 જૂની ઈરાની ૧૫
 ,, ગ્રીક ભાષા ૩૦
 ,, મુજરાતી ૨૯-૩૦, ૭૬, ૧૩૭, ૧૫૭,
 ૧૭૩, ૧૯૮, ૨૦૬
 ‘જૂની મુજરાતી ભાષા’ ૧
 ‘જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીના વ્યાકરણ ઉપરની
 નોંધો’ ૧
 જૂની ભારત-યુરોપીય ભાષાઓ ૧૨-૧૩
 જોડસન ૧૯૬-૯૭, ૨૦૯
 જૈન આગમ ૫૩
 જૈન મહારાષ્ટ્રી ૭૯, ૮૨, ૧૧૭
 જૈનાગમની પ્રાચીન અર્ધમાગધી ૧૨૫
 જૈપુર ૧૯૯
 ‘જોડણી-કોશ’ ૨૦૫, ૨૦૭, ૨૧૭
 જોડણીનું સ્વરૂપ ૬૧
 જોહન્સ ૨૦૨

आधानाड १५६, १६८

भूतल्ला उदनी देसीओ ८३

ट्युडेनिक २२, १२८

टर्नर, प्रो. आर. ओव १, ६४, २०२, २१८

टेलर, जेम्स वान सोभरन ५८, १५७

टेरिस्टोरी, डॉ. ओव. पी. १, ७, ७६-७७,

८०, ८२, ८६, ८८-८९, ९३, १०२,

१०७, १०९, १११-१२, ११५-१८, १२०,

१२६, १३०, १३२, १३४-३९, १४१-

-४३, १४६, १५७-५९, १७३, १७५,

१७८, १८४, १८८, २००-३, २०८,

२१०-११, २१३, २१८-१९, २२१-२२

ट्रये, डॉ. १४१

डोक्षराम मंडि (प्रो.) १६६

ढाकी (भाषा) १४८

तगारे, डॉ. १०२, ११६-१७

तद्वित ७३

तण-गुजरात ११६, ११९, १४२, १४५-४६,

१४८-४९, १५७-५८, १६४-६६, १७१,

२०६, २०८

तारापोरवाणा, डॉ. ओरम जलगी (स्वर) ६, १०,
१८, २०-२१

तुर्की (भाषा) ७, ११, २०

' तैतिरीय उपनिषद् ' १५, २७

' ' ' ' ' ' ' ' (आर्यक) ५३

तोप रियन (भाषाप्रकार) २२

अभ्युक्तदास हवे, डॉ. २, ८०, ८६, ८८-८९,

१०९, १३१, १३३, १५७, २०२, २१८

दक्षिण भारत १०५

' ' ' ' ' ' ' ' (आर्यक) २१२

दयाराम उद, १३४, १४०, १५३, १५५,

१७४, १८४, २०७

दादरि (भाषा) २३

' देशीनामभाषा ' १३५-३६, १७६

दियो १७०

दोरिक १२५

द्विज अद्वैत ४; ओभाषा ४, १०-११, २०, ५१,
८३, १०१, १०८, १५६, १५८; -डी

२०; दम्भूतो १७४; -डो ५१

' धर्मविधि ' ५६-५७

' धातुपाठ ' ३६

' धातुस धित-इषवटनात्मक १८

' ध्रुव स्मारक अथ-भाग ३ ' ६५

नरसिंह महंतो १८८

नरसिंहराव (विद्विधा) (स्वर) १, ६२-६४,

१३३-३५, १३८, १४२-४३, १५४,

१६१, १७३, २०७

' नगाभ्यान ' १७७

नर्मदासंकर हवि, (स्वर) २०७

नववराह पंड्या, (स्वर) २०७

नव्यभागत-आय' भाषाओ ५८-५९, ६१-६४,

६८, १००, १०४-६, १०८-९, १२५,

१२८, १५१, १५६, १७१, १८७-८८,

१६५, २११-१२; नमूनिडा ६५-६६, ७८,

१२८-२९, २२२

नामधातुओ २१७

निरवयव (भाषाप्रकार) ५, १९; नमूनिडा ६५-६६, ७८,

१२८-२९, २२२

नमूनिडा ६५-६६, ७८,

' Notes on the Gram. of the
Old Western Rajasthani ७६-७७,

७८-८०, ८६, ८८-८९, ९३, १०२,

१०७, १०९ ११, ११५-१६ ११८

परावृत्ति १७०

पदपाठ ४३

पश्चिम भारत १०५

' ' ' ' ' ' ' ' (आर्यक) २१२

परमपद १६५-६६; -दी (धातुओ) ३५-३६,

५२, २०३, २०९

परंपरात्मक ३

पदवृत्ति (भाषा) १५, २२

पं. ५१; - ५१ १३०
 'पाईगलमहणयो' ८२, १३१, १३६, १३८,
 १४०, १७६
 पाणिनि २५, २८, ३६, ५२, ६१, २१२
 पारसीओ १५४
 पारसीक (भाषा-प्राचीन) २२
 पाणि (भाषा) १३, १५, १८, २१-२२, ४३,
 ५३, ५५, ५७, ५९, ७७-७८, ८५, १०५,
 ११८, १२५, १२७, १२९, १३५-३६,
 १४५, १४७-४८, १५०-५१, १८७-८८,
 १९२, १९५-९६, २०१-३, २०५,
 २०९-१०, २१२-१३, २२०; ०३५ ५४
 Pali Literature & Lang. ५२, ५४,
 ५६, ८५, ८८, १२५, १४८, १५०, १८७
 पिशाक, ७०, ७६, ८१-८२, १०२, १०६, ११०-
 -१६, ११६-१७, १३७, १४०, १४४,
 १४६, १५८-५९, १६६-६७, १६९,
 २०२-३, २०८-१०, २१५, २१८
 पूर्व-अनुग-प्रधान (भाषाप्रकार) ६
 पूर्व-प्रधान („) ६
 पूर्व-प्रधान समासबहुष („) १५०
 पूर्वापरसवर्णता ४६, ५६
 'पेयरास' ८३
 पैसाय (भाषाप्रकार) २३
 पैसिनिसिधाना भाषाध्या १६; ००भाषाओ ११
 प्रतिप्रसारण २७, ३५, ८५
 प्रत्यय १३०; -प्रातिपदिका २०; ०२दिना २०;
 ०३५ २०
 प्रसारित महासागर १०
 प्रयत्न ५८
 प्राकृत (भाषा) २३, ४२, ४४-४५, ५१, ५४,
 ५६, ६२, ७५, ८५, ८८, ९६, १०२,
 १०६, १११, ११५, ११९-२०, १२५,
 १२७, १२९, १३१, १३९, १४४, १४६-
 -४७, १५०-५१, १७६-७७, १८८-८९,
 १९१-९२, १९५, १९७ २०१, २०८,

२११-१३, २२०, २२२, ००कालीन १६२;
 ०२स्थ १७६; ०३मिका ५२, ६५, १२६,
 १८६, १९८-९९, २१०
 'प्रकृत पिण्डसूत्र' १६६
 प्रकृतदि (भाषाओ) १३, १५, १८, २१-
 -२२, ४३
 प्राकृतिक अथ-श्रुति ४२
 प्राकृतिकरु ४५-४६, २०६
 प्राकृतिकवन ४६-४७, ५०
 प्राग्-अनुवेष्टाकीन भाषा २३
 प्राग्-भारत-युरोपीय अमिका १७-१९
 प्राचीन अर्थ-भागधरी ५४ -
 „ आधिस १२५
 „ 'युग्म' कल्प स्रंमद' ८३
 „ ओक १२५
 „ प्राकृत २२
 „ खेतिन २२
 प्राच्य विद्यामहि-वडोदरा १
 'प्रातिपदिका' २८, ४३
 प्रतीयता १२६
 प्रसी (भाषा) ८८, १०१, १०६, १२८,
 १३६, १५६, १६२, १६८, १७३, १७७,
 १८०-८१, १८३, १९४
 प्रिनिथ (भाषा) २०
 प्रिय (भाषा) २०
 प्ररुडा पर्वत ५३, ८८; ०५थक १९६, २०७,
 २१२, २१७
 प्ररु २६; -सात्मक (स्वभाव) १८, ३०, ३८-
 -४४, ५२-५६, ५८-५९, ६१, ६३, ६६,
 ६९, ७८, १९५, १९७
 प्ररुवन्तरु हाउर, (स्व.) १८
 प्ररुणी (भाषा) ८१-८२, ८८, ९७, १०१ -
 -२, १३०, १५७, २०३
 प्रासक (भाषा) ६-७, ११
 प्रासक धूमनी भाषाओ ८२-८३
 प्रासक-३५-५८नात्मक (भाषाओ) १२-१३, १६

भाट्ट कुणनी भाषा १६-२०; अक्षरनी भाषाओ
२०; व्युत्प ६, २०, २५
मिहारी (भाषा) ८१-८२
मीम्स, डॉ. ६२-६३, ७८-८०, ८२, ६०,
६८-१००, १०२, १०४, १०६, १३३,
१३६, १५७-५८, १६१, २१६
'सुद्धिप्रकाश' ७६
'जुह्वारपथक डिपनिषद्' ५३
'जुह्वारपथक' १, ११, २०, ८१, ८४, १०४,
१३३, १३६, १३८-३९, १४६, १५७
जेयरदास टोशी, पंडित ७६, १४०
जे-ई ३०
झाझु (अर्थ) २५ १०५, २१२
झझु २६
झुमनेन ३०
पद्योक्त, शुद्धस (२५) ८१, ८६-८०, २१६-
-१७
झट्टभाषा १३१
'अरतेश्वर-भाट्टभूमि रास' ७५, ७७-७८, ८५,
८८, ६०, ११८, १४८, २००-१, २०३,
२१३-१५
'अविस्मृतकथा' ८१, ६६, ११४, १४०,
१४५
'आमवत' १७, २२
आरत ४; अर्थ २३, १२५; अर्थकाण
१६५; अर्थकुणनी भाषा १४; अर्थ-
प्रकारनी भाषाओ १४७, १५०; अर्थ-
भाषाप्रकार ४६, ७३, ८२; अभूमिका ४५,
२१५; विकास १२८
आरत-पारसीक ५१, ११८; कुणनी भाषाओ
१७; अर्थभूमिका ४५, अर्थारपथ ४६;
आरत-युरोपीय (भाषाप्रकार) १२, १४, १६,
२०, २४-२५, ५०-५१, ७३, ८१-८२,
१०८, १२४-२५, १२६, १४४, १४७-
-४८, १५०-५१, १८७, १६६-६७,
२००, २०३; कुणनी भाषाओ १५; अक्षर

१७; अर्थानीन भूमिका ४२, १६८, २१२;
अर्थानी भाषाओ १४, २४; अर्थानी-
यथ १५-१७, २२, २७, ३०, ४३, ४७;
अर्थानीविकास १८; अभूमिका ४५, २०२,
२०६; व्युत्प २२
आरत-हिताईत २२
आरतवर्ष १३, १५, १६, ४२, १४४, १८७
अरतीय (भाषा) २३
आवधु ७५-७६, ११६, १३१, १५१-५७,
१७७-७८, १८६
आवानी वर्गणी ३
आक्षरकर, रा. गो. डॉ. (२५) ५८, ६०-६१,
६३, ८२, १३३, १३६
बीम १८६
बील बोडो ४
बोर्ध बोडो ७८
बोगीलास न. सडिसरा, डॉ. २
बोणपुरी ८८
अग्रध प्रदेश ५६
अर्थ अने पश्चिम अर्थ ८३
अर्थकाणीन गुणराती ४५, ६२, ७७, ७६-८०,
८२-८३, ८६, ८८, १०६, १११, ११५,
११८-२०, १२६-३०, १३२-३३,
१३५-३६, १३६-४२, १४५-४७,
१४८, १५२-५७, १५६, १७३, १७६,
१८७-८८, २२१-२२
अर्थ आरत-अर्थ भाषाभूमिकाओ ६५
अर्थ आरतना आर्विवासीओ १५५
अर्थ सौराष्ट्र १६६
'अनोमुकुर-आम १६०' ६२-६३, १३३
मराठी ८१, ८३, ८५, ८६, ८८, १३०, १३४,
१५१, १५६, १८४, २०३, २१८
'मराठी भाषेचा विकास' ८१, ८६, १३३,
२१८
मलय ११, १६
मलया टाय १०

'મહાભાષ્ય' ૧૭૦
 મહારાષ્ટ્ર ૫૧, ૫૬; -ઝૂંટી પ્રાકૃત ૫૮, ૭૭-૭૮,
 ૧૪૫, ૧૪૮, ૧૯૮
 માગધ લાક્ષણિકતા ૮૮
 માગધી ૧૧૭, ૧૩૧, ૧૪૪-૪૫
 માઝર ૨૦
 માડામાઝર ૧૦
 માત્રામાન (સિદ્ધાંત) ૨૮, ૫૨-૫૩, ૧૯૦,
 ૧૯૯, ૨૧૯
 માત્રિક ૪૨
 માત્રવા ૪, ૫૧; -ડી ૮૧, ૮૯, ૧૧૮, ૧૩૨,
 ૧૩૭, ૧૪૪, ૧૪૮-૪૯, ૧૯૭, ૧૯૯,
 ૨૦૩, ૨૧૩, ૨૧૬
 માળવા ૩, ૫૧; -ની ૧૯૯
 મિથ્યાકાળ ૨૨૩
 મીરાં ૨૧૩
 'મુખ્યાવબોધ ઔક્ષિતક' ૮૦, ૮૬, ૮૮-૮૯,
 ૧૫૫, ૧૫૮, ૨૧૦-૧૨, ૨૧૫-૧૬
 મુસવમાન ધાત્વી ૭૮
 મુમર્ષ ૬૫; -ગરી (ભાષા) ૮૩
 'મૂર્ધન્યનર ક-ક અને જિહ્વામૂનીય ળ' ૫૧
 મૂર્ધન્યોક્તવન ૪૭
 'મૂલકટિક' ૧૪૦
 મેફ્ડોનલ, ડૉ. ૭, ૩૦, ૩૮, ૪૦, ૪૬-૪૭,
 ૪૯, ૮૧, ૧૨૭
 મેક્સમર ૭
 મેર ૭૮; -ની બોલી ૧૪૬, ૧૭૩, ૧૯૭
 મેવાડ ૫૧; -ડી (ભાષા) ૮૯, ૯૯
 મોહું-જો-દડો ૪
 મોગિલ ભાષા ૧૫૬
 'મૃત્યુવેદ' ૪૬, ૪૯
 મધુતિ ૮૮, ૯૪, ૧૦૧, ૧૨૭, ૧૩૭,
 ૧૬૨, ૧૬૭-૬૯, ૧૯૯, ૨૦૪, ૨૦૭-૧૦,
 ૨૧૩-૧૪, ૨૧૭
 મુરલ ૯

મુરોપ ૧૨-૧૫, ૧૭-૧૯, ૩૨, ૪૨, ૧૮૭,
 ૨૦૦; -ની ભાષાઓ ૧૪૭
 રમણભાઈ નીલકંઠ (સ્વ) ૧, ૬૩, ૧૩૩-૩૪,
 ૧૩૬
 રાઈટ, (જોસેફ) ૪૨, ૪૮, ૧૨૪, ૧૪૮, ૧૫૦,
 ૧૯૮
 રાજસ્થાની (ભાષા) ૧૩૦, ૧૩૫
 રૂપાત્મક (ભાષાસ્વરૂપ) ૩
 રૂપવદનાત્મક (,,) ૬, ૧૧, ૨૦-૨૧, ૧૨૮ .
 રૂપાધ્યાન-અગ્નિ (,,) ૧૯
 રોશ, ડૉ. ૩૦
 સધુપ્રપાનર ૫૨
 સધુપ્રપાન યથુતિ ૧૬૭
 સધુપ્રપાન સ્વરો ૬૯
 'લા ઇન્દો આર્યા' ૨૧૬
 લેટિન ૧૫, ૪૮, ૧૨૮, ૧૪૪, ૧૯૬-૯૭, ૨૦૨
 લેતો-સ્ત્રાવ ૧૫, ૨૨
 લિથુઆનિયન ૧૯૭-૯૮
 લિથુઆનિયા ૨૨
 લેસન ૨૧૧
 વડોદરા ૧
 વસનજી માધવજી ભાવણી, ઠક્કર ૨
 'વસંતવિનાસ' ૨૦૦
 વધુતિ ૧૬૮-૬૯, ૨૦૫-૭
 વર્તમાન ભારત-આર્યાભાષા ૪૩
 'વદ્ધજ્ઞાપ્તિ' ૮૮
 વહોરા ૭૮
 'વાજસનેયી સદિતા' ૨૧૨
 વાણિયાઓ ૧૫૯
 વામદેવ ૫૧
 વાયવ્ય હિમાલયની બોલીઓ ૮૧
 વિભિન્ન વર્ગમૂલ (ભાષાપ્રકાર) ૧૯
 વિવેચાર્થે સાદિત્ય સભા ૬૫
 Wilson Philological Lectures ૬૧, ૬૩
 વિદ્વસન-ભાષાશાસ્ત્રીય વ્યાખ્યાન ૧
 વિધુવદ્ ૯

विसर्गयिहं २०७

Woolner, A. C. ५६; पुस्तक ८५, ८८
११६, १२७, १५०, २१०

'वेद' १०५, १२६, १४५; ०८५ ८०, १०५,
१११, ११४, ११८-१६, १७०; ०८५ ८०
७८; ०८५ ८० आकृतो ५३

वैदिक (भाषा) २२, २७, ३१-३२, ३८,
४०-४२, ४५-४७, ५०, ५२-५४, ६६,
७६, ८१, ८४-८५, ८९, १०८, १२५,
१२८-२६, १५०, १८७, २१२; -की
१६६; ०८५ १२१; ०७८ ४२; ०७८ ४२
३६, ४८, १४४, १६५, २१५; ०७८ ४२
३०; ०७८ ४२ १०८; ०७८ ४२ १५; ०७८ ४२
१८, २१, २४, ११८; ०७८ ४२ २८-३०,
४३, ७५, ८५, २१२, २१५

वैद (पी, ओ.) १६७

'Vedic Grammar' ३८, ४०, ४६, ४८,
१२७, १४७

वैदिकनेगल ३०, ३८, ४८

वैदिकनेगल २०७

वैद (भाषा) ७८, १०८, ११८, १२७, १२८,
१३७, १४४, १४८, १५१, १५५-५६,
१५६, १८४-८६, १८६, २०३, २११,
२१६-२१७

वैदिकभाषा ३

'वाग्विज्ञान' ६५

वाग्विज्ञान ८०, १०५

विद्वत् ३०, ३६-३८, ४१, ७६, ८१, ८४,
१०५, १११, १५८, १७०

'शतपथ भाष्य' ५३

शतपथ २२

'शतपथ भाष्य' २

'शतपथ भाष्य' ५८

'शिक्षाभाष्य' ५८

शिष्ट युगवाती ८०, १३०

" शौरसेनी ५७

शौरसेनी ७८, ८६, ८८, १२६, १३७, १४५,
१६८, २०६; ०७८ ५७; ०७८ ५७
'समारास' ८३

समासधन (भाषाप्रकार) ६, १६, २०; ०७८
५७ २०

समासगुण (भाषाप्रकार) ६-७, १६, २१,
१२६, १२८, १३५

समासात्मिका २०

सहायकारक (क्रियापद) २२३

संताली १५५

संसारण २७, ३५, ४०, ४५, ५५-५६, ६५,
८४, १६७, २०५-६

संस्कृत (भाषा) ८-८, ११, ४३-४४, ६२,
६६, १२१-२२, १४५, २०२

'Sanskrit Grammar' (विद्वत्पीठ)
३६-३७, ३८, ४१, ७६, ८४, ८६, १०५,

संस्कृत युग १३७

, साहित्य १२६

संक्षिप्तापाक ४३

सागरकोश १६८

साहित्यनी भाषा १२६

साहित्यनी संस्कृत १३, १७-१८, २२, २८,
८१

साहित्यिक ,, ७६, ८१

'साहित्य-परामर्श' ६५

सावयव (भाषाप्रकार) ५

संगीतिक स्वरालार १८, ३०, १६५, २०३,
२१५

'सिद्धिमे व्याकरण' ६२, ७५-७६, ८१, ८५,
८८, ११०-१२, ११५-१८, १२०, १२६-
२७, १३१, १३७, १४०-४१, १४६,
१४८-४९, १५२, १५४, १५६-६०,
१७३-७४, १८५, १८७-८८, २०१,
२०३, २०६, २१८, २२१-२२

सिद्धान्त ११

सिगली (भाषा) ११

સિંધી (,,) ૭૯-૮૦, ૯૯, ૧૦૧, ૧૦૫
 ',, વ્યાકરણ' ૧૪૧
 સુરતી ઉચ્ચારણ ૭૮; બોલી (ભાષા) ૮૩,
 ૧૧૮, ૧૨૬, ૧૨૮, ૧૮૫, ૧૯૭-૯૮,
 ૨૦૪-૫, ૨૦૮
 સેમેટિક (ભાષા પ્રકાર) ૧૨-૧૩, ૧૫, ૭૧,
 ૨૦-૨૧, ૨૭, ૧૪૪
 'સોળમા શનકની ગુજરાતી ભાષા.' ૨
 સોરઠ ૭૮, ૧૫૯, ૧૭૩
 સૌરાષ્ટ્ર ૧૦, ૨૯, ૫૩, ૭૬-૮૦, ૮૪, ૮૮,
 ૧૧૨, ૧૧૬-૨૧, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૩,
 ૧૩૭-૩૮, ૧૪૧, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૪૯,
 ૧૫૧-૫૨, ૧૫૭-૧૫૮, ૧૬૪-૬૯,
 ૧૭૧-૭૬, ૧૮૦, ૧૮૬, ૧૯૩-૯૪,
 ૧૯૭-૯૮, ૨૦૪, ૨૦૬, ૨૦૮, ૨૧૨-૧૩,
 ૨૧૭-૧૮, ૨૨૧
 ,, બના નાગરો ૧૧૯
 ,, બની બોલી ૧૦
 'Study of the 16th Cen. Guj.
 langj.' ૮૦ ૯૯, ૧૦૯, ૧૫૭
 'Stress Accent in Mod. Gal. ૬૫
 સ્થાવ (ભાષા) ૮૨, ૧૮૭; બુદ્ધની ૨૨;
 બોધાઓ ૧૦૮, ૧૨૫, ૧૨૮; બુદ્ધની
 ભાષા ૮૧
 સ્વરભક્તિ ૨૭-૨૮, ૮૫, ૧૯૯
 સ્વરભાગ ૧૮, ૨૬-૨૭, ૩૦
 'સ્વરભાર' (શ્રી. ગો. ધ. પટેલજી) ૫૩, ૫૮,
 ૬૧, ૬૪, ૬૭
 સ્વરબ્યંજનપ્રક્રિયા ૪૫, ૫૬
 સ્વરલોપ ૨૯
 સ્વર-સંક્રાંતિ ૨૯
 સ્વરાધાત ૨૮
 સ્વરાત્મક મહાપ્રાણી ૨૦૭
 સ્વરાશૈલ ૧૭, ૨૧, ૨૭, ૩૪-૩૫, ૪૦, ૪૨,

૫૨; પ્રક્રિયા ૧૭
 સ્વરિત ૨૮, ૪૩; તાત્કાલિક ૩૦
 સ્વરોનાં ગુણધર્મ ૪૩
 હાથપા ૪
 'હ'નું સ્વરિત ઉચ્ચારણ ૧૨૧
 હરગોવિંદલાલ, (પં. સ્વ.) ૮૨
 ૯૯ ૩૦
 હુત્રિત ૧૨૧, ૧૬૯, ૧૭૪, ૨૦૭-૮
 હગ્રિયન (ભાષા) ૨૦
 હાલારી ઉચ્ચારણ ૧૬૬
 'His. Gram. of Apabhramsa' ૧૦૨,
 ૧૧૦-૧૧, ૧૧૬
 હિતાઈતિ (ભાષા) ૨૨
 હિંદી (,,) ૧૦, ૭૮, ૮૫-૮૬, ૮૯, ૯૪,
 ૯૭, ૧૦૦-૧, ૧૦૮, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૨૭,
 ૧૨૯, ૧૩૫, ૧૩૭, ૧૪૦, ૧૪૪, ૧૪૬,
 ૧૪૮, ૧૫૧, ૧૫૫-૫૬, ૧૫૯, ૧૭૨,
 ૧૮૪, ૨૦૩, ૨૧૧, ૨૧૬-૧૭,
 હિંદી મહાસાગર ૧૦
 Hapology ૪૧, ૫૬
 હેમચંદ્રાચાર્ય, આચાર્ય ૬૨, ૭૬, ૮૧-૮૨, ૮૫,
 ૮૮, ૧૦૨, ૧૧૦-૧૨, ૧૧૫-૧૮, ૧૨૦,
 ૧૨૬-૨૭, ૧૩૧, ૧૩૭, ૧૪૦-૪૧,
 ૧૪૬, ૧૪૮, ૧૫૯, ૧૭૩-૭૫, ૨૦૧,
 ૨૦૩, ૨૦૯, ૨૧૮, ૨૨૧-૨૨
 હેમેટિક ભાષાઓ ૨૧; બુદ્ધ ૧૩
 હો (ભાષા) ૧૫૫
 હોમ ૩૦
 'હોમર' ૧૬૭
 હોર્નલ (ડૉ.) ૮૦, ૮૩, ૯૩-૯૪, ૯૯-૧૦૦,
 ૧૪૨, ૨૧૧
 હસ્ત વિવૃત (સ્વર) ૬૪, ૧૯૯
 હાસપ્રક્રિયા ૨૭, ૪૨, ૪૫, ૫૩, ૫૭, ૬૧,
 ૬૪, ૬૬, ૭૩, ૧૯૬

પરિશિષ્ટ ૫ : આ ગ્રંથમાંની અંગ્રેજી પરિભાષા

[વપરાયેલી મંત્ર]

Ablaut અવધૃતિ પ્રક્રિયા ૪૨	Isolating „ ૧૯, ૨૦; -એકમૂલાત્મક ૨૦
-Qualitative - પ્રાકૃતિક ૪૨	Law of Mora માત્રામાનને સિદ્ધાંત ૫૨
-Quantitative - માત્રિક ૪૨	Middle આત્મનેપદી ૩૬
Accent સ્વરભાર ૧૮	Monosyllabic એકાક્ષરી ૫
-Pitch આરોહાવરોહાત્મક કે સાંગીનિક ૧૮, ૫૪, ૫૮, ૫૯	Onomatopoeic સ્વાનુકારી કે અનુકરણ-શબ્દો ૨૪
-Stress આધાવાત્મક કે ખલ્લત્મક ૧૮, ૩૮, ૫૮	Organic સાવચળ ૫
Active પરસ્પૃષ્ટી ૩૬	Oxitones અંત્યસ્વરભારવાળા ૬૨
Agglutinating સમાસપદ્ધતિ ૬	Polished સાફ થયેલી ૪૫
-સમાસપદન ૨૦	Refined „ ૪૫
„ -inflectional - સંમાસપદન રૂપધર્મનાત્મક ૨૦	Reflective આત્મનેપદી ૩૬
Classificatory વિભિન્ન-વર્ગબદ્ધ ૧૯	Root-inflected ધાતુસાધિત-રૂપધર્મનાત્મક ૧૯
Flexional રૂપાપ્તિ-અર્થિત ૧૯	Root નિરવયવ-એકમૂલાત્મક ૨૦
Hapology (હાસપ્રક્રિયા) ૫૬	Strong સખળ ૩૬-૩૮
Incorporating સમાસપદન ૬	Transitive પરસ્પૃષ્ટી ૩૬
Inflecting રૂપધર્મનાત્મક ૬	Vowel-gradation યુચ્યશ્વદિપ્રક્રિયા ૪૨, -સ્વરારોહ ૫૨
Inflectional „ ૨૦	Weak શિથિલ ૩૬-૩૮
In-organic નિરવયવ ૫	